

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ε. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ

Π

ΤΡΙΒΩΛΗΣ - ΔΕΦΑΡΑΝΑΣ - ΒΕΝΤΡΑΜΟΣ

Τρεις Έλληνες λαϊκοί στιχουργοί στη Βενετία

του 16ου αιώνα.

διδακτορική διατριβή

PA
5215
K353
(DIS)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

132956

στη Ντενίζ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

αχτυγραφίες

ΠΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ο Ελληνισμός της Βενετίας στα μέσα του 16ου αιώνα.

Η Τυπογραφία στην υπηρεσία του Νέου Ελληνισμού: το λαϊκό λογοτεχνικό έντυπο και ο "κόσμος" του.

ΠΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ιάκωβος Τριβώλης (1490 ci. - 1547)

Μάρκος Δεσφάρνας (1503 - 1575;)

α. Τζάνες Βεντράμος (1498 - 1570 ci.)

β. Τα σύγχρονα του Βεντράμου πρόσωπα στην "Ιστορία φιλαγυρίας μετά της περριφανίας".

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ - ΕΓΓΡΑΦΑ

ΔΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όπως και κάθε άλλη λογοτεχνία έτσι και η νεότερη ελληνική έχει τις δικές της "μικρές" και "μεγάλες" μορφές, τους γνωστούς και τους άγνωστους στο πλατύ κοινό δημιουργούς της. Από αυτούς άλλοι αιξάν νέους δρόμους έκφρασης και προσέφεραν λαμπρά και αρκέστερα δείγματα της τέχνης τους, και άλλοι, οι περισσότεροι, έμειναν στο περιθώριο, κάτω από τη "βαριά σκιά" των πρώτων. Μικνά η διάκριση ανάμεσά τους δεν περιοριζόταν μόνο στην ποιοτική αφορά των έργων τους αλλά καθοριζόταν και από άλλους παράγοντες: συνδεόταν με την κοινωνική τους προέλευση, με το αγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνονταν, με τον τρόπο που αδόθηκαν τα έργα τους, με τη γλώσσα που χρησιμοποίησαν στα έμεινά τους, κ.ά. Οι ιστορικοί της νεοελληνικής λογοτεχνίας ετιμετώπισαν με άνισο τρόπο τους δημιουργούς αυτούς, ιδίως των πρώτων μεταβυζαντινών χρόνων. Καταπίεστηκαν, σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις εξαντλητικά, με τη ζωή και το έργο των δημιουργών είνων που ανήκαν στις ανώτερες κοινωνικά τάξεις, και λόγω της εετικά πλούσιας πληροφόρησης που συμβαίνει να υπάρχει γι' αυτούς, και λόγω των γενικότερων εκτιμήσεων που έχουν διατυπωθεί α το έργο τους και των ειδικότερων προσανατολισμών της

φιλολογικής έρευνας του παρελθόντος, ενώ αντίθετα έδειξαν περιορισμένο ενδιαφέρον για όλους τους άλλους δημιουργούς που ανήκαν στα μεσαία και στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και απευθύνονταν σ' αυτά. Έτσι, ένα μεγάλο μέρος της παλαιότερης, κυρίως, λογοτεχνικής παραγωγής παρέμεινε και, δυστυχώς, εξακολουθεί ακόμη να παραμένει, ουσιαστικά άγνωστο και ανερευνήτο ιστορικά και γραμματολογικά.

Η μελέτη αυτή ασχολείται με τη ζωή και τη δράση τριών από τους ταπεινούς και αγνοημένους αυτούς δημιουργούς που έζησαν το 16ο αιώνα, τον κερκυραίο Ιάκωβο Τριβώλη, το ζακύνθιο Μάρκο Δεφαράνα και το ναυπλιώτη Τζάνε Βεντράμο. Στις "Ιστορίες της νέας ελληνικής λογοτεχνίας" οι αναφορές που γίνονται σ' αυτούς είναι, όπου υπάρχουν, σύντομες και υποτυπώδεις και συνοδεύονται, συχνά, από εκτιμήσεις, όχι άδικα, αρνητικές για το έργο τους, που μας σώζεται σε εκδόσεις που, οι περισσότερες, δεν ικανοποιούν σήμερα. Ωστόσο, πέρα από τις όποιες λογοτεχνικές αρετές των έργων τους, δεν χωρεί καμία αμφιβολία ότι οι στιχουργοί αυτοί υπήρξαν τέκνα της εποχής τους και ότι στα έργα τους καθρεφτίζονται, λιγότερο ή περισσότερο πιστά αδιάφορο, οι αισθητικές και ιδεολογικές αξίες μιας κοινωνίας που τα προκάλεσε και τα αποδέχτηκε. Ουσιαστικά πρόκειται για λαϊκής κατανάλωσης κείμενα που προέρχονται από τη γραφίδα δημιουργών ανάλογης κοινωνικής προέλευσης και γι' αυτό θα πρέπει να έχουν τη δική τους, ξεχωριστή, θέση στο νεοελληνικό Παρνασσό, άσχετα βέβαια από την ποιοτική και την αισθητική τους αξία. Οι τρεις αυτοί λαϊκοί στιχουργοί που με τα έργα τους δίδαξαν, έτερψαν και συντρόφευσαν τα λαϊκά στρώματα των Ελλήνων της Βενετίας και των ελληνόφωνων περιοχών της Ανατολής, με τη μελέτη μας αυτή μεταβάλλονται από απλές σκιές και ονόματα σε

ιστορικά πρόσωπα με σάρκα και οστά, με συγκεκριμένη υπόσταση μέσα στο χώρο και στο χρόνο. Με τη βοήθεια άφθονου, σε σχέση με την κινητικότητα που χαρακτηρίζει τη ζωή τους, αρχαιακού υλικού αναδύεται για πρώτη φορά στο φως η ζωή τους και μαζί αναδύεται το κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον όπου έζησαν και δημιούργησαν και του οποίου υπήρξαν, όπως θα δούμε, αντιπροσωπευτικές μορφές.

Η μελέτη χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους παρουσιάζεται με κάθε δυνατή συντομία η οργανωμένη ζωή του Ελληνισμού της Βενετίας κατά το 16ο αιώνα με την ίδρυση και τη λειτουργία της Αδελφότητας του Αγίου Νικολάου, που συσπείρωσε γύρω της τους Έλληνες πρόσφυγες και συντόνισε την όλη δράση τους για τους φιλογενείς σκοπούς της. Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στις επαγγελματικές τους ασχολίες. Ο τομέας των θαλάσσιων μεταφορών και του εμπορίου γενικότερα απορρόφησε τους ικανότερους και ακμαιότερους από τους Έλληνες αυτούς πρόσφυγες, που διακρίθηκαν κυρίως ως καπετάνιοι, ναυτικοί και έμποροι. Σ' αυτόν τον τόσο εύρωστο κόσμο της θάλασσας και του εμπορίου ανήκαν οι στιχουργοί μας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται λόγος για τους πρωτεργάτες της ελληνικής τυπογραφίας του 16ου αιώνα και σταθμίζεται η συμβολή τους στην πνευματική ανάκαμψη του Ελληνισμού που τότε αρχίζει να εκδηλώνεται. Το ενδιαφέρον μας, στη συνέχεια, επικεντρώνεται στην έκδοση και στον "κόσμο", γενικότερα, του λαϊκού λογοτεχνικού εντύπου. Παρατίθεται αναλυτικός κατάλογος των εκδόσεών τους που κυκλοφόρησαν σε ολόκληρη τη διάρκεια του αιώνα αυτού, άσχετα αν ορισμένων από αυτές δεν έχουν σωθεί αντίτυπα σήμερα. Προβλήματα όπως της λιανικής τιμής, του αριθμού των αντιτύπων ανά έκδοση

(tirage), του μηχανισμού διάδοσης και εμπορίας ή επιλογής, επιμελείας και έκδοσης των λαϊκών λογοτεχνικών εντύπων αντιμετωπίζονται συστηματικά με βάση πληροφοριακό υλικό που αντλείται τόσο από αρχειακές / ιστορικές όσο και από φιλολογικές πηγές. Τίθενται ερωτήματα και επιχειρούνται απαντήσεις όπου αυτό είναι δυνατόν. Η πρώτη αυτή συνολική θεώρηση του λαϊκού λογοτεχνικού εντύπου του 16ου αιώνα κλείνει με την περιγραφή του "κόσμου" των δημιουργών του, όπως αυτός διαγράφεται από τη συνολική μελέτη των νέων δεδομένων που η εργασία μας φέρνει στο φως.

Ολόκληρο το δεύτερο μέρος αφιερώνεται στη βιογράφηση του Ιακώβου Τριβώλη, του Μάρκου Δεφαράνα και του Τζάνε Βεντράμου. Τα διάφορα γεγονότα της ζωής τους παρουσιάζονται το ένα μετά το άλλο σε μιάν αφήγηση αναπόφευκτα επίπεδη, αν ληφθεί υπόψη το είδος των πληροφοριών που διαθέτουμε γι' αυτούς. Πάντως, όπου ήταν εφικτό, καταβλήθηκε προσπάθεια να αποδοθεί το κλίμα της εποχής και να περιγραφούν οι πρακτικές που ακολουθούσαν οι σύγχρονοί τους, για να διαφωτιστούν καλύτερα και να εκτιμηθούν ορεότερα οι διάφορες ενέργειές τους. Το υλικό πάνω στο οποίο στηριχθήκαμε για τη σύνθεση των βιογραφιών αυτών συγκεντρώθηκε από έρευνες στις Βιβλιοθήκες και στα Αρχεία της Βενετίας (βλ. τον πίνακα Βραχυγραφιών), μολονότι πρόσθετο, αρχειακό ιδίως, υλικό θα μπορούσε να επισημάνει κανείς, ειδικότερα για τον κερκυραίο Ιάκωβο Τριβώλη, στο Ιστορικό Αρχείο της Κέρκυρας. Η έρευνα δεν συμπεριέλαβε και το Αρχείο αυτό, γιατί δεν μας ήταν, στη φάση τουλάχιστον αυτή, δυνατό να το συμπεριλάβουμε. Άλλωστε αυτό θα ξεπερνούσε τα πλαίσια της έρευνάς μας, το κέντρο βάρους της οποίας εντοπίστηκε, ήδη από την αρχή, στην παρουσίαση της

δραστηριότητας που ανέπτυξαν οι τρεις αυτοί στιχουργοί στη Βενετία, όπου γράφτηκαν, εκδόθηκαν και κυκλοφόρησαν τα έργα τους. Τα περισσότερα από τα έγγραφα που συγκεντρώθηκαν προέρχονται από τα κατάστιχα των Βενετών νοταρίων των μέσων του 16ου αιώνα, αρχειακή σειρά που για πρώτη φορά αναδιφήθηκε με τρόπο τόσο συστηματικό και εξαντλητικό από Έλληνα ερευνητή, καθώς και από άλλες λιγότερο ή περισσότερο γνωστές στην ελληνική έρευνα σειρές του Κρατικού Αρχείου Βενετίας.

Το δεύτερο μέρος κλείνει με ένα υποκεφάλαιο (3β) αφιερωμένο στα σύγχρονα του Τζάνε Βεντράμου πρόσωπα, τις περιπέτειες της ζωής των οποίων εκθέτει ο Ναυπλιώτης στιχουργός στο έργο του "Ιστορία φιλαργυρίας μετά της περηφανίας" (1567). Τα πρόσωπα αυτά ταυτίζονται με συγκεκριμένα ιστορικά πρόσωπα, γνωστά άμεσα ή έμμεσα στο Βεντράμο, με τη βοήθεια αρχειακών και άλλων πηγών της εποχής και με οδηγό τα βιογραφικά στοιχεία που δίνονται από τον ίδιο το στιχουργό στο έργο του. Τα στοιχεία αυτά αποδεικνύονται ακριβή και επαρκή για την επιτυχή, όπως πιστεύουμε, ταύτιση των προσώπων αυτών. Η ερμηνεία που επιχειρεί να δώσει ο Βεντράμος για να εξηγήσει τους λόγους της οικονομικής καταστροφής των συγκεκριμένων ηρώων του δεν είναι πειστική. Ωστόσο, οι απόψεις που αναπτύσσει για τα πρόσωπα αυτά βοηθεί στην ανίχνευση του δικού του ιδεολογικού κόσμου. Ως δείγμα των λαϊκών εκδόσεων της εποχής επιτάσσεται και η αναστατική παρουσίαση της "Ιστορίας φιλαργυρίας μετά της περηφανίας" από το μοναδικό σήμερα γνωστό αντίτυπο του έργου, που σώζεται στη Βιβλιοθήκη της οικογενείας Γεωργίου Β. Ζώρα.

Στο Παράρτημα (Α) εκδίδονται διπλωματικά τα έγγραφα που

τα έγγραφα εκείνα που τεκμηριώνουν την προτεινόμενη εδώ ταύτιση των σύγχρονων του Βεντράμου προσώπων της "Ιστορίας φιλαργυρίας". Επιπλέον, όπου ήταν δυνατόν και παρουσίαζε ακόμη κάποιο ειδικότερο ενδιαφέρον, προστέθηκαν σχόλια, κυρίως προσωπογραφικά, με στόχο να διαφωτιστούν καλύτερα το κοινωνικό περιβάλλον όπου έζησαν οι τρεις στιχουργοί, και οι διαπροσωπικές σχέσεις που ανέπτυξαν με τους ανθρώπους της εποχής τους. Τέλος, ακολουθεί Πίνακας με τα ονόματα των προσώπων που αναφέρονται στα έγγραφα αυτά, οι Πηγές και η Βιβλιογραφία.

Η μελέτη αυτή γράφτηκε τους τελευταίους μήνες της τριετούς παραμονής μου στη Βενετία ως υποτρόφου ερευνητή του εκεί Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών (Σεπτ. 1984 - Αύγ. 1987) μέσα σε ένα κλίμα έντασης και αγώνιας για την τύχη του Ιδρύματος. Με ευγνωμοσύνη θυμάμαι το διευθύνοντα Γραμματέα του κ. Σωτήριο Μεσσήνη και την υπάλληλο κ. Αντωνία Κουτσουρέλου, οι οποίοι, παρά τις αντίξοες συνθήκες που αντιμετώπιζαν στο έργο τους να κρατήσουν το ακέφαλο Ινστιτούτο στα πόδια του, με διευκόλυναν, συχνά με αυταπάρνηση, στο έργο μου.

Η συλλογή του υλικού έγινε σε ανύποπτο χρόνο στο περιθώριο των ερευνών μου για τους σημαντικότερους εκπροσώπους της κρητικής οικογενείας Καλλέργη στο 16ο αιώνα, τους αδελφούς Αντώνιο και Ματθαίο. Συγκεκριμένα, ανασητώντας στα κατάστιχα των Βενετών νοταρίων της περιόδου αυτής πληροφορίες για την παρουσία των δύο αυτών προσώπων στη Βενετία συναντούσα και έγγραφα που σχετίζονταν με τον Ιάκωβο Τριβόλη, το Μάρκο Δεφαράνα και τον Τζάνε Βεντράμο

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- A.S.V. = Archivio di Stato di Venezia.
A.C.P.V. = Archivio della Curia Patriarcale di Venezia.
B.M.V. = Biblioteca Marciana di Venezia.
E.I.B. = ΕΛΛΗΝΙΚΟ Ινστιτούτο Βενετίας.
M.C.C.V. = Museo Civico Correr di Venezia.
b. = busta.
reg. = registro.
f. = foglio.
cod. = codex.
m.v. = more veneto. Το βενετικό έτος ξεκινούσε την πρώτη
Μαρτίου. Μεταφέρω όλες τις χρονολογίες στο σύγχρονο
ημερολόγιο δηλώνοντας παράλληλα την αρχική
ημερολογιακή ένδειξη της πηγής.

Νομισματικές αντιστοιχίες: 1 δουκάτο = 6 λίρες 4 σολδία.
1 δουκάτο = 124 σολδία.
1 λίρα = 20 σολδία.
1 σκούδο = 6 λίρες 18 σολδία.
1 σκούδο = 1 δουκάτο 14 σολδία.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ

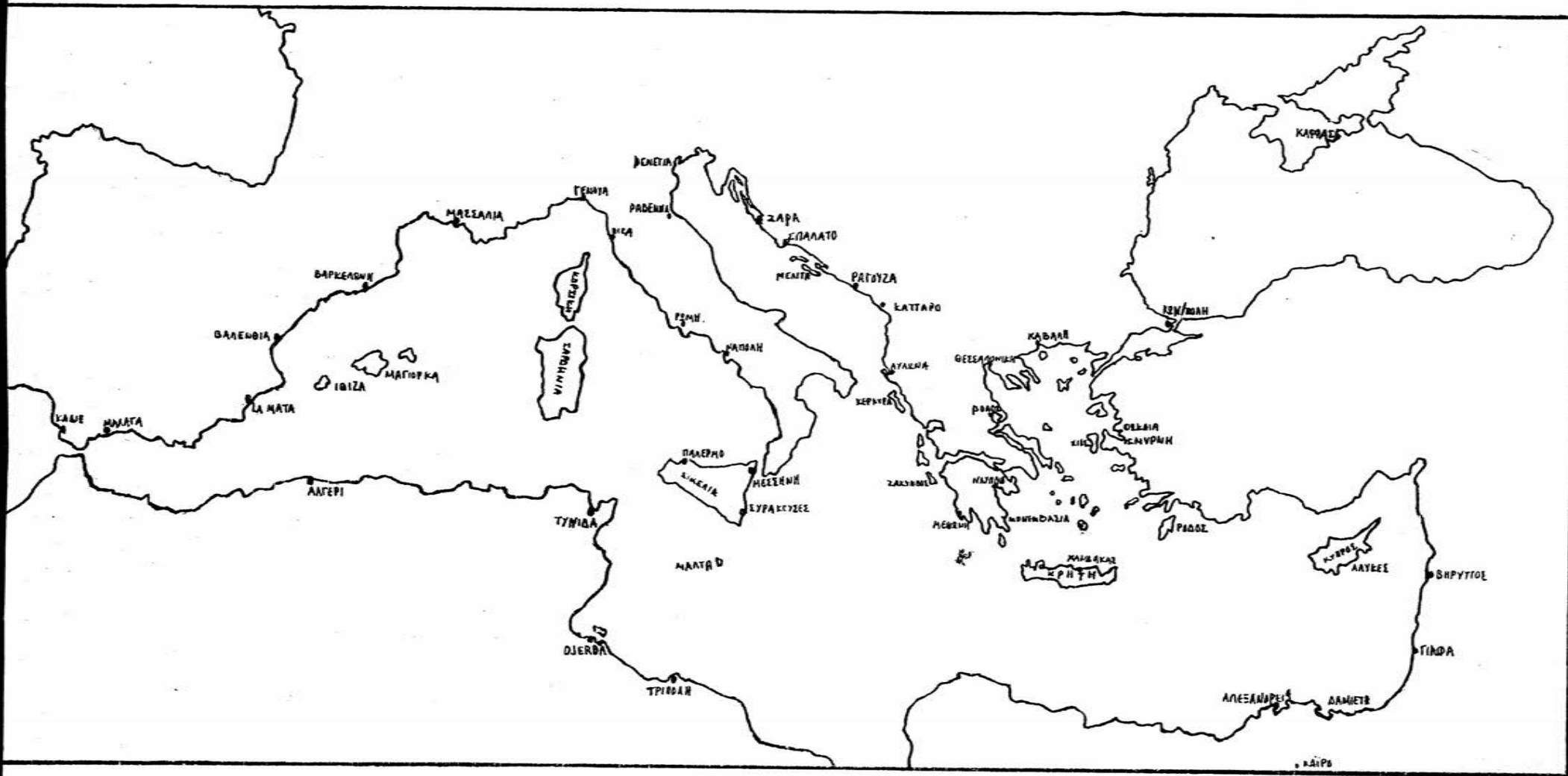
Ο Ελληνισμός της Βενετίας εμφανίζεται στο ιστορικό προσκήνιο κατά τα τέλη του 15ου αιώνα και αρχίζει να κάνει αισθητή την παρουσία του στην πόλη από τις πρώτες κιόλας δεκαετίες του επόμενου αιώνα. Η δραστηριότητά του πιστοποιείται από τις επίμονες προσπάθειες των Ελλήνων της Βενετίας να αποκτήσουν ένα συγκεκριμένο διοικητικό πλαίσιο οργάνωσης, πράγμα που τελικά το πέτυχαν με την ίδρυση και τη λειτουργία της Αδελφότητας του Αγίου Νικολάου (*Confraternità di San Nicolò*, 1498), και παράλληλα να εξασφαλίσουν την άδεια των πολιτικών Αρχών να ασκούν ελεύθερα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα μέσα στη δική τους εκκλησία, στο μεγαλοπρεπή ναό του Αγίου Γεωργίου, που άρχισε να χτίζεται λίγο αργότερα (1539). Για την επιτυχία των προσπαθειών αυτών στηρίχθηκε όχι μόνο στα εκλεκτότερα και δυναμικότερα μέλη της Αδελφότητας (*stradioti*, λογίους, εμπόρους), που μεσολάβησαν στις Βενετικές Αρχές και κατάφεραν να αποσπάσουν τις σχετικές άδειες ή να ανανεώσουν παλαιότερες, αλλά και στους ταπεινούς και άσημους εκείνους Έλληνες ναυτικούς και μικροεπαγγελματίες που είχαν συνδέσει την τύχη τους και την πνευματική τους υπόσταση με τη διατήρηση της Ορθοδοξίας και της πολιτισμικής ιδιαιτερότητάς

τους σε μια πόλη ξένη γι' αυτούς, όπου τους είχαν οδηγήσει οι ιστορικές συγκυρίες. Η πραγματοποίηση των δύο αυτών στόχων, και, κυρίως, της ανέγερσης της πολυπόθητης εκκλησίας της προοριζόμενης για τη λατρεία κατά το ορθόδοξο τυπικό των Ελλήνων που κατοικούσαν ή έφθαναν στη Βενετία, στάθηκε το σημείο αναφοράς και η σταθερή επιδίωξη των πρώτων Ελλήνων του μεταβυζαντινού κόσμου από τη Γαληνοτάτη την πρώτη εκείνη περίοδο της εγκατάστασής τους¹.

Με τη λήξη του τρίτου βενετοτουρκικού πολέμου (1537 - 1540) και την παράδοση του Ναυπλίου και της Μονεμβασίας στους Τούρκους, όπως προέβλεπε η συνθήκη της 2ας Οκτωβρίου 1540², μία νέα περίοδος ανοίγει στην ιστορία της ελληνικής παροικίας της Βενετίας³. Πολλοί που προτίμησαν να εγκαταλείψουν τις πατρίδες τους και να ακολουθήσουν τους απερχόμενους Βενετούς στις γειτονικές νησιωτικές κτήσεις τους⁴, κατέληξαν στη Βενετία με την ελπίδα να επωφεληθούν από τη γενναιοδωρία της Γαληνοτάτης και να διεκδικήσουν την οικονομική αποκατάσταση που τους είχε υποσχεθεί, αν έφευγαν από τους γενέθλιους τόπους τους⁵. Για τους ξεριζωμένους αυτούς πρόσφυγες η Βενετία στάθηκε δεύτερη πατρίδα και η Ελληνική Αδελφότητα νέος πόλος εθνικής και εθνοκευτικής συσπείρωσης. Η παρουσία των Ναυπλιωτών και των Μονεμβασιωτών στην πόλη είχε, όπως ήταν επόμενο, ουσιαστικές και ευεργετικές συνέπειες στην αγανέωση και στην ενδυνάμωση της ελληνικής παροικίας, που ως τότε αριθμούσε μερικές μόνο εκατοντάδες μόνιμα εγκατεστημένων οικογενειών⁶. Νέες δυνάμεις ήρθαν έτσι να ενισχύσουν το δημιουργικό έργο της Αδελφότητας, που είχε επικεντρωθεί πια στην ανέγερση της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου, και η Διοίκησή της στελεχώθηκε από τους ικανότατους και

Η ΜΕΙΟΓΕΙΟΣ ΣΤΑ ΜΕΙΑ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ

δυναμικότερους αυτούς πρόσφυγες. Παράλληλα με αυτούς την ίδια περίοδο άρχισαν να φθάνουν στη Βενετία ολοένα περισσότεροι Έλληνες υπήκοοί της από τις κτήσεις της στην Ανατολή, κυρίως Ζακύνθιοι, Κεφαλλήνες και Κερκυραίοι, που έχοντας πληγεί από τον πρόσφατο πόλεμο και τις καταστροφικές επιδρομές του τουρκικού στόλου στα νησιά τους ζητούσαν από τη Γαληνοτάτη τη συνδρομή της για την επίλυση των οικονομικών τους προβλημάτων με τη μορφή αποζημιώσεων και προνομίων.

Τα χρόνια που ακολουθούν (1540 κ.ε.) είναι χρόνια σημαντικά για την ιστορία της Αδελφότητας και της ελληνικής, γενικότερα, παρουσίας στη Βενετία. Μέσα στους κόλπους της Αδελφότητας λαμβάνονται κρίσιμες αποφάσεις για την επιτυχία των ειδικότερων στόχων της⁷ και εμφανίζονται νέοι διοικητικοί θεσμοί, που η αύξηση των μελών και η διεύρυνση των δραστηριοτήτων είχαν καταστήσει απαραίτητους για την ομαλή και αποτελεσματική λειτουργία της. Σε ατομικό επίπεδο σημειώνεται ραγδαία βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των μελών της, που δεν οφείλεται μόνο στις ευεργετικές επιπτώσεις της, κατ' επίφαση, ειρήνης που επικρατούσε τότε στη βενετική επικράτεια και γενικά στο μεσογειακό χώρο, αλλά και στο γεγονός ότι οι νέοι αυτοί Έλληνες κάτοικοι της Βενετίας είχαν αρχίσει να απωθούν τις τραυματικές εμπειρίες του πρόσφατου παρελθόντος και να αναπτύσσουν αξιόλογες δραστηριότητες. Με τις χρηματικές χορηγίες που τους είχε προσφέρει η Γαληνοτάτη, με την είσπραξη των πρώτων ενοικίων από τη μίσθωση των δημόσιων θέσεων που τους είχε παραχωρήσει ως αντιστάθμισμα για την περιουσία που είχαν εγκαταλείψει πίσω τους και με τις πρώτες επιτυχίες τους στον ευρύτερο επαγγελματικό στίβο, οι πρόσφυγες πέτυχαν να εδραιώσουν την κοινωνική θέση τους

και ταυτόχρονα να καλυτερεύσουν τις βιοτικές τους συνθήκες. Από τους νεοφερμένους μερικοί συνέχισαν να ασκούν το επάγγελμα που ασκούσαν στην πατρίδα τους, οι περισσότεροι όμως στράφηκαν προς τη θάλασσα ως επαγγελματίες ναυτικοί, προτιμώντας τους κινδύνους αλλά και τα κέρδη των ταξιδιών από την εγκατάσταση σε πόλεις της Terraferma, που τους απομόνωνε και τους αποξένωνε σταδιακά από τους γνώριμους και αγαπητούς τους ανθρώπους και τρόπους ζωής και τους καθιστούσε ευάλωτους στη νοστροπία, στις κοινωνικές συνθήκες και στις άλλες πολύμορφες επιδράσεις των νέων πατρίδων. Η Ελληνική Αδελφότητα της Βενετίας με τον αρθρόδοξο ναό του Αγίου Γεωργίου που κτιζόταν αποτελούσε το φυσικό πόλο έλξης των ξεριζωμένων Ελλήνων, που ξαναζούσαν στο χώρο αυτό και συντηρούσαν τις μνήμες των χαμένων πατρίδων τους.

Οι πρώτες επενδύσεις τους πραγματοποιούνται κυρίως στον τομέα του μεταπρατικού εμπορίου, όπου οι Έλληνες αυτοί πρόσφυγες λειτουργώντας άλλοτε ως δανειστές τοκογλύφοι και άλλοτε ως επιχειρηματίες ρίχνονται στο ρίσκο του εμπορίου με όσα κεφάλαια είχαν στη διαθέσή τους. Οι ευρηματικοί και ακαταπόνητοι αυτοί πρόσφυγες είναι δυνατό να χωριστούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες. Στην πρώτη ανήκουν όλοι εκείνοι που θα βρουν επαγγελματική διέξοδο στη θάλασσα και θα εργαστούν ως ναυτικοί στα πολεμικά και στα εμπορικά πλοία της Βενετίας. Οι πρόσφυγες αυτοί είχαν το προνόμιο ότι γνώριζαν καλά τις θάλασσες της Ανατολής και μπορούσαν να ταξιδεύουν στην Αλεξάνδρεια, στην Κύπρο, στην Κρήτη, στη Σμύρνη, στην Κωνσταντινούπολη και αλλού χωρίς να είναι ή να νιώθουν ξένοι με τους τόπους και τους ντόπιους πληθυσμούς και, συχνά, μιλούσαν τη γλώσσα τους, και γι' αυτό προτιμούνται από τους Βενετούς, κατά κανόνα, εργοδότες τους⁹. Ήταν, τέλος,

περισσότερο ανθεκτικοί στη ζωή και στους κινδύνους της θάλασσας και οικονομικά συμφορότεροι, γιατί, όπως αναφέρεται, ήταν υπομονετικοί και λιτοδίαιτοι⁹. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει όλους εκείνους που προτιμούσαν την ασφάλεια της στεριάς και ασχολήθηκαν με το εμπόριο και το δανεισμό. Λίγοι αριθμητικά, θα στηρίξουν οικονομικά τις εμπορικές επιχειρήσεις των πρώτων συνεισφέροντας συνήθως στις "συντροφίες" αυτές το κεφάλαιο σε εμπορεύματα ή σε χρήμα και το πλοίο με το οποίο θα γινόταν η διακίνησή τους. Είναι οι οικονομικά ισχυρότεροι, που τα πλούτη τους τα στηρίζουν στις γενναίες κορηγίες της Βενετίας και, κατεξοχήν, στα κέρδη που τους προσπόριζαν οι ναυτιλιακές και οι τοκογλυφικές τους δραστηριότητες¹⁰. Στην τρίτη, τέλος, κατηγορία ανήκουν οι μικροεπαγγελματίες (ράφτες, σπλοποιοί, τραπεζοί, ciamadari, φαρμακοπώλες, μαραγκοί, καλαφάτηδες, παπουτσήδες, σιδηρουργοί, χρυσοχόοι, κουρείς, ζωγράφοι, κ.ά.), που σταδιοδρομούν στην ανταγωνιστική αγορά της Βενετίας, καθώς και όλοι εκείνοι, οι λιγότερο τολμηροί, που αρκούνται στο μηνιαίο μισθό που κάποια υπαλληλική τους θέση τους εξασφάλιζε¹¹.

Κέντρο αναφοράς και των τριών αυτών κατηγοριών ήταν, όπως είπαμε, η Ελληνική Αδελφότητα, στις διοικητικές και στις άλλες δραστηριότητες της οποίας συμμετέχουν με αδιάπτωτο ενδιαφέρον και ζήλο, συνεισφέροντας ανάλογα με τις οικονομικές τους δυνατότητες. Κατά κανόνα οι πλούσιοι έμποροι και πλοιοκτήτες αναλαμβάνουν τη διαχείριση των διοικητικών ζητημάτων της Αδελφότητας και, όπως είναι επόμενο, προσφέρουν τα μεγαλύτερα ποσά στους εράνους και στις άλλες έκτακτες περιστάσεις¹². Όχι μικρότερης σημασίας παρέμβαση στις υποθέσεις της Αδελφότητας έχουν οι πλοίαρχοι και τα πληρώματα των ελληνικών πλοίων, που δέχονται να φορολογούνται

τα πλοία και τα εμπορεύματά τους κάθε φορά που έφταναν στο λιμάνι της Βενετίας, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στη συγκέντρωση του απαραίτητου κεφαλαίου για την επίσπευση της ανέγερσης του ναού (1546 - 1556). Συγκεκριμένα, στις 28 Μαρτίου 1546 η γενική συνέλευση των μελών της Ελληνικής Αδελφότητας αποφάσισε - και η απόφασή της αυτή επικυρώθηκε από το Συμβούλιο των Δέκα (Consiglio dei X) ώστε να έχει ισχύ νόμου - τα εμπορεύματα που τα ελληνικά πλοία έφερναν στη Βενετία να φορολογούνται για λογαριασμό της πριν περάσουν από το βενετικό τελωνείο¹³. Αποφάσισε επίσης να πληρώνουν φόρο και τα ελληνικά πλοία ανάλογα με τη κερητικότητα τους: μέχρι 100 botte μισό δουκάτο, από 100 - 200 botte ένα δουκάτο, από 200 - 300 botte δύο δουκάτα και από 300 botte και πάνω τρία δουκάτα, χρήματα τα οποία θα πλήρωναν κατά το ήμισυ το πλήρωμα και κατά το άλλο ήμισυ ο πλοίαρχος για λογαριασμό των πλοιοκτητών αμέσως μετά την άφιξη του πλοίου τους στη Βενετία. Στις συλλογικές αυτές εισφορές πρέπει να προστεθούν και οι ατομικές, γιατί δεν ήταν λίγοι οι ναυτικοί που ήταν ταυτόχρονα και μέλη της Αδελφότητας¹⁴. Τέλος, με την ετήσια συνδρομή τους (*lumina*) και με τα άδηλα αλλά όχι αμελητέα ποσά που κάθε φορά άφηναν πάνω στο δίσκο της εκκλησίας (*raccolta*) συμμετείχαν οικονομικά στην επίτευξη των βασικών στόχων της Αδελφότητας και οι υπόλοιποι Έλληνες που κατοικούσαν μόνιμα στη Βενετία¹⁵.

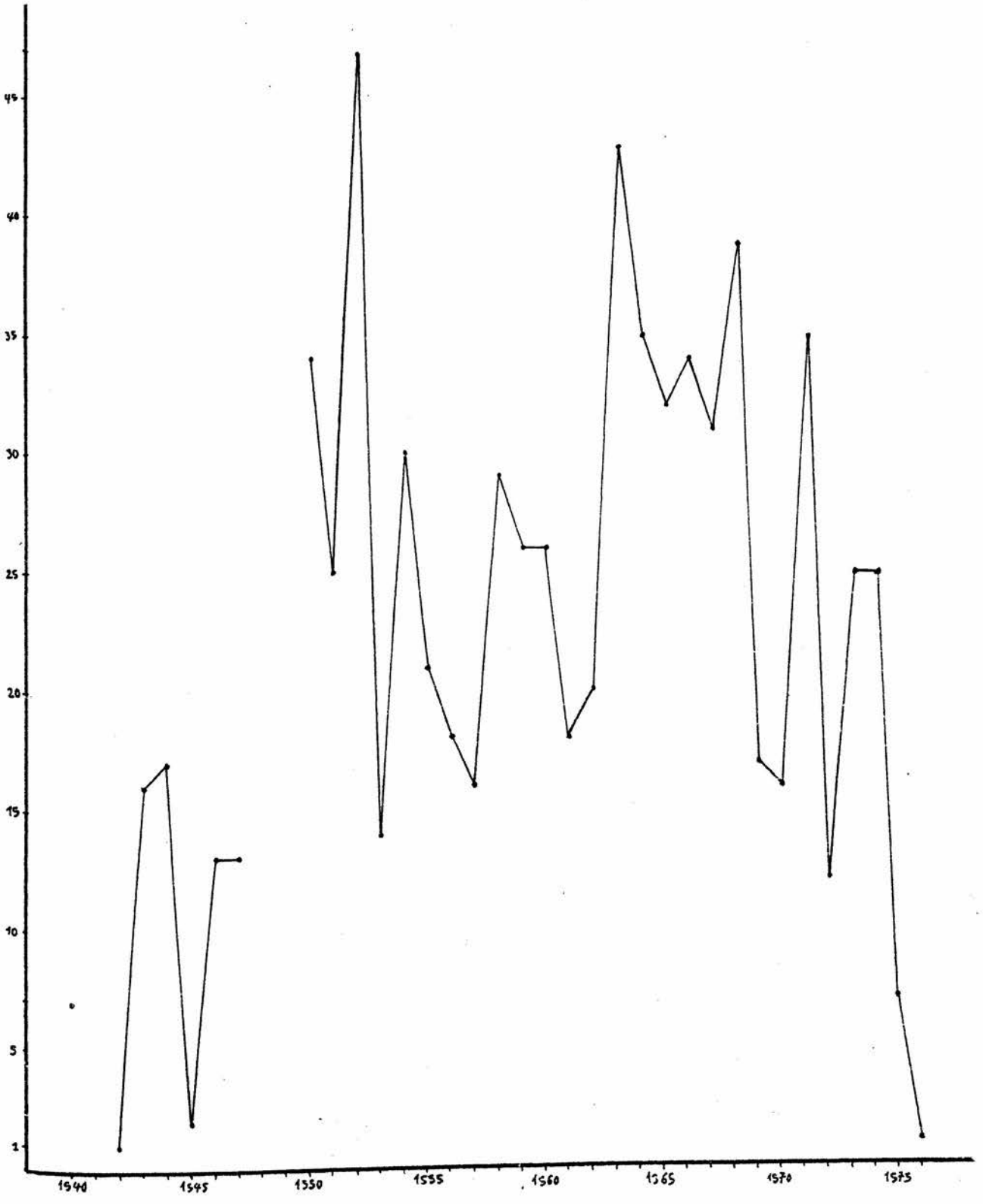
Ο πίνακας κατανομής της παρουσίας των Ελλήνων ναυτικών στα οικονομικά βιβλία της Αδελφότητας κατά το διάστημα 1540 - 1576¹⁶ που δημοσιεύουμε παρακάτω πιστοποιεί το μέγεθος της συμβολής τους: ο συνολικός αριθμός των 746 παρουσιών κατά το διάστημα αυτό, που αντιστοιχεί με ένα μέσο όρο 21,9 παρουσίες το χρόνο,

ΠΙΝΑΚΑΣ Α'

ΚΑΤΑΝΟΜΗΣ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΝΑΥΤΙΚΩΝ ΣΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΑΣ (1540-1576)

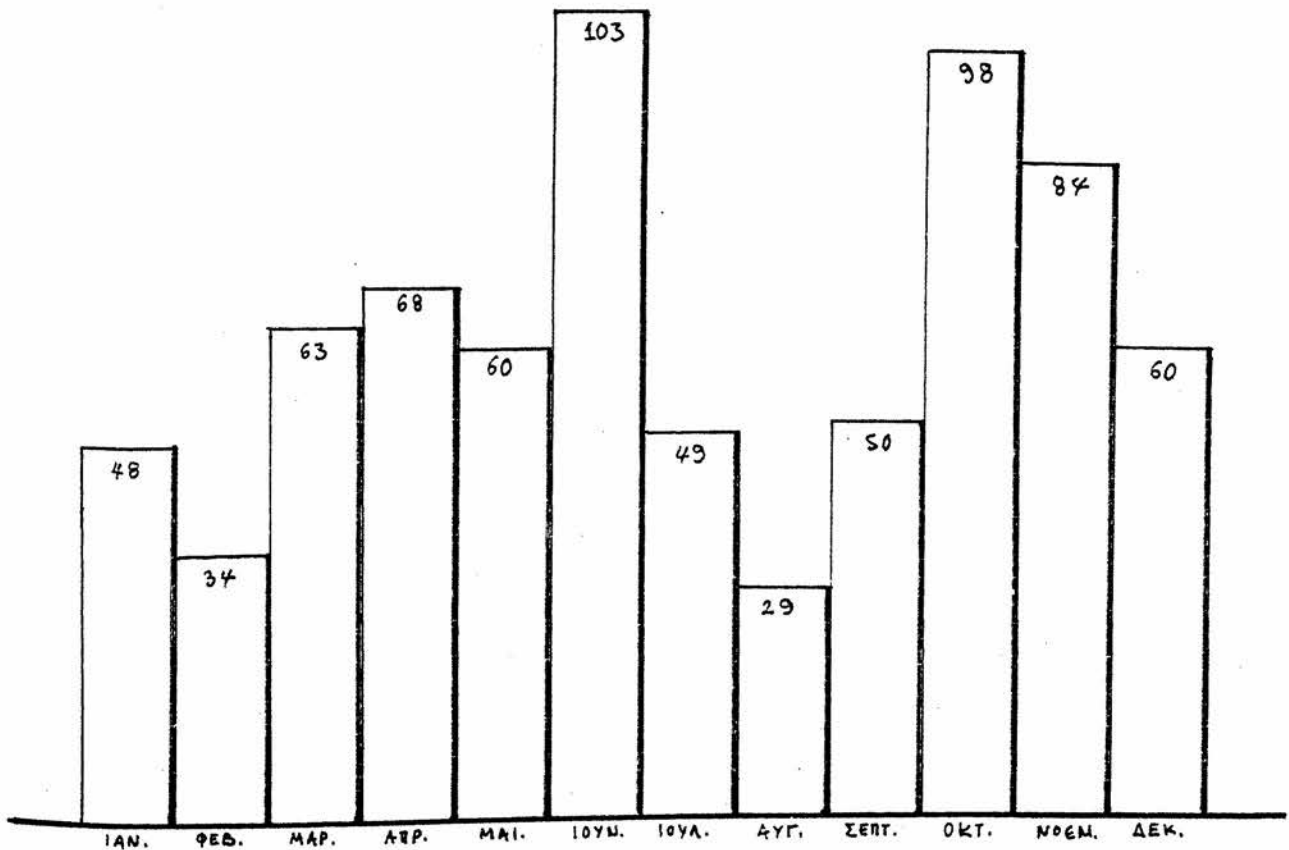
	ΙΑΝ.	ΦΕΒ.	ΜΑΡ.	ΑΠΡ.	ΜΑΙ.	ΙΟΥΝ.	ΙΟΥΛ.	ΑΥΓ.	ΣΕΠ.	ΟΚΤ.	ΝΟΕ.	ΔΕΚ.	
1540	1	1	2	2	1								= 7
1541													
1542			1										1
1543						2				1	6	7	16
1544	1	2	1	3	1	4	1			2		2	17
1545						1		1					2
1546			1	1	2	2	1			3	1	2	13
1547	1	2				2	4		1		3		13
1548													
1549													
1550			3	6	2	4		2	5	5	4	3	34
1551		1	7		2	2	1	3	2	5	1	1	25
1552	6	1	3	3	7	4	6		5	6	3	3	47
1553							3	1	9	1			14
1554	1	2	1	2		9	1	2	2	6	4	2	30
1555		4	1	3	2	5	1	2			3		21
1556	1		1	3		5	2				5	1	18
1557	6	1			1	2	2			1	2	1	16
1558	3					8	4		1	6	1	6	29
1559	1			4	5	6	1	2	1		2	4	26
1560	2		1	2	1				6	3	10	1	26
1561	1		1	2	2	1				8	3		18
1562	7				3	6			1		2	1	20
1563	2	2	3	3	8	4		3	3	11	2	2	43
1564	1	1	5	4		8		3		8	4	1	35
1565	1	1	3	2	3	4	6		1	2	3	6	32
1566		2	4	6	2	6	1	1	3	6		3	34
1567		2	4	2	3	4	2	4		7	2	1	31
1568	2	4	2	3	4	2		3	1	4	11	3	39
1569		2			1	5	3			3	1	2	17
1570	2	2	1	1	1		1	1	3	1	1	2	16
1571	1		11	8	5	2	2	1	2	1		2	35
1572		1		2	1	1	2	2				1	12
1573	3	2	1	3	1	3	1		1	2	6	2	25
1574	3	1	5	2		1	3			6	3	1	25
1575	1		1	1	2		1	1					7
1576	1												1
	48	34	63	68	60	103	49	29	50	98	84	60	=746

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Α

ΙΣΤΟΓΡΑΜΜΑ

ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ ΑΝΑ ΜΗΝΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΝΑΥΤΙΚΩΝ ΣΤΑ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΑΣ

Πηγή: Ο Πίνακας κατανομής της παρουσίας των Ελλήνων ναυτικών στα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας (1540-1576), το Διάγραμμα Α και το Ιστογράμμα καταρτίστηκαν με βάση τις αρχαικές μαρτυρίες που παρουσίασε η Κρίστα Παναγιωτοπούλου, Έλληνες ναυτικοί και πλοιοκτήτες από τα παλαιότερα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας (1536-1576), Θησαυρίσματα, τόμ. 11 (1974), σ. 284-352, ειδικά, σ. 332-345.

είναι ασφαλώς ιδιαίτερα υψηλός σε σχέση με τις υπόλοιπες επαγγελματικές κατηγορίες μελών της Αδελφότητας. Η συμβολή τους αυτή καθίσταται ακόμη πιο σημαντική, αν συνεκτιμηθεί το γεγονός ότι οι ναυτικοί λόγω επαγγέλματος ταξίδευαν συνεχώς και επομένως βρίσκονταν συχνά μακριά από τη Βενετία. Η εξαιρετικά πυκνή παρουσία τους κατά τους μήνες Μάρτιο - Ιούνιο (294 = 39,41 %) και Οκτώβριο - Δεκέμβριο (242 = 32,43 %) σχετίζεται, προφανώς, με τις συνεχείς εργασίες τους, αφού οι μήνες αυτοί ήταν χρονικά όρια αναχώρησης και επιστροφής των πλοίων από και προς τη Βενετία. Θα ήταν όμως λάθος να εκλάβουμε την παρουσία αυτή των Ελλήνων ναυτικών στη Βενετία ως ρητή μαρτυρία και της άφιξης των (ελληνικών) πλοίων τους σ' αυτήν, για πολλούς λόγους: τα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας παρουσιάζουν χρονικά κλάσματα (π.χ., 1541, 1548 - 1549) και πολύμηνες σιωπές (π.χ., 1540, 1542, 1576) με αποτέλεσμα η πληροφόρησή μας να είναι ασυνεχής. Επίσης, τίποτε δεν μας υποχρεώνει να δεχτούμε (τα παραδείγματα - βλ. παρακάτω - του Τζάνε Βεντράμου και του Μάρκου Δεφαράνα το αποδεικνύουν) ότι οι Έλληνες ναυτικοί εργάζονταν αποκλειστικά και μόνο σε ελληνικά πλοία, ότι στον αριθμό των καταγραφόμενων ναυτικών αντιστοιχούσαν ισάριθμα ελληνικά πλοία, κ.ά.¹⁷. Έτσι ο πίνακας με τη γραφική παράσταση και το ιστόγραμμα που τον συνοδεύουν έχει ενδεικτική και μόνον αξία: παρουσιάζει σε γενικές μόνο γραμμές την εικόνα που συνέθετε η ευκαιριακή παρουσία των Ελλήνων ναυτικών στη Βενετία των μέσων του 16ου αιώνα.

Την περίοδο αυτή στα πράγματα της Ελληνικής Αδελφότητας δεσπόζουν ορισμένα πρόσωπα: ο Ματθαίος Βάρελις, ο Μανόλης και ο Νικόλαος Κεφαλάς και οι Δημήτριος, Ιωάννης και Ματθαίος Βεργής

από την Κέρκυρα, ο Μάρκος και ο Ιάκωβος Σαμαριάρης από τη Ζάκυνθο, οι Κανάκης, Ανδρόνικος και Νικόλαος Κουβλής από το Ναύπλιο, ο Ανδρέας Κουρκουμέλης, ο Πέτρος και ο Ανδρέας Κοντολέος από την Κρήτη, ο Δημήτριος Μαρμαρέτας, ο Αντώνιος Καλβοκορέσης και ο Μανόλης Καντακουζηνός από την Κωνσταντινούπολη, κ.ά.¹⁸. Διαδέχονται στη διοίκηση της Αδελφότητας ο ένας τον άλλον αφήνοντας πίσω τους σημαντικό έργο, παρά τις αντίξοες συνθήκες που συχνά αντιμετώπιζαν.

Τα πρόσωπα αυτά πλουτίζουν από τις εμπορικές ασχολίες τους, που είναι συνδεδεμένες κατά κανόνα με την ελληνική Ανατολή. Αποτελούν τους εκπροσώπους του ελληνικού εμπορικο-ναυτιλιακού κεφαλαίου, που ανδρώνεται στα χρόνια αυτά και κατακτά αξιόλογη θέση στη γενικότερη εμπορική δραστηριότητα της Βενετίας. Διαθέτουν σημαντικά χρηματικά αποθέματα, πλοία μικρού συνήθως εκτοπίσματος αλλά ικανά να επιχειρήσουν και το πιο δύσκολο ταξίδι¹⁹ και γνωρίζουν πολύ καλά τις αγορές με τις οποίες συναλλάσσονται. Διακινούν σιτάρι, κρασί, τυρί, δέρματα, βελανίδια, μπαχαρικά, υφάσματα ανατολικής προέλευσης, κ.ά., προς τη Βενετία, και μεταποιημένα προϊόντα, υφάσματα, βιβλία και κάθε είδους εμπορεύσιμο αγαθό προς τις αγορές της ανατολικής Μεσογείου. Συνεταίροι και συνεργάτες τους είναι οι Έλληνες ναυτικοί που εργάζονται στα εμπορικά πλοία βενετικής και ελληνικής ιδιοκτησίας και εκμεταλλεύονται το παραδοσιακό προνόμιο που είχαν να παίρνουν μαζί τους στα ταξίδια τους ένα συγκεκριμένο, ανάλογα με την ιδιότητά τους πάνω στο πλοίο, φορτίο εμπορευμάτων χωρίς να πληρώνουν έξοδα μεταφοράς²⁰. Μπορούσαν έτσι να διακινήσουν ποσότητες εμπορευμάτων μικρές σε όγκο αλλά μεγάλης αξίας (κυρίως υφάσματα και άλλα μεταποιημένα προϊόντα, ελληνικά

βιβλία, κ.ά.) και να τις πουλήσουν στους τόπους του προορισμού τους πολλαπλασιάζοντας τα κέρδη τους και αυξάνοντας σταθερά τα έσοδά τους από το κάθε ταξίδι. Ιδρύονταν εταιρείες ή, όπως αποκαλούνταν, "συντροφίες", διάρκειας συνήθως ενός μόνον ταξιδιού ανάμεσα στους Έλληνες αυτούς μεγαλεμπόρους και στους ναυτικούς, οι οποίοι αναλάμβαναν να μεταφέρουν στις αγορές της Μεσογείου τα εμπορεύματα που από κοινού συμφωνούσαν να πουλήσουν. Οι ναυτικοί, που αναλάμβαναν και το δυσκολότερο ασφαλώς έργο στην όλη επιχείρηση, συμμετείχαν στη "συντροφία" με την προσωπική τους εργασία, αν και δεν ήταν σπάνιο να συμμετέχουν και με ένα μέρος από τα εμπορεύματα που θα διακινούσαν ή με χρήματα για την αγορά τους, που εύρισκαν τις πιο πολλές φορές με δανεισμό. Τα κέρδη τα μοιράζονταν εξίσου, αφού αφαιρούσαν το αρχικό κεφάλαιο και τα άλλα έξοδα που είχαν γίνει για λογαριασμό της "συντροφίας"²¹. Από τις εκατοντάδες τέτοιες ιδρυτικές πράξεις "συντροφιών" που γνωρίζουμε για τα χρόνια αυτά²² διαπιστώνεται ότι οι Έλληνες που έπαιζαν το ρόλο των χρηματοδοτών των βραχύβιων αυτών εμπορικών επιχειρήσεων υπήρξαν ολιγάριθμοι, όλοι τους γνωστοί παράγοντες και διοικητικά στελέχη της Ελληνικής Αδελφότητας, πλοιοκτήτες, μεγαλέμποροι και τοκογλύφοι: με τη μεγαλύτερη συχνότητα ήταν οι Κουρκουμέλης και Ματθαίος Βεργής. Ο ναυτικός που αναλάμβανε να συνοδεύσει το εμπόρευμα και να το πουλήσει ήταν υποχρεωμένος να κρατεί λεπτομερέστατο λογαριασμό των εσόδων και των εξόδων του σε όλη τη διάρκεια του ταξιδιού (*et del tuto debi tenir bon, justo et distinctto conto*)²³, όσων σχετίζονταν φυσικά, με τη "συντροφία". Κάθε φορά που το πλοίο έπιανε σε λιμάνι, οι ναυτικοί αυτοί έστηναν τους πάγκους τους και διαλαλούσαν τηπραμάτεια τους

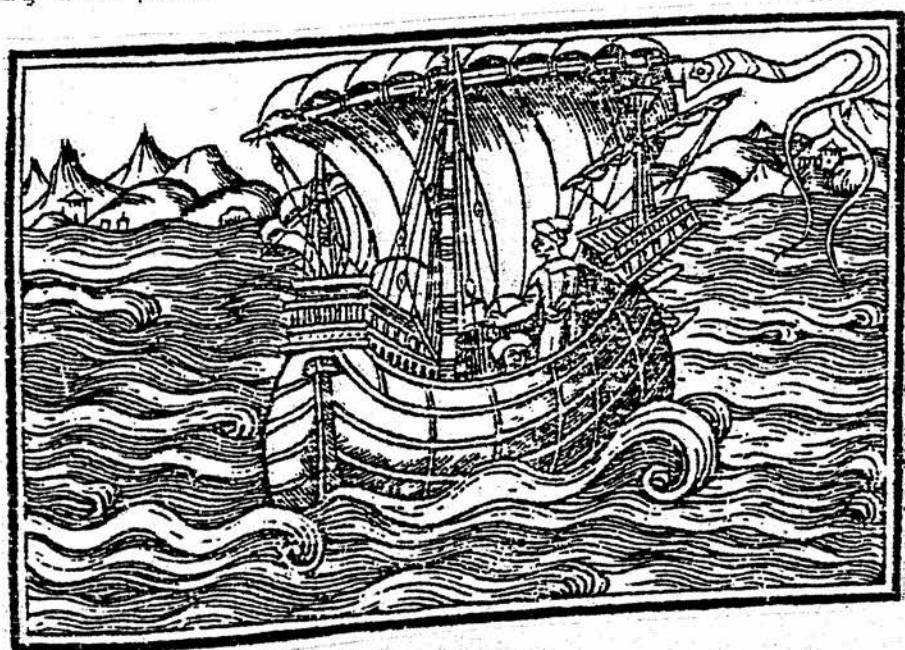
στον κόσμο που συγκεντρωνόταν για να εμπορευτεί, να αγοράσει και να μάθει νέα. Στο σημείο αυτό η μαρτυρία των περιηγητών που ταξίδευαν με τα ίδια αυτά πλοία και κατέγραφαν συχνά με χαρακτηριστικές λεπτομέρειες τα γεγονότα είναι διαφωτιστική²⁴. Τα εμπορεύματα εύρισκαν εύκολα πελάτες σε αγορές που διψούσαν για τα ευρωπαϊκά προϊόντα, αποφέροντας ένα κέρδος περίπου της τάξης του 100 % επί του αρχικού κεφαλαίου, η επιχείρηση όμως σπάνια σταματούσε εδώ. Είτε ανταλλάσσοντας τα εμπορεύματα που είχαν φέρει μαζί τους με άλλα - εδώ η πείρα του ναυτικού εμπόρου και η γνώση που είχε της βενετικής αγοράς ήταν απαραίτητες προϋποθέσεις -, είτε αγοράζοντας νέα με τα χρήματα που είχαν εισπράξει από την πώληση των πρώτων, ουσιαστικά προχωρούσαν σε μια δεύτερη επένδυση (= επανεπένδυση), που είχε τώρα ως γνώμονα την εμπορευσιμότητα των νέων εμπορευμάτων στη διεθνή αγορά της Βενετίας²⁵.

Όταν το ταξίδι τελείωνε και η όλη επιχείρηση μπορούσε πλέον να μετρήσει τα κέρδη της, έφθανε η ευχάριστη στιγμή της ανταμοιβής, εκφραζόμενη σε κάποιες δεκάδες δουκάτα που μοιράζονταν εξίσου και οι δύο πλευρές. Οι Έλληνες μεγαλέμποροι συγκροτούσαν ή συμμετείχαν σε πολλές τέτοιες "συντροφίες" που τους απέφεραν τεράστια κέρδη και έλεγχαν έτσι ένα σημαντικό ποσοστό του εμπορίου που διεξαγόταν στην ανατολική Μεσόγειο μέσω Βενετίας στα μέσα του 16ου αιώνα. Η εμπορική επιτυχία των περισσότερων από τις "συντροφίες" αυτές ήταν αρκετή να τους καταστήσει γρήγορα πλούσιους και να τους οδηγήσει σε μεγαλύτερα ρίσκα (αγορές και ναυπηγήσεις πλοίων εκτοπίσματος μεγαλύτερου από 300 botte, δανεισμούς με υψηλό τόκο για την αγορά περισσότερων εμπορευμάτων, ανοίγματα σε αγορές υλικών αγαθών για την προβολή του πλούτου και της ευμάρειάς τους, κ.ά.), ενώ αντίθετα κάποιες απροσδόκητες

ατυχίες ήταν αρκετές να τους βυθίσουν στα χρέη και στην απόγνωση και να τους φέρουν αντιμέτωπους με το φάσμα της οικονομικής καταστροφής²⁴. Από την πλευρά τους οι ναυτικοί που συμμετείχαν στις "συντροφίες" αυτές δοκίμαζαν την τύχη τους αποβλέποντας στο χρηματικό εκείνο ποσό που τους αναλογούσε μετά την τελική εκκαθάριση του λογαριασμού. Ένας συνετός και εύστροφος ναυτικός μπορούσε ύστερα από μερικά τέτοια ταξίδια να έχει σχηματίσει ένα αξιόλογο κεφάλαιο για να χρηματοδοτήσει μόνος του τις εμπορικές του επιχειρήσεις ή να αναλάβει αυτός το ρόλο του κεντρικού μετόχου θέτοντας το κεφάλαιο σε ανάλογες "συντροφίες"²⁷.

Οι Έλληνες ναυτικοί, ανάλογα με τα πλοία στα οποία εργάζονταν, τη κωρητικότητα τους και τα ταξίδια τα οποία επρόκειτο να επιχειρήσουν, εμφανίζονται συχνά με διαφορετικές ιδιότητες στις διάφορες υπηρεσίες των πλοίων. Συνήθως οι θέσεις του γραμματικού (scrivano) του πλοίου, ο οποίος αντιπροσώπευε τον ή τους πλοιοκτήτες, και του πλοηγού (pilota) εναλλάσσονται με εκείνη του καπετάνιου (patron). Και οι τρεις ήταν το ίδιο έμπειροι στα προβλήματα της θάλασσας, και έτσι δικαιολογείται η μεταπήδηση χωρίς δυσκολία από τη μια θέση στην άλλη, που ήταν συναρτημένη με τον προορισμό του πλοίου, τον πλοιοκτήτη και, φυσικά, τα διαθέσιμα κάθε φορά πρόσωπα στη διεθνή αγορά εργασίας της Βενετίας. Ιδιαίτερη αίγλη αποκτούσαν οι καπετάνιοι εκείνοι που αναλάμβαναν τη διακυβέρνηση πλοίων μεγάλης κωρητικότητας και εργάζονταν για λογαριασμό της Γαληνοτάτης²⁸. Στην περίπτωση αυτή η επιλογή τους ήταν προσεκτική και στηριζόταν στη διεξοδική εξέταση των ικανοτήτων και της εμπειρίας των υποψηφίων προσώπων. Τα ταξίδια που έκαναν για λογαριασμό του βενετικού Κράτους απασκοπούσαν στον ανεφοδιασμό της πόλης με σιτάρι και αλάτι και

αντιμετώπιζαν περιορισμένες πιθανότητες ρίσκου. Άλλωστε οργανώνονταν με τέτοιον τρόπο ώστε να μειώνονται στο ελάχιστο τα περιθώρια απωλειών και λανθασμένων ενεργειών. Σε περιοδικά διαστήματα δύο χρόνων περίπου τα πλοία άνω των 700 botte αναλάμβαναν ορισμένα ταξίδια για λογαριασμό του Κράτους ή κάτω από την εποπτεία του. Έχουν σωθεί δύο κατάλογοι σχετικοί με τα ταξίδια αυτά, το libro Creditorum Conducentium sale (1548 - 1573)²⁹, που περιέχει τα ταξίδια των πλοίων της κατηγορίας αυτής που μετέφεραν αλάτι στη Βενετία από την Κύπρο (συνολικά 324 ταξίδια) και την Ibiza (30 ταξίδια), και αντίστοιχος κατάλογος των εμπορικών πλοίων, μεγάλης πάντοτε χωρητικότητας, που κινήθηκαν στα χρόνια 1557 - 1560 μεταφέροντας κυρίως σιτάρι (navi grosse a Venezia, loro viazzi, loro patroni)³⁰. Το 25 % περίπου από τα πρόσωπα που καταχωρίζονται στους δύο αυτούς πολύτιμους καταλόγους είναι Έλληνες που εργάζονταν στα πλοία αυτά ως καπετάνιοι και γραμματικοί. Και μόνο το στοιχείο αυτό αποδεικνύει τη μεγάλη συμβολή των Ελλήνων ναυτικών στην ανάπτυξη του θαλάσσιου εμπορίου της Βενετίας στα μέσα του 16ου αιώνα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- [1]. Για την εγκατάσταση των Ελλήνων στη Βενετία, την πολιτική και ερησκευτική τους κατάσταση και τους αγώνες τους να πετύχουν τους στόχους τους βλ. κυρίως Ιωάννου Βελούδου, Ελλήνων ορθοδόξων αποικία εν Βενετία, Βενετία 1893. Giorgio Fedalto, *Ricerche storiche sulla posizione giuridica ed ecclesiastica dei Greci a Venezia nei secoli XV e XVI*, Firenze 1967. M. I. Μαρούσσας, *Aperçu d' une histoire de la colonie grecque orthodoxe de Venise*, Θησαυρίσματα, τόμ. 9 (1982) 7 - 30, ειδικά σσ. 7 - 15, και G. Fedalto, *Stranieri a Venezia e a Padova 1550 - 1700*, *Storia della Cultura Veneta, Il Seicento*, τόμ. 4 / II, Vincenza 1984, σσ. 251 - 279. Για τον Ελληνισμό της Βενετίας πλούσια βιβλιογραφία έχει συγκεντρώσει ο M. I. Μανούσας, Βιβλιογραφία του Ελληνισμού της Βενετίας. Μέρος Α : Γενικά, Θησαυρίσματα, τόμ. 10 (1973) 7 - 87, και ο ίδιος, Συμπλήρωμα (1973 - 1980), αυτός, τόμ. 17 (1980) 7 - 21.
- [2]. βλ. πρόχειρα Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τόμ. 3. Τουρκοκρατία 1453 - 1669. Οι αγώνες για την πίστη και την ελευθερία, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 160, και Χρύσα Μαλτέζου, Άγνωστοι ειδήσεις (1539 - 1540) περί Μητροφάνους Μονεμβασίας εκ του Αρχείου του Δούκα της Κρήτης, Θησαυρίσματα, τόμ. 5 (1968) 32 - 44, ειδικά σ. 32 και σημ. 1, όπου και η κυριότερη βιβλιογραφία.
- [3]. βλ. Φανή Μαυροειδή, Συμβολή στην ιστορία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας στο ΙΣΤ αιώνα. Έκδοση του Β Μητρώου εγγραφών

(1533 - 1562), Αθήναι 1976, σ. 65.

[4]. Άλλοι κατέφυγαν στη Ζάκυνθο και άλλοι στην Κεφαλληνία και στην Κέρκυρα. βλ. σχετικά Α. Βακαλόπουλος, Ιστορία, τόμ. 3, σ. 161 - 165. Ειδικά για την εγκατάσταση Ναυπλιωτών στην Κέρκυρα βλ. Λαυρέντιος Βροκίνης, Η περί τα μέσα του ΙΣΤ αιώνας εν Κερκύρα αποίκησις των Ναυπλιέων και των Μονεμβασσιέων, Κέρκυρα 1905 [= Κερκυραϊκά Χρονικά, τόμ. 17 (1973) 235 - 261]. Για την άρνηση των Μονεμβασσιωτών να εγκατασταθούν στα Κύθηρα και για την προτροπή του Μητροφάνη Μονεμβασσίας προς τους συμπατριώτες του να καταφύγουν στην Κέρκυρα βλ. Χ. Μαλτέζου, Άγνωστοι ειδήσεις, σ. 32 - 44.

[5]. Για το ζήτημα αυτό βλ. τη συνοπτική διαπραγμάτευση των Μαριάννας Κολυβά-Καραλέκα - Ερρίκου Μοάτσου, Αποκατάσταση Ναυπλιωτών και Μονεμβασσιωτών προσφύγων στην Κρήτη το 1548, Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher, τόμ. 22 (1963) 375 - 452 και ειδικά σσ. 379 - 390. Πλουσιότατο αλλά ανεκμετάλλευτο ακόμη αρχειακό υλικό για τους πρόσφυγες αυτούς στη Βενετία δημοσίευσε ο Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge, τόμ. 8 και 9, Paris 1888 και 1890 αντίστοιχα.

[6]. Για τη δημογραφική κατάσταση του ελληνικού πληθυσμού της Βενετίας βλ. Giorgio Plumidis, Considerazioni sulla popolazione greca a Venezia nella seconda metà del 500, Studi Veneziani, τόμ. 14 (1972) 219 - 226, και Ευτυχία Λιάτα, Μνείες θανάτων Ελλήνων της Βενετίας από τα ταμιακά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας των ετών 1536 - 1576, Θησαυρίσματα, τόμ. 11 (1974) 191 - 239. Το 1533 φέρονται ως εγγεγραμμένα μέλη της Ελληνικής Αδελφότητας 242 άνδρες και γυναίκες ενώ το 1563, 613 άνδρες και 128 γυναίκες,

σύνολο 741 μέλη. βλ. Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 73.

[7]. βλ. σχετικά Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 60 - 62.

[8]. Περιζήτητα ήταν, λ.χ., οι Έλληνες πλοηγοί (*peota, comito*), που γνώριζαν τις θάλασσες της ανατολικής Μεσογείου. Σχετικά με τη συνήθεια των Βενετών να προσλαμβάνουν πλοηγούς ανάλογα με τα ταξίδια που σχεδίαζαν βλ. Ugo Tucci, *Sur la pratique vénitienne de la navigation au XVI siècle; quelques remarques*, *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations*, τόμ. 13 (1958) 72 - 86.

[9]. Αναφέρεται από το γνωστό Βενετό ναύαρχο Cristoforo da Canal που συγκρίνει τους Έλληνες ναύτες (*κοπηλάτες*) με τους Οαλμάτες. βλ. *Della Milizia Maritima, Libri Quattro, di Cristoforo Canale*, βλ. *trascritti e annotati da Mario Nani Mocenigo, Roma 1930, σ. 111 - 115*. Για το da Canal βλ. Alberto Tenenti, *Cristoforo da Canal. La Marine Vénitienne avant Lepante*, Paris 1962.

[10]. Βιογραφικά σημειώματα για τους σημαντικότερους από αυτούς βλ. στην Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 120 - 142.

[11]. Ό. π., σ. 75 - 83.

[12]. Ό. π., σ. 120, όπου σημειώνεται: "υπήρξαν γαστάλδοι δύο φορές οι Ματθαίος Βάρελις, Γεώργιος Καλούτζης, Μάρκος Σαμαριάρης, Λεάνδρος Τζεμπετώνης και Ματθαίος Βεργής. Ο Ιωάννης Δακορόν (*da Coron*) εξελέγη τρεις φορές. Ακόμη, ο Μανόλης Καντακουζηνός εξελέγη τέσσερις φορές και η τελευταία γασταλδία του διάρκεσε, με τις συνεχείς ανανεώσεις, από το 1562 ως το 1569. Μπορούμε έτσι να πούμε ότι η Αδελφότητα κυβερνήθηκε σχεδόν αποκλειστικά από ναυτικούς - εμπόρους".

[13]. Το έγγραφο δημοσίευσε η Κρίστα Παναγιωτοπούλου, "Έλληνες ναυτικοί και πλοιακτήτες από τα παλαιότερα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας (1536 - 1576), Θησαυρίσματα,

τόμ. 11 (1974) 284 - 352, ειδικά σ. 304 - 307. Ελληνική μετάφρασή του δημοσίευσε η Σοφία Αντωνιάδη, Πορίσματα από την μελέτην προχείρων διαχειριστικών βιβλίων των ετών 1544 - 1547 και 1549 - 1554 της Παλαιάς Κοινότητας Βενετίας, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. 33 (1958) 466 - 487, ειδικά σσ. 468 - 470. Ο φόρος επί των εμπορευμάτων καθοριζόταν ως εξής: " siano ubligati per esse robbe pagar avanti che le trazerano de doana soldi 4, cioè soldi quarto per ogni collo di seda, cera, grana et spetie, tapedi, zambeloti et mochaini et gotoni. Et tutte le altre sorte di mercantie tutte debbano pagar soldi 4 per collo grande et per collo piccolo soldi do l' uno, eccetuando le uve passe et le gale le quale debbino pagare soldo uno per sacco. Li cordovani et schiavine soldi do per balla, et i formazi et lane pagar debbino soldi quarto per migliaro. Malvasie, vini et ogli debbano pagar per ogni bota de mena soldi doi, cioè soldi 2. Li formenti, megli et orzi et semenza de lino et fave debbiano pagar bezo uno per star, le valanie debbano pagar per ogni mozo a misura soldo uno".

[14]. Βλ. Κ. Παναγιωτοπούλου, σ. 308 - 328.

[15]. Βλ. Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 52 - 53.

[16]. Ο Πίνακας Α καταρτίστηκε με βάση τις μαρτυρίες που συγκέντρωσε η Κ. Παναγιωτοπούλου, σ. 332 - 345.

[17]. Βλ. επίσης τις επιφυλάξεις που διατυπώνει η Κ. Παναγιωτοπούλου, σ. 302 - 303.

[18]. Στοιχεία για τη ζωή και την κοινωνική τους δράση βλ. στην Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 120 - 142.

[19]. Οι Έλληνες ναυτικοί χρησιμοποιούσαν μεγάλη ποικιλία τύπων πλοίων για τα ταξίδια τους: navi, galioni, schirazzi, fregate,

caramusali, gripi, caravelle. Βλ. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δευτέρου και του τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου (1503 - 1537), Ιωάννινα 1974, σ. 116, και Κ. Παναγιωτοπούλου, σ. 302. Ζητήματα όπως η χωρητικότητα, ο αριθμός των μελών του πληρώματος, η αξία, ο εξοπλισμός και η ηλικία των ελληνικών πλοίων της περιόδου αυτής παραμένουν ανοικτά στην έρευνα. Πάντως η φορολογία που επιβάλλει με το δικό της τρόπο η Ελληνική Αδελφότητα στα πλοία ελληνικής ιδιοκτησίας δείχνει ότι ελάχιστα ήταν εκείνα που ξεπερνούσαν τις 300 botte, δηλ. τους 187, 5 ή 240 τόννους. Ο.π., σ. 307. Η Circaimela, λ. κ., κατασκευής του έτους 1548/9 εκτιμήθηκε από τους αρμόδιους υπαλλήλους του βενετικού Ναυστάθμου ότι ήταν 239 botte. Βλ. Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 123 σημ. 3 και όσα σημειώνουμε εδώ, σ. 323 σημ. 15.

[20]. Για τη δυνατότητα αυτή των ναυτικών υπήρχαν παλαιότερα θεσπίσματα της βενετικής Γερουσίας αλλά και η μακρόχρονη παράδοση που τη διασφάλιζαν και την κατοχύρωναν. Βλ. σχετικά Alberto Sacerdoti, Note sulle galere da mercato veneziane nel XV secolo, Bollettino dell' Istituto di Storia della Società e dello Stato Veneziano, τόμ. 4 (1962) 80 - 105, ειδικά σσ. 92 - 93. Ο Sacerdoti παραθέτει κατάλογο των φορτίων που τα μέλη του πληρώματος μπορούσαν να φορτώσουν στο πλοίο όπου εργάζονταν χωρίς να πληρώνουν ναύλο. Στον πλοηγό επιτρεπόταν εκτός από το φορτίο 2.000 libbre sottili [= 60, 2 κιλά] να φορτώνει και κρασί για να το πωλεί στο πλήρωμα κατά τη διάρκεια του ταξιδιού.

[21]. Πρόκειται για το γνωστό θεσμό της colleganza για τον οποίο βλ. πρόχειρα Gino Luzzatto, Storia economica di Venezia dall' XI al XVI secolo, Venezia 1961, σ. 83 - 90.

[22]. Σώζονται κυρίως στα κατάστιχα των Βενετών ναυαγίων Agostino Pellestrina (b. 10636 - 10650), Vettore Maffei (b. 8089 - 8224), Rocco de Benedettis (b. 425 - 451) και Paolo de Grandis (b. 6486 - 6514). Αντιπροσωπευτικό δείγμα τέτοιας ιδρυτικής πράξης "συντροφίας" δημοσιεύεται στο Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΚΖ.

[23]. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 10643 (Agostino Pellestrina), Atti, libro 1548 - 1549, f. 171^v - 172^r.

[24]. Βλ. ενδεικτικά Frederic C. Lane, Venice, a Maritime Republic, Baltimore and London 1973, σ. 347, και Jean Richard, Les gens de mer vus par les croisés et par les pelerins occidentaux au Moyen Âge, Le genti del mare Mediterraneo, a cura di Rosalba Ragosta (XVII Colloquio Internazionale di Storia Maritima, Ragosta (Napoli 1980), Napoli 1981, σ. 341 - 355, ειδικά σ. 348 [= Croisés, missionaires et voyageurs. Les perspectives orientales du Monde Latin Medievale, London, Variorum Reprints, 1983, αρ. XIX] και Ugo Tucci, I servizi marittimi veneziani per il pellegrinaggio in Terrasanta nel Medioevo, Studi Veneziani, n.s., τόμ. 9 (1985) 43 - 66, ειδικά σ. 58.

[25]. Βλ. πράξειρα Στέφανος Ε. Κακλαμάνης, Ειδήσεις για τη διακίνηση του έντυπου δυτικού βιβλίου στο βενετοκρατούμενο Χάνδακα (μέσα 16ου αιώνα), Κρητικά Χρονικά, τόμ. 26 (1986) 152 - 176.

[26]. Η περίπτωση του Ανδρέα και του Αλέξανδρου Κουρκουμέλη είναι αντιπροσωπευτική. Βλ. εδώ σ. 374 κ.ε.

[27]. Λ.κ., ο Τζάνες Βεντράμος. Βλ. εδώ σ. 248 κ.ε.

[28]. Βλ. M.C.V., Dona delle Rose, b. 217 (Mercanzie e Dazii), f. 39^r και Παράρτημα αρ. εγγρ. ΙΒ.

[29]. Βλ. A.S.V., Consiglio dei X, Mandati al Camerlengo, reg. 2
[1548 - 1573] δημοσιευμένο από τον Jean Claude Hocquet, Il
libro "Creditorum Conducentium sale Cypro" dell' Archivio di
Stato di Venezia, Archivio Veneto, τόμ. 143 (1977) 43 - 81. Η
πηγή αυτή χρησιμοποιήθηκε κατ' επανάληψη από τον ίδιον, Le sel et
la fortune de Venise. τόμ. 2. Voiliers et Commerce en
Méditerranée, 1200 - 1650, Lille 1979, σποραδικά.

[30]. Βλ. M.C.V., Donà delle Rose, b. 217 (Mercanzie et Dazii),
f. 17r - 40r. Η πηγή αυτή, αν και παραμένει ανέκδοτη, έχει
χρησιμοποιηθεί συχνά από τους μελετητές της βενετικής οικονομίας.
Βλ., λ.χ., F. C. Lane, Venetian Shipping during the Commercial
Revolution, American History Review, τόμ. 38 (1933) 219 - 239 =
Venice and History, Baltimore 1969 [= Le navi di Venezia fra i
secoli XIII e XVI, Torino 1983, σσ. 3 - 23] και J.-C. Hocquet,
Voiliers et Commerce en Méditerranée, σποραδικά, κ.ά.

Η ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ: ΤΟ ΛΑΪΚΟ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΕΝΤΥΠΟ ΚΑΙ Ο "ΚΟΣΜΟΣ" ΤΟΥ

Μέλη της Ελληνικής Αδελφότητας δεν ήταν μόνον έμποροι και ναυτικοί που ζούσαν μόνιμα ή παρεπιδημούσαν στη Βενετία. Δίπλα σ' αυτούς, που αντιπροσώπευαν το μεγαλύτερο ποσοστό του ανερώπινου δυναμικού της, συναντούμε και τα ονόματα μερικών Ελλήνων λογίων που ανέπτυξαν όχι λιγότερο φιλότιμες δραστηριότητες για τις κοινές υποθέσεις της και επιδίωξαν συχνά να καταλάβουν διάφορες θέσεις στη διοικητική ιεραρχία της, όπως λ.χ. έκαναν, όχι πάντα με επιτυχία, ο Αντώνιος Επαρχος, ο Γεώργιος Κόμης Κορίνθιος, ο Αλέξανδρος Νερούλης, ο Ανδρόνικος Νούκιος, ο Βασίλειος, ο Ιππόλυτος και ο Νικόλαος Βάρελις, κ.ά.¹. Παράλληλα, μέσα στους κόλπους της Αδελφότητας οι λόγιοι αυτοί βρήκαν στα πρόσωπα των οικονομικά ισχυρών μελών της την ηθική και την υλική ενίσχυση για να πραγματοποιήσουν διάφορα σχέδιά τους. Από το πρώτο ήμισυ του 16ου αιώνα ο ιδανικότερος στίβος συνεργασίας των δύο αυτών ζωντανών δυνάμεων του Ελληνισμού της Διασποράς ήταν η Τυπογραφία, που τα χρόνια ακριβώς εκείνα γνώριζε μεγάλη άνθιση και είχε καταστήσει τη Βενετία το αδιαφιλονίκητα κύριο εκδοτικό κέντρο όχι μόνον της Ιταλίας αλλά και ολόκληρης της Ευρώπης².

Οι λόγιοι αυτοί δεν ήταν της ολκής του Μάρκου Μουσούρου, του

Ιανού Λάσκαρη, του αρχιεπισκόπου Μονεμβασίας Αρσενίου Αποστόλη και των άλλων Ελλήνων ουμανιστών και φιλολόγων των αρχών του αιώνα⁵. Οι περισσότεροι ήταν κωδικογράφοι, έμποροι χειρογράφων, δημόσιοι και ιδιωτικοί διδάσκαλοι της ελληνικής, επιμελητές και διορωτές εκδόσεων ή και οι ίδιοι ιδρυτές βραχύβιων, κατά κανόνα, τυπογραφείων⁶, ή, τέλος, ασκούσαν άλλου είδους επαγγέλματα άσχετα με τις πνευματικές δυνατότητες και τα ειδικότερα ενδιαφέροντά τους⁶. Σε σύγκριση με τους Έλληνες λογίους της προηγούμενης γενιάς διακρίνονται όχι μόνο στο ότι δεν ασχολήθηκαν συστηματικά με τη φιλολογική επεξεργασία και την τυπογραφική επιμέλεια κειμένων της Κλασικής Γραμματείας⁷ αλλά και στο ότι επίκεντρο των προβληματισμών τους στάθηκε η πνευματική ανάκαμψη του υπόδουλου Ελληνισμού⁸. Οι Έλληνες λόγιοι των μέσων του 16ου αιώνα αντί να αναλίσκουν τις δυνάμεις τους σε εκκλήσεις προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για να κηρύξουν Σταυροφορία με σκοπό την απελευθέρωση της Ελλάδος από τον αλλόθρησκο κατακτητή⁹, αναζητούν πρακτικότερες, άρα και εφικτότερες, λύσεις για την ανασυγκρότηση του κλονισμένου Ελληνισμού και τη στήριξη της πολιτισμικής του ταυτότητας και της εθνικής του αυτοσυνείδησης, και για να επιτύχουν στους στόχους τους αυτούς καταφεύγουν στις τεχνικές δυνατότητες που τους προσέφερε η εφεύρεση της Τυπογραφίας και η εκφραστική δύναμη της λαϊκής γλώσσας¹⁰. Νέοι προβληματισμοί διαδέχονται τους παλαιούς και διαμορφώνεται μια καινούργια αντίληψη για τον τρόπο αντιμετώπισης των ποικίλων προβλημάτων που αντιμετώπιζε το "Γένος".

Από τους σημαντικότερους φορείς της νοοτροπίας αυτής και πρωταγωνιστής των εν λόγω συζητήσεων υπήρξε ο Κερκυραίος λόγιος Νικόλαος Σοφιανός (1500 - 1550 περ.)¹¹, γνωστός ελληνοιστής,

κωδικογράφος, έμπορος χειρογράφων, καρτογράφος και τυπογράφος, ο οποίος στα μέσα του 1542 ήρθε από τη Ρώμη στη Βενετία, όπου βρήκε γόνιμο έδαφος και καταπιάστηκε με την προώθηση των προβλημάτων "αναπτερυγιάσεως" του Ελληνισμού. Μαζί του ένωσαν τις πνευματικές τους δυνάμεις και άλλοι Έλληνες λόγιοι¹², που οι ιστορικές συγκυρίες ή οι ατομικές τους υποθέσεις τους είχαν φέρει την ίδια χρονική περίοδο στη φημισμένη πόλη των τεναγών. Η γενναία οικονομική κορηγία των πλούσιων μελών της Ελληνικής Αδελφότητας στάθηκε η κινητήρια δύναμη για την επιτυχία του μεγαλόπνοου εκπαιδευτικού προγράμματός του¹³, το οποίο περιελάμβανε μεταξύ άλλων την έκδοση έργων της Κλασσικής μας Γραμματείας στην καθαμιλουμένη για την καλύτερη κατανόηση του περιεχομένου τους, όπως ο ψευδοπλουτάρχκειος "Παιδαγωγός" (2 Ιανουαρίου 1544 = μ.ν.: 1545), και των λειτουργικών και άλλων βιβλίων για την κάλυψη των εκκλησιαστικών και των άλλων πρακτικών αναγκών του "Γένους", όπως το "Περί κατασκευής και χρήσεως του κρικωτού αστρολάβου" (1544), το "Ωρολόγιο" (5 Μαΐου 1545) και το "Ευχολόγιο" (Δεκέμβριος 1545)¹⁴. Ωστόσο οι λόγιοι αυτοί δεν είχαν καμιά, άμεση τουλάχιστον, σχέση με τη λαϊκή λογοτεχνία σε δημόσια ελληνική γλώσσα, που αρχίζει από τις αμέσως προηγούμενες δεκαετίες να εμφανίζεται σιγά-σιγά και να κυκλοφορεί σε έντυπη μορφή. Η λαϊκή λογοτεχνία αποτελεί παράλληλο φαινόμενο που απευθύνεται βέβαια στο ίδιο κοινό με εκείνο που έχει υπόψη του ο Σοφιανός όταν γράφει και στοχάζεται, προέρχεται όμως από διαφορετικού τύπου δημιουργούς με τελείως άλλο, καθώς θα δούμε, πνευματικό εξοπλισμό και επαγγελματικές ασχολίες.

Η Τυπογραφία, οι ιστορικές απαρχές της οποίας ανάγονται στα μέσα του 15ου αιώνα, συνδέθηκε άμεσα με τα πολιτιστικά κινήματα του Ανηρωτισμού και της Αναγέννησης και έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην εξάπλωση της Μεταρρύθμισης και της Αντιμεταρρύθμισης κατά τον πρώτο αιώνα της ιστορικής της παρουσίας¹⁵. Για το ελληνόφωνο όμως αναγνωστικό κοινό η Τυπογραφία άρχισε να γίνεται αντικείμενο συστηματικότερης εκμετάλλευσης από τις αρχές του 16ου αιώνα και κυρίως από τα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του, οπότε είχαν διαμορφωθεί οι κατάλληλες προϋποθέσεις. Σποραδικές, ασφαλώς, και χωρίς συνέχεια θα πρέπει να θεωρηθούν οι εκδοτικές / τυπογραφικές προσπάθειες των Κρητικών πρωτοτυπογράφων¹⁶ Δημητρίου Δαμιλά (1476, 1488), Λαονίκου / Νικολάου Καβαδάτου πρωτοθέτου Χανίων (1486), Αλεξάνδρου, γιού του ιερέα Γεωργίου Αλεξάνδρου (1486), Νικολάου Βλασταύ (1490 - 1500) και Ζαχαρία Καλλέργη (1499 - 1523)¹⁷ και του ζακύνθιου Ιουστίνου Δεκαδύου (1497), οι οποίες θα πρέπει να εξεταστούν κάτω από την ευρωπαϊκή προοπτική τους, εφόσον οι εκδόσεις τους προορίζονταν κυρίως για ένα ευρύτερο λόγιο κοινό.

Μια νέα κατάσταση διαμορφώνεται στα εκδοτικά πράγματα του ελληνόφωνου κόσμου γύρω στα 1520 περίπου, η οποία διακρίνεται από τις προηγούμενες για τον ελληνοκεντρικό προσανατολισμό της και για τη συνέπεια, τη σταθερότητα και τη μακροβιότητα των προγραμμάτων της. Ορισμένα πρόσωπα, που δεν ανήκουν απαραίτητα στον κύκλο των Ελλήνων λογίων και των ελληνιστών της Ιταλίας, αλλά είναι έμποροι ή τυπογράφοι, άνθρωποι δηλ. του επιχειρηματικού κόσμου της επαχθής, όπως ο Νικόλαος Καλλέργης¹⁸, ο Ανδρέας και ο Πέτρος Κουνάδης, ο Δαμιανός di Santa Maria, ο

Melchiorre Sessa και ο Pietro di Ravani¹⁹, ο Bartolomeo Zanetti, κ.ά., συνέλαβαν την ιδέα να στρέψουν ένα μέρος της δραστηριότητάς τους στην έκδοση έργων σε ελληνική γλώσσα προοριζόμενων για τον ελληνόφωνο ορθόδοξο πληθυσμό της Ανατολής. Μάλιστα, μερικοί από αυτούς δεν ήταν άσχετοι με το γεωγραφικό αυτό χώρο, από τον οποίον και κατάγονταν. Όλοι τους είναι πολύ καλοί γνώστες των αναγνωστικών αναγκών του πληθυσμού αυτού και με την πολύχρονη πείρα που είχαν αποκτήσει από την άσκηση του επαγγέλματός τους πιστεύουν στην επιτυχία των πρωτοβουλιών τους αυτών. Η σημαντική αυτή εξέλιξη, με την οποία η Τυπογραφία τίθεται στην υπηρεσία του ελληνόφωνου ορθόδοξου κόσμου, σχετίζεται με ανάλογες επιτυχείς προσπάθειες που είχαν ως τότε γίνει, λ.χ. από τους Σέρβους και τους Εβραίους²⁰, και συντονίζεται με τη γενικότερη τάση που παρατηρείται σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο να προωθηθούν οι εθνικές γλώσσες και να ικανοποιηθούν οι ειδικότερες μορφωτικές ανάγκες του κάθε λαού²¹.

Πιο συγκεκριμένα, η κατάσταση αυτή διαμορφώθηκε με την αποφασιστική συμβολή δύο κυρίως προσώπων, του Ανδρέα Κουνάδη από την Πάτρα και του πεθερού του Δαμιανού di Santa Maria από το Spic της Ιλλυρίας, που συνεργάστηκαν για την εκτύπωση των εκδόσεών τους με τους τυπογράφους αδελφούς Nicolini από το Sabbio της Brescia επί 30 περίπου χρόνια (1521 - 1549)²². Σε δεύτερο ρόλο κινείται λίγο αργότερα (1535 - 1545) και ο γνωστός καλλιγράφος και τυπογράφος Βαρβαλομάιος Zanetti από το Casterzago της Brescia²³, που τυπώνει για λογαριασμό τρίτων (του Δαμιανού di Santa Maria, του Αντωνίου Επάρχου, του Νικολάου Σοφιανού, κ.ά.) έργα ποικίλου περιεχομένου, από τα οποία δεν λείπουν και πρώτες εκδόσεις λαϊκών κειμένων (λ.χ., της "Παλαιάς τε και Νέας

Διαθήκης" - 1536).

Ο Ανδρέας Κουνάδης καταγόταν από την Πάτρα ("αναλώμασι δε και πολλῶ χρυσῶ κυρίου Ανδρέου του Κουνάδου, του το παλαιόν γένος ἔλκοντας εκ της των Πατρών πόλεως της Πελοποννήσου...")²⁴, ζούσε ὁμως στη Βενετία από τα μέσα τουλάχιστον της δευτέρης δεκαετίας του 16ου αιώνα εργαζόμενος ως ἔμπορος με κύκλο εργασιῶν που περιελάμβανε τις κτήσεις της Γαληνοτάτης στο Ιόνιο και στις πλησιόχωρες τουρκοκρατούμενες περιοχές. Οι λιγοστές πληροφορίες που διαθέτουμε γι' αυτόν περιορίζονται στα τελευταία χρόνια της ζωής του. Ως μέλος της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας ο Ανδρέας Κουνάδης συναντάται μόλις το 1516 να πληρώνει για την εγγραφή του 1 λίρα, η παρουσία του ὁμως αυτή δεν σημαίνει απαραίτητα ὅτι τότε ακριβῶς ἦρε για πρώτη φορά στη Βενετία. Ἐκτοτε και ως το 1521 πληρώνει τακτικά τις συνδρομές του:

1517 : 1 λίρα,

1518 : 1 λίρα 10 σολδία,

1519 : 1 λίρα,

1520 : 1 λίρα 10 σολδία,

1521 : 1 λίρα 10 σολδία²⁵.

Από το γάμο του (1515 περ.) με την Ἄντζελα, κόρη του Δαμιανού di Santa Maria, απέκτησε πέντε παιδιά, την Isabetta, τη Dionora, τη Μαρία, την Ἐλενα και τον Ανδρέα, ο οποίος ακολούθησε το ιερατικό στάδιο και ἔγινε πρεσβύτερος της καθολικής εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου²⁶. Ο πεθερός του Δαμιανός di Santa Maria, που καταγόταν από το Σπιό της Ιλλυρίας ("αναλώμασι δε κυρίου Δαμιανού του εκ σπετζίου της ιλλυρίδος: sumptu et

requisitione domini Damiani de Sancta Maria da Spici, Filatoio"
)²⁷, είχε εγκατασταθεί στη Βενετία από τις αρχές του αιώνα και εργαζόταν με την ιδιότητα του filatoio - του ιδιοκτήτη μάλλον παρά του εργάτη νηματουργείου - στην παραγωγή υφασμάτων, σε ένα δηλ. τομέα που γνώριζε μεγάλη άνεση τα χρόνια αυτά στη Βενετία²⁸. Δεν χωρεί καμία αμφιβολία ότι οι επαγγελματικές δραστηριότητες και των δύο αυτών προσώπων ήταν ιδιαίτερα επιτυχείς, αφού ήταν αυτές που τους εξασφάλιζαν τα αναγκαία κεφάλαια για τις εκδοτικές επιχειρήσεις τους.

Δεν είναι γνωστές οι συνθήκες κάτω από τις οποίες ο Ανδρέας Κουνάδης συνέλαβε το σχέδιο να τυπώσει τα εκκλησιαστικά κείμενα που ήταν απαραίτητα στην άσκηση της ορθόδοξης λατρείας και να τα διαθέσει στο φυσικό κοινό τους, τους Έλληνες ορθόδοξους της Ανατολής. Ο έμπορος Κουνάδης προχώρησε στην πραγματοποίηση του σχεδίου του, γιατί απέβλεπε στο σημαντικό οικονομικό όφελος που θα είχε, αν μια τέτοια επιχείρηση επετύχανε. Πέρα όμως από τον πρωταρχικό αυτό λόγο, τα σχέδια του Κουνάδη είναι πιθανό να ενθάρρυναν και κάποιοι άλλοι παράγοντες λιγότερο ευδιάκριτοι από μια πρώτη ματιά. Είναι γεγονός ότι Σέρβοι μέλη της Ελληνικής Αδελφότητας με επικεφαλής το Διονύσιο della Vecchia (Bozidar Vucović) είχαν ξεκινήσει (1518) πρώτοι αυτοί την έκδοση των λειτουργικών βιβλίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας σε γλώσσα κυριλική (σλαβική)²⁹. Ορισμένοι από τους Σέρβους αυτούς εκλέχτηκαν στα υψηλότερα αξιώματα της διοικητικής ιεραρχίας της Ελληνικής Αδελφότητας, όπως ο Ανδρέας da Zeta, που διαδοχικά αναφέρεται ως βικάριος (30 Μαΐου 1518, 23 Ιανουαρίου 1519), δεκάνος (22 Δεκεμβρίου 1521, 8 Φεβρουαρίου 1523) και μέλος της πενταμελούς επιτροπής που μερίμνησε για την αγορά του οικοπέδου όπου θα

κτιζόταν η εκκλησία (1526), ο Μάρκος Zilla και ο Διονύσιος della Vecchia, που διετέλεσαν πρόεδροί της (1532 / 1533 και 1536 αντίστοιχα), ή διεκδίκησαν την εκλογή τους στα αξιώματα αυτά και σε άλλα χωρίς επιτυχία³⁰. Η εθολογική διεύρυνση της Ελληνικής Αδελφότητας, που συντελείται κάτω από το μανδύα της ορθόδοξης πίστης τα χρόνια αυτά, καθρεφτίζεται και στον επίσημο τίτλο της: Scuola di San Nicolò e chiesa de misser San Zorzi della nation greca e serva³¹. Οι Έλληνες αντιμετώπιζαν με κάποια, απόλυτα δικαιολογημένα ασφαλώς, καχυποψία τις πρωτοβουλίες των Σέρβων ορθόδοξων και προσπάθησαν σιγά-σιγά να τους αποδυναμώσουν, εκτοπίζοντάς τους από το προσκήνιο της Αδελφότητας, πράγμα που τελικά το πέτυχαν στα μέσα περίπου του αιώνα με την ένταξη των προσφύγων του Ναυπλίου και της Μονεμβασίας στους κόλπους της. Είναι, επομένως, ενδεχόμενο πίσω από την εκδοτική πρωτοβουλία του Ανδρέα Κουνάδη να λανθάνει "σχέδιο" υποστήριξης και ενίσχυσης του Ελληνισμού της Βενετίας, που αντιμετώπιζε τότε προβλήματα άσκησης των λατρευτικών του καθηκόντων και διατήρησης της ταυτότητάς του. Με τον τρόπο αυτό οι Έλληνες της Βενετίας δεν θα υστερούσαν σε γόνιμες και δημιουργικές πρωτοβουλίες σε σχέση με τους συγκριτικά ολιγάριθμους αλλά δυναμικούς Σέρβους ομοεθέρους τους.

Δίπλα στα εκκλησιαστικά κείμενα ο Κουνάδης προγραμμάτισε την έκδοση και λογοτεχνικών έργων γραμμένων στη δημόδη ελληνική, τα οποία είτε είχαν ήδη διανύσει μια πολύχρονη επιτυχή πορεία προς το λαό και είχαν διαδοθεί πλατιά σε χειρόγραφη μορφή, είτε είχαν γραφεί σχετικά πρόσφατα από σύγχρονους τους δημιουργούς, γνωστούς ή και άγνωστους στο ευρύτερο κοινό. Και για τους δύο τομείς των εκδοτικών του δραστηριοτήτων είχαν γίνει και προηγουμένως κάποιες

απόπειρες, αυτές όμως ήταν σπασμωδικά προετοιμασμένες και, το κυριότερο, είχαν μείνει χωρίς συνέχεια³³. Έτσι, η πρώτη ουσιαστική αξιοποίηση της Τυπογραφίας από Έλληνες για λογαριασμό των ελληνόφωνων ορθόδοξων πληθυσμών της Ανατολής συνδέεται με την πρωτοβουλία του Ανδρέα Κουνάδη. Γιατί δεν κλονίστηκε και δεν εξαντλήθηκε με το θάνατο του εμπνευστή της στην αρχή ακόμη της εκδήλωσής της, αλλά συνεχίστηκε το ίδιο δυναμικά από τον πεθερό του Δαμιανό di Santa Maria ως τα μέσα του αιώνα, οπότε και ολοκληρώθηκε.

Για το εκδοτικό πρόγραμμα του Ανδρέα Κουνάδη χρειαζόταν η πείρα και ο τεχνικός εξοπλισμός ενός τυπογραφείου που θα αναλάμβανε την πραγματοποίησή του. Ο πατρινός έμπορος και επιχειρηματίας δεν βρήκε ένα έτοιμο τυπογραφείο των παραπάνω προδιαγραφών, βρήκε όμως ένα νεαρό και πολλά υποσχόμενο τυπογράφο από το Sabbio της Brescia, που εργαζόταν μαζί με τους αδελφούς του στο τυπογραφείο του πεθερού του φημισμένου Αλδου Μανουτίου Ανδρέα Torregano³⁴, το Στέφανο Nicolini, και στηρίχθηκε στις ικανότητές του, στην κάποια, στοιχειώδη τότε, γνώση της ελληνικής που είχε³⁵ και στη διάθεσή του για δουλειά. Σχετικό ιδρυτικό συμβόλαιο δεν έχει ακόμη επισημανθεί από την αρχειακή έρευνα, οι λεπτομέρειες όμως της υπόθεσης αυτής γίνονται γνωστές από τον ίδιο το Στέφανο Nicolini σε κατάθεση που έδωσε στον αντιπρόσωπο του Βενετού Πατριάρχη Ιερωνύμου Quirini ιερέα και γνωστό λόγιο Ιωάννη Βαπτιστή Cipelli, επωνομαζόμενο Egnazio (1478 - 1556), με αφορμή την έκδοση του "Ωρολογίου" του 1524³⁶. Στην κατάθεσή του με ημερομηνία 2 Αυγούστου 1527 ο Στέφανος Nicolini μεταξύ άλλων ανέφερε και τα εξής:

(...) lo stava con misser Andrea da Asola come lavorante al stampir libri suoi et vene da mi uno misser Andrea Conadi, mercadante da Patrasso, el qual habitava in questa terra nela contra de San Zuanne Chrisostomo, in casa dove sta Damian filatoio (...). Io non havea pratica alcuna con lui, ma illo che se andava informando chi fusse bon et normale per stampir certe sue opere. Io li fu nominato per assai sufficiente et per questo el mi fece rechieder che se io volevo de lavorarli, el me faria maistro, perché haveva certe opere greche da far stampir, le qual voleva che finalmente fussero stampite. Alhora li risposi che facendomi pacto honesto li costaria la presa. Et brevemente remagnissemo d'acordo et me partiti da ser Andrea d' Asola insieme con tutti mei fradelli, li qualli lavoravano anche li, et se andassemo tutti insieme ad habitar ad San Fantin et credo chel fu del 1520 over 21. 1521 questo mercadante romase insieme con nu che ge dovessemo stampir un' opera che se domandava Triodio. Et elli me dette le lettere, la carta et le altre cose necessarie a tal bisogno et stampida che fu dicta opera me rechette alcune altre; et devamele a una a una (...)»²⁷.

Από τη μακροσκελή κατάθεση του Στεφάνου Nicolini συνάγεται ότι ο Ανδρέας Κουνάδης ήταν ο βασικός συντελεστής της εκδοτικής αυτής επιχείρησης. Ήταν αυτός που ανέλαβε την εκτύπωση ορισμένων ελληνικών έργων (certe opere greche) και για το σκοπό αυτό επένδυσε σημαντικά χρηματικά κεφάλαια, αναλαμβάνοντας έτσι μαζί και τον κίνδυνο της αποτυχίας και της οικονομικής καταστροφής.

Ήταν αυτός που αποφάσιζε ποια έργα θα τυπώνονταν και με ποια σειρά, που επέλεξε τον τυπογράφο και συμφώνησε μαζί του για τις λεπτομέρειες της εργασίας. Ήταν αυτός που προσέλαβε τεχνίτη για τη χάραξη των γραμμάτων, την κατασκευή των μητρών και την παραγωγή του απαιτούμενου αριθμού των τυπογραφικών χαρακτήρων για τη στοιχειοθεσία των κειμένων, αυτός που φρόντιζε για την προμήθεια της αναγκαίας ποσότητας χαρτιού και μελανιού για την εκτύπωση και αυτός που πλήρωνε τον επιμελητή της κάθε έκδοσης και διορωτή των τυπογραφικών δοκιμών ανά μήνα και τον τυπογράφο ανάλογα με τον αριθμό των τυπωμένων φύλλων που του παρέδιδε σε συμφωνημένες εκ των προτέρων ημερομηνίες. Ήταν, τέλος, αυτός που καθόριζε το ύψος του τραβήγματος για την κάθε έκδοση και την τιμή πώλησης του κάθε αντιτύπου και που μεριμνούσε για τη γρήγορη και ασφαλή διοχέτευση του παραγόμενου προϊόντος στην αγορά με όλες τις συνακόλουθες υποχρεώσεις αλλά και οικονομικές απολαβές που αυτή συνεπαγόταν.

Πιθανότατα ο Ανδρέας Κουνάδης βοήθησε οικονομικά το νεαρό Στέφανο Nicolini να αγοράσει τον αναγκαίο, λιτό στην αρχή, εξοπλισμό του αριστούστατου τυπογραφείου του (bottega), που βρισκόταν στην ενορία της Santa Maria Formosa, in case de miser Hieronymo Loredan³⁸, και να αναγνωριστεί από τα άλλα μέλη της "συντεχνίας" των τυπογράφων της Βενετίας³⁹ ως maestro. Στο μεταξύ ο Ανδρέας Κουνάδης είχε αποκτήσει τις δύο σειρές των τυπογραφικών στοιχείων που χρησιμοποιήθηκαν σε όλες τις εκδόσεις του προγράμματός του από τον ίδιον, το συγγενή του (αδελφό του;) Πέτρο Κουνάδη (1524) και τον πεθερό του Δαμιανό di Santa Maria⁴⁰. Τα στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν στις λειτουργικές εκδόσεις ήταν μεγάλα, ευανάγνωστα, όρθια και στρογγυλά, με πολλά

συμπλέγματα και συντομογραφίες Γ = Κ., αρ. 1 : 20 γραμμές = 11,4 - 11,5 εκ.], ενώ σαφώς μικρότερα αλλά ευδιάκριτα, ελαφρώς δεξιοκλινή και λεπτότερα ήταν εκείνα που χρησιμοποιήθηκαν στην έκδοση των λαϊκών λογοτεχνικών κειμένων Γ = Κ., αρ. 2 : 20 γραμμές = 8,8 - 8,9 εκ.]⁴¹. Το επίτελείο των συνεργατών του συμπληρώθηκε με την ευκαιριακή ή μόνιμη πρόσληψη μερικών διορθωτών / επιμελητών, του Κωνσταντίνου Παλαιόκαπα (1521), του Ercole Girlando (1522), του Vettore Fausto (1522)⁴² και κυρίως του νεαρού ζακυνθίου, τέως μαθητή τού Ελληνικού Γυμνασίου της Ρώμης Δημητρίου Ζήνου (1522/3 - 1539)⁴³, με τη βοήθεια των οποίων πραγματοποίησε τις πρώτες εκδόσεις του ("Ψαλτήριο" 1521, "Τριώδιο" 1522, "Παρακλητική" 1522, "Οκτώηχος" 1523). Δυστυχώς όμως ο Ανδρέας Κουνάδης δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει τα σχέδιά του, γιατί πέθανε ξαφνικά λίγο πριν από το Μάρτιο του 1523, οπότε μνημονεύεται για πρώτη φορά ως μακαρίτης στην επιστολή που προέταξε ο Δημήτριος Ζήνος στην έκδοση της "Οκτώηχου" που αυτός επιμελήθηκε:

Εν πολλοίς μὲν, ὡς φαίν, ἡ τύχη τοὺς ἀνθρώπους ἀδικεῖν νομίζεται, μάλιστα δὲ τῷ τοὺς βελτίστους καὶ διαφέροντας ἐπ' ἀρετῇ, καθάπερ ἐκ ποιμνίου οἱ νομεῖς τὰ κάλλιστα τῶν προβάτων, αἰεὶ ἐκλέγειν εἰς θάνατον. Οὐ μὴν ἀλλὰ καίπερ ὄντος τούτου τοῦ πράγματος καθ' ὑπερβολὴν δεινοῦ δεῖ ἡμᾶς τοῖς ἀτυχήμασιν οὐκ ἄγαν ταραττεσθαι οὐδέ παντάπασιν αὐτοῖς ὑπέκειν, ἀλλὰ γενναίως καὶ ἐρρωμένως μάλλον τῶν ἐνδόξων αἰεὶ ἀντιλαμβάνεσθαι πράξεων, γιγνώσκοντες ὅτι τὸ μετὰ πόνου καὶ διακινδύνων τὰ τοῦ βίου κατορθοῦν ἐν ἔστι τῶν μάλιστα κατ' ἀνθρώπον. Οὐδὲν οὖν τὸν καὶ καλὸν ἐκείνον καὶ πᾶσι τοῖς

σπουδαίοις φίλον Ανδρέαν Κουνάδην εν τῷ παρίζεσθαι ὑμῖν τα
καλά ταῦτα βιβλία τακινῶ θανάτῳ εξηρηασμένον, Δημιανός ο
πενθερός αὐτοῦ προθύμως ἄτε εἰς τὴν ἐκείνου τάξιν
εἰσέρχεται τὰς δαπάνας κορηγῶν ἀφειδῶς δια φιλανθρωπίαν καὶ
πρὸς τὰ θεῖα ταῦτα γράμματα σπουδῆν. Ὑμεῖς τοίνυν
ἱκετεύσατε τὸν Θεὸν δοῦναι αὐτῷ ζωὴν τε μακράν καὶ βίον
ἀλυτον, ἵνα καὶ τὰ ὠρολόγια καὶ ἄλλα πολλὰ τετυπωμένα ὑμῖν
δωρίσασθαι δύναίτο...⁴⁴.

Ἀπὸ τοῦ ἐκτενέος αὐτοῦ ἀπόσπασμα γίνεται ἀκόμη γνωστὴ ἡ πρόθεσις
τοῦ Δαμιανοῦ di Santa Maria νὰ ἀναλάβει καὶ νὰ συνεχίσει αὐτὸς τὸ
ἐκδοτικὸ πρόγραμμα τοῦ γαμπροῦ του, παρακινήμενος ὄχι βέβαια "διὰ
φιλανθρωπίαν καὶ πρὸς τὰ θεῖα ταῦτα γράμματα σπουδῆν" ὅπως
αναφέρει ὁ Δημήτριος Ζήνας⁴⁵, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς
αυξημένες υποχρεώσεις που μὴ τέτοια ἐπιχείρησι εἶχε δημιουργήσει
στους συντελεστές της. Πράγματι, ἡ μέχρι τότε δραστηριότητα τοῦ
Ἀνδρέα Κουνάδη υποχρέωνε καὶ τὸ Δαμιανὸ di Santa Maria,
πιθανότατα ὡς ἐπίτροπο, ἀρχικὰ, τῶν ἀνήλικων ἐγγονῶν του καὶ ὡς
ἐκδότη / ἐπιχειρηματία, λίγο ἀργότερα, νὰ συνεχίσει με τὸν ἴδιον
ρυθμὸν τὴν ἐκδοσὴ νέων ἐργῶν γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ - καὶ νὰ
ἐσπεράσει - στὶς καθημερινές ἀνάγκες σε ρευστὸ που ἀντιμετώπιζε
καὶ νὰ περισώσει τὰ κατὰ καιροὺς κεφάλαια που εἶχε ἐπενδύσει ὁ
Κουνάδης στὴν ἐπιχείρησι αὐτή. Τὴν τακτικὴ αὐτὴ τῆς ἀντιμετώπισις
- καὶ τῆς υπέρβασις - τῆς οικονομικῆς κρίσις με τὶς ἀλλεπάλληλες
ἐκδόσεις νέων ἐργῶν, ὄχι ἀγνωστὴ σήμερα, ἀκολουθοῦσαν ἀπὸ τότε οἱ
ἐκδότες, γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὸν πάντοτε ἐλλοχεύοντα κίνδυνον τῆς
κρεωκοπίας, που ἡ ἐμπορικὴ ἀποτυχία μιᾶς ἢ περισσοτέρων ἐκδόσεων
ἦταν δυνατό νὰ τοὺς δημιουργήσει⁴⁶.

Ο Δαμιανός di Santa Maria δεν άλλαξε το αρχικό σχήμα οργάνωσης και λειτουργίας της εκδοτικής επιχείρησης του πρόωρα καμένου γαμπρού του αλλά το διατήρησε για τριάντα περίπου χρόνια ακόμη, με τις αναπόφευκτες μικροαλλαγές που ο χρόνος και οι ειδικότερες συνθήκες επέβαλλαν. Χρησιμοποίησε το τυπογραφικό σήμα του Ανδρέα Κουνάδη (ένα κουνάβι στηριγμένο στα πιασινά του πόδια μέσα σε ασπίδα που εγγράφεται σε παραλληλόγραμμο πλαίσιο με ελικοειδή φυτική διακόσμηση - βλ. Πίνακα) στη σελίδα τίτλου ή στο τέλος της κάθε έκδοσης, συνοδευόμενο συχνά και με τις λέξεις "Ανδρέου Κουνάδου", για να δηλώσει ασφαλώς ότι και αυτή ήταν μέρος του προγράμματος εκείνου και ότι είχε γίνει με τα δικά του τυπογραφικά στοιχεία. Η συνεργασία του Δαμιανού di Santa Maria με το Δημήτριο Ζήνο θα διακοπεί το 1539 και το Ζήνο θα τον διαδεχθεί ο Ανδρόνικος Νούκιος, ενώ η συνεργασία του Δαμιανού με τους αδελφούς Nicolini da Sabbio θα συνεχιστεί ως το 1549, χρονιά που θα διακοπεί απότομα για λόγους που δεν είναι γνωστοί. Στο ενδιάμεσο όμως χρονικό διάστημα ο Δαμιανός di Santa Maria θα συνεργαστεί και με άλλους τυπογράφους της Βενετίας, το Bartolomeo Zanetti (1543;), το Cristoforo Zanetti (1550 - 1551) και το Francesco Rampazetto (1553), κάθε φορά που οι όροι συνεργασίας, τα διαθέσιμα κεφάλαια και οι ανειλημμένες υποχρεώσεις των τυπογράφων αυτών το επέτρεπαν. Ο Δαμιανός di Santa Maria στη μακρόχρονη αδιάλειπτη εκδοτική δραστηριότητα που ανέπτυξε στάθηκε ο βασικός στυλοβάτης και συντελεστής του φιλόδοξου προγράμματος του Ανδρέα Κουνάδη, το οποίο κατάφερε να πραγματοποιήσει όχι πάντα χωρίς δυσκολίες και κάποιες οικονομικής φύσης αναστολές, που τις ξεπέρασε όμως από την ομολογουμένως μεγάλη εμπορική επιτυχία των εκδόσεών του.

* * *

Από την εκδοτική συνεργασία του Ανδρέα Κουνάδη / Δαμιανού di Santa Maria με τους τυπογράφους Nicolini da Sabbio και με τη συμβολή του Δημητρίου Ζήνου, αρχικά, και του Ανδρονίκου Νουκίου, στη συνέχεια, στην επιλογή και στην τυπογραφική επιμέλεια των έργων, διαμορφώθηκε το κύριο σώμα της νεοελληνικής λαϊκής λογοτεχνικής βιβλιοθήκης, αρκετά από τα έργα της οποίας γνώρισαν στα χρόνια που ακολούθησαν εκδοτική επιτυχία και ανατυπώθηκαν κατ' επανάληψη. Βέβαια, και στον τομέα του λαϊκού εντύπου είχε προηγηθεί κάποια πρόδρομη προσπάθεια: αυτή του κρητικού Νικολάου Καλλέργη, ο οποίος "εκοπίασεν" για την πρώτη γνωστή, αλλά ανεύρετη σήμερα, έκδοση του "Απόκοπου" (1519)⁴⁷. Ωστόσο, από το 1523 / 1524 και μέχρι το 1553 αποκλειστικός σχεδόν εκδότης των ελληνικών λαϊκών λογοτεχνικών έργων αναδεικνύεται ο Δαμιανός di Santa Maria, πρωτεργάτης και κύριος συντελεστής της "primavera del libro neogreco a Venezia"⁴⁸. Κατά το διάστημα αυτό τυπώνονται για πρώτη φορά ή επανεκδίδονται περισσότερες από 37 εκδόσεις, από τις οποίες 20 είναι πρώτες εκδόσεις⁴⁹. Στα χρόνια που θα ακολουθήσουν ως το τέλος του αιώνα θα προστεθούν άλλες 32 τουλάχιστον εκδόσεις, από τις οποίες 7 μόνον αντιστοιχούν σε νέους τίτλους, ενώ οι υπόλοιπες 25 είναι επανεκδόσεις γνωστών ήδη κειμένων. Τα παραπάνω αριθμητικά δεδομένα δικαιώνουν το χαρακτηρισμό της περιόδου αυτής ως "Ανοιξης του νεοελληνικού βιβλίου στη Βενετία" και αναδεικνύουν τους βασικούς συντελεστές

του εκδοτικού αυτού προγράμματος (εκδότες, τυπογράφους, επιμελητές, συγγραφείς) σε σημαντικές μορφές της πολιτιστικής ιστορίας του Νέου Ελληνισμού το 16ο αιώνα. Οι ελάχιστες εκδόσεις νέων έργων στη λαϊκή λογοτεχνική βιβλιοθήκη εντοπίζονται κυρίως στην πενταετία 1567 - 1571 και συνδέονται με την εκδοτική δραστηριότητα του Jacomo Leoncini, του Francesco Rampazetto και του Cristoforo Zanetti, θα πρέπει όμως να αποδοθούν στο προσωπικό, πιθανότατα, ενδιαφέρον των ίδιων των δημιουργών τους (λ.χ. Τζάνες Βεντράμος, Μάρκος Δεφαράνας, Νικόλαος Παπαδόπουλος). Άγνωστος, τέλος, είναι ο αριθμός των εκδόσεων που δεν σώθηκαν⁵⁰. Ωστόσο, η ποσοτική υπεροχή του εκκλησιαστικού / λειτουργικού⁵¹ έναντι του λαϊκού λογοτεχνικού βιβλίου, όπως φαίνεται από τον πίνακα Β που ακολουθεί, δεν πρέπει να θεωρηθεί αποφασιστικής σημασίας στις γενικότερες εκτιμήσεις μας για την ελληνική βιβλιοπαραγωγή του 16ου αιώνα, για δύο, κυρίως, λόγους: αφενός, γιατί ο χωρισμός σε βιβλία εκκλησιαστικά / λειτουργικά και λαϊκά στη συνείδηση του κοινού ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτος, εφόσον και τα δύο είδη επιτελούσαν τον ίδιο σκοπό, την παιδεία των λαϊκών στρωμάτων⁵². Κι αφετέρου, γιατί η φύση και το αναγνωστικό κοινό των εντύπων αυτών ευνοούσε περισσότερο τη διαφύλαξη και τη διάσωση του εκκλησιαστικού / λειτουργικού βιβλίου σε σύγκριση με τις λαϊκές φυλλάδες, που ολιγοσέλιδες καθώς ήταν, τυπωμένες σε κακής ποιότητας χαρτί και υποκείμενες σε συνεχή ανάγνωση, ήταν περισσότερο εκτεθειμένες στη φθορά και στην καταστροφή απ' ό,τι τα ιερά βιβλία της λατρείας.

Ο συγκριτικός πίνακας Β και το διάγραμμα Β που ακολουθούν

παρουσιάζουν την εκδοτική παραγωγή των εκκλησιαστικών /
λειτουργικών και των λαϊκών λογοτεχνικών εκδόσεων κατά τη
διάρκεια του 16ου αιώνα.

ΠΙΝΑΚΑΣ Β

ΕΤΟΣ	ΛΕΙΤΟΥΡΓ.	ΛΟΓΟΤ.	ΕΤΟΣ	ΛΕΙΤΟΥΡΓ.	ΛΟΓΟΤ.
1506			1551	7	
1507			1552	5	
1508			1553	2	5
1509	2		1554	2	1
1510	= 2		1555	6 = 22	= 6
1511			1556		
1512			1557	4	
1513			1558	13	1
1514	1		1559	5	
1515	= 1		1560	7 = 29	= 1
1516			1561	1	1
1517			1562	2	4
1518			1563	4	
1519		1	1564	2	3
1520	2 = 2	= 1	1565	3 = 12	1 = 9
1521	2		1566	4	
1522	2		1567	2	3
1523	3	1	1568	15	3
1524	2	2	1569	10	1
1525	5 = 14	1 = 4	1570	1 = 32	1 = 8
1526	3	1	1571	1	1
1527	2		1572		
1528	2	2	1573	1	
1529		3	1574	2	
1530	= 7	= 6	1575	4 = 8	= 1
1531			1576		
1532	2		1577	2	2
1533	2		1578	6	
1534	2	2	1579	4	2
1535	1 = 7	= 2	1580	7 = 19	1 = 5
1536	1	1	1581	6	
1537		1	1582	5	
1538	4		1583	1	
1539	1	3	1584	9	
1540	1 = 7	= 5	1585	3 = 24	
1541			1586	7	1
1542	1	1	1587	4	
1543		6	1588	6	
1544	2	2	1589	3	1
1545	4 = 7	= 9	1590	2 = 22	= 2
1546	3	1	1591	7	
1547	3		1592	8	4
1548	5	1	1593	5	
1549	6	2	1594	3	1
1550	5 = 22	1 = 5	1595	7 = 30	= 5
69			198		
32			37		

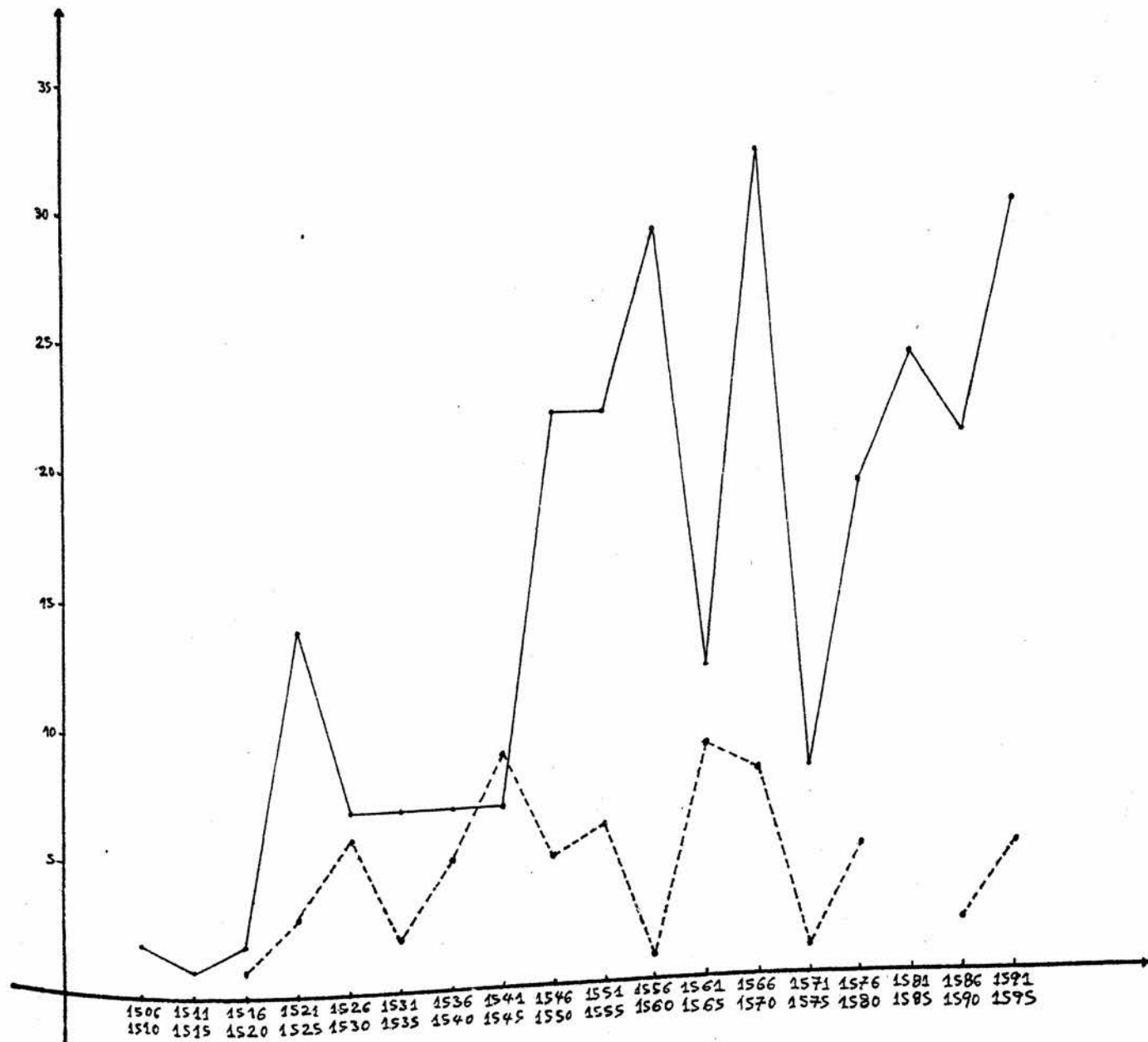
Λειτουργικά: 267 = 79,5%

Λαϊκά λογοτεχνικά: 69 = 20,5%

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Β
 ΤΗΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗΣ ΚΙΝΗΣΗΣ ΤΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
 ΣΤΟ 16ο ΑΙΩΝΑ

- - - λογ.
 ——— λειτ.

πηγή: για τις εκκλησιαστικές / λειτουργικές εκδόσεις του 16ου αιώνα στηρίχθηκα στην εργασία του θωμά Ι. Παπαδόπουλου, Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 cι. - 1800). Τόμος Πρώτος. Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις, Αθήναι 1984, ιδίως σ. 473 κ.ε. Για τις λαϊκές λογοτεχνικές εκδόσεις βλ. τον κατάλογο που ακολουθεί και τη βιβλιογραφική σημείωση που τον συνοδεύει.

* * *

Η εκδοτική παραγωγή των έργων της λαϊκής λογοτεχνίας κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα²³ διακρίνεται σε δύο μεγάλες χρονικές περιόδους. Η πρώτη περίοδος (1519 - 1553) περιλαμβάνει τις εκδοτικές πρωτοβουλίες του Ανδρέα Κουνάδη / Δαμιανού di Santa Maria που σε συνεργασία με τους τυπογράφους αδελφούς Nicolini da Sabbio και, κατά δεύτερο λόγο, με το Bartolomeo Zanetti και το Francesco Rampazetto (1553) διαμορφώνουν το βασικό κορμό της νεοελληνικής λαϊκής βιβλιοθήκης εκδίδοντας και επανεκδίδοντας τα περισσότερα από τα γνωστότερα λογοτεχνικά κείμενα του 16ου αιώνα.

Η δεύτερη περίοδος (1550 ci. - 1595) συνδέεται με τις εκδοτικές δραστηριότητες του Francesco Rampazetto (1553 - 1567), του Giacomo Leoncini (1564 - 1569) και, κυρίως, του Cristoforo Zanetti, γιού του Bartolomeo, ο οποίος ανάμεσα στα 1553 και στα 1580 πραγματοποίησε περισσότερες από 15 εκδόσεις λαϊκών λογοτεχνικών κειμένων. Η περίοδος αυτή κλείνει με τη σύντομη αλλά όχι ασήμαντη εκδοτική παρουσία του χιώτη Μανουήλ Γλυζούνη (+ 1595), που ανανέωσε το ενδιαφέρον για τα λαϊκά λογοτεχνικά έντυπα και εξέδωσε μερικά σε εξαιρετικά υψηλούς αριθμούς αντιτύπων στο τυπογραφείο του Francesco Giuliani.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

ΤΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ ΠΟΥ ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΤΗ ΒΕ-
ΝΕΤΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ

α/α	έτος	βιβλιογραφικά δεδομένα
*1.	1519	Απόκοπος του Μπεργαδή. Εκοπίασεν Νικόλαος ο Καλλι- έργης.
*2.	1523	[Ιάκωβος Τριβώλης], Ανδραγαθείαις Ταγιαπέτρα. [τυπ.] Σαβίου.
*3.	1524, III,	[Γιούστος Γλυκύς], Πένθος θανάτου, ζωής μάταιον, και προς θεόν επιστροφή. [επιμ.] Δημήτριος Ζήνος. Vene- tiis, per Stephanum de Sabio, sumptu et requisitione domini Petri Cunadi. 4°. (16 φφ..1 ξυλογραφία).
4.	1524	[Γαβριήλ Ακοντιάνος;], Απολλώνιος. Αντίτυπο της Bi- blioteca Estense της Modena.
*5.	1525/1526	Διήγησις εις τας πράξεις του περιβοήτου στρατηγού των ρωμαίων μεγάλου Βελισαρίου.
6.	1526, V,	Ομήρου Ιλιάς, ... παρά Νικολάου του Λουκάνου. Stampa- ta in Venetia per maestro Stefano da Sabio, ..., ad instantia di miser Damian di Santa Maria da Spici. 4°. 164 φφ.. Τυπογραφικό σήμα Α. Κουνάδη στη σελίδα τίτλου. 133 ξυλογραφίες.
*7.	² 1528	[Ιάκωβος Τριβώλης], Ιστορία του Ταγιαπιέρα. Ενετίη- σιν, παρά Στεφάνω τω Σαβίω. 12°.
8.	² 1528	[Γιούστος Γλυκύς], Πένθος θανάτου, ... [επιμ.] Δημή- τριος Ζήνος. Venetiis, per Ioannem Antonium et fra- tres da Sabio, sumptu et requisitione domini Damia- ni de Santa Maria. 12°. 16 φφ.. 1 ξυλογραφία.
9.	1529, IX, 15	Αλέξανδρος ο Μακεδών. [επιμ.] Δημήτριος Ζήνος. Stam- pato in Venetia per Giovan Antonio et fratelli da Sabio, ad instantia di misser Damiano de Santa Ma- ria. 4°. 52 φφ.. 14 ξυλογραφίες παρμένες από τον αρ.

5. Τυπογραφικό σήμα Α. Κουνάδη στη σελίδα τίτλου.
10. 1529, XI, 6 Άνθος των Χαρίτων. Stampato in Venetia per Giovan Antonio da Sabio et fratelli, ad instantia di misser Damiano de Santa Maria. 4°. 32 φφ.. 1 ξυλογραφία παρμένη από τον αρ. 5. Τυπογραφικό σήμα Α. Κουνάδη στη σελίδα τίτλου.
11. 1529, XII, Θησέος και γάμοι της Εμηλίας [= Θησιίδα]. Stampato in Vinegia, per Giovan Antonio et fratelli da Sabio a requisitione de misser Damiano de Santa Maria de Spici. 4°. 180 φφ.. 11 ξυλογραφίες από τις οποίες 10 ανήκουν στον αρ. 5. Τυπογραφικό σήμα Α. Κουνάδη στη σελίδα τίτλου.
- 12.² 1534, III, [Μπεργαδής], Απόκοπος. In Vinegia, per maestro Stephano da Sabio, a instantia di misser Damian di Santa Maria. 4°. 8 φφ.. 1 ξυλογραφία παρμένη από τον αρ. 5 (ή από τον αρ. 8). Τυπογραφικό σήμα Α. Κουνάδη στη σελίδα τίτλου.
- 13.² 1534, III, [Γαβριήλ Ακοντιάνος;], Απολλώνιος. In Vinegia, per maestro Stephano da Sabio, ad instantia di misser Damian di Santa Maria. 4°. 30 φφ.. Τυπογραφικό σήμα Α. Κουνάδη στη σελίδα τίτλου.
14. 1536, XI, [Ιωαννίκιος Καρτάνος], Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη, ήτοι το άνθος το αναγκαίον αυτής. Venetiis, in aedibus Bartholomei Zanetti Casterzagensis [εκδ.; / χρηματοδότης] Giovanni Francesco Trincavelli. 8°. 404 φφ.. 8 ξυλογραφίες. Τυπογραφικό σήμα Β. Zanetti στη σελίδα τίτλου και στο τελευταίο φύλλο.
- 15.² 1537, V, 6 Άνθος των Χαρίτων. In Vineggia per Stephano da Sabio, ad instantia di misser Damiano de Santa Maria. 4°. 32 φφ.. 1 ξυλογραφία παρμένη από τον αρ. 5. Τυπογραφικό σήμα Α. Κουνάδη στη σελίδα τίτλου.
16. 1539 [Ομήρου;] Βατραχομουμαχία. [μεταφρ.] Δημήτριος Ζή-

- νος. (Per Stephano da Sabio, a instantia di misser Damiano di Santa Maria). 4°. 8 φφ. Τυπογραφικό σήμα A. Κουνάδη στη σελίδα τίτλου.
17. 1539 [Αγνώστου]. Γαδάρου, Λύκου κι αλουπούς διήγησις ωραί-
α. Per Stephano da Sabio, a instantia di misser Da-
miano di Santa Maria. 4°. 8 φφ. Συναποτελούσε ενιαίο
σώμα με τον αρ. 15.
- *18.²1539/40 [Ιωαννίκιος Καρτάνος], Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη.
(Venetiis, in aedibus Bartholomei Zanetti Casterza-
gensis. 8°. 404 φφ. 8 ξυλογραφίες. Τυπογραφικό σήμα
B. Zanetti στη σελίδα τίτλου και στο τελευταίο φύλ-
λο.).
- *19. 1542 Σπανός. (Venetiis, in aedibus Bartholomei Zanetti, Ca-
sterzagensis). Η έκδοση είναι γνωστή από το impri-
matur που δόθηκε από τους Capi του Συμβουλίου των
Δέκα στο Bortolomio da Bressa στις 11 Αυγούστου
1542.
- 20.³1543, VIII, 14 [Γιούστος Γλυκός], Πένθος θανάτου, ... In Vinegia, per
misser Damian di Santa Maria. ([τυπ.] Bartolomeo Za-
netti;). 4°. 16 φφ. 1 ξυλογραφία. Τυπογραφικό σήμα
A. Κουνάδη στη σελίδα τίτλου.
- 21.³1543 [Μπεργαδής], Απόκοπος. In Vinegia, per misser Damian
di Santa Maria. ([τυπ.] Bartolomeo Zanetti;). 4°. 8
φφ. 1 ξυλογραφία παρμένη από τον αρ. 5 (ή από τον
αρ. 8). Τυπογραφικό σήμα A. Κουνάδη στη σελίδα τί-
τλου.
22. 1543 [Μάρκος Δεφαράνας], Λόγοι διδακτικοί του πατρός προς
τον υιόν. In Vinegia, per misser Damian di Santa Ma-
ria. ([τυπ.] Bartolomeo Zanetti;). 4°. 14 φφ. 1 ξυλο-
γραφία. Τυπογραφικό σήμα A. Κουνάδη στη σελίδα τί-
τλου.
23. 1543 Αισώπου Μύθοι [μεταφρ.] Ανδρόνικος Νούκιος. In Vi-

- negia, per Giovanni Antonio et Pietro fratelli di Nicolini da Sabio, ad instantia di misser Damian di Santa Maria. 4°. 32 φφ. Τυπογραφικό σήμα Α. Κουνάδη στη σελίδα τίτλου.
24. 1543 Εξήγησις του θαυμαστού Ιμπερίου. In Vinegia, per Giovanni Antonio et Pietro fratelli di Nicolini da Sabio, ad instantia di misser Damian di Santa Maria. 4°. 20 φφ. 5 ξυλογραφίες παρμένες από τον αρ. 5. Τυπογραφικό σήμα Α. Κουνάδη στη σελίδα τίτλου.
- *25. 1543 [Ιάκωβος Τριβώλης], Ιστορία του ρε της Σκότζιας.
- *26. ³1544 [Ιάκωβος Τριβώλης], Ιστορία του Ταγιαπιέρα.
- *27. 1544 [Μαρίνος Φαλιέρος], Σταύρωσις του κυρίου ημών Ιησού Χριστού.
28. ³1546 Άνθος των Χαρίτων. In Vinegia, per Giovanni Antonio et Pietro fratelli di Nicolini da Sabio, ad instantia di misser Damian di Santa Maria. 4°. 32 φφ. 1 ξυλογραφία παρμένη από τον αρ. 5. Τυπογραφικό σήμα Α. Κουνάδη στη σελίδα τίτλου.
29. ²1548, IX Διήγησις εις τας πράξεις του περιβοήτου στρατηγού των ρωμαίων μεγάλου Βελισαρίου. In Vinegia, per Pietro di Nicolini da Sabio, a instantia di misser Damian di Santa Maria. 4°. 16 φφ. 2 ξυλογραφίες παρμένες από τον αρ. 5.
30. ³1549 [Ιωαννίκιος Καρτάνος], Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη. In Venegia, per misser Damian di Santa Maria. 8°. 404 φφ. 8 ξυλογραφίες. Τυπογραφικό σήμα Α. Κουνάδη στη σελίδα τίτλου. Πρόκειται για τεχνητό εκσυγχρονισμό αδιάθετων αντιτύπων έκδοσης του έργου από το Bartolomeo Zanetti της περιόδου 1536-1549.
31. 1549. [Τζάνε Βεντράμος], Ιστορία των γυναικών, των καλών και των κακών. In Vinegia, per Pietro de Nicolini da Sabio, ad instantia de messer Damian de Santa Maria.

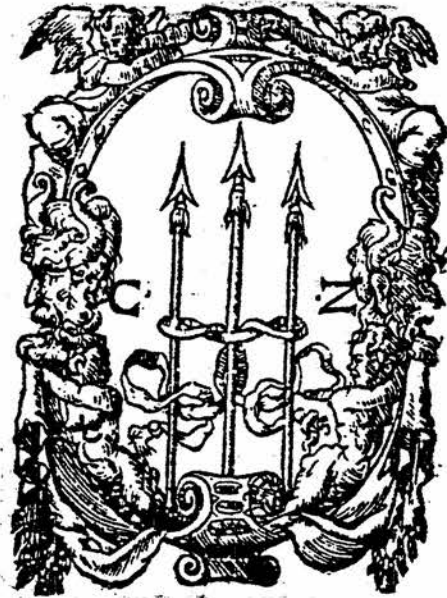
- 8°.8 φφ.. Τυπογραφικό σήμα Α. Κουνάδη στη σελίδα τίτλου.
32. 1550 ci. Διδασκαλία παραινετική κυρού Αλεξίου Κομνηνού του λεγομένου Σπανέα.Ενετίησι, παρα Χριστοφόρω τω Ζανέ-τω.4°.12 φφ..
33. ²1553 Ο Αλέξανδρος ο Μακεδών. In Vinegia, per Francesco Rampazerto, ad instantia di misser Damian di Santa Maria. 4°. 52 φφ.. 14 ξυλογραφίες, 12 από τις οποίες προέρχονται από τον αρ. 5. Τυπογραφικό σήμα Α. Κουνάδη στη σελίδα τίτλου.
34. ^{*}1553 [Μπεργαδής], Απόκοπος. Stampato in Vinegia, per Christophoro di Zanetti. 4°. 8 φφ.. 1 ξυλογραφία παρμένη από τον αρ. 5 (ή από τον αρ. 8). Τυπογραφικό σήμα C. Zanetti στη σελίδα τίτλου.
35. ²1553 Εξήγησις του θαυμαστού Ιμπερίου. Stampato in Vinegia, per Christophoro di Zanetti. 4°. 18 φφ.. 2 ξυλογραφίες. Τυπογραφικό σήμα C. Zanetti στη σελίδα τίτλου.
36. ³1553 [Γαβριήλ Ακοντιάνος;], Απολλώνιος. Stampato in Vinegia, per Christophoro di Zanetti. 4°. 30 φφ.. Τυπογραφικό σήμα C. Zanetti στη σελίδα τίτλου.
37. ²1553 Σπανός. ([τυπ.] Cristoforo Zanetti;). 4°. 24 φφ.. 1 ξυλογραφία.
38. ³1554 Διήγησις εις τας πράξεις του...μεγάλου Βελισαρίου. In Venetia, per Francesco Rampazetto. 4°. (16 φφ..).
- *39. 1558 [Δαμασκηνός ο στουδίτης], Θησαυρός. ([τυπ.] Cristoforo Zanetti;).
40. ²1561 [Δαμασκηνός ο στουδίτης], Βιβλίον ονομαζόμενον Θησαυρός... In Venetia per Christofano di Zanetti. 4°. 288 φφ.. 1 ξυλογραφία. Τυπογραφικό σήμα C. Zanetti στο τελευταίο φύλλο.
41. ³1562 [Δαμασκηνός ο στουδίτης], Θησαυρός... In Venetia, per

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΑΤΑ

Ανδρέα Κουνάδη

Cristoforo Zanetti

Francesco Rampazetto

Jacomo Leoncini

- Christofano di Zanetti. 4°. 284 φφ. 1 ξυλογραφία. Τυπογραφικό σήμα C. Zanetti στο τελευταίο φύλλο.
42. ³1562 Σπανός. Ενετίσι, παρά Χριστοφόρω τω Ζανέτω. 4°. 24 φφ. 1 ξυλογραφία. Τυπογραφικό σήμα C. Zanetti στη σελίδα τίτλου.
- *43. ³1562 Εξήγησις του θαυμαστού Ιμπερίου. ([τυπ.] Cristoforo Zanetti;). 4°.
44. ⁴1562 Διήγησις εις τας πράξεις του... μεγάλου Βελισαρίου. In Venetia, per Francesco Rampazetto. 4°. 16 φφ. 2 ξυλογραφίες παρμένες από τον αρ. 5.
45. ⁶1564 [Γιούστος Γλυκός], Πένθος θανάτου, ... Ενετίσι, παρά του Ιακώβου Λεονκίνου. 8°. 12 φφ. 1 ξυλογραφία. Τυπογραφικό σήμα J. Leoncini στη σελίδα τίτλου.
46. ⁴1564 [Γαβριήλ Ακοντιάνος;], Απολλώνιος. Ενετίσι, παρά του Ιακώβου Λεονκίνου. 8°. 32 φφ. Τυπογραφικό σήμα J. Leoncini στη σελίδα τίτλου.
47. ⁴1564 Άνθος των Χαρίτων. Ενετίσιν, παρά του Ιακώβου Λεονκίνου. 4°. 32 φφ. Τυπογραφικό σήμα J. Leoncini στο τελευταίο φύλλο.
- *48. ⁵1565 [Μπεργαδής], Απόκοπος. ([τυπ.] Jacomo Leoncini;).
49. ⁵1567 Διήγησις εις τας πράξεις του ... μεγάλου Βελισαρίου. Ενετίσιν, παρά Ιακώβου του Λεογκίνου. 8°. 14 φφ. 1 ξυλογραφία παρμένη από τον αρ. 5.
50. 1567 [Τζάνε Βεντράμος], Ιστορία φιλαργυρίας μετά της περιφανίας. Ενετίσιν, παρά φρανκίσκου του Ραμπαζέτου. 8°. 8 φφ. Τυπογραφικό σήμα F. Rampazetto στη σελίδα τίτλου.
51. ⁴1567 [Ιωαννίκιος Καρτάνος], Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη. Εν Βενετίαις, αιτήσιν κυρίου Ιακώβου του Λεογκίνου/ a-
 pud Iacobum Leoncinum. 8°. 276 φφ. 8 ξυλογραφίες. Τυπογραφικό σήμα του I. Leoncini στη σελίδα τίτλου και Α. Κουνάδη στο προτελευταίο φύλλο.

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

K n° 1

π.χ., Ομήρου Ιλιάς. 1526.

ΒΙΒΛΙΟΝ Κ', ΟΜΗΡΟΥ ΙΛΙΑΔΟΣ.
 Ἦτοσού πο ἦλθε ἡμέρα, τοῖς ἀνδράποισ δὲ νὰ φέγξῃ.
 ἢ δὲ θέτις εἰς τὰς νῆας, ἦλθε τὰς ταχυπλευούσας.
 φέρουσα τὰ λαμπρὰ ὄπλα, παρὰ τῆ σοφοῦ ἡφείδου.
 καὶ τὸν ἀκροβὸν ἕοντης, ἄρε κείμενον πλησίον.
 εἰς τὸν πάτροκλον τὸν φίλον, κλαίοντα κὶ ἀδύμονοῦτα.

D S n° 3

π.χ., Απολλώνιος. 1553.

Καὶ ἀρχισσὴν ἢ ἄτυχος, ἀπ' καρδίης βασιλέως.
 τὸν κυρίως τὸν ἀσπίῃ, παρακρολεῖ κὶ λέγει.
 ἀφέντημος γιὰ τὸν θεόν, βλέπε σεμνὴ ἀπλώσις.
 καὶ ὁ γαμλίνα τῷ θεῷ ἀπίλογον βασιώσις.
 μετὰ σρεψτε τὸν λογισμόν, κάλιο καμμοστῶσις.
 παρὰ τὴν τόσιον ἀσωτία, πουθίλεις καμμοστῶσις.

στοιχεῖα J. Leoncini

π.χ., Ἱστορία της Σωσάννης. 1569.

Ἡ ἄρχισσὴν καὶ μετ' ἄρεξιν ποῦ θέλει νὰ γρικήσει;
 ἀσέκει εἰς τὸν λογισμόν κτονοῦν του μὲν τῆ λείψη.
 Ἀντοβρα γράφον σο χαρπ, σο παλαιὸν τὸ εἶδα,
 διαμὰ μνηστῆρα τῆς τιμῆς ὀκτῶ νοβειῶν πατεῖδα.
 Ρήτορδὲ ἦσαν ἰδεκεῖ, προφῆτες τὸ ἐγγράφον,
 τὸ πῶς τὴν ἐσυκοφαντῆ, καὶ ζωντανὴ τὴν θαύφτη.

- *52. 1568 [Μοσχολέος Θεολογίτης], Βίος του Αγίου και Μεγάλου Νικολάου. [εκδ.] Νικόλαος Παπαδόπουλος. (8°. 8 φφ..) Η έκδοση είναι γνωστή από το imprimatur που δόθηκε από τους Carpi του Συμβουλίου των Δέκα στο Ν. Παπαδόπουλο στις 20 Νοεμβρίου 1568.
- *53. 1568 [Νικόλαος Παπαδόπουλος], Βίος της Παναγίας. Για την έκδοση αυτή βλ. τον προηγούμενο αριθμό.
- 54.⁴ 1568 [Δαμασκηνός ο στουδίτης], Βιβλίων ονομαζόμενον Θησαυρός... Εν Βενετίαις, αιτήσαι κυρίου Ιακώβου του Λεογκίνου... [επιμ.] Γρηγόριος Μαλαξός. 4°. 334 φφ..
55. 1569 [Μάρκος Δεφαράνας], Ιστορία της Σωσάννης. Εν Βενετίαις, αιτήσαι Ιακώβου του Λεογκίνου. 8°. 8 φφ.. Τυπογραφικό σήμα J. Leoncini στη σελίδα τίτλου.
- 56.⁵ 1570 [Δαμασκηνός ο στουδίτης], Βιβλίων ονομαζόμενον Θησαυρός... Εν Βενετίαις, αιτήσαι κυρίου Ιακώβου του Λεογκίνου... [επιμ.] Γρηγόριος Μαλαξός. 4°. 330 φφ.. 1 ξυλογραφία.
57. 1571 [Αντώνιος Αχέλης], Βιβλίων... περιέχον της Μάλτας πολιορκίαν, ... Ενετίησι, παρά Χριστοφόρω τω Ζανέτω. 4°. 42 φφ.. 6 ξυλογραφίες. Τυπογραφικό σήμα C. Zanetti στο τελευταίο φύλλο.
- 58.⁶ 1577 Διήγησις εις τας πράξεις του... μεγάλου Βελισαρίου. Ενετίησι, παρά Χριστοφόρω τω Ζανέτω. 4°. 16 φφ.. 2 ξυλογραφίες παρμένες από τον αρ. 5
- 59.² 1577 [Ιάκωβος Τριβώλης], Ιστορία του ρε της Σκότζιας. Ενετίησι, παρά Χριστοφόρω τω Ζανέτω. 8°. 8 φφ.. Τυπογραφικό σήμα C. Zanetti στη σελίδα τίτλου.
- 60.⁵ 1579 [Γαβριήλ Ακοντιάνος;], Απολλώνιος. Ενετίησι, παρά Χριστοφόρω τω Ζανέτω. 8°. 32 φφ.. 1 ξυλογραφία (βινιέτα).
- 61.⁴ 1579 Σπανός. Ενετίησι, παρά Χριστοφόρω τω Ζανέτω. 8°. 20 φφ.. 1 ξυλογραφία. Τυπογραφικό σήμα C. Zanetti στη σελί-

- δα τίτλου.
- 62.⁶1580 [Δαμασκηνός ο στουδίτης], Βιβλίον ονομαζόμενον Θησαυρός... Ενετίησιν, παρά Χριστοφόρω τω Ζανέτω. 4°. 259 φφ..
63. 1586 Διάλογος κατά αλφάβητον ανθρώπου και του Χάρου. 8°. 4 φφ.
- 64.⁷1589 [Δαμασκηνός ο στουδίτης], Βιβλίον ονομαζόμενον Θησαυρός... Ενετίησιν, παρά Πέτρου υιού του ποταί Χριστοφόρου του Τζανέτου... [επιμ.] ιερέας Γεώργιος Βλαστός Πουνιαλέτος. 4°. 276 φφ.. 1 ξυλογραφία.
- *65.⁶1592 [Μπεργαδής], Απόκοπος. (Εν Βενετίαις, παρά Φραγκίσκω των Ιουλιανών). [εκδ.] Μανουήλ Γλυζούνης. Η έκδοση αναφέρεται σε προσωπικό λογαριασμό του εκδότη.
- *66.⁶1592 [Γαβριήλ Ακοντιάνος;], Απολλώνιος. (Εν Βενετίαις, παρά Φραγκίσκω των Ιουλιανών). [εκδ.] Μανουήλ Γλυζούνης. Για την έκδοση βλ. τον αρ. 64.
- *67.⁴1592 Εξήγησις του θαυμαστού Ιμπερίου. (Εν Βενετίαις, παρά Φραγκίσκω των Ιουλιανών). [εκδ.] Μανουήλ Γλυζούνης. Για την έκδοση βλ. τον αρ. 64.
- *68.²1592 Γαδάρου, Λύκου κι Αλουπούς διήγησις ωραία. (Εν Βενετίαις, παρά Φραγκίσκω των Ιουλιανών). [εκδ.] Μανουήλ Γλυζούνης. Για την έκδοση βλ. τον αρ. 64.
- *69.⁵1594 Άνθος των Χαρίτων. Εν Βενετίαις, παρά Φραγκίσκω των Ιουλιανών. [εκδ.] Μανουήλ Γλυζούνης.

Ο αστερίσκος (*) δηλώνει ότι η έκδοση είναι αβιβλιογράφητη, η ύπαρξη της όμως δεν αμφισβητείται. Ο εκθέτης δηλώνει τον αριθμό της έκδοσης του κάθε έργου χωριστά.

Πηγές: Θ. Ι. Παπαδόπουλος, Ελληνική Βιβλιογραφία, τόμ. Α, Β, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία. Για τις εκδόσεις του "Απολλωνίου" βλ. Le edizioni italiane del XVI secolo, τόμ. 1, Roma 1985, και Γιώργος Κεκαγιόγλου, Πρώτες εκδόσεις της Ριμάδας του Απολλωνίου: νέα στοιχεία, Ελληνικά, τόμ. 37 (1986), σ. 145-159. Για τις εκδόσεις του "Θησαυρού" του Δαμασκηνού βλ. την Εισαγωγή του Ε. Χ. Δεληδήμου στην επανέκδοση του έργου, Θεσσαλονίκη 1983. Για τις εκδοτικές δραστηριότητες του Νικολάου Παπαδόπουλου βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, Νικόλαος Παπαδόπουλος, κρητικός στιχουργός του 16ου αιώνα στη Βενετία, Θησαυρίσματα, τόμ. 16 (1979), σ. 113 - 152. Για τους αριθμούς 65-68 βλ. Ε.Ι.Β., Παλαιά Αρχείο, β. 1, τεύχ. 6, κατάσταση εσόδων (εισπράξεων) του Μανουήλ Γλυζαούνη από την πώληση των εκδόσεών του.

Σημειώσεις: Από τον κατάλογο απουσιάζουν:

α). το "Περί στρατιωτικής τέχνης" ποίημα του Λεονάρδου Φορτία (1531)

β). η νεοελληνική μετάφραση από το Νικόλαο Σοφιανό του "Περί παιδων αγωγής" του (ψευδο)Πλουτάρχου (1545),

και

γ). οι "Διδαχαί" του κερκυραίου ιερέα Αλεξίου Ραρτούρου (1560),

γιατί δύσκολα τα κείμενα / έντυπα αυτά θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν λαϊκά. Βλ. και τις παρατηρήσεις του Λ.

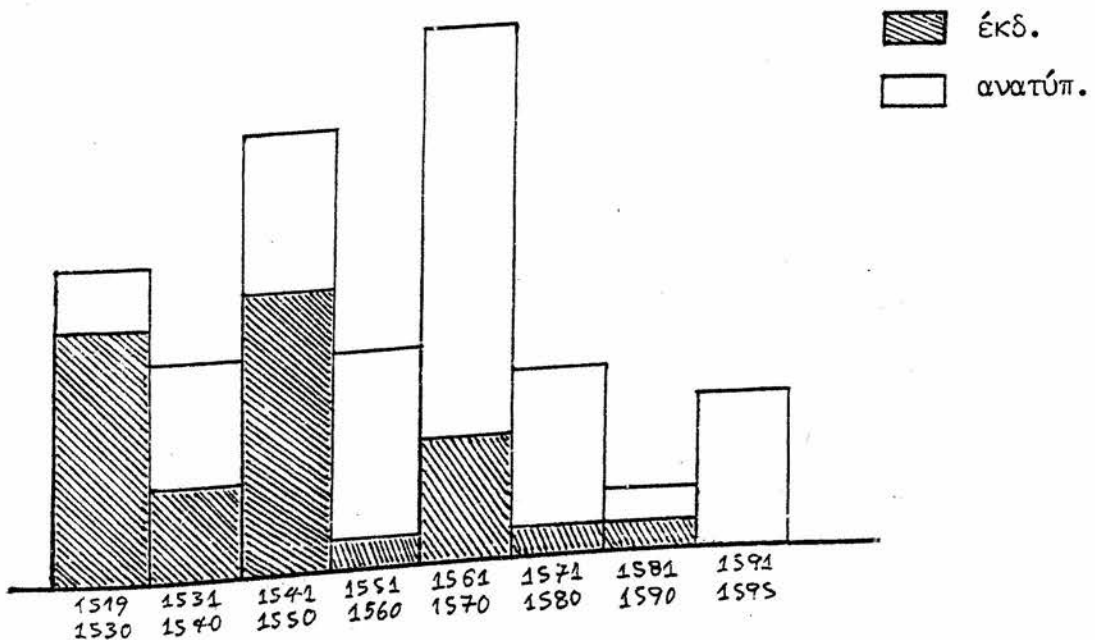
Πολίτη, Venezia come centro della stampa, σ. 471 - 472

και σημ. 57, ενώ αντίθετη γνώμη για το χαρακτήρα του έργου του Ραρτούρου διατυπώνει ο Κ. Θ. Δημαράς, Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, σ. 89-92. Επίσης, δεν συμπεριελήφθησαν πορτολάνοι, καλενδάρια, ημερολόγια, προφητείες, κ.τ.ό. ως έργα μη λογοτεχνικά.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ
 ΤΗΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗΣ ΚΙΝΗΣΗΣ ΤΩΝ ΛΑΪΚΩΝ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΩΝ ΕΝΤΥΠΩΝ
 ΣΤΟΝ 16ο ΑΙΩΝΑ

έτη	εκδόσεις	νέοι τίτλοι	ανατυπώσεις
1519 - 1530	11	9	2
1531 - 1540	7	3	4
1541 - 1550	14	8	6
	= 32	= 20	= 12
1551 - 1560	7	1	6
1561 - 1570	17	4	13
1571 - 1580	6	1	5
1581 - 1590	2	1	1
1591 - 1595	5	-	5
	= 37	= 7	= 30
σύνολο:	69	27	42

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Γ

Ο Πίνακας Γ καταγράφει τους βασικούς προσανατολισμούς της εκδοτικής παραγωγής των λαϊκών λογοτεχνικών εντύπων κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα. Έτσι, αν στη πρώτη περίοδο (1519 - 1550 περ.) υπερτερούν, αναπόφευκτα, αριθμητικά οι πρώτες εκδόσεις (20 / 12), στη δεύτερη εντυπωσιάζει το πλήθος των ανατυπώσεων (30 / 7). Το γεγονός αυτό αποτελεί σαφή απόδειξη της τακτικής που ακολουθούσαν στο δεύτερο μισό του αιώνα οι Ιταλοί εκδότες και τυπογράφοι να μη διακινδυνεύουν και τα ελάχιστα ακόμη κεφάλαια που απαιτούσε μια ολιγοσέλιδη νέα έκδοση σε αβέβαιες επενδύσεις με την έκδοση άγνωστων εν πολλοίς στο πλατύ κοινό έργων. Η επανέκδοση ενός ήδη γνωστού και καταξιωμένου στη συνείδηση του κοινού λαϊκού αναγνώστη είναι πια ο κανόνας, η προσθήκη ενός νέου κειμένου στα υπάρχοντα η εξαίρεση. Κάθε φορά που προστίθεται ένας νέος τίτλος, οι λόγοι που συνέτρεξαν σ' αυτό δεν είναι πάντοτε απόλυτα ορατοί. Γενικά, η απουσία νέων τίτλων κατά την περίοδο αυτή θα πρέπει να αποδοθεί όχι τόσο στην έλλειψη διαθέσιμων λογοτεχνικών κειμένων για εκτύπωση⁵⁴, όσο κυρίως στην ατολμία των εκδοτών και τυπογράφων να αναλάβουν ένα τέτοιο ρίσκο. Γι' αυτό φαίνεται πολύ πιθανό να χρηματοδοτούσαν την έκδοση των νέων έργων της περιόδου αυτής με μέρος ή με το σύνολο του απαιτούμενου ποσού οι ίδιοι οι δημιουργοί τους, οι οποίοι, άλλωστε, είχαν κάθε λόγο να ενδιαφέρονται να δουν τυπωμένα τα έργα τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι το σύνολο σχεδόν των νέων τίτλων που προστέθηκαν στον κατάλογο των λαϊκών λογοτεχνικών εντύπων το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα αφορά έργα (ή διασκευές) σύγχρονων δημιουργών.

Σε ποιον αριθμό αντιτύπων κυκλοφορούσαν τα λαϊκά λογοτεχνικά έντυπα και σε ποιες τιμές πωλούνταν δεν είναι γνωστό. Η κατηγορία του λαϊκού εντύπου είναι η μόνη για την οποία δεν διαθέτουμε, έστω και ενδεικτικές, μαρτυρίες για το κόστος έκδοσης, τα τραβήγματα (tirages) και την τιμή πώλησης των αντιτύπων στο 16ο αιώνα. Ωστόσο, ως είδος μεγάλης εμπορικής κατανάλωσης που ήταν, τα λογοτεχνικά έντυπα αγοράζονταν απ' όλα ανεξαρτήτως τα κοινωνικά στρώματα και σε τιμές κατά πολύ χαμηλότερες από τα άλλα είδη βιβλίων, που απευθύνονταν σε περιορισμένο αριθμητικό αναγνωστικό κοινό, τους εγγραμμάτους και τους λογίους. Έχοντας ένα τόσο πλατύ κοινό, τα λαϊκά λογοτεχνικά έντυπα εκδίδονταν σε υψηλότερους αριθμούς αντιτύπων απ' ό,τι τα λόγια, λ.χ., βιβλία και κυκλοφορούσαν σε τιμές προσιτότερες από εκείνα, γιατί ήταν, κατά κανόνα, ολιγοσέλιδα, χωρίς ιδιαίτερη τυπογραφική επιμέλεια και εμφάνιση και η έκδοσή τους δεν απαιτούσε τη διάθεση υπέρογκων χρηματικών κεφαλαίων. Μια ιδέα της χαμηλής τιμής των εντύπων αυτών σε σχέση με τα άλλα είδη βιβλίων παίρνουμε από τη μελέτη των τιμοκαταλόγων βιβλίων που οι εκδότες / τυπογράφοι κυκλοφορούσαν σε μεγάλους αριθμούς για να κάνουν γνωστές τις εκδόσεις τους στο αναγνωστικό / αγοραστικό κοινό⁵⁵. Μολονότι τέτοιοι τιμοκατάλογοι ελληνικών βιβλίων είναι πολύ μεταγενέστεροι - ο πρώτος χρονολογείται το 1713⁵⁶ - αποδεικνύονται πολύτιμοι, γιατί βοηθούν στη συναγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη θέση των λαϊκών λογοτεχνικών εντύπων στη συνολική ελληνική βιβλιοπαραγωγή των χρόνων που εξετάζουμε: τα έντυπα αυτά ήταν τα πιο προσιτά στο βαλάντιο των φτωχών αναγνωστών τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ Δ

α/α	τίτλος εντύπου	ποσότητα	τυπ. φύλλα	αξία παρτίδας	αξία ανά αντίτυπο χονδρ. τιμή	λιαν. τιμή
[1591/5]						
*1	Απόκοπος	50	2	3 :	: 1,2	: 3
2	"	25	2	2 :	: 1,6	
*3	Ιμπέριος	25	2 $\frac{1}{2}$	2 : 10	: 2	: 4
*4	Απολλώνιος	25	4 $\frac{1}{2}$	3 : 15	: 3	: 6
*5	Γάϊδαρος	50	2	2 :	: 0,8	: 3
[1600]						
*1	Απόκοπος	530	2		: 1,2	: 3
*2	Ιμπέριος	562	2 $\frac{1}{2}$		: 1,5	: 3
*3	Απολλώνιος	734	4 $\frac{1}{2}$	200 :	: 2,6	: 6
*4	Γάϊδαρος	300	2		: 1,2	: 3
*5	Άνθος Χαρίτων	50	7		: 4,2	: 8
6	Θησαυρός Δαμασκηνού	50	37		1 : 2	3 :

Πηγές: [1591/5, 1600] = Ε.Ι.Β., Παλαιό Αρχείο, β. 1, τεύχ. 6.

Σημειώσεις: * έκδοση αβιβλιογράφητη ή λαμβάνουσα.

Οι τιμές είναι εκφρασμένες σε λίρες : σολδία.

Οι δύο τελευταίες στήλες δίνουν τις δικές μου επεξεργασίες.

Η λιανική τιμή υπολογίζεται κατά προσέγγιση.

Πιο κοντά στα χρόνια που μελετούμε σώζονται δύο έγγραφα που συνδέονται με το χιώτη λόγιο, κωδικογράφο και εκδότη Μανουήλ Γλυζούνη και με την τύχη των εκδόσεών του και παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον για το θέμα μας⁵⁷. Το πρώτο από αυτά είναι ένας πρόχειρος λογαριασμός που καταγράφει με ημερολογιακή σειρά τις πωλήσεις των βιβλίων του κατά το διάστημα 1591 - 1595⁵⁸. Κάθε καταγραφή περιλαμβάνει τον τίτλο του βιβλίου συντομευμένο και απλοποιημένο, τον αριθμό των πουλημένων αντιτύπων, αν ήταν δεμένα ή άδετα και τη συνολική αξία τους εκφρασμένη σε λίρες και σολδία. Το δεύτερο έγγραφο με ημερομηνία 11 Απριλίου 1600⁵⁹ είναι η απογραφή του αριθμού των βιβλίων του Γλυζούνη που αγόρασε στην τιμή των 1.344 δουκάτων ο Βενετός τυπογράφος Domenico de Poloni από τους αρμόδιους παράγοντες της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας, στην κυριότητα της οποίας είχε περάσει το αποθηκευμένο "στοκ" βιβλίων του χιώτη εκδότη μετά το θάνατό του⁶⁰.

Ο Πίνακας Δ παρουσιάζει τα λαϊκά μόνο λογοτεχνικά έντυπα που συναντώνται και στα δύο αυτά έγγραφα. Είναι προφανές ότι οι τιμές που αναγράφονται στα έγγραφα αυτά (στον Πίνακα Δ η στήλη III: αξία παρτίδας) είναι τιμές χονδρικές. Τόσο οι ποσότητες που αγοράζονται στα χρόνια 1591 - 1595 όσο και εκείνες που περιλαμβάνονται στη μεγάλη αγορά του 1600 από τον de Poloni πείθουν ότι οι αναγραφόμενες τιμές δεν έχουν καμία σχέση με τη λιανική τιμή του βιβλίου. Είναι, επομένως, θεμιτό να ορίσουμε *mutatis mutandis* τη λιανική τιμή των λαϊκών αυτών εντύπων σε μια τιμή μεγαλύτερη κατά 50 % τουλάχιστον επί της χονδρικής (Πίνακας Δ, στήλες IV, V).

Οι τιμές των λαϊκών λογοτεχνικών εντύπων - και όχι μόνον αυτών⁶¹ - εξαρτιώνταν, όπως άλλωστε και σήμερα, από τον όγκο

ΠΙΝΑΚΑΣ Ε

α/α	τίτλος εντύπου	1591-1595		1600		1668	1713	1749
		χονδρ.-λιαν.		χονδρ.-λιαν.				
1	Απόκοπος	:1,4	:3	:1,2	:3			:5
2	Ιμπέριος	:2	:4	:1,5	:3			:6
3	Απολλώνιος	:3	:6	:2,6	:6			
4	Γάϊδαρος	:0,8	:3	:1,2	:3	: 3		
5	Άνθος Χαρίτων			:4,2	:8	:12		
6	Θησαυρός Δαμασκηνού			1:2	3:		3:10	
7	Ιστορία Αλεξάνδρου					:16	:14	:16
8	Ιστορία Ρε Σκύτζιας					: 4		: 4
9	Ιστορία Αγίου Νικολάου					: 3		
10	Αισώπου μύθοι					:14	:14	:12
11	Σπανός						:14	

Πηγές: [1591/5,1600] = Ε.Ι.Β., Παλαιό Αρχείο, β. 1, τεύχ. 6. [1668] = Α.Σ.Υ., Cariche da mar, β. 1, Copiario di lettere 1668, f. 9^{r-v} κατάλογος εμπορευμάτων που ο Τζώρτζης Βραχίμης έστειλε από τη Βενετία στην Κύπρο στο Χριστοφή Πατήσια. [1713] = Ευτ. Λιάτα, Ειδήσεις για την κίνηση του ελληνικού βιβλίου στις αρχές του 18ου αιώνα, Ο Εραμιστής, τόμ. 14 (1977), σ. 30-34 [1749] = Αλ. Πολίτης, Βιβλιογραφικά τεκμήρια, Ο Εραμιστής, τόμ. 17 (1981), 2-3 του ανατύπου.

Σημειώσεις: Οι τιμές είναι σε λίρες : σολδία. Η λιανική τιμή υπολογίζεται κατά προσέγγιση. Στον πίνακα περιέχονται λαϊκά κείμενα που εκδόθηκαν για πρώτη φορά στο 16ο αιώνα.

τους. Το έντυπο που δεν ξεπερνούσε τα 8 φύλλα (= 16 σελίδες) κόστιζε 3 σολδία περίπου. Αναλογικά καθοριζόταν η τιμή των ογκωδέστερων εντύπων. Έτσι, λ.χ., ο "Απόκοπος" και η "Γαδάρου, Λύκου κι αλουπούς διήγησις ωραία", φυλλάδια 16 σελίδων, τιμώνταν 3 σολδία περίπου, ο "Απολλώνιος" με 60 περίπου σελίδες 6 σολδία, ο "Ιμπέριος" με 40 περίπου σελίδες 4 σολδία, το "Άνεος Χαρίτων" με τις 64 περίπου σελίδες του 8 σολδία και ο ογκώδης "Θησαυρός" με 550 περίπου σελίδες 3 λίρες (= 60 σολδία). Φυσικά, υπάρχουν θεμιτές και αναμενόμενες εξαιρέσεις, που συνδέονται, ασφαλώς, με την εν γένει τυπογραφική εμφάνιση των εντύπων αυτών (πλούσια εικονογράφηση, καλύτερης ποιότητας χαρτί, καλύτερη επιμέλεια, κ.τ.τ.).

Τί όμως αντιπροσώπευαν τα 3 σολδία που πλήρωνε ο φτωχός Έλληνας κάτοικος της Βενετίας την τελευταία δεκαετία του 16ου αιώνα για να αποκτήσει τον "Απόκοπο"; Ασφαλώς ένα μικρό μέρος των καθημερινών του εσόδων. Όπως έδειξε ο Brian Pullan που μελέτησε τα οικονομικά βιβλία της Αδελφότητας του San Rocco, για το διάστημα από 1591 - 1595 το ημερομίσθιο ενός ειδικευμένου τεχνίτη κυμαινόταν από 36 - 54 σολδία [= 1 λίρα 16 σολδία - 2 λίρες 14 σολδία], ενώ του ανειδίκευτου εργάτη από 30 - 40 σολδία [= 1 λίρα 10 σολδία - 2 λίρες]⁶². Αν τα δεδομένα αυτά ισχύουν γενικότερα για τους εργαζομένους στη Βενετία, τότε δεν χωρεί καμία αμφιβολία ότι τα λαϊκά λογοτεχνικά έντυπα ήταν προσιτά στο αναγνωστικό κοινό σε ευτελείς τιμές, γεγονός που εξηγεί και γιατί τα έντυπα αυτά διαδόθηκαν και σε γεωγραφικές περιοχές που δεν διακρίνονταν για την ιδιαίτερα αναπτυγμένη χρηματική οικονομία τους, όπως ήταν οι τουρκοκρατούμενες περιοχές⁶³. Παράλληλα δεν θα πρέπει να μείνει ασχολίαστη και η σχετικά σταθερή τιμή των

εντύπων αυτών σε ολόκληρη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας (από το 16ο αιώνα ως τα μέσα τουλάχιστον του 18ου αιώνα), όπως φαίνεται και από τον Πίνακα Ε. Αν μάλιστα συνεκτιμηθούν και οι αναπόφευκτες πληθωριστικές τάσεις του βενετικού νομίσματος στη διαδρομή του ενάμιση αυτού αιώνα που παρεμβάλλεται, συνάγεται το συμπέρασμα ότι το λαϊκό λογοτεχνικό έντυπο - και όχι μόνον αυτό - γινόταν όλο και φεινότερο παρακολουθώντας την πτωτική τάση του βενετικού δουκάτου⁶⁴.

* * *

Αλληλένδετα συνδεδεμένο με το πρόβλημα της τιμής των λαϊκών λογοτεχνικών εντύπων είναι και εκείνο του τραβήγματος, του αριθμού δηλ. των αντιτύπων της κάθε έκδοσης. Και στο σημείο αυτό η έρευνα βρίσκεται ακόμη στην αρχή⁶⁵. Οι ελάχιστες και αποσπασματικές μαρτυρίες που διαθέτουμε για τα τραβήγματα των ελληνικών βιβλίων της Τουρκοκρατίας αφορούν ορισμένες μόνον κατηγορίες εντύπων (τα λόγια βιβλία, μερικά σχολικά εγχειρίδια, τα λειτουργικά βιβλία), ενώ για την κατηγορία του λαϊκού εντύπου απουσιάζει και η παραμικρή ένδειξη σε επίπεδο είτε απόλυτων αριθμών, είτε τάξεως μεγεθών.

Όπως με πειστικότητα έδειξε ο Φίλιππος Ηλιού, τα αριθμητικά δεδομένα μιας απόδειξης του 1600 βοηθούν στον καθορισμό του τραβήγματος μερικών λαϊκών λογοτεχνικών κειμένων στο ύψος των 3.500 αντιτύπων, ίσως μάλιστα και 4.000 ή 5.000, ανά έκδοση⁶⁶.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΤ

τίτλοι	αντίτυπα			
	χύμα	δεμένα	άδετα	σύνολο
Απόκοπος	530	130	2500	3160
Απολλώνιος	734		1155	1889
Γάιδαρος	300	140	2450	2890
Άνθος Χαρίτων	50		450	500
Ιμπέριος	56	60	3460	3576
Ιστορία Αγίου Νικολάου		100		100
Ιστορία της Σωσάννης		120		120
Προφητείες	685	1		686
σύνολο	2355	551	10015	12921

πηγή: Φ. Η. Ηλιοῦ, Σημειώσεις για τα "τραβήγματα" των ελληνικών βιβλίων τον 16ο αιώνα, Ελληνικά, τόμ. 28 (1975), σ. 120.

Οι αριθμοί αυτοί αφορούν εκδόσεις που πραγματοποιήθηκαν μέσα στην τελευταία δεκαετία του 16ου αιώνα και συγκεκριμένα στα χρόνια 1592 - 1594⁶⁷, και αποτελούν, όπως παρατηρήθηκε, τα "ρεκόρ" των ελληνικών τραβηγμάτων για το σύνολο των εκδόσεων της Τουρκοκρατίας⁶⁸, και φυσικά δεν μπορούν να γενικευτούν και να θεωρηθεί ότι ισχύουν για τη συναφή εκδοτική παραγωγή των προηγούμενων δεκαετιών. Αν είναι βέβαιο ότι στα τέλη του 16ου αιώνα ο "Απόκοπος", ο "Απολλώνιος", η "Ιστορία του Γαϊδάρου" και του "Ιμπερίου" είχαν πια καταξιωθεί στη συνείδηση των λαϊκών στρωμάτων ως οικεία αναγνώσματα και είχαν, γι' αυτό, προκαλέσει το ενδιαφέρον του Μανουήλ Γλυζούνη και των δύο άλλων συνεταίρων του (των Ιταλών Francesco Giuliani, τυπογράφου, και Zuanne Cerruto) να αναλάβουν από κοινού το βάρος μιας νέας, συνολικής, επανέκδοσής τους σε τόσο υψηλούς αριθμούς αντιτύπων⁶⁹, άλλο τόσο είναι βέβαιο ότι οι προηγούμενες εκδόσεις και επανεκδόσεις των έργων αυτών κυκλοφορούσαν σε πολύ χαμηλότερους αριθμούς αντιτύπων σε σχέση με αυτούς των χρόνων 1592 - 1594. Έτσι, μέχρι να έρθουν στο φως περισσότερα, αρχειακά κυρίως, στοιχεία, δεν μπορούμε παρά να μιλάμε κατά συμπερασμό, υπολογίζοντας το "μέσο" τράβηγμα των λαϊκών λογοτεχνικών εντύπων αναλογικά με τα αριθμητικά δεδομένα της σχετικής ιταλικής και γενικότερα ευρωπαϊκής εκδοτικής παραγωγής⁷⁰. Αν θεωρηθεί, λοιπόν, τουλάχιστον για το πρώτο ήμισυ του αιώνα, ως ελάχιστος αριθμός τα 500 με 700 αντίτυπα ανά έκδοση, ιδίως για τα έργα εκείνα που και έκτενή ήταν και για την έκδοσή τους προβλεπόταν πλούσια εικονογράφηση, για τις υπόλοιπες, λιτές και ολιγοσέλιδες, εκδόσεις το "μέσο" τράβηγμα πρέπει να ήταν πολύ υψηλότερο, της τάξης των 1.000, ίσων και λίγο

περισσότερων, αντιτύπων⁷¹. Πέρα από τα διαθέσιμα για την εκτύπωση κεφάλαια του εκδότη / τυπογράφου ή του δημιουργού, παράμετρος που από μόνη της έπαιζε όχι μικρό ρόλο στον αριθμό των αντιτύπων που θα κυκλοφορούσαν, το ύψος του τραβήγματος εξαρτιόταν ακόμη από την έκταση του προς εκτύπωση έργου, από το κόστος της σχεδιαζόμενης εικονογράφησης που θα το συνόδευε και γενικότερα από την όλη τυπογραφική εργασία που θα απαιτούσε. Είναι, συνεπώς, λογικό να περιμένουμε κείμενα σαν τον "Απόκοπο", την "Ιστορία του Ταγιάπιέρα", του "Ρε της Σκότζιας", του "Γαϊδάρου", κ.ά., να εκδίδονταν σε περισσότερα αντίτυπα - και επομένως να πωλούνταν σε χαμηλότερη τιμή - απ' ό,τι η "Ιλιάδα" του Νικολάου Λουκάνη, η "Θησιίδα", η "Ριμάδα του Αλεξάνδρου", κ.ά., τα οποία ήταν και πολυσέλιδα και πλούσια εικονογραφημένα. Φαίνεται, έτσι, πολύ πιθανόν ότι για την εμπορική επιτυχία των λαϊκών λογοτεχνικών εντύπων εκείνο που μετρούσε περισσότερο ήταν η συχνότητα των επανεκδόσεών τους και λιγότερο το εκάστοτε ύψος των τραβηγμάτων τους, το οποίο στις πρώτες δεκαετίες της κυκλοφορίας τους ήταν αναγκαστικά χαμηλό και εξαρτημένο από τις ζήτησεις μιας λιγοστής και αδιαμόρφωτης ακόμη βιβλιαγοράς⁷². Οι απανωτές, λ.χ., εκδόσεις του "Θησαυρού" του Δαμασκηνού (7 εκδόσεις μέσα σε 30 χρόνια !) δηλώνουν ασφαλώς το δισταγμό του εκδότη να ικανοποιήσει τη μαζική, όπως αποδεικνύεται, ζήτηση ενός βιβλίου, το τραβήγμα του οποίου το κρατούσε σε χαμηλά επίπεδα λόγω του όγκου του (550 σελίδες περίπου).

* * *

Ένα ακόμη πρόβλημα που συνδέεται με το λαϊκό λογοτεχνικό έντυπο αφορά τις συνθήκες κάτω από τις οποίες καθοριζόταν ποιο έργο θα έπαιρνε το δρόμο για το τυπογραφείο και ποιο όχι. Αυτή καθ' εαυτή η πράξη της έκδοσης ενός έργου προϋποθέτει την ύπαρξη κάποιων κριτηρίων με τη βοήθεια των οποίων επιλέγονταν από ένα σύνολο ομοειδών έργων εκείνα που ανταποκρίνονταν στις αισθητικές και ιδεολογικές απαιτήσεις της εποχής τους, και εξασφάλιζαν έτσι την απόσβεση της επένδυσης του χρηματοδότη τους. Για τα χρόνια που εξετάζουμε το πρόβλημα, ουσιαστικά, είναι αν στη συγκεκριμένη αυτή διαδικασία υπάρχει πραγματική ή όχι επιλογή, ενσυνείδητη δηλ. ή όχι παρέμβαση κάποιου τρίτου, ίσως λογίου, στη διαμόρφωση της έντυπης λαϊκής λογοτεχνικής παραγωγής⁷³. Μια τέτοια δραστηριότητα φαίνεται να αναπτύσσει ο Δημήτριος Ζήνος κατά τη μακρόχρονη περίοδο της συνεργασίας του με τον Ανδρέα Κουνάδη και, κυρίως, με το Δαμιανό di Santa Maria (1522/3 - 1539), κατά την οποία προώθησε την εκτύπωση μιας προσωπικής λογοτεχνικής παραγωγής που δεν είχε ακόμη διαδοθεί ευρύτερα. Γιατί το "Πένθος θανάτου", λ.κ., του Γιούστου Γλυκύ, η "Ιλιάδα" του Νικολάου Λουκάνη, η "Θησιίδα", η "Ριμάδα του Αλέξανδρου" ο "Απολλώνιος", κ.ά., έργα που στη τυπωμένη τους μορφή φέρουν έντονη τη σφραγίδα του Ζήνου, είναι ποίηση προσωπική που μέσω της Τυπογραφίας διαδόθηκε στα λαϊκά στρώματα και μαζί με αρκετά άλλα, λίγο μεταγενέστερα, κείμενα αποτέλεσαν την πρώτη νεοελληνική λαϊκή βιβλιοθήκη. Ωστόσο, για τις πρώτες δεκαετιές της ζωής του λαϊκού λογοτεχνικού εντύπου φαίνεται εξαιρετικά αμφίβολο αν υπήρξε ποτέ συστηματική και υπολογισμένη διαδικασία επιλογής έργων για εκτύπωση με τις παραπάνω προδιαγραφές, αφού είναι βέβαιο ότι μερικά από τα λαϊκά λογοτεχνικά κείμενα που είχαν ως τότε

γνωρίσει μεγάλη διάδοση σε χειρόγραφη μορφή, δεν είχαν την τύχη να τυπωθούν ποτέ. Είναι χαρακτηριστικοί στο σημείο αυτό οι στίχοι του σκοπελίτη μοναχού Καισαρίου Δαπόντε (1713/4 - 1783):

Τύπωσαν Ερωτόκριτο, Σωσάναν, Ερωφίλη
και άλλα, και δεν τύπωσαν, κρίμα, και τον Βασίλη⁷⁴.

Το παράπονο αυτό του Δαπόντε, όσο όψιμο και αν είναι, μας φέρνει εγγύτερα στην ουσία του προβλήματος.

Ο Δημήτριος Ζήνος ως επιμελητής των εν λόγω εκδόσεων καταθέτει και τη δική του μαρτυρία για το θέμα. Στον έμμετρο πρόλογο που προτάσσει της έκδοσης του "Πένθους θανάτου", έργου που τυπώθηκε για πρώτη φορά το 1524, δύο χρόνια μετά το θάνατο του δημιουργού του (στ. 5 - 8), ο Ζήνος αυτοπαρουσιάζεται προσδιορίζοντας και το βαθμό της δικής του συμμετοχής:

Προς το παρόν βουλήθηκα διά να το τυπώσω
και να τοβάλω εις αρχήν και να το τελειώσω.
.....
Δια να μάθετε λοιπόν 'ς τί τόπον ετυπώθη
πόνω και δεξιότητι και ποίος το αναλώθη,
Δημήτριος κατ' όνομα, Ζήνος το επινόμη,
ετούτο τυπώθηκε με την δική μου γνώμη.
Γραικών υπάρχω γενεά, Ζακύνθου πατριώτης,
'ς την Βενετιάν εγένετον το άνθος της ολότης.
(στ. 13-14, 23-28)⁷⁵.

Με μια ανάλογη έκφραση χαρακτηρίζει τη συμβολή του και στην έκδοση της "Ριμάδας του Αλέξανδρου" (1529):

Ετετυπώθη το λοιπόν, έλαβε γαρ και τέλος
ετούτη η ιστορία και το ωραίον μέλος,
.....
κόπος και δεξιότητα Ζήνου του Δημητρίου.

(επίλογος, στ. 53-54,58)⁷⁴.

Για την έκδοση όμως ενός λογοτεχνικού κειμένου δεν ήταν μόνον απαραίτητη η γνώμη και η εισηγητική πρόταση του επιμελητή και "εμπειρογνώμονα" υπεύθυνου της εκδοτικής επιχείρησης. Αρκούσε επίσης η βούληση του δημιουργού σε συνάρτηση με τη θαλερή, οπωσδήποτε, οικονομική κατάστασή του ή η γνωριμία του με πρόσωπα του εκδοτικού χώρου για να δει τυπωμένο το έργο του. Τα παραδείγματα δεν είναι και λίγα. Η έκδοση των ελληνικών και ιταλικών ποιημάτων του Νικολάου Παπαδόπουλου, του αυτοσποκαλούμενου *il Poeta*⁷⁷, που φρόντισε ο ίδιος να πάρει το *imprimatur* από τις αρμόδιες βενετικές Αρχές και να χρηματοδοτήσει την έκδοση των έργων του⁷⁸ παραπέμπει σε μια τέτοια τακτική, ενώ σε μίαν άλλη ανάλογη τακτική παραπέμπει η έκδοση της έμμετρης παράφρασης της ψευδομηρικής "Βατραχομουμαχίας" που εκπόνησε ο ίδιος ο Ζήνος και φρόντισε να τυπωθεί με δική του επιμέλεια από το τυπογραφείο των αδελφών Nicolini da Sabbio με χρήματα του Δαμιανού di Santa Maria⁷⁹. Σε άμεση επαφή και συνεννόηση με τον εκδότη / τυπογράφο έρχονται και οι Ιάκωβος Τριβώλης, Μάρκος Δεφαράνας, Τζάνες Βεντράμος, Δαμασκηνός ο Στουδίτης, Αντώνιος

Αχέλης, κ.ά., για να ρυθμίσουν τα σχετικά με την έκδοση των έργων τους, συμβάλλοντας, πιθανότατα, μερικοί από αυτούς οικονομικά στην κάλυψη των δαπανών που απαιτούσε η εκτύπωση. Νοταριακές πράξεις που να τεκμηριώνουν τέτοιου είδους συνεννοήσεις δεν έχουν εντοπιστεί, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι όταν κλείνονταν συμφωνίες, αυτές ήταν ιδιωτικού χαρακτήρα και δεν επισφραγίζονταν ποτέ - ή σχεδόν ποτέ - επίσημα με νοταριακά δημόσια έγγραφα.

Δεν ήταν, επομένως, απαραίτητο ένα λογοτεχνικό έργο να είναι αισθητικά αξιόλογο ή να έχει γίνει εκ των προτέρων αποδεκτό από τους συγχρόνους του για να εκδοθεί. Ήταν αρκετό αυτό το ίδιο το έργο (ή ο δημιουργός του) να ήταν γνωστό στον επιμελητή ή στον εκδότη / τυπογράφο, οι οποίοι αναλάμβαναν και τύπωναν τα έργα που είχαν διαβάσει, που τους ήταν προσιτά και που, φυσικά, τα έξοδα της έκδοσής τους ανταποκρίνονταν στις τρέχουσες οικονομικές τους δυνατότητες. Πρόσθετα, όχι μικρής σημασίας ήταν ο ρόλος που έπαιζε στη λήψη της τελικής απόφασης έκδοσης ενός έργου ο όγκος του, η μετρική και η γλωσσική μορφή του και οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί του.

Από τα μέσα περίπου του 16ου αιώνα ο εκδότης προτιμούσε να ανατυπώνει τα έργα που είχε στη διάθεσή του και των οποίων είχε δοκιμάσει την εμπορικότητα στο παρελθόν παρά να προχωρεί στην έκδοση νέων, για την επιτυχία των οποίων δεν ήταν πάντοτε πεπεισμένος. Το αποτέλεσμα ήταν να περιορίζεται το τυπωμένο λαϊκό λογοτεχνικό ρεπερτόριο σε ένα μικρό σχετικά αριθμό έργων και να αποκλείεται, παράλληλα, η έκδοση άλλων, ποιοτικά ίσως καλύτερων από τα ήδη τυπωμένα και οπωσδήποτε γνωστών, όπως δείχνει η πλούσια σχετικά χειρόγραφη παράδοσή⁸⁰. Στη διαμόρφωση της

τακτικής αυτής συνέβαλλε και ο συντηρητισμός του αναγνωστικού κοινού, που προτιμούσε να διαβάσει και να ακούει τα ίδια έργα και να αντιμετωπίζει με δυσπιστία τα νέα.

Όπου όμως δίσταζε και σταματούσε ο εκδότης, τολμούσε ο δημιουργός. Από το υστέρημά του προσέφερε τα απαραίτητα για την έκδοση του έργου του και συχνά αναλάμβανε την τυπογραφική επιμέλεια όπου και όποτε αυτό ήταν δυνατόν και του το επέτρεπαν οι κύριες επαγγελματικές ασχολίες του. Ωστόσο μια τέτοια πρωτοβουλία δεν του εξασφάλιζε υποχρεωτικά και την εκδοτική επιτυχία του έργου του, αφού τον πρώτο και τελευταίο λόγο πλέον είχε το αναγνωστικό κοινό, που με την αποδοχή του καταξίωνε ή καταδίκασε το έργο και προδιέγραφε ανάλογα την τύχη του στο μέλλον.

Ο αριθμός των προσώπων που συμμετείχαν ενεργά στην παραγωγή των λαϊκών λογοτεχνικών εντύπων - δημιουργοί, εκδότες, τυπογράφοι, επιμελητές - ήταν αρκετά μικρός, αφού από μια πρόχειρη αναγραφή διαπιστώνεται ότι τα ίδια ονόματα επανέρχονται συνεχώς στον κόσμο του λαϊκού εντύπου. Επανέρχεται όμως και το ίδιο ρεπερτόριο, που δεν εμπλουτίζεται και δεν ανανεώνεται σημαντικά ούτε και μετά τη διαμόρφωση νέων συνθηκών ή κάτω από την επίδραση νέων ιστορικών συγκυριών, όπως λ.χ. η ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571)²¹, που στο Βενετικό, π.χ., χώρο προκάλεσε τη σύνθεση δεκάδων έμμετρων κειμένων για να πανηγυριστεί η σημαντική αυτή νίκη από το Χριστιανικό κόσμο, ή το κλίμα της Αντιμεταρρύθμισης, που ευνοούσε τη συγγραφή έργων με ηθικοδιδασκτικό περιεχόμενο σε βάρος όλων των άλλων θεματικών κατηγοριών.

Πώς όμως εργαζόταν ο επιμελητής των λαϊκών λογοτεχνικών εκδόσεων για να ετοιμάσει το κείμενο για το τυπογραφείο; Η παρέμβασή του ήταν τυπική ή μήπως αποδεικνύεται ουσιαστική και αποφασιστικής σημασίας για τη μορφή του προς έκδοση κειμένου; Για να απαντήσουμε στο πρόβλημα αυτό μπορούμε να ανατρέξουμε και πάλι στη μαρτυρία του Δημητρίου Ζήνου, που αποτελεί πολύτιμο οδηγό στις ανιχνεύσεις μας στον κόσμο του λαϊκού εντύπου του 16ου αιώνα. Στον επίλογο της "Ριμάδας του Αλέξανδρου" που υπογράφει ο Ζήνος²² δηλώνει ότι ήταν εκείνος που ετοίμασε το κείμενο για έκδοση, όταν δεν ανταποκρίθηκε σε σχετικό αίτημά του ο ανώνυμος σακύνειος διασκευαστής του έργου. Η πρωτοβουλία του Ζήνου να ανασπτήσει το δημιουργό του έργου ξεκίνησε από τη διαπίστωση ότι το χειρόγραφο που είχε στα χέρια του ήταν:

σφαλτό και αδιόρθωτο και κακογεγραμμένο,

κι από την παλαιότητα ήταν διεφθαρμένο.

(στ. 9-10).

Συγκεκριμένα, η προσπάθεια του Ζήνου επικεντρώθηκε στην ανεύρεση ενός χειρογράφου του έργου (να εύρη κι σφιδάλαιον, στ. 5) που να ανταποκρίνεται σε κάποιες, στοιχειώδεις, προδιαγραφές: α). νά 'ναι διορθωμένο εισέ σκοπόν και έννοια (στ. 5-6), σε ρίμα ή εις έννοιαν ή εις κανένα τρόπον (στ. 20-21), να μην έχει δηλ. φθαρεί από την επέμβαση του αντιγραφέα σε τέτοιο βαθμό ώστε να παρουσιάζεται ο λόγος του δημιουργού παραποιημένος ανεπανόρθωτα. β). να μην είναι διεφθαρμένο από την παλαιότητα (στ. 10) ή από κάποιον άλλο εξωτερικό παράγοντα ώστε να παρουσιάζει χάσματα στο

κείμενο. γ) νά 'ναι ορθογεγραμμένο (στ. 6 = κακογεγραμμένο, στ. 9), ευανάγνωστο, ώστε να μη δημιουργεί προβλήματα ανάγνωσης στον τυπογράφο / στοιχειοθέτη. Και δ). νά 'ναι ορθογραφήμένο (στ. 6), απαλλαγμένο δηλ. από κάθε δυσάρεστη ανορθογραφία. Ενα τέτοιο χειρόγραφο δεν μπορούσε παρά να προέρχεται, κατευθείαν, από τον ίδιο το δημιουργό ή έστω από το άμεσο περιβάλλον του, χειρόγραφο που επιδίωξε να αποκτήσει και ο Ζήνος χωρίς επιτυχία. Τις άκαρπες προσπάθειές του προς την κατεύθυνση αυτή και την τελική απόφασή του να ετοιμάσει ο ίδιος το κείμενο για το τυπογραφείο αφηγείται ο Ζήνος ως εξής:

Ετούτο το βιβλόπουλον στη Βενετιά τυπώθη.

Εκείνος που το τύπωσε μεγάλα γαρ επόθει

νά 'βρη τα κατορθώματα και πράξεις τ' Αλεξάνδρου

και πώς εθανάτωθηκ' τα χέρια του Κασσάνδρου,

να εύρη κι αειβόλαιον νά 'και διορθωμένο

εισέ σκοπόν και έννοια και ορθογεγραμμένο.

Λοιπό 'λαχε και ήυρε το κ' είχε το εναντίο

απ' όλα όσα είπαμε, και να ειπώ το ποίο.

Σφαλτό και αδιόρθωτο και κακογεγραμμένο,

κι από την παλαιότητα ήτον διεφθαρμένο.

Εκείνος οπού τό 'βαλε εις στίχον και εις ρίμα

πυρίσκειται στην Ζάκυνθον κ' έκαμε μέγα κρίμα

που δεν μας ευεργέτησε το εδικό του γράμμα.

Το να το μάθη όλπισα, στέλνει το εν τω άμα,

επει' εγώ του μήνησα κ' επαρακάλεσά τον

για να το στείλη το λοιπόν εγώ δεήθηκά τον.

πλευσίματά 'ρχονται πολλά εδώ στην Βενετία,

το πώς ουδέν το έστειλε ουκ οίδα την αιτία.
Ημείς, το ημπορέσαμε, εκάμαμε με κόπον,
κι αν εν σφαλμένο τίποτες εισέ κανέναν τόπον,
σε ρίμα ή εις έννοιαν ή εις κανέναν τρόπον,
το σφάλλαιν έναι των βροτών και των ενητών ανερώπων.

Ως ποιο σημείο επενέβη ο Δημήτριος Ζήνος στο κείμενο της "Ριμάδας του Αλέξανδρου" αγνοούμε λόγω απώλειας του χειρογράφου που χρησιμοποιήθηκε στο τυπογραφείο, από την ανάλογη όμως εργασία του για την προετοιμασία της έκδοσης της "Θησιίδας" (1529), όπως αποδεικνύεται από τις αυτόγραφες σημειώσεις του στο χειρόγραφο Vaticanus Palatinus gr. 426 (που με τη σειρά του χρησιμοποιήθηκε από τους Nicolini da Sabbio για την έκδοση του έργου), σχηματίζουμε μια καλή εικόνα της συμβολής του⁴. Στο κείμενο της "Θησιίδας" ο ζακύνθιος επιμελητής επέφερε πολυάριθμες διορθώσεις, φραστικές αλλαγές και άλλες τροποποιήσεις, γιατί αναζητούσε μια διατύπωση σαφέστερη και πιο κοντά στο γλωσσικό και λογοτεχνικό αισθητήριο ενός διευρυμένου γεωγραφικά κοινού, με περιορισμένες όμως πνευματικές δυνατότητες και απαιτήσεις. Μέσα από τις διορθωτικές αυτές επεμβάσεις θα επιτευχθεί βαθμιαία η υπερδιαλεκτική "ισοπέδωση" των λογοτεχνικών κειμένων, που χαρακτηρίζει την έντυπη ποιητική παραγωγή των επόμενων αιώνων. Τα "εξωτερικά" χαρακτηριστικά του σωζόμενου χειρογράφου είναι πιο κτυπητά. Καταβάλλεται ιδιαίτερη προσπάθεια το κάθε φύλλο του χειρογράφου να μοιάζει στη μορφή με την τυπωμένη σελίδα, με το διακριτικό χωρισμό του κάθε στίχου σε ημιστίχια, με την τυποποιημένη ανά ζεύγη παράθεση των στίχων μεταξύ τους, με την καθαρότητα και την ομοιομορφία της γραφής, κ.ά.. Στα περιθώρια

των φύλλων σημειώνονται ακόμη σύντομες οδηγίες σχετικές με τη
σελιδοποίηση και την εικονογράφηση του κειμένου. Αντίθετα,
ελάχιστες, όχι όμως πάντοτε συνειδητές, ήταν οι επεμβάσεις του
τυπογράφου / στοιχειοθέτη στην τελική διατύπωση του κειμένου:
εξαιρετικά περιορισμένη σε έκταση αντικατάσταση ιδιωματικών τύπων
από λέξεις κοινότερες, παραλείψεις στίχων και λέξεων, φωνητικές
και ορθογραφικές επεμβάσεις, τροποποιήσεις στη στίξη, κ.ά.. Από
τους 3.000 περίπου στίχους της "Θησιίδας" για τους οποίους είναι
δυνατό να γίνει σύγκριση, οι εν λόγω επεμβάσεις του στοιχειοθέτη
δεν ξεπερνούν συνολικά τις 70, δεδομένο που δείχνει ασφαλώς την
πρόθεσή του να μείνει πιστός στο αρχικό κείμενο⁸⁵. Έτσι, όσο κι
αν αδυνατούμε να ελέγξουμε αντικειμενικά την εργασία του
Δημητρίου Ζήνου στο κείμενο της "Ριμάδας του Αλέξανδρου" λόγω
έλλειψης των σχετικών αποδεικτικών στοιχείων, η ανάλογη εργασία
του για τη "Θησιίδα" αποτελεί ενδεικτικό μέτρο της ελευθερίας και
των διορθωτικών πρωτοβουλιών του στην τυπογραφική επιμέλεια των
έργων που αναλάμβανε⁸⁶.

* * *

**Stampata in Venetia per Maestro Stefano
da Sabbio: il quale habita a Santa Maria
formosa: ad instantia di miser Damian
di santa Maria da Spici.
M. D. xvi. nel
mese di maggio.**

Αν τα λαϊκά λογοτεχνικά έργα ως έντυπα προσφέρονταν για κατανάλωση, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι είχαν όλα καταξιωθεί στη συνείδηση του αναγνωστικού κοινού. Αρκετά από αυτά ήταν νέα και πρωτότυπα και δεν είχαν προλάβει ακόμη να διαδοθούν, να διαβαστούν και να κατακτήσουν το κοινό τους. Αντιμετώπιζαν, επομένως, το ενδεχόμενο να απωθηθούν από αυτό, να βρεθούν σύντομα στο περιθώριο και να λησμονηθούν. Ο Ιάκωβος Τριβώλης και ο Μάρκος Δεφαράνας ανήκουν στην κατηγορία των στιχουργών εκείνων που τα έργα τους διαβάστηκαν και αγαπήθηκαν από το κοινό, αν λάβουμε υπόψη τις αλληπάλληλες ανατυπώσεις που γνώρισαν στα χρόνια που ακολούθησαν, ενώ αντίθετα το ίδιο αυτό κοινό απέρριψε το έργο του Τζάνε Βεντράμου που δεν ανατυπώθηκε ποτέ. Δεν είναι εύκολη υπόθεση να κατανοήσουμε τους λόγους που καθιστούσαν το ένα έργο βιώσιμο και το άλλο όχι, είναι μάλιστα πολύ πιθανό οι λόγοι αυτοί να μην εντοπίζονται μόνο στις ιδεολογικές και αισθητικές αντιλήψεις του αναγνωστικού κοινού αλλά και σε άλλους παράγοντες. Παράμετροι όπως η μορφή και το περιεχόμενο των έργων φαίνεται να μην επηρεάζουν αποφασιστικά τη διαδικασία αυτή. Τα έργα, λ.χ., του Βεντράμου δεν διαφέρουν καθόλου στην ιδεολογική τους φόρτιση και στο περιεχόμενό τους από τα έργα του Δεφαράνα, ενώ από μετρική μορφή χρησιμοποιούν και τα δύο τον ευκολομνημόνευτο δεκαπεντασύλλαβο ομοιοκατάληκτο στίχο. Αλλά, λοιπόν, θα πρέπει να αναζητήσουμε τους, πρόσθετους, λόγους βιωσιμότητας ή όχι των έργων αυτών, που ενδέχεται να είναι λιγότερο σύνθετοι απ' ό,τι αρχικά φανταζόμαστε: να οφείλεται δηλ. σε έκτακτα γεγονότα που σημάδεψαν την εκδοτική και εμπορική τους ιστορία. Γιατί είναι λογικό να περιμένουμε την επανέκδοση εντύπων που γνώρισαν εμπορική επιτυχία και πουλήθηκαν μέσα στα χρονικά όρια των

προβλέψεων του εκδότη τους σε βάρος άλλων, που για λόγους που δεν συνδέονται μόνο με την ποιότητα του κειμένου αλλά και με την "προσωπική" ιστορία των εκδόσεών τους θεωρήθηκαν εμπορικές αποτυχίες και δεν ανατυπώθηκαν ποτέ.

Η περιπέτεια, λ.χ., της "Ιλιάδας" του Νικολάου Λουκάνη, εντύπου που κάλυπτε, χωρίς αμφιβολία, όλες τις απαραίτητες προδιαγραφές για να γίνει μεγάλη εμπορική επιτυχία - ήταν έμμετρο, σε γλώσσα λαϊκή αν και πολύ αδέξια, πλούσια εικονογραφημένο και τυπωμένο σε καλής ποιότητας χαρτί - είναι αποκαλυπτική και χαρακτηριστική των κινδύνων που αντιμετώπιζε το λαϊκό λογοτεχνικό έντυπο μέχρι να φτάσει στο κοινό του. Σύμφωνα με την έγκυρη μαρτυρία του επί σειρά ετών καθηγητή του Πανεπιστημίου του Göttingen Christoph August Heumann (1681 - 1763) το μεγαλύτερο μέρος του τραβήγματος της πρώτης έκδοσης του έργου (1526) δεν έφτασε στο αναγνωστικό κοινό των βενετοκρατούμενων και τουρκοκρατούμενων περιοχών. Το πλοίο που μετέφερε τις ποσότητες αυτές στην Ελλάδα έπεσε στα χέρια Τούρκων πειρατών που έριξαν τα αντίτυπα στη θάλασσα. Σημειώνει, συγκεκριμένα, ο Heumann:

Recensenda est quoque inter rariores libros Homeri Illias seu potius Homericæ Sinopsis Illiados, quam versibus, quos politicos vocant, expressit Nicolaus Lucanus natione graecus, eamque pulchris iconibus distinctam edidit Venetiis anno 1526. Iconum argumenta ad homericam mentem excogitavit Damianus Spici, admovente manus Carnesecha pictore illius aetatis eximio. Sed cum maxima exemplarium pars conductitia nave in Graeciam exportaretur, incidit ea

Πρωτογράμματα: Ομήρου Ιλιάς Νικολάου Λουκάνη, Βενετία 1526.

Α

Β

Γ

Δ

Ε

Ζ

Η

Θ

Ι

Κ

Λ

Μ

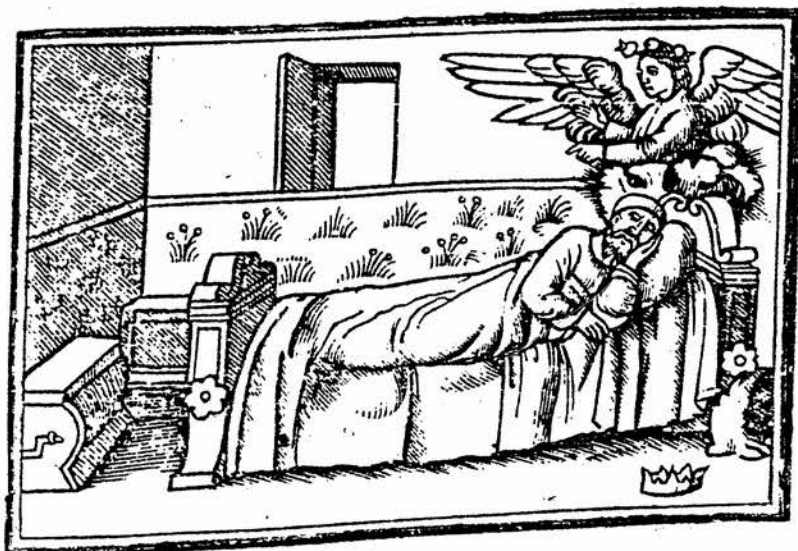
Ν

Ξ

Ο

in Turcae praedonis manus, qui, libris in mare proiectis, coetera sibi retinuit. Hinc raritas istius libri, quem triginta aureorum venetorum pretio sibi coemptum olim mihi pro certo asseruit constantinopolitanus quidam calogera⁹⁷.

Αν όμως η έκδοση της "Ιλιάδας" δεν πρόλαβε να επιτελέσει τους στόχους της και γνώρισε ανέλπιστα αποτυχία, το εικονογραφικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε γι' αυτήν διέγραψε μίαν άλλη τροχιά γεμάτη επιτυχία⁹⁸.

Η τυπογραφική εμφάνιση των λαϊκών λογοτεχνικών εντύπων διακρίνεται για τη φτώχεια της, μια φτώχεια που διαπιστώνεται εύκολα από την κακή ποιότητα του τυπωμένου χαρτιού, την ανυπαρξία προστατευτικού εξωφύλλου και μεγάλων περιθωρίων, τη χρησιμοποίηση άκαμψων τυπογραφικών στοιχείων, τα πολλά τυπογραφικά λάθη και την όχι πάντα επιτυχή σε σχέση με το περιεχόμενο του έργου επιλογή της μοναδικής τις περισσότερες φορές ξυλογραφίας που εικονίζεται συνήθως στη σελίδα τίτλου⁹⁹. Οι ξυλογραφίες που συνοδεύουν τα λαϊκά έντυπα και που αποτελούν ενδιαφέροντα τεκμήρια της λαϊκής εικονογραφίας της εποχής διακρίνονται για την απλότητα της σύνθεσης και τη σχηματική απόδοση του εικονιζόμενου θέματος⁹⁰. Λείπουν από αυτές το βάθος και η προοπτική, που αποδίδονται συμβατικά με τη χρήση ορισμένων τυποποιημένων δεδομένων, λ.χ. των βουνών, των δένδρων, των σπιτιών, των ανθρώπων που κινούνται μέσα στο χώρο, του κυματισμού της θάλασσας, κ.α.. Οι ξυλογραφίες αυτές, έργα άγνωστων χαρακτών, είναι, συνήθως, από δεύτερο χέρι - με εξαίρεση την πλούσια σειρά των 133 ξυλογραφιών που κοσμεί την έκδοση της "Ιλιάδας" του Νικολάου Λουκάνη⁹¹, και την ξυλογραφία

με την παράσταση του Χάρου που συνοδεύει το "Πένθος θανάτου"⁹² - και η χρησιμοποίησή τους στις ελληνικές εκδόσεις σημαδεύει την τελευταία περίοδο της τυπογραφικής τους ζωής. Μερικές από τις ξυλογραφίες αυτές χρησιμοποιήθηκαν και σε εκδόσεις άλλων έργων με διαφορετικό περιεχόμενο (π.χ., η γνωστή ξυλογραφία με την παράσταση του κοιμισμένου Αγαμέμνονα και του ονείρου που κοσμεί την " Ιλιάδα" του Λουκάνη [1526] συναντάται και στη "Ριμάδα του Αλέξανδρου" [1529] να παριστάνει τον κοιμισμένο Φίλιππο και το όνειρο που του στέλνει ο Νεκτεναβός, και στον "Απόκοπο" [1534], να εικονίζει τον κοιμισμένο αφηγητή του έργου). Προφανώς ο τυπογράφος διέθετε ένα απόθεμα ξυλογραφιών, από το οποίο έπαιρνε όσες του χρειαζόνταν χωρίς να τον πολυενδιαφέρει αν αυτές ταίριαζαν ή όχι με το έργο που θα εκτύπωνε.

Η εικονογράφηση των λαϊκών λογοτεχνικών εντύπων επιτελούσε δύο σημαντικές λειτουργίες. Η μία στόχευε στην εκλαΐκευση του περιεχομένου τους, εφόσον με τη βοήθεια της εικόνας ο αναγνώστης μπορούσε να παρακολουθήσει καλύτερα την πλοκή των έργων που διάβαζε. Είναι, άλλωστε, γνωστό ότι η εικόνα ασκούσε συχνά μεγαλύτερη επίδραση απ' ό,τι αυτό το ίδιο το έργο που συνοδεύει, πάνω στους αναγνώστες των λαϊκών εντύπων, γιατί συνέβαλλε αποφασιστικά, αφενός, στην κατανόησή του και, αφετέρου, γενικότερα, στη διαμόρφωση μιας κοινής για όλους εικονογραφικής παιδείας⁹³.

Η εικονογράφηση επιτελούσε και μια ακόμη λειτουργία: συνέβαλλε στην εμπορική προβολή των λαϊκών εντύπων και συνιστούσε ιδιαίτερο κίνητρο για την αγορά τους. Για να επιτύχουν το στόχο τους αυτόν οι εκδότες / τυπογράφοι χρησιμοποιούσαν και άλλα μέσα⁹⁴:

πρόσθετους στίχους στην αρχή κατά κανόνα του έμμετρου κειμένου, για να εξάρουν τη διδακτική του αξία στην πεικλή διάπλαση του αναγνώστη (π.χ. ο "Απόκοπος"), έμμετρο ή πεζό επιστολιμαίο πρόλογο ή επίλογο που συνοδεύει το κείμενο και αναφέρεται στις συνθήκες κάτω από τις οποίες αυτό τυπώθηκε (π.χ., "Πένθος θανάτου", "Ριμάδα του Αλέξανδρου", "Ιμπέριος", "Παλαιά και Νέα Διαθήκη", κ.ά.). Χαρακτηριστικό δείγμα διαφημιστικής τεχνικής που εφαρμόζεται στο χώρο του λαϊκού εντύπου για την προβολή του είναι και ο έμμετρος "διάλογος Φιλομαθούς και Βιβλιοπώλη", που προτάσσεται στη μετάφραση της ψευδοομηρικής "Βατραχομομαχίας" από το Δημήτριο Ζήνο:

- Φ. Μη νά 'χεις τίποτε βιβλιό νέο να μου πουλήσεις;
- Β. Ναι, έχω ένα εύμορφο κ' ιδές το αν ορίσεις.
- Φ. Ειπές μου πώς το λέγουνι, τι ώρα δεν αδειάζω,
έχω δουλειά σπουδακτική, δε στέκω να διαβάζω.
- Β. Ομήρου του σοφώτατου Βατραχομομαχία.
- Φ. Δεν κάμνει τούτο για τ' εμέ ότι μιλεί βαθεία.
- Β. Μάλλον μιλεί απλούστατα γιατί εμεταγλωττίση
και από στίχον έμμετρον τώρα ερριμαρίση.
- Φ. Σε ρίμα είναι; το λοιπόν δός μου το, μην αργήσεις
κ' έπαρέ μου εις αυτό εί τι εσύ ορίσεις.
- Αλλά ετούτο σε ρωτώ, παρακαλώ σε, πέ το.
Τίς εις τη ρίμα τό 'βαλε και μεταγλώττισέ το;
- Β. Ξεύρεις τον και γνωρίζεις τον, φίλος σου είν' εκείνος
είναι από την Ζάκυνθο, Δημήτριος ο Ζήνος⁹⁵.

Ο διάλογος αυτός αποτυπώνει τις ζητήσεις ενός συγκεκριμένου αγοραστικού κοινού ικανού να διαβάσει κείμενα απλά (στ. 6,7), μεταγλωττισμένα στη λαϊκή γλώσσα και έμμετρα / ριμαρισμένα (στ. 12). Έτσι, η απαίτηση του "φιλομαθεύς" να αγοράσει το "βιβλίο" μόνο στην περίπτωση που αυτό πληρώσει τις παραπάνω προϋποθέσεις έχει γενικότερη αξία και παραπέμπει στο σταθερό αίτημα ενός κοινού να ικανοποιεί τις λογοτεχνικές του αναγνώσεις με "ριμαρισμένα" λαϊκά κείμενα. Ανάλογη είναι η δήλωση του άγνωστου συντάκτη του έμμετρου προλόγου του "Ιμπερίου" και ο από πολλές απόψεις ενδιαφέρων λόγος του επίσης άγνωστου διασκευαστή της "Θησιίδας":

τον είχα δει και μού ἔτυχεν απλά διεγγραμμένον
βούλομαι να τονβάλω ἔγω εἰς το ριμαρισμένον.
Ἄνεν και λάθω πούπετες ὅποιος τον αναγνώσει
ζητώ του το συμπάεισ δια να μου το δώσει.

(Ιμπερίος, στ. 9-10)⁹⁶.

Εἰς ὄρεξ' ἤλαε μου λοιπόν δια στίχου για να γράψω
πολλά παραπονετική ἱστορία παλαία
Τόσα κρυμμένα βρίσκετον μετὰ πολλούς τους χρόνους
ὅτι κανένας ποιητής ου φαίνεται να λέγει
ουδέ ἔς βιβλίον, ουδέ ἔς χαρτί, ουδέ ἔς κανένα τρόπον.
Λοιπόν δότε μου δύναμιν, ο κόπος μου μη σφάλει
ὅσοι την ἔκούσουν και ἰδοῦν και ὅσοι την διαβάσουν
με ὄρεξι και πεθυμιά να την εξετελειώσουν.

(Θησιίδα, βιβλίο I, 2 0⁹⁷.

Για διαφημιστικούς, ασφαλώς, λόγους μνημονεύονται ακόμη συχνά στα κείμενα αυτά ο επιμελητής και οι άλλοι συντελεστές των λαϊκών εκδόσεων, όπως αφήνει να διαφανεί η διατύπωση των τεσσάρων τελευταίων στίχων του "διαλόγου Φιλομαθούς και Βιβλιοπώλη" που παραθέσαμε. Είναι ολοφάνερο ότι, με βάση τις έμμετρες αυτές συνθέσεις που γράφτηκαν ανεξάρτητα από τα λογοτεχνικά έργα που συνοδεύουν, επιδιώκεται η ευνοϊκή αντιμετώπιση της λαϊκής εκδοτικής παραγωγής από το αναγνωστικό κοινό του 16ου αιώνα.

* * *

Συναφές με τη διαφημιστική προβολή του λαϊκού λογοτεχνικού εντύπου είναι και το εξίσου σημαντικό θέμα της διακίνησης και της εμπορίας του. Και για το ζήτημα αυτό η διαθέσιμη πληροφόρηση είναι αποσπασματική και δεν ικανοποιεί⁹⁸. Ωστόσο, λόγω της ιδιομορφίας που παρουσιάζει η εκδοτική παραγωγή του ελληνικού βιβλίου που πραγματοποιείται έξω από τον ιστορικό ελληνόφωνο χώρο, στη Βενετία, έναντι του ευρωπαϊκού, είναι δυνατό να προχωρήσουμε στη συναγωγή ορισμένων κατ' αρχήν συμπερασμάτων. Η έκδοση των λαϊκών λογοτεχνικών εντύπων - και όχι μόνον αυτών - συνεπαγόταν την έγκαιρη αποστολή ενός υψηλού αριθμού αντιτύπων στις βενετοκρατούμενες και τουρκοκρατούμενες περιοχές, οι κάτοικοι των οποίων αποτελούσαν την κυριότερη πελατεία τους. Είναι επίσης αυτονόητο ότι ένας άλλος αριθμός αντιτύπων διακινούνταν στον τόπο παραγωγής τους, στη Βενετία και στην εκεί ελληνική παροικία που έσφυζε τότε από ζωή, με σταθερό πληθυσμό

που έφθανε τους 3.000. Για τη διακίνηση και εμπορία του λαϊκού εντύπου στην Ανατολή η πρωτοβουλία δεν ανήκε αποκλειστικά στους εκδότες / τυπογράφους που είχαν αναλάβει την παραγωγή του ή στους κατά τόπους αντιπροσώπους τους που με παραγγελίες ρύθμιζαν τη ροή του προς τις αγορές των περιοχών αυτών, αλλά συνδεόταν, γενικότερα, και με την εμπορική δραστηριότητα όλων εκείνων που για διάφορους λόγους έκαναν το ταξίδι αυτό (οι κατ' επάγγελμα έμποροι, οι ναυτικοί, οι ταξιδιώτες, κ.ά.)⁹⁹, χωρίς να πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ένα μικρό μέρος της παραγωγής να αναλάμβαναν να το διακινήσουν οι ίδιοι οι δημιουργοί τους, τουλάχιστον όσοι από αυτούς ασκούσαν συναφή επαγγέλματα. Όπως παρατήρησε και ο Φίλιππος Ηλιού, "για τα χρόνια της Τουρκοκρατίας τα εμπορικά πανηγύρια, οι έμποροι και οι караβοκύρηδες που περνούσαν από τη Βενετία, το εκτεταμένο δίκτυο που εξυπηρετούσε το ελληνικό εμπόριο θα πρέπει να αποτελούν ισάριθμους αγωγούς για τη διάδοση, σε μια τεράστια γεωγραφική περιοχή, αντιτύπων των λαϊκών βιβλίων"¹⁰⁰.

Πράγματι, η αρχαιολογική έρευνα στα κατάστιχα των Βενετών νοταρίων των μέσων του 16ου αιώνα έδειξε ότι το ελληνικό βιβλίο διακινήθηκε κατά ένα μεγάλο, απροσδιόριστο όμως αριθμητικά, ποσοστό από τη θάλασσα και από Έλληνες ναυτικούς¹⁰¹, που το διοχέτευαν στις τουρκοκρατούμενες περιοχές από τα γειτονικά εμπορικά κέντρα της Κέρκυρας, της Ζακύνθου, του Ναυπλίου, του Βόλου, της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης, της Χίου, της Κρήτης και της Κύπρου. Τα ελληνικά βιβλία, ανάμεσά τους και οι φυλλάδες, έφταναν στα πανηγύρια του Ζητουνιού και του Μουσχολουριού μέσω Κέρκυρας, που αποτελούσε το σημαντικότερο κέντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου της Βενετίας στο Ιόνιο, ενώ η

Κωνσταντινούπολη, /ο Χάνδακας και η Λεμεσός αποτελούσαν αυτοτελή κέντρα αγοράς και διακίνησης του εμπορεύματος αυτού προς τις πλησιόχωρες τοπικές αγορές¹⁰². Για το συγκεκριμένο αυτό ρόλο της Κέρκυρας διαθέτουμε τη ρητή μαρτυρία εμπόρων από τα Ιωάννινα της 11 Ιουλίου 1561, οι οποίοι διαμαρτύρονταν με έγγραφό τους προς τη Βενετική Σύγκλητο ζητώντας να μην επιβάλλονται στα εμπορεύματά τους, ανάμεσα στα οποία συγκαταριθμούσαν και τα ελληνικά βιβλία, δασμοί στην Κέρκυρα, εφόσον υποχρεώνονταν να τους καταβάλλουν στη Βενετία¹⁰³. Ο όγκος των εμπορικών δραστηριοτήτων του Δαμιανού di Santa Maria διευθύνεται προς την Κέρκυρα και λιγότερο προς την Κρήτη και την Κωνσταντινούπολη, όπως δείχνουν αρχαιακές μαρτυρίες που επισημάνθησαν¹⁰⁴.

Πέρα όμως από την οργανωμένη αυτή διακίνηση βιβλίων σε μεγάλες παρτίδες, το λαϊκό λογοτεχνικό έντυπο έφτανε στο κοινό του ακολουθώντας και άλλα κανάλια το ίδιο αποτελεσματικά με τα προηγούμενα. Ανάμεσα στα εμπορεύματα που επιτρεπόταν να πάρουν μαζί τους δωρεάν οι Έλληνες ναυτικοί με τα πλοία στα οποία εργάζονταν, περιλαμβανόταν και το λαϊκό έντυπο. Ρητές αρχαιακές μνείες για λαϊκά έντυπα που να διακινήθηκαν με τον τρόπο αυτό δεν έχουν ακόμη επισημανθεί¹⁰⁵, το κενό όμως αυτό έρχονται να το καλύψουν ικανοποιητικά οι λογοτεχνικές πηγές. Ο Ιάκωβος Τριβώλης στην "Ιστορία του ρε της Σκότζιας" (1543) αναφέρει:

Και μία ουν των ημερών ήλθαν εκ την Φιάνδρα
τα κάτεργα δια πραγματειές, και βλέπει έναν άνδρα
και "βάστα εις τα χέρια του χαρτιά πολλά και "πούλει
ιστορεμένα κ' έμμορφα και με τον κόσμον εμίλειε
και την εικόνα έδειχνε ρήγισσας Εγγλητέρας,

.....
και ως την είδεν ο νεούτζικος ως εν ταυτώ ετρώθη

.....
εβγάνει και αγοράζει την και εις την κάμαρά του
έπιασε και την έβαλε .....

(στ. 51-55, 57, 59-60)¹⁰⁶

και σε άλλο σημείο της αφήγησής του αναδιατυπώνει το ίδιο
περιστατικό:

Και μία συν των ημερών, άκουσον, ω κυρά μου
πως είδα την εικόνα σου και 'σφάγην η καρδιά μου,
οπού 'ρθεσιν τα κάτεργα εδώθες πραγματεμένα
και εις κατεργάρης ήφερε καρτιά ζωγραφισμένα
εις τα οποία βρίσκετον, κυρά μου, η πρόσοπή σου

.....
Ηπήρα την εικόνα σου .....

(στ. 143-147, 151)¹⁰⁷.

Μολονότι ο ναυτικός αυτός (κατεργάρης) της αφήγησης του
Τριβώλη πουλούσε τυπωμένες εικόνες, τις γνωστές *stampes*, που
κυκλοφορούσαν κι αυτές πλατιά στα αστικά κέντρα της ανατολικής
Μεσογείου ως είδος λαϊκής κατανάλωσης που ήταν¹⁰⁸, δεν χωρεί
καμία αμφιβολία ότι στα αποσπάσματα αυτά παρουσιάζεται μια
εμπορική πρακτική που ακολουθούσαν συστηματικά, οι Έλληνες
ναυτικοί για να συμπληρώσουν τα έσοδα που είχαν από τα ταξίδια
τους: έπαιρναν μαζί τους και κάποιον αριθμό λαϊκών εντύπων και
εκκλησιαστικών / λειτουργικών βιβλίων και τα διέθεταν στις αγορές

που προσέγγιζαν με τα πλοία τους σε μια πελατεία που ήταν πρόθυμη να πληρώσει για να τα αγοράσει.

* * *

Ποιοι όμως διάβασαν τα λαϊκά έντυπα και τί ζητούσαν από αυτά; Όσο κι αν ο όρος "λαϊκός" παραπέμπει σε πληθυσμιακές ομάδες με περιορισμένους οικονομικούς, πολιτισμικούς και κοινωνικούς ορίζοντες¹⁰⁹, το κοινό του λαϊκού λογοτεχνικού εντύπου παρουσιάζεται αρκετά διευρυμένο αριθμητικά και περιλαμβάνει εισαώτες του από όλα τα κοινωνικά στρώματα. Στο θεωρητικό κοινό των λαϊκών εντύπων θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν όλοι εκείνοι που είτε γνώριζαν να διαβάζουν είτε αρέσκονταν στην ακρόαση του κειμένου και στην αποστήθεισή του¹¹⁰. Το κοινό των λαϊκών εντύπων είναι, αναμφίβολα, τα λαϊκά στρώματα. Ωστόσο, πέρα από τους απλοϊκούς και ανώνυμους αναγνώστες τους που τα διαβάζουν μόνοι τους ή συντροφιά με πολλούς άλλους τα ακούουν να διαβάζονται από κάποιον εγγράμματο, στο κοινό των λαϊκών λογοτεχνικών στρωμάτων συγκαταλέγονται ακόμη ο πλούσιος ευγενής και ο επώγυμος λόγιος, που τα διαβάζουν και αυτοί δια ψυχαγωγίαν και περιδιάβασιν και δια μεγάλην ωφέλειαν¹¹¹. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις το ενδιαφέρον των λογίων επικεντρώνεται σε σκοπούς καθαρά

επιστημονικούς: μέσω των κειμένων αυτών μελετούν τη νέα ελληνική γλώσσα. Το όνομα του Γερμανού καθηγητή του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης Μαρτίνου Κρουσίου, του πρώτου συστηματικού μελετητή της νεοελληνικής λογοτεχνίας και γλώσσας και πρώτου επώνυμου κτήτορα πολλών λαϊκών εντύπων που σώζονται σήμερα, παραπέμπει στην στάση και στην πρακτική της ολιγάριθμης αυτής κατηγορίας αναγνωστών που αναφέραμε προηγουμένως. ✓

Από τη δική τους πλευρά οι επώνυμοι ή ανώνυμοι δημιουργοί των λογοτεχνικών αυτών κειμένων φαίνεται ότι είχαν μια πιά περιορισμένη αντίληψη για την κοινωνική προέλευση του κοινού τους. Γράφει ενδεικτικά στον Πρόλογο της "Παλαιάς τε και Νέας Διαθήκης" (1536) ο κερκυραίος ιερομόναχος Ιωαννίκιος Καρτάνος:

Και ταύτα πάντα εσυνάεροισα υπό πολλών ιστοριών και αποδείξεων εποίησα το παρόν βιβλίον και από γραμματικά και λογικά έβγαλά τα εις κοινήν γλώτταν ως ηβλέπετε δια να εγνωρίζει πάσα μικρός άνθρωπος μέρος από την θείαν Γραφήν τί λέγει. Και τούτο δεν το έκαμα δια τους διδασκάλους, αλλά δια τους αμαθείς ως εμέ και δια να καταλάβουν πάντες οι χειροτέχνοι και αμαθείς την θείαν Γραφήν τί λέγει, τώσον ναύται όσον και χειροτέχνοι και γυναίκες και παιδία και πάσα μικρός άνθρωπος μόνον οπού να ηξεύρει να διαβάσει¹¹².

Ο Καρτάνος απευθύνεται σε ένα κοινό με σαφώς περιορισμένες μορφωτικές δυνατότητες, πάσα μικρός άνθρωπος μόνον οπού να ηξεύρει να διαβάσει, και στο κοινό αυτό συγκαταλέγει τους χειροτέχνες, τους ναύτες, τις γυναίκες και τα παιδία, ενώ αποκλείει τους διδασκάλους (λογίους, ανώτερους κληρικούς και

γενικά τους κατόχους μιας ικανοποιητικής παιδείας = letterati). Την ίδια αντίληψη με τον Καρτάνο για το κοινό του έχει και ο εκδότης του "Πορτολάνου" (1573) Δημήτριος Τάγιας. Στον έμμετρο πρόλογό του γράφει σχετικά:

Μα ως ήρθεν εις τ'ο χέρι μου λέγω: ας τονε δώσω
στην στάμπα να τον αποκτησεί κάθ' άνθρωπος ως τόσο
μόνο να ξέρει γράμματα ώστε που να διαβάζει
αν έχει και τον φίλο του κοντά του ας τον κράζει
και όποιος δεν ξέρει γράμματα, ναι ας τονε αγοράσει
και ας βάλει άλλον σύντροφον και άς του τον διαβάσει¹¹³.

Ο Δημήτριος Τάγιας λόγω ακριβώς της ειδικής πρακτικής αξίας που είχε ο "Πορτολάνος" απευθύνεται στο φυσικό κοινό του, τους ναυτικούς. Εκείνο όμως που δίνει πρόσθετο ενδιαφέρον στους στίχους αυτούς είναι, ασφαλώς, ο διαχωρισμός του κοινού του σε εγγράμματους και αγράμματους ναυτικούς και οι λύσεις που προτείνει και στις δύο κατηγορίες, να χραιοκήσουν το έργο που εξέδιδε και να ωφεληθούν από αυτό. Ανάλογο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι στίχοι της "Θησιίδας" (βιβλίο I,2) που παραθέσαμε παραπάνω.

Κάποια, αρνητικά, σχόλια του ζακύνθιου ιερομόναχου Παχωμίου Ρουσάνου εναντίον του Ιωαννικίου Καρτάνου και του έργου του "Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη" μας δίνουν τη δυνατότητα να διευρύνουμε τις ως τώρα σημειωμένες κοινωνικές κατηγορίες των αναγνωστών του λαϊκού εντύπου. Σε επιστολή του προς τον Αθανάσιο, επίσκοπο Ναυπάκτου, που χρονολογείται λίγο πριν από το 1553, ο Ρουσάνος αναφέρει ότι το βιβλίο είχε γνωρίσει μεγάλη διάδοση εν

νήσοις και εν ηπειρώ και ότι το κατείχον πολλοί ως ευαγγέλιον, ει
μη και περισσώτερον, ου μόνον του λαού, αλλά και αυτού δήπου του
βήματος και ου μόνον των κοσμικών, αλλά και των μοναχών και,
τέλος, ότι το διάβασαν σε κάθε ευκαιρία θεωρώντας το ως τι καινόν
αγαθόν και μάλα χρηστόν¹¹⁴. Αγρότες, κατώτερος κλήρος, μοναχοί,
παρά τη χρόνια χρηματική στενότητα που αντιμετώπιζαν και τη
δυσκολία στην πρόσβαση στα μεγάλα αστικά κέντρα της δυτικής
Στερεάς Ελλάδας και της Ηπείρου, αποτελούσαν και αυτοί μέρος του
αναγνωστικού κοινού του βιβλίου αυτού. Οι ιδιαίτερες συνθήκες
διαβίωσής τους στις περιοχές αυτές διακαίολογούν τη στάση τους
απέναντι στο έντυπο που το είχαν πραγματικό κειμήλιο λόγω του
παιδαγωγικού και εποικοδομητικού περιεχομένου του. Το κοινό
αυτό με την πολλαπλή ανάγνωση, την κοινή ακρόαση και την
αποστήθιση αντιπροσωπεύει τις πραγματικές μορφωτικές δυνατότητες
του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού στον αιώνα αυτόν αλλά και στους
επομένους.

Σαφώς καλύτερες ήταν οι συνθήκες που επικρατούσαν στις
Βενετοκρατούμενες περιοχές, γιατί παρουσίαζαν έναν άλλο ρυθμό
πνευματικής δραστηριότητας, αν και έπασχαν από έναν πολιτιστικό
επαρκειωτισμό, που τον επέβαλε σε αυτές η πολιτιστική ακτινοβολία
της μητρόπολης Βενετίας. Αν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα η
ολιγόριθμη ιταλοθρεμμένη πνευματική élite εύρισκε διέξοδο στη
σύσταση βραχύβιων συνήθως κύκλων λογίων και στην ίδρυση Ακαδημιών
για να καλύψει έστω και μερικά την απόσταση που τη χώριζε από την
πνευματική ζωή της μητρόπολης¹¹⁵, στα μεσαία και στα κατώτερα
κοινωνικά στρώματα το λαϊκό λογοτεχνικό έντυπο ήταν τελικά η
σημαντικότερη, ίσως, διέξοδος στην πολιτιστική τους αμηχανία. Στο
Λιμόνι, στην πολύβουη αγορά, στα καταστήματα, στα εργαστήρια,

στους δρόμους, στις γειτονιές, στους στρατώνες, από χέρι σε χέρι το λαϊκό έντυπο, η φυλλάδα, κυκλοφορούσε στο φυσικό κοινό του για να το διασκεδάσει, να το τέρψει, να το διδάξει, να το νοουητήσει αλλά και να το βγάλει από την τύρβη της καθημερινότητας και να το μεταφέρει, έστω και με την φαντασία, σε άλλους κόσμους εξωπραγματικούς κοντά στους ζηλευτούς ήρωες των αναγνωσμάτων του.

* * *

Το λαϊκό λογοτεχνικό έντυπο είναι προϊόν ενός κοινωνικού χώρου και ενός πολιτισμικού κλίματος (milieu) με συγκεκριμένες αισθητικές και ιδεολογικές εκδηλώσεις και προσανατολισμούς. Ο δημιουργός του έχει απόλυτη συνείδηση του αναγνωστικού κοινού στο οποίο απευθύνεται και από το οποίο εξαρτάται οικονομικά, τις αξίες, τις αντιλήψεις και τις προτιμήσεις του οποίου γνωρίζει καλά και φροντίζει να τα αναπαράγει στο έργο του. Η αμεσότητα που χαρακτηρίζει τη σχέση του δημιουργού με το κοινό του αποδεικνύεται όχι μόνο με βάση τη χρήση ενός συγκεκριμένου και προκαθορισμένου λογοτεχνικού είδους, ύφους και γλωσσικού κώδικα από το δημιουργό (π.χ., το έργο θα πρέπει να είναι έμμετρο, σε δεκαπεντασύλλαβο ομοιοκατάληκτο στίχο και σε γλώσσα καθομιλουμένη, κ.τ.τ.)¹²⁶, αλλά και με βάση τεχνικές λιγότερο σύνθετες και πιο σθεναρές μέσα στο χρόνο. Έτσι, λ.χ., η χρήση δεύτερου προσώπου για να απευθυνθεί στους αναγνώστες / ακροατές του γίνεται όταν θέλει να τραβήξει την προσοχή τους στα λόγια του:

Και συ όπου στέκεις και γροϊκός, μικρή μου ταπεινούλα,
πρόσεχε όσον ημπορείς να είσαι μοναχούλα.

(Μ. Δεφαράνα, Λόγοι διδασκ., στ. 473-474).

ή

Νοιπόν γυρίζω προς εσέ οπού 'σαι παντρεμένος
κ' εις τον ζυγόν της γυναικός οπού 'σαι δεδεμένος.

(ό.π., στ.

481-482)

και σεις που το διαβάζετε και άλλοι που το γροικάτε
 δόξα και παρακάλεσιν εις Αυτόν να διηγάσθε
 και μη θελήσετε ποτέ να κάμετ' αδικία
 τί ἴκ τον θεόν δεν έχετε καμίαν βοηθεία.

(Ιστορία Σωσάννης, στ. 289-292).

Τί ξέρουμε όμως για τους δημιουργούς αυτούς που με τα έργα τους διαμόρφωσαν το λαϊκό λογοτεχνικό ρεπερτόριο των επόμενων χρόνων; Όπως θα φανεί στα κεφάλαια που ακολουθούν, οι στιχουργοί αυτοί ήταν άνθρωποι ολιγογράμματοι, αυτοδίδακτοι, που ασκούσαν, σε αντίθεση με τους περισσότερους λογίους της εποχής τους, ταπεινά επαγγέλματα και κατάγονταν από χαμηλά κοινωνικά στρώματα¹⁶. Ήταν κυρίως ναυτικοί, όπως ο Μάρκος Δεφαράνας, ο Τζάνης Βεντρόμος, ο Νικόλαος Παπαδόπουλος, ή αποζούσαν από το θαλάσσιο εμπόριο και τις μεταφορές, όπως ο Ιάκωβος Τριβώλης. Κοντά σε αυτούς στο χώρο του πεζού λαϊκού θρησκευτικού εντύπου αναφέρουμε τον ιερομόναχο Ιωαννίκιο Καρτάνο και τον επίσης ιερομόναχο και έπειτα επίσκοπο Λιτής και Ρενδίνης Δαμασκηνό Στουδίτη¹⁷. Δεν χωρεί, συνεπώς, καμία αμφιβολία ότι ο κόσμος των δημιουργών αυτών ήταν ο κόσμος των λαϊκών στρωμάτων μιας κοινωνίας αυστηρά ιεραρχημένης, όπου η ευγένεια της καταγωγής και η οικονομική δύναμη έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στην ανθρώπινη ζωή και στις τύχες της. Συχνά οι στιχουργοί αυτοί είναι επαγγελματικά υποχρεωμένοι να μένουν για μεγάλα χρονικά διαστήματα μακριά από τις μόνιμες κατοικίες τους, τις οικογένειές τους και τους φίλους τους και να αποδύονται σε ένα συνεχή αγώνα βιοπορισμού με όλες

τις ενδεχόμενες περιπέτειές που η θαλάσσια ζωή κάθε στιγμή μπορούσε να τους επιφυλάσσει. Η στέρηση των αγαπημένων τους προσώπων και η πείρα από τη ζωή που οι ποικίλες επαγγελματικές τους ασχολίες και οι ιστορικές συγκυρίες τους προσέφεραν αποτελούν παράγοντες άμεσα συναρτημένους με το ποιητικό τους έργο. Αν η στέρηση, λ.χ., της γυναίκας αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της ναυτικής ζωής, μπορούμε ευκολότερα να εξηγήσουμε γιατί και οι δύο ναυτικοί στιχουργοί, ο Τζάνες Βεντράμος και ο Μάρκος Δεσφράνας, αφιέρωσαν ένα μεγάλο μέρος του έργου τους σε θέματα σχετικά με τη γυναίκα: ο πρώτος την "Ιστορία των γυναικών των καλών και των κακών", ο δεύτερος την "Ιστορία της Σωσάννης" και τη δική του "Ιστορία των γυναικών των καλών και των κακών", που αποτελεί τμήμα των "Λόγων διδακτικών" του.

Τα πρόσωπα με τα οποία συνδέονται είναι του ίδιου οικονομικού και κοινωνικού επιπέδου με αυτούς, συχνά φορείς και των ίδιων ιστορικών εμπειριών. Ναυπλιώτης πρόσφυγας στη Βενετία ο Τζάνες Βεντράμος συναναστρέφεται με συμπατριώτες του που η ελπίδα της αποζημίωσης από τη Γαληνοτάτη για τις εγκαταλειμμένες περιουσίες στη γενέθλια πόλη τους τους είχε οδηγήσει στη Βενετία. Με Κερκυραίους που παρεπιδημούσαν στην ίδια πόλη συνδεόταν περισσότερο ο Ιάκωβος Τριβώλης και στην ψήφο τους, όπως θα δούμε, στηρίχθηκε όταν επιδίωξε με επιτυχία να εκλεγεί σε αξίωμα της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας. Συμμέτοχοι της εσωτερικής ζωής της Αδελφότητας δεν αρνήθηκαν να γίνουν οι λαϊκοί αυτοί στιχουργοί, όχι βέβαια με την ιδιότητά τους αυτή, που ήταν γι' αυτούς περιωριστική, αλλά με την ιδιότητα του ναυτικού με την οποία ήταν, ασφαλώς, γνωστότεροι. Η εμπειρική γνώση των πραγμάτων που είχαν αποκτήσει από τις πολύχρονες επαγγελματικές

δραστηριότητές τους, τους είχαν καταστήσει αγαπητούς και σεβαστούς στους συντρόφους και στους ομοεθνείς τους που εμπιστεύονταν συχνά στην κρίση τους τις οικονομικές διαφορές που ανέκυπταν μεταξύ τους ή τους καθιστούσαν πληρεξουσίους τους για να προωθήσουν και να διεκπεραιώσουν επείγουσες υπόθεσεις τους. Αντίθετα, αν για τις δραστηριότητες τους αυτές η πληροφόρηση που διαθέτουμε είναι ικανοποιητική, για τις λογοτεχνικές τους επιδόσεις οι σύγχρονοί τους σιωπούν, όπως άλλωστε συμβαίνει και για κάθε άλλη εκδήλωση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων στην Ιστορία.

Για το μορφωτικό επίπεδο των δημιουργών αυτών τα μόνα στοιχεία που διαθέτουμε τα αντλούμε από τα έργα τους, που δεν ξεπερνούν τη μετριότητα, όταν δεν είναι από κάθε άποψη κακά. Πρόκειται για στιχουργούς που δεν είχαν αποκτήσει ποτέ συστηματική παιδεία. Είναι αυτοδίδακτοι, διακρίνουμε όμως σε αυτούς κάποια ικανότητα στην ποιητική σύνθεση, κάποια επιδερμική παιδεία που συντηρούνταν και τροφοδοτούνταν από τις αλληπάλληλες αναγνώσεις των λαϊκών ελληνικών και ιταλικών λογοτεχνικών κειμένων που κυκλοφορούσαν ευρύτατα σε έντυπη και χειρόγραφη μορφή, και κάποια, περιορισμένη βέβαια, διάθεση για πρωτοτυπία, καθώς κινούνται σε θέματα πολύ γνωστά, διαδεδομένα και αντιπροσωπευτικά της παραδοσιακής λαϊκής κουλτούρας. Η επιφανειακή παιδεία που διαθέτουν συνδυάζει γνώσεις, κατά κανόνα συγκεχυμένες, από τη Βίβλο και την αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή ιστορία, μάλλον επεισόδια της ζωής συγκεκριμένων μυθολογικών και ιστορικών προσώπων που είχαν γίνει ευρύτερα γνωστά ως αντιπροσωπευτικά παραδείγματα στάσης και συμπεριφοράς: ως δείγματα φιλοδοξίας, απληστίας, φιλαργυρίας, αγνότητας, σωφροσύνης, δικαιοσύνης, κλπ. Οι στιχουργοί αυτοί

διαλέγουν θέματα και υποθέσεις κοινές και πολύ αγαπητές στους αναγνώστες τους και τις αναπλάθουν άλλοτε πιστά και άλλοτε ελεύθερα σε σχέση με την αρχική τους πηγή. Θέματα όπως της ενάρτησης ή της άπιστης γυναίκας, της φιλαργυρίας και της υπερηφανείας, της αδικίας και της αχαριστίας των ανθρώπων, με τις ηθικοδιδασκτικές, συνακόλουθα, προεκτάσεις τους, της γενναιότητας και της αυτοθυσίας των ηρώων χάριν της πίστης, της δικαιοσύνης και της αγάπης, κ.ά., αποτελούν το υλικό πάνω στο οποίο στηρίζονται για τις ποιητικές τους συνθέσεις. Θέματα σαν και αυτά, που δεν είναι μόνο λαϊκά¹¹⁸, αναπλάθονται από στιχουργούς, που ουσιαστικά δεν διαφέρουν και πολύ κοινωνικά από το κοινό στο οποίο απευθύνονται. Πρόκειται για θέματα που ανήκουν σε ένα πολιτισμικό υπόβαθρο χωρίς σύνορα, γι' αυτό και οι λαϊκοί δημιουργοί δεν νιώθουν καθόλου υποχρεωμένοι να δηλώσουν την προέλευσή τους. Έτσι, λ.χ., ο Ιάκωβος Τριβώλης συνθέτοντας την "Ιστορία του ρε της Σκότζιας" αρκείται να μας ειδοποιήσει ότι το κείμενό του στηρίζεται σε χαρτί λατινικό χωρίς να προχωρεί σε περισσότερες λεπτομέρειες¹¹⁹. Η "Ιστορία του Ταγιάπιέρα" πρέπει να θεωρηθεί καθ' όλα πρωτότυπο έργο, αν και κινείται στο κλίμα ανάλογων θεματικά ιταλικών λαϊκών εντύπων, όπως επίσης πρωτότυπο έργο, τουλάχιστον κατά το δεύτερο μέρος του, ήταν και η "Ιστορία φιλαργυρίας μετά της περηφανείας" του Τζάνε Βεντράμου. Λιγότερο πρωτότυπα ήταν, χωρίς αμφιβολία, τα έργα του Μάρκου Δεφαράνα, όπως έχει δείξει η έρευνα σχετικά με τους "Λόγους διδασκτικούς του πατρός προς τον υιόν" και την "Ιστορία της Σωσάννης". Οι "Ιστορίες των γυναικών των καλών και των κακών", τέλος, του Τζάνε Βεντράμου και του Μάρκου Δεφαράνα συνδέονται άμεσα με τη μισογυνική ιταλική λογοτεχνία της εποχής, όπου και θα πρέπει να

αναζητηθεί το πρότυπό τους.

Η ελληνική λαϊκή λογοτεχνία του 16ου αιώνα που κυκλοφόρησε και διαδόθηκε με τη μορφή έντυπων φυλλαδίων παρακολουθεί στη θεματική της, αλλά και στην ιστορική της πορεία, την αντίστοιχη της ιταλικής. Και οι δύο λογοτεχνίες γνώρισαν εξαιρετική άνεση στο πρώτο ήμισυ του αιώνα, που τη διαδέχθηκε μια έντονη ύφεση στα χρόνια που ακολούθησαν. Η θεματική τους περιορίστηκε αργότερα σε αυστηρά θρησκευτικού και ηθικοδιδασκτικού χαρακτήρα ιστορίες, επηρεασμένες από το κίνημα της Αντιμεταρρύθμισης, που επέβαλλε τους δικούς του ιδεολογικούς ρυθμούς και τις δικές του επιλογές. Πριν όμως γνωρίσουν τους περιορισμούς της Καθολικής Εκκλησίας οι λογοτεχνίες αυτές είχαν εξίσου ασχοληθεί με θέματα κοσμικά και θρησκευτικά.

Αν όμως οι δύο αυτές λογοτεχνίες θεματικά συνδέονται άμεσα, αυτό δεν συνεπάγεται αναγκαστικά ότι και οι δημιουργοί τους ανήκουν στην ίδια κοινωνική κατηγορία και διαθέτουν τους ίδιους πολιτισμικούς και πνευματικούς ορίζοντες. Ο Βεντρόμος, ο Τριβώλης, ο Δεφαράνας, ο Παπαδόπουλος, ο Ζήνος, κ.ά., δεν έχουν καμία σχέση με τους *cantastorie* και τους *cantambanchi* της ιταλικής λαϊκής λογοτεχνίας, "επαγγελματίες του θεάματος", όπως τους αποκαλεί ο *Giorgio Raimondo Cardona*¹²⁰, που διάβασαν τα κείμενά τους μπροστά σε κοινό και αποζούσαν από αυτό. Είναι ολοφάνερο ότι οι επώνυμοι Έλληνες λαϊκοί στιχουργοί ακολουθούν τελείως διαφορετική τροχιά. Δεν περιμένουν να ζήσουν από το έργο τους πουλώντας οι ίδιοι τα έντυπά τους, αλλά έχουν θέσει τη λογοτεχνική τους δημιουργία στο περιθώριο των κύριων επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων, που, για τα πρόσωπα τουλάχιστον που μελετούμε εδώ, συνδέονται με τη θάλασσα και το

εμπόριο. Η στιχουργία αποτελούσε για τους ανερώπους αυτούς μίαν ευχάριστη απασχόληση τις ώρες της σχολής και της αναμελιάς τους δίπλα στην ανάγνωση, κατά μόνας ή μαζί με άλλους, ανάλογων κειμένων.

* * *

Η μελέτη των λαϊκών λογοτεχνικών εντύπων, της ζωής των δημιουργών τους και / των συνθηκών κάτω από τις οποίες αυτά τυπώθηκαν και διαδόθηκαν, αποτελεί ενδιαφέρον μέρος της μελέτης των πνευματικών και πολιτισμικών γενικότερα δραστηριοτήτων των πληθυσμιακών εκείνων ομάδων που έχοντας ως γλώσσα την ελληνική βρισκόνταν κάτω από τη βενετική και οθωμανική κυριαρχία. Ζητήματα όπως της εξάπλωσης του αλφαριθμητισμού στις ομάδες αυτές, του βαθμού της στοιχειώδους μορφωτικής κατάρτισης των επαγγελματιών ομάδων, μέσα στις οποίες το λαϊκό λογοτεχνικό έντυπο πιστεύουμε ότι γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση, και γενικότερα της εξάπλωσης της παιδείας στον ελληνόφωνο πληθυσμό της Ανατολής σε μια τόσο πρώιμη χρονικά περίοδο, είναι ζητήματα καθοριστικής σημασίας για το θέμα μας. Συναφές με τα προβλήματα αυτά είναι και το πρόβλημα της πνευματικής καλλιέργειας των δημιουργών της λογοτεχνίας αυτής και της ένταξής τους στο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον που τους παρωθεί στην ποιητική σύνθεση και τους αναδεικνύει σε εκφραστές του. Σκοπός της εργασίας αυτής δεν είναι να απαντήσει στα παραπάνω ερωτήματα, για τη λύση των οποίων απαιτείται συστηματική και πολύχρονη έρευνα από γενιές ερευνητών. Περιορίζεται μόνο να παρουσιάσει με τη βοήθεια αρχειακών κυρίως πηγών τα καθέκαστα της ζωής και της δράσης τριών από τους Έλληνες αυτούς λαϊκούς στιχουργούς, του Ιακώβου Τριβώλη, του Μάρκου Δεφαράνα και του Τζάνε Βεντράμου, και μέσα από τα βιογραφικά τους αυτά να φωτίσει το κοινωνικό περιβάλλον όπου έζησαν, εργάστηκαν και δημιούργησαν ποιητικά.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Κατάλογο 23 λογίων που υπήρξαν ταυτόχρονα και μέλη της Ελληνικής Αδελφότητας βλ. στις Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 87-103.
2. Στη μακρά περίοδο των 135 χρόνων που καλύπτει ο Short-Title Catalogue των ιταλικών βιβλίων της British Library (1465 - 1600) η Βενετία αναδεικνύεται η "καρδιά" της ζωής της Τυπογραφίας στην Ιταλική Χερσόνησο. Βλ. Amedeo Quondam, *La letteratura in tipografia, Letteratura Italiana*, τόμ. 2. *Produzione e Consumo*, Torino 1983, σ. 555-686, ειδικά σ. 584. Στο διάστημα αυτό η Βενετία παρήγαγε το 52,39 % των εκδόσεων που είδαν το φως στον Ιταλικό χώρο, ενώ για την περίοδο 1526-1550, που εδώ μας ενδιαφέρει περισσότερο, το ποσοστό ανέρχεται στο 73,74 % της συνολικής παραγωγής! Ο πίνακας που ακολουθεί είναι χαρακτηριστικός:

ΠΟΛΕΙΣ	Μ.Ο.	1465-1500	1501-25	1526-50	1551-75	1575-1600
Venezia	52,39	42,73	48,90	73,74	61,62	40,74
Roma	11,42	14,95	16,84	7,78	4,33	13,80
Firenze	8,68	7,70	7,98	5,22	8,83	12,32
Milano	5,06	9,00	8,82	1,92	2,64	3,13
Bologna	3,55	4,63	5,79	3,33	3,02	1,65
Brescia	2,02	2,97	0,70	0,67	3,29	1,58
Napoli	1,74	1,84	1,24	1,31	1,55	2,45
Ferrara	1,65	1,20	0,87	0,74	1,58	3,31

πηγή: A. Quondam, *La letteratura in tipografia*, σ. 584, πίν. 2. Για τη Βενετική τυπογραφία βλ. Horatio Brown, *The Venetian Printing Press 1469-1800. An Historical Study Based upon Documents for the Most Part hitherto Unpublished*, London 1891. Για την κοινωνικο-οικονομική θέση των βενετών τυπογράφων βλ. Paul F. Grendler, *The Roman Inquisition and the Venetian Press, 1540-1605*, Princeton-New Jersey 1977, σ. 3-24. Για την ευρωπαϊκή θέση της Βενετίας στο χώρο της Τυπογραφίας δεν έχουν γί-

νει ακόμη συγκριτικές μελέτες που να αγκαλιάζουν το σύνολο της βιβλιοπαραγωγής. Βλ. Lucien Febvre — Henri-Jean Martin, *L'apparition du livre*, Paris 1971², σ. 271-272. Rudolf Hirsch, *Printing, Selling and Reading. 1450-1550*, Wiesbaden 1974², σ. 58-59, και Henri-Jean Martin, *Livre, pouvoirs et société a Paris au XVIIe siècle (1598-1701)*, Genève 1984², τόμ. I, σ. 28, που αποκαλεί τη ^{Βενετία} capitale de l'industrie européenne du livre.

3. Για τους λογίους αυτούς βλ. Κωνσταντίνος Ν. Γιαννακόπουλος, *Έλληνες λόγιοι εις την Βενετίαν*. Μελέται επί της διαδόσεως των ελληνικών γραμμάτων από του Βυζαντίου εις την δυτικήν Ευρώπην, Μτφρ. Χ.Γ. Πατρινέλη, Αθήναι 1965.
4. Για το εμπόριο χειρογράφων στα μέσα του 16ου αιώνα βλ. Jean Irigoien, *Les Ambassadeurs a Venise et le commerce des manuscrits grecs dans les années 1540-1550*, Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV - XVI), *Aspetti e problemi*, a cura di Hans-Georg Beck, Manoussos Manoussacas, Agostino Pertusi, τόμ. 2, Firenze 1977, σ. 399-415. Paul Canart, *Jean Nathanaël et le commerce des manuscrits grecs à Venise au XVIe siècle*, ό.π., σ. 417-438 και Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Αντώνιος ο Έπαρχος*, ένας κερκυραίος ουμανιστής του ΙΣΤ΄ αιώνα, Αθήνα 1978, σ. 91-142, που συγκεντρώνουν την προηγούμενη για το θέμα βιβλιογραφία.
5. Α.χ. ο Αντώνιος Έπαρχος εργάστηκε ως δημόσιος δίδασκαλος της ελληνικής στη Βενετία με μισθό 8 δουκάτα το μήνα (βλ. Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Αντώνιος ο Έπαρχος*, σ. 31, 35, 199-201), ό-πως και ο Νικόλαος Σοφιανός, σύμφωνα με ανεπιβεβαίωτη από άλλου πληροφορία του Ιωάννου Βελούδου, *Ελλήνων Ορθοδόξων αποικία εν Βενετία*, σ. 136 [= Φ. Μαυροειδή, *Συμβολή*, σ. 95 και σημ. 3]. Στο χώρο της τυπογραφίας εργάστηκαν με διάφορες ιδιότητες εκτός από το Σοφιανό και οι Βασίλειος και Ιππόλυτος Βάρελις, Ανδρόνικος Νούκιος, Γρηγόριος και Νικόλαος Μαλαξός, κ.ά.
6. Α.χ., η κύρια επαγγελματική ασχολία του Ανδρόνικου Νούκιου στη

Βενετία ήταν του φαρμακοποιού, όπως συνάγεται από έγγραφο της 17 Μαρτίου 1539 σύμφωνα με το οποίο ενοικιάζει για λογαριασμό του ασθενή πατέρα του (*de licentia, ut dixit, predicti eius patris, valitudinari, absentis*) ένα σπίτι με αποθήκη που βρισκόταν στην ενορία του Αγίου Βλασίου, κοντά στην εκκλησία της Παναχίας (*unam domum cum apotheca aromatharie positam e regione domorum canonice Sanctae Marie in contracta Sancti Bassi*) ιδιοκτησίας της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου στην τιμή των 72 δουκάτων το χρόνο. Ως εγγυητής στη συμφωνία αυτή μπήκε ο κουνιάδος του Ματθαίος Βάρελις. Βλ. A.S.V., *Procuratia di supra, Affitanze de Venezia, reg. 134 [1534-1545], f. 66^v-67^r*. Το επάγγελμα του φαρμακοποιού ασκούσαν ακόμη στη Βενετία ο πατέρας του Γεώργιος και ο αδελφός του Menzo (= Μένανδρος;). Βλ. Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 81. Για τον Ανδρόνικο Νούκιο βλ. τη βιβλιογραφία που σημειώνουμε εδώ, σ. **σημ 43**.

7. Με εξαίρεση το Νικόλαο Σοφιανό, ο οποίος συνεργάστηκε στην έκδοση του πρώτου τόμου των "Παρεκβολών" του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης στην Ιλιάδα του Ομήρου (μαίος 1542) από τον Καρδινάλιο Marcello Cervini και αργότερα Πάπα Μαρκέλλο Β' (Απρ.-Μάιος 1555). Βλ. σχετικά Alberto Tinto, *Nuovo contributo alla storia della tipografia greca a Roma nel secolo XVI: Nicolò Sofiano, Gutenberg - Jahrbuch, 1965, σ. 171-175 και σημ. 8 όπου συγκεντρωμένη η προηγούμενη για την έκδοση αυτή βιβλιογραφία. Ο Αντώνιος Έπαρχος προσπάθησε, μάταια, να αναλάβει την έκδοση του δεύτερου τόμου των "Παρεκβολών" στη Βενετία προτείνοντας στον Cervini για συνεργάτη του το Σοφιανό (επιστολή του της 30 Αυγούστου 1544). Ο.π., σ. 172, σημ. 12 και Ε. Γιωτοπούλου-Σιλιάνου, Αντώνιος ο Έπαρχος, σ. 73-74.*

8. Βλ. πρόχειρα Παναγιώτης Χ. Ζιώγας, Προβλήματα Παιδείας του Ελληνισμού κατά τον πρώτο αιώνα της Τουρκοκρατίας. Η βυζαντινή παράδοση, το καθεστώς της δουλείας και οι ιδεολογικοί στόχοι των Ελλήνων ως ρυθμιστές της μορφής και του περιεχομένου της

Παιδείας, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 137-154.

9. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν και κάποιες εξαιρέσεις. Το Σεπτέμβριο του 1544 ο Αντώνιος Έπαρχος τύπωσε με δικά του έξοδα στη Βενετία και στο τυπογραφείο πιθανότατα του Bartolomeo Zanetti [βλ. Evro Layton, Notes on Some Printers and Publishers of 16th Century Modern Greek Books in Venice, Θεσσαλονίκη, τόμ. 18 (1981), σ. 119-144, ειδικά σ. 143] το "Θρήνο εις την Ελλάδα καταστροφήν", από τα γνωστότερα κείμενά του σε γλώσσα επική, με το οποίο καλούσε τους ηγεμόνες της Δύσης σε συνεννόηση για την αντιμετώπιση του κοινού εχθρού της Χριστιανοσύνης. Βλ. Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, Αντώνιος ο Έπαρχος, σ. 178-183, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Το 1548 γράφτηκε μία ακόμη έμμετρη έκκληση για απελευθέρωση της Ελλάδος σε γλώσσα λαϊκή από έναν αδέξιο, άτεχνο και φλύαρο στιχουργό, τον Ιωάννη Αξαγιώλη. Βλ. Γεώργιος Θ. Ζώρας, Ιωάννου Αξαγιώλου, Διήγησις συνοπτική Καρόλου του Ε' (κατά τον Βατικανόν ελληνικόν κώδικα 1624), Αθήναι 1964. Γενικά, για τις εκκλήσεις των ελλήνων λογίων βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, Εκκλήσεις των Ελλήνων λογίων της Αναγεννήσεως (1453-1533) προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1965.
10. Για το γλωσσικό προβληματισμό των Ελλήνων λογίων της Διασποράς βλ. πρόχειρα Mario Vitti, Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Αθήνα 1978, σ. 51-53. Ο προβληματισμός αυτός δεν είναι ξένος με το γενικότερο προβληματισμό που αναπτύχθηκε στη Δύση στις αμέσως προηγούμενες δεκαετίες και που είχε ως στόχο την ανάδειξη και την καταξίωση των εθνικών γλωσσών σε βάρος της λατινικής. Βλ. ενδεικτικά Carlo Dionisotti, *Gli umanisti e il volgare fra Quattro e Cinquecento*, Firenze 1968.
11. Για το Νικόλαο Σοφιανό δεν διαθέτουμε ακόμη ειδική μονογραφία αν και η σχετική βιβλιογραφία είναι πλούσια. Βλ. Ανδρέας Μουστοξύδης, Νικόλαος Σοφιανός, Ελληνουμνήμων, τεύχ. 4-5 (1843), σ. 236-264. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique des XV et*

XVI siècles ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs au XVe et XVIe siècles, τόμ. 1, Paris 1885, σ. CLXXXVII-CXCIV και σποραδικά. Δημήτριος Γ. Πανδής, Ο Νικόλαος Σοφιανός και η πρώτη γλωσσολογική αναγέννηση του νέου Ελληνισμού, *Επιθεώρηση Τέχνης*, τόμ. 19 (1964), σ. 132-149, 323-349. A. Tinto, Nuovo contributo alla storia della tipografia greca, *ό.π.*, σ. 171-175. Mario Vitti, Nicola Sofianòs e la commedia dei "Tre Tiranni" di A. Ricchi, Napoli 1966. Giuseppe Schirò, Un apografo della Cronaca dei Tocco prodotto da Nicola Sofianòs, *Revue des Études Sud-Est Européennes*, τόμ. 7 (1969), σ. 209-219. Π. Χ. Ζιώγας, Μία κίνηση πνευματικής αναγεννήσεως του υποδούλου Ελληνισμού κατά τον 16ο αιώνα (1540-1550). Μέρος Β'. Το πρόγραμμα του Νικολάου Σοφιανού, *Ελληνικά*, τόμ. 27 (1974), σ. 268-303. Αίνος Πολίτης, Έντυπο περγαμινό ειλητάριο από το τυπογραφείο του Ν. Σοφιανού, *Μνημόσυνο Σοφίας Αντωνιάδη*, Βενετία 1974, σ. 227-236. Φανή Δ. Μαυροειδή, Ειδήσεις για ελληνικά τυπογραφεία της Ιταλίας τον 16ο αιώνα, *Δωδώνη*, τόμ. 4 (1975), σ. 237-252. Θανάσης Χ. Παπαδόπουλος, Νικολάου Σοφιανού Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσας. Επιμέλεια-εισαγωγή —, Αθήνα 1977. Π.Χ. Ζιώγας, Προβλήματα Παιδείας του του Ελληνισμού, σ. 137-154.

12. Πρόκειται συγκεκριμένα για τους Αντώνιο Καλλέργη, Άγγελο Φορτία, Αντώνιο Έπαρχο, Κωνσταντίνο Ράλλη, Ματθαίο Δεβαρή, Γεώργιο Κόμη Κορίνθιο, Ερμόδωρο Λήσταρχο, Ιάκωβο και Καντίνο Τριβώλη, Μιχαήλ Ροσαίτο, Νικόλαο τον Χίο, Φράγκο Τελουντά και Ιωάννη Παλαιολόγο, τους οποίους μνημονεύει ο Σοφιανός στην επιστολή του στον επίσκοπο Μυλοποτάμου και Χερρονήσου Διονύσιο Zannetino, που προτάσσει ως πρόλογο στη μετάφραση του "Περί παιδων αγωγής" (Παιδαγωγός) του ψευδοΠλουτάρχου (έκδ. 2 Ιανουαρίου 1545 μ.ν. 1544). Βλ. É. Legrand, *Bibliographie Hellénique...au XVIe et XVIIe siècles*, τόμ. 1, σ. 247-248.
13. Ως γνωστόν, οι εταίροι του Ν. Σοφιανού (βλ. É. Legrand, *ό.π.*, σ.

271: ἐν οἰκίᾳ νικολάου σοφιανού καί τῶν ἑταίρων) που πήραν μέρος στην έκδοση του 'Ωρολογίου' (Μάιος 1545) είναι ο ζακυνθινός ἔμπορος, πλοιοκτήτης και δύο φορές πρόεδρος της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας Μάρκος Σαμαριάρης [βλ. Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 124-125] και ο κερκυραίος γιατρός Νικόλαος Ἐπαρχος, γιος πιθανότατα του Αντωνίου [βλ. Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, Αντώνιος ο Ἐπαρχος, σ. 74 και 79-80], ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ τον κολοφῶνα της έκδοσης του Ευχολογίου (Δεκέμβριος 1545): ἐν οἰκίᾳ νικολάου σοφιανού, καί τῶν ἑταίρων μάρκου σαμαριάρου, καί νικολάου ἑπάρχου. Βλ. Ἐ. Legrand, ο.π., σ. 272. Βλ. ἀκόμη Δ.Γ. Πανδῆς, Ο Νικόλαος Σοφιανός και η πρώτη γλωσσοεκπαιδευτική Αναγέννηση του Νέου Ελληνισμού, σ. 341-342.

14. Βλ. Ἐ. Legrand, ὁ.π., σ. 246-258 αρ. 107, σ. 265-266 αρ. 111, σ. 271 αρ. 115 και σ. 272 αρ. 108, ἀντίστοιχα.

15. Βλ. τη μεστή διαπραγμάτευση των L. Febvre—H.-J. Martin, L' apparition du livre, σ. 349-455 και ἰδίως το πρόσφατο βιβλίο της Elizabeth L. Eisenstein, The Printing Press as an Agent of Change. Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe, Cambridge 1979, 2 τόμοι, ὅπου και η προηγούμενη σημαντικότερη βιβλιογραφία.

16. Δεν ἔχει μελετηθεῖ ἀκόμη συστηματικά η συμβολή των κρητικῶν πρωτοτυπογράφων στην πρόοδο της τυπογραφικῆς τέχνης. Ο ἔμμετρος λόγος του Μάρκου Μουσούρου που προτάσσεται στο Μέγα Ετυμολογικόν (Βενετία 1499) είναι χαρακτηριστικός:...

Ἄλλὰ τί θαυμαίνω Κρητῶν φρένας; οὓς ποτ', ἔφετμαῖς
πατρός, Ἀθηναίη δαίδαλα πολλά δάεν.

Κρῆς γάρ ὁ τορνεύσας, τά δέ χαλκία Κρῆς ὁ συνείρας·

Κρῆς ὁ καθ' ἓν στίξας· Κρῆς ὁ μολυβδοχύτης·

Κρῆς δαπανᾷ νίκης ὁ φερώνυμος· αὐτός ὁ κλείων

Κρῆς τάδε. Κρησίν ὁ Κρῆς ἦπιος αἰγίοχος...

Βλ. Ἐ. Legrand, ο.π., σ. 59 και Διονύσιος Α. Ζακυθηνός, Χαλκοτύποις σελίσιν... Τα πεντακόσια ἔτη του ελληνικοῦ βιβλίου, Πρα-

κτικά της Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. 53 (1978), σ. 614-649 [= Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά, Αθήναι 1978, σ. 229-243].

17. Γι αυτόν βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, Έλληνες λόγιοι εις την Βενετίαν, σ. 179-196. Enrica Follieri, *Il libro greco per i Greci nelle imprese editoriali romane e veneziane della prima metà del Cinquecento*, Venezia, centro di mediazione tra Oriente e Occidente, τόμ. 2, σ. 483-508, ειδικά σ. 483-488, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Αικατερίνη Κουμαριανού-Λουκία Δρούλια-Εντρο Layton, *Το Ελληνικό Βιβλίο 1476-1830*, Αθήνα 1986, σ. 51-53, 55-56, 89-90 και 271-272.
18. Κρητικός ασφαλώς και μέλος της πολυμελούς οικογενείας Καλλέργη δεν είναι γνωστός από αλλού ούτε και εντοπίζεται στα πολύκλαδα (του Χάνδακα) γενεαλογικά δένδρα της οικογένειας αυτής. Προφανώς ταπεινής καταγωγής, ο Νικόλαος Καλλέργης καταγόταν πιθανότατα από το Ρέθυμνο, απ' όπου καταγόταν επίσης και ο Ζαχαρίας Καλλέργης. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι μπορούν τα δύο αυτά πρόσωπα να ταυτιστούν, όπως υπέθεσε ο Λίνος Πολίτης [βλ. Linos Politis, *Venezia come centro della stampa e della diffusione della prima Letteratura Neellenica*, Venezia, centro di mediazione tra Oriente e Occidente, τόμ. 2, σ. 443-482, ειδικά σ. 452-454] και δέχτηκε η E. Follieri (ο.π., σ. 486). Αντίθετη άποψη διατύπωσε η Εντρο Layton, *Notes*, σ. 120-121.
19. Για την εκδοτική τους δραστηριότητα βλ. Silvia Curi Nicolardi, *Una società tipografico-editoriale a Venezia nel secolo XVI*. Melchiorre Sessa e Pietro di Ravani (1516-1525), Firenze 1984 [Biblioteca di Bibliografia Italiana CIII].
20. Για τις προσπάθειες αυτές βλ. συνοπτικά L. Febvre—H.—J. Martin, *L' apparition du Livre*, σ. 375-378. Στη Βενετία και στην περίοδο από το 1517 ως το 1549 ο Daniel Bomberg πραγματοποίησε 250 εβραϊκές εκδόσεις, ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγεται και το Talmud, για πρώτη φορά πλήρες. Ο Bomberg χρησιμοποίησε

εβραίους τυπογράφους και διορθωτές (ό.π.,σ. 377). Για τους Σλάβους βλ. ό.π.,σ. 290 και εδώ τη σημ. 29.

21. Ό.π.,σ. 439-455.
22. Για το Στέφανο και τους αδελφούς του Ιωάννη-Αντώνιο, Πέτρο και Ιωάννη-Μαρία Nicolini da Sabbio δεν υπάρχει ειδική μελέτη ή μονογραφία. Ο Ugo Vaglia, *I da Sabbio stampatori in Brescia, Commentarii dell' Ateneo di Brescia per l' anno 1973*, σ. 59-87 δεν κάνει καθόλου λόγο για τις ελληνικές εκδόσεις τους. Βλ. Rev. William Beloc, *Anecdotes of Literature and scarce Books*, τόμ. 5, London 1811, σ. 168-177. Ester Pastorello, *Tipografi, editori, librai a Venezia nel secolo XVI*, Firenze 1924, σ. 57-61. Enrica Follieri, *Su alcuni libri stampati a Venezia nella prima metà del Cinquecento*, *Contributi alla storia del libro Italiano, Miscellanea in onore di Lamberto Donati*, Firenze 1969, σ. 119-164, ειδικά σ. 145-164. Fani Mavroidi, "Inquisitio" patriarcale sopra un Orologio greco (1524-1527), *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*, τόμ. 27 (1973), σ. 43-53. Linos Politis, *Venezia come centro della stampa*, passim. E. Follieri, *Il libro greco per i Greci*, σ. 488 - 500, 502-508. E. Layton, *Notes*, σ. 122-136 και Α. Κουμαριανού - Α. Δρούλια - E. Layton, *Το Ελληνικό Βιβλίο*, σ. 286-287.
23. Βλ. κυρίως E. Layton, *Notes*, σ. 136-144 για την τυπογραφική και κωδικογραφική δραστηριότητα του B. Zanetti, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.
24. Βλ. E. Legrand, τόμ. 1, σ. 173 αρ. 65 (Παρακλητική) και αρ. 66 (Τριώδιο).
25. Βλ. F. Mavroidi, "Inquisitio" patriarcale, σ. 44, σημ. 7 και Αντώνης Δ. Πάρδος, *Αλφαβητικός κατάλογος των πρώτων μελών της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας από το κατάστιχο 129 (1498-1530)*, *Θησαυρίσματα*, τόμ. 16 (1979), σ. 294-386 και 17 (1980) σ. 149-205, ειδικά τόμ. 16, σ. 343 και τόμ. 17, σ. 187.
26. Πληροφορίες αντλημένες κυρίως από τη διαθήκη του Δαμιανού

- di Santa Maria, για τον οποίον ετοιμάζω ειδική μονογραφία με βάση πλούσιο άγνωστο αρχειακό υλικό.
27. Βλ. É. Legrand, τόμ. 1, σ. 181-182, αρ. 71 (Ωρολόγιο) και E. Follieri, *Su alcuni libri*, σ. 156-157 και σημ. 86.
28. Για την παραγωγή και την εμπορία των βενετικών υφασμάτων στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα βλ. πρόχειρα Gino Luzzatto, *Storia economica di Venezia dall' XI al XVI secolo*, σ. 257. F. Lane, *Venice, a Maritime Republic*, σ. 312-314 και Ruggiero Romano, *La storia economica. Dal secolo XIV al Settecento*, *Storia d'Italia*, τόμ. 2. *Dalla caduta dell' Impero romano al secolo XVIII*, 2, Milano, Fabri, 1985, σ. 1811-1931, ειδικά σ. 1886-1887 όπου και βιβλιογραφία.
29. Δεν είναι απόλυτα εξακριβωμένο πότε ο Διονύσιος della Vecchia, που ταυτίστηκε με το βοεβόδα της Podgorica Božidar Vuković, [βλ. Anika Vukcevic Skovran, *Un' opera ignota del pittore Giovanni Arakas*, *Θησαυρίσματα*, τόμ. 7 (1970), σ. 110-126, ειδικά σ. 115-116], ίδρυσε το πρώτο σερβικό τυπογραφείο στη Βενετία. Οι L. Febvre — H.-J. Martin, *L' apparition du livre*, σ. 290 τοποθετούν το γεγονός στις αρχές του 16ου αιώνα. Ωστόσο, αν η υπόθεσή τους (σ. 288) ότι ο Fracisk Skorina, που τύπωσε λειτουργικά βιβλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στα σλαβονικά (Πράγα 1517-1519), είχε προηγουμένως γνωρίσει στη Βενετία τον Vuković και επισκεφτεί το τυπογραφείο του, τότε οι απαρχές της σερβικής τυπογραφίας θα πρέπει να τοποθετηθούν στα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του 16ου αιώνα. Ο Tito Feriozzi, *Nota bibliografica sulle cinquecentine cirilliche della Marciana*, *Accademie e Biblioteche d' Italia*, anno 41 (1973), σ. 9-14, ειδικά σ. 11, αναφέρει ως πρώτη έκδοση του Vuković ένα Ψαλτήρι που φέρει ημερομηνία 7 Απριλίου 1519. Δυστυχώς η μελέτη που μας υποσχέθηκε η Anika Vukcevic Skovran για την πολύπλευρη δράση του Vuković / della Vecchia στη Βενετία δεν έχει ακόμη δημοσιευτεί. Γι' αυτόν βλ. Jorjo Tadić, *I testamenti di Božidar Vuković, stampatore servo*

del XVI secolo (στα σέρβικα με μικρή περίληψη στα ιταλικά) , Zbornik Filozofskog Fakulteta, τόμ. 7 (1963), σ. 337-360· στις σ. 353-359 εκδίδει τις τρεις διαθήκες του Vukonić. Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 69-70. Ε. Λιάτα, Μνείες θανάτων, σ. 230 σημ. 85. Α. Πάρδος, Αλφαβητικός κατάλογος, σ. 345, 187-188 (στα κατάστιχα της Ελληνικής Αδελφότητας μνημονεύεται για πρώτη φορά το 1516) . Στην τελευταία διαθήκη του της 6 Νοεμβρίου 1539 μεταξύ άλλων κάνει λόγο για την τύχη των βιβλίων του και αναφέρει τη λιανική τιμή τους: ... e tutti libri che se trova stampadi mandar a Ragusi e meter el pretio che se habi a vender, cioè li Minei ducati tre l' uno, benche sono sta venduti quatro fin hora, li Octoichii se venda lire cinque soldi 15, li Salterii e Messali ducato uno et uno quarto, Officieri pizoli cinque lire l' uno ligado cum coro, ... (ό.π., σ. 357). Το 1518 ως έτος έναρξης της τυπογραφικής δραστηριότητας του Vuconić αναφέρεται από τον Giorgio Fedalto, Stranieri a Venezia e a Padova, Storia della Cultura Veneta, τόμ. 3/I. Dal primo Quattrocento al Concilio di Trento, Verona 1980, σ. 499-535, ειδικά σ. 523.

30. Γι' αυτούς βλ. Α. Πάρδος, Αλφαβητικός κατάλογος, σ. 312-313, 326, και F. Mavroidi, I Serbi e la Confraternita Greca di Venezia, Balkan Studies, τόμ. 24 (1983), σ. 511-529, ειδικά σ. 525-527.
31. Βλ. πρόχειρα Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 68-70.
32. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι ήταν απόλυτα σαφές σε όλους τους Έλληνες και Σέρβους συγχρόνους του Ανδρέα Κουνάδη. Άλλωστε και αυτός ο διάδοχος στην επιχείρηση του Κουνάδη πεθερός του Δαμιανός di Santa Maria ήταν δαλματός. Η υπόθεση μένει να επαληθευθεί με τη βοήθεια των αρχειακών, κυρίως, πηγών που για την περίοδο αυτή δεν έχουν ακόμη ερευνηθεί και μελετηθεί εξαντλητικά.
33. Βλ. πρόχειρα Αικ. Κουμαριανού-Λ. Δρούλια-Ε. Layton, Το Ελληνικό Βιβλίο, σ. 89-90, 271-272, 287.
34. Για τον Ανδρέα Torresano βλ. Martin Lowry, The world of Aldus

Manutius. *Business and Scholarship in Renaissance Venice*, Oxford 1979, *passim*.

35. Ως γνωστόν είναι ο συγγραφέας του έργου: *Corona Preciosa*... Είσαγωγή νέα ἐπιγραφομένη ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΧΡΗΣΙΜΟΣ, ἤγουν στέφανος τίμιος ὥστε μαθεῖν ἀναγινώσκειν, γράφειν, νοεῖν καί λαλεῖν τήν ἰδιωτικήν καί τήν ἀττικήν γλῶσσαν τῶν Γραικῶν, ἔτι δέ καί τήν γραμματικήν καί τήν ἰδιωτικήν γλῶσσαν τῶν λατίνων μετά πάσης εὐκολίας καί ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ καί χωρίς διδασκάλου, πρᾶγμα λίαν ὠφέλιμον εἰς πᾶσαν τάξιν τῶν ἀνθρώπων, συντεθειμένον καί εἰς φῶς ἐκδοθέν παρά τοῦ ἐπιτηδειοτάτου καί εὐμηχανικοῦ ἀνθρώπου Στεφάνου τοῦ ἐκ Σαβίου, τοῦ τυπωτοῦ τῶν ἑλληνικῶν καί τῶν λατινικῶν ἐν τῇ ἐκλαμπροτάτῃ πόλει τῶν Ἑνετῶν. *Impressum est hoc opusculum per Ioannem Antonium et fratres de Sabio, impensis vero domini Andreae de Turresanis de Asula, ..., Venetiis 1527, mense Augusto. 8°. 64 φφ.*.. Βλ. Ε. Legrand, τόμ. 1, σ. 199-202, αρ. 79.
36. Για την υπόθεση αυτή βλ. F. Mavroidi, "Inquisitio" patriarcale, σ. 43-53 και E. Follieri, *Il libro greco per i Greci*, σ. 491-500, 507-508.
37. Βλ. F. Mavroidi, "Inquisitio" patriarcale, σ. 51.
Συμπληρωματικές πληροφορίες αντλούμε από την κατάθεση του Δαμιανού di Santa Maria, πάντα για την ίδια υπόθεση. Ὁ.π., σ. 53.
38. Ὁ.π., σ. 47 και 51.
39. Ωστόσο, η πρώτη, επίσημη, αναγνώριση της συντεχνίας των τυπογράφων και βιβλιοπωλών της Βενετίας από τη Γαληνοτάτη έγινε μόλις στις 18 Ιανουαρίου 1548 [m.v. = 1549], όταν αποφάσισε την ίδρυσή της: ...*levar una schuola de tutti quelli che fanno stampar et che tengono botege et vendono libri in qualunque modo in questa città*... Βλ. H. Brown, *The Venetian Printing Press 1469 - 1800*, σ. 213. Ο Brown δημοσιεύει τη *Mariegola della scuola dei stampatori e librarii veneti 1548* [m.v. = 1549] που εγκρίθηκε στις 14 Μαΐου 1567 και αποτελείται από 20, συνολικά, άρθρα. Ὁ.π., σ. 243-248. Μικρό, μόνο, μέρος του Αρχείου της συντεχνίας/Arte dei

libreri, stampatori e ligadori σώζεται σήμερα στο A.S.V. με υλικό από το 1570 περίπου κ.ε.

40. Τα τυπογραφικά στοιχεία του Ανδρέα Κουνάδη πέρασαν λίγο αργότερα στην κατοχή του Giacomo Leoncini που τα χρησιμοποίησε στις εκδόσεις τους. Για το εμπόριο των τυπογραφικών στοιχείων στο 16ο αιώνα βλ. Alberto Tinto, *Il corsivo nella Tipografia del Cinquecento. Dai caratteri italiani ai modelli germanici e francesi*, Milano 1972, σ. 13-29.
41. Για τα είδη των τυπογραφικών στοιχείων που χρησιμοποιήθηκαν στην εκτύπωση των ελληνικών βιβλίων από τους Ανδρέα Κουνάδη/Δαμιανό di Santa Maria και Nicolini da Sabio βλ. E. Layton, *Notes*, σ. 127-128.
42. Για τα πρόσωπα αυτά βλ. όσα σημειώνει η E. Layton, *ό.π.*, σ. 123 σημ. 11. Για τον Vettore Fausto βλ. επίσης τη βιβλιογραφία που σημειώνεται εδώ στη σελίδα 239-240 σημ. 50.
43. Για το Δημήτριο Ζήνο βλ. E. Layton, *Notes*, σ. 131-132 και τη βιβλιογραφία που συγκεντρώνεται στη σημ. 33.
44. Βλ. Μάρκος Φώσκολος, Συμπλήρωμα στις ελληνικές ιστορικές Βιβλιογραφίες (1523-1874), Ο Εραμιστής, τόμ. 12 (1975), σ. 28-53, ειδικά σ. 31. Ο ακριβής χρονικός προσδιορισμός του θανάτου του δεν είναι εφικτός. Στην κατάθεσή του (2 Αυγούστου 1527) στον πατριαρχικό εκπρόσωπο Ιωάννη Βαπτιστή Egnazio σχετικά με τις λεπτομέρειες της έκδοσης του Ωρολογίου της 13 Αυγούστου 1524 ο Στέφανος Nicolini da Sabio ανέφερε ότι ο Ανδρέας Κουνάδης "πέθανε στην αρχή, όταν είχε τυπώσει το πρώτο έργο και ξεκινήσει την εκτύπωση του δεύτερου". Βλ. F. Mavroidi, "Inquisitio" patriarcale, σ. 51. Από την κατάθεσή του δεν ξεκαθαρίζεται ποιο ήταν το πρώτο έργο, το Τριώδιο της 31 Μαρτίου 1522 και δεύτερο η Παρακλητική, που εκδόθηκε κι αυτό στις 31 Μαρτίου 1522, ή μήπως θα πρέπει να εκληφθούν και τα δύο μαζί ως "ένα" έργο, δεδομένου, άλλωστε, ότι κυκλοφόρησαν την ίδια ημέρα. Αν πράγματι αληθεύει η υπόθεση αυτή, τότε ως δεύτερο έργο θα πρέπει να θε-

ωρηθεί η Οκτώηχος του Μαρτίου του 1523, όπου, όπως ειπώθηκε, για πρώτη φορά μαρτυρείται ο θάνατος του Ανδρέα Κουνάδη. Το στοιχείο αυτό μας επιτρέπει να τοποθετήσουμε το γεγονός στα τέλη του 1522. Βλ. F. Mavroidi, "Inquisitio" patriarcale, σ. 46 και E. Follieri, *Il libro greco per i Greci*, σ. 492 και σημ. 47.

45. Βλ. Μ. Φώσκολος, *Συμπλήρωμα*, σ. 31.
46. Βλ. L. Febvre — H. — J. Martin, *L' apparition du livre*, σ. 173.
47. Βλ. εδώ τη σελίδα σημ. 18.0 Cristiano Luciani, *L' Απόκοπος del 1519 e il suo editore*, *Ελληνικά*, τόμ. 38 (1987), σ. 159-163, αγνοεί τη σχετική με το θέμα πρόσφατη βιβλιογραφία και καταλήγει σε μη πειστικά συμπεράσματα.
48. Ο χαρακτηρισμός οφείλεται στην E. Follieri, *Su alcuni libri greci*, σ. 164.
49. Για τα αριθμητικά αυτά δεδομένα βλ. τον πίνακα Β και τον κατάλογο που ακολουθούν.
50. Βλ. σχετικά τις παρατηρήσεις του Αλέξη Πολίτη, *Βιβλιογραφικά τεκμήρια, Ο Εραμιστής*, τόμ. 19 (1981), σ. 274-277: "τα βιβλιογραφικά μας κενά, προκειμένου ιδίως για έντυπα που προορίζονταν για λαϊκή κυκλοφορία, είναι πολλά, — ίσως και πιο πολλά από τα καταγραμμένα".
51. Για την έκδοση των εκκλησιαστικών/λειτουργικών βιβλίων βλ. Alphonse Raes, *Les livres liturgiques grecs publiés à Venise*, *Mélanges Eugène Tisserant*, τόμ. 3. *Orient Chrétien*, deuxième partie, *Città del Vaticano* 1964, σ. 209-222, ειδικά σ. 211, 214-215. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, *Η εν Ιταλία έκδοσις Ελληνικών Εκκλησιαστικών βιβλίων (κυρίως λειτουργικών) γενομένη επιμελεία ελλήνων ορθοδόξων κληρικών κατά τους ΙΕ' - ΙΣΤ' αιώνες*, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τόμ. 37 (1969-1970), σ. 3-33. Α. Κουμαριανού - Λ. Δρούλια - E. Layton, *Το Ελληνικό Βιβλίο*, σ. 75-95. Νέα άγνωστα στοιχεία για την έκδοση των εκκλησιαστικών/λειτουργικών βιβλίων στα μέσα του 16ου αιώνα προτίθεμαι να παρουσιάσω σε ειδική μελέτη.

52. Ό.π., σ. 75-76.
53. Συνοπτική παρουσίαση της εκδοτικής αυτής παραγωγής βλ. στου L. Politis, Venezia, come centro della stampa, σ. 452-471.
54. Βλ. όσα σημειώνουμε παρακάτω.
55. Τιμοκατάλογοι βιβλίων εκδίδονται από τις απαρχές κιόλας της Τυπογραφίας στην Ευρώπη για διαφημιστικούς λόγους. Βλ. πρόχειρα L. Febvre — H.-J. Martin, J' apparition du livre, σ. 318 και Α. Κουμαριανού - Α. Δρούλια - E. Layton, Το Ελληνικό Βιβλίο, σ. 216-217. Τιμοκατάλογος των Nicolini da Sabio/Δαμιανού di Santa Maria και των άλλων ιταλών εκδοτών των λαϊκών εντύπων του 16ου αιώνα δεν έχει σωθεί αλλά ούτε και υπάρχει ένδειξη ότι τυπώθηκε ποτέ. Μονόφυλλα καθώς ήταν δεν επέζησαν μέσα στο χρόνο και δεν έφτασαν ως τις ημέρες μας. Στους αιώνες που ακολούθησαν τέτοιοι τιμοκατάλογοι ενσωματώνονταν συνήθως στο τέλος των βιβλίων. Για τους βιβλιοκαταλόγους της περιόδου της Τουρκοκρατίας βλ. όσα συγκεντρώνει ο φίλιππος Η. Ηλιού, Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία. Α. Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του E. Legrand και του H. Pernot (1515-1799), Αθήνα 1973, σ. 143-155 και Μ.Ι. Μανούσακας, Ο πρώτος έντυπος αυτοτελής ελληνικός βιβλιοπωλικός κατάλογος 1712 των τυπογράφων Σάρου/Bortoli της Βενετίας, Τα Ιστορικά, τόμ. 3, τεύχ. 5 (Ιούνιος 1986), σ. 210-224, με την τελευταία βιβλιογραφία.
56. Εκδόθηκε από την Ευτυχία Δ. Λιάτα, Ειδήσεις για την κίνηση του ελληνικού βιβλίου στις αρχές του 18ου αιώνα, Ο Εραμιστής, τόμ. 14 (1977), σ. 1-35, ειδικά σ. 30-34.
57. Το σύνολο των εγγράφων που απαρτίζουν τον φάκελο Μανουήλ Γλυζούνη (Ε.Ι.Β., Παλαιό Αρχείο, β. 1, τεύχ. 6-11) ετοιμάζω για έκδοση. Τη βιβλιογραφία για το Μανουήλ Γλυζούνη συγκέντρωσε ο Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Τα εμπορικά εγχειρίδια της Βενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας, στον τόμο Προσεγγίσεις στις νοοτροπίες των Βαλκανικών Λαών. 15ος - 20ος αι. Οικονομικές αντιλήψεις και συμπεριφορές, Αθήνα 1988, σ. 68-96, ειδικά σ. 74, σημ. 5.

58. Ό.π., τεύχ. 6.
59. Ό.π. Ο Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, Θωμάς Φλαγγίνης και ο Μικρός Ελληνομνήμων, εν Αθήναις 1939 [Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών τόμ. 9], σ. 208-209 φαίνεται να συγχέει τον αγοραστή της 11 Απριλίου 1600 με το Domenico Aliprandi.
60. Με απόφαση της 3 Ιουλίου 1597 ύστερα από πρόταση του προέδρου της Σπηλιώτη Ταπεινού. Μετάφραση της απόφασης αυτής δημοσιεύει ο Κ.Δ. Μέρτζιος, Θωμάς Φλαγγίνης, σ. 208.
61. Για τις τιμές των ελληνικών βιβλίων της Τουρκοκρατίας δεν υπάρχει ειδική μελέτη. Βλ. όσα χρήσιμα για το ζήτημα αυτό σημειώνει ο Γιώργος Βελουδής, Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκίδων στη Βενετία (1670-1854). Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, Αθήνα 1987, σ. 126-132.
62. Βλ. Brian Pullan, Wage-Earners and the Venetian Economy 1550 - 1660, The Economic History Review, σειρά 2, τόμ. 16 (1964), [= Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, Edited with an introduction by Brian Pullan, London 1968, σ. 146-174, ειδικά σ. 173, 174].
63. Βλ. παρακάτω σ. 99 - 100.
64. Βλ. και τις ανάλογες παρατηρήσεις του Γ. Βελουδή, Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκίδων, σ. 129.
65. Βλ. όμως τη σημαντική εργασία του φίλιππου Η. Ηλιού, Σημειώσεις για τα "τραβήγματα" των ελληνικών βιβλίων τον 16ο αιώνα, Ελληνικά, τόμ. 28 (1975), σ. 102-141. Α. Κουμαριανού - Α. Δρούλια - E. Layton, Το Ελληνικό Βιβλίο, σ. 206-208.
66. Ό.π., σ. 115-136, ειδικά σ. 135.
67. Βλ. παραπάνω τον Κατάλογο των λαϊκών λογοτεχνικών εντύπων του 16ου αιώνα.
68. Βλ. Φ. Ηλιού, Σημειώσεις για τα "τραβήγματα", σ. 127.
69. Βλ. σχετικά Φ. Ηλιού, ό.π., σ. 126-127 και Κ.Δ. Μέρτζιος, Θωμάς Φλαγγίνης, σ. 205 και 214.
70. Βλ. L. Febvre — H.-J. Martin, L' apparition du livre, σ. 310-312.

71. Ο Γιώργος Βελουδής προτείνει ως "ελάχιστο ύψος" τα 500 αντίτυπα κατ' έκδοση ως το 18ο αιώνα και ως "μέσο ύψος" τα 1000. Βλ. Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνα, επιμέλεια Γιώργος Βελουδής, Αθήνα 1977, [Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη 39], σ. κε'-κς'. Ο Γιώργος Κεχαγιόγλου, Λαϊκά Λογοτεχνικά Έντυπα. 1. Απόκοπος-Απολλώνιος - Ιστορία της Σωσάννης, Αθήνα 1982, σ. 18 υπολογίζει το μέσο τράβηγμα σε πάνω από 1000 αντίτυπα.
72. Χρήσιμες παρατηρήσεις διατύπωσε ο Λέανδρος Βρανούσης στη συζήτηση στοργυλής Τράπεζας με θέμα "Το βιβλίο τεκμήριο και μάρτυρας της εποχής του;". Το βιβλίο στις Προβιομηχανικές Κοινωνίες. Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 1982, σ. 363-373, ειδικά σ. 363-365.
73. Βλ. σχετικά όσα σημειώνει ο Robert Escarpit, *Sociologie de la Littérature*, Paris, PUF, 1986, σ. 74-75. Άλκης Αγγέλου, Το βιβλίο και ο χρήστης του: το λαϊκό ανάγνωσμα, Το βιβλίο στις Προβιομηχανικές Κοινωνίες, σ. 159-168, ειδικά σ. 162.
74. Οι στίχοι προέρχονται από το ανέκδοτο ακόμη έργο του Καισαρίου Δαπόντε "Βίβλος Βασιλειών" και έχουν κατ' επανάληψη αναδημοσιευτεί. Βλ. πρόχειρα Γ. Κεχαγιόγλου, Λαϊκά Λογοτεχνικά Έντυπα. 1., σ. 172.
75. Βλ. Γεώργιος Ζώρας, Πένθος θανάτου, ζωής μάταιον και προς Θεόν επιστροφή. Αθήναι 1970 [Βιβλιοθήκη Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας, 49], σ. 64.
76. Διήγησις του Αλεξάνδρου. *The Tale of Alexander. The rhymed version. Critical edition with an introduction and commentary* by David Holton, Θεσσαλονίκη 1974 [Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 1], σ. 184.
77. Βλ. Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, Νικόλαος Παπαδόπουλος, κρητικός στιχουργός του 16ου αιώνα στη Βενετία, Θησαυρίσματα, τόμ. 16 (1979), σ. 113-152, ειδικά σ. 126, 131. Ως Poeta αναφέρεται και σε

Έγγραφο του βενετού νοταρίου Rocho de Benedettis με ημερομηνία 3 Ιανουαρίου 1566. Με αυτό ο Nicolaus Papadopulo quondam domini Michalis de Creta Poeta eximius ώριζε ως αντιπροσώπους του την Agnetem eius sorrorem, τον dominum Matheum de Priolis cretensem eius sorrorium και τον dominum Georgium Vasmulum eius patrum για να παραλάβουν στο Χάνδακα όσα πράγματα δικά του είχε αφήσει εκεί. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 433 (Rocho de Benedettis), Atti, Libro 1566, f. 7^v-8^r.

78. Ό.π., σ. 150-152, όπου δημοσιεύονται τα σχετικά έγγραφα.
79. Βλ. Νικόλαος Κατραμής, Φιλολογικά Ανάλεκτα Ζακύνθου, εν Ζακύνθω 1880, σ. 259-270, που επανεκδίδει το κείμενο της "Βατραχομουμαχίας" από την έκδοση του 1539 (αντίτυπο Μαρτίνου Κρουσίου με βάση το οποίο ο τελευταίος το ανατύπωσε στην Turcograecia, 1584). Βλ. επίσης Βασίλειος Φρ. Τωμαδάκης, Νεοελληνικά μεταφράσεις, παραφράσεις και διασκευαί της "Βατραχομουμαχίας", εν Αθήναις 1973, σ. 24-37.
80. Λ.χ., ο Πουολόγος σώζεται σε 7 χειρόγραφα, ο Πόλεμος της Τρωάδος επίσης σε 7, ο Διγενής Ακρίτας σε 6, ο Λίβιστρος και Ροδάμνη σε 5, η διήγησις Παιδιόφραστος σε 5, κ.ά.
81. Έργο για τη ναυμαχία της Ναυπάκτου έγραψε και ο Νικόλαος Παπαδόπουλος ιταλικά. Βλ. έκδοσή του από το Ν.Μ. Παναγιωτάκη, Νικόλαος Παπαδόπουλος, κρητικός στιχουργός του 16ου αιώνα, σ. 135-150. Παρουσίαση των φυλλαδίων αυτών βλ. στις Giovanna Cecconi, Le voci e gli ecchi. Antologia di testi per l'audio, Venezia e la difesa del Levante da Lepanto a Candia 1570 - 1670, Venezia 1986, σ. 36-44. Βλ. επίσης όσα σημειώνουμε στη σ. 247, σημ. 115.
82. Το σχετικό απόσπασμα δημοσιεύεται αμέσως παρακάτω.
83. Βλ. David Holton, Διήγησις του Αλεξάνδρου, σ. 184.
84. Βλ. σχετικά E. Follieri, Su alcuni libri, σ. 130-145 και του πίνακες 8, 9. Της ίδιας, Il libro greco per i Greci, σ. 490.
85. Ό.π., σ. 144.
86. Ωστόσο, για τις επεμβάσεις τους αυτές οι επιμελητές κατακρίθη-

- καν από τους συγχρόνους τους. Βλ. Σπ. Λάμπρος, Αι κατά των τυπογράφων της Βενετίας αιτιάσεις του Καισαρίου Δαπόντε και του Παχωμίου Ρουσάνου, σ. 337-351.
87. Βλ. E. Follieri, *Su alcuni libri*, σ. 124. Αναστατική έκδοση του έργου κυκλοφόρησε τελευταία: Νικολάου Λουκάνη Ομήρου *Ιλιάς*, Βενετία 1526. Εισαγωγή Francis R. Walton, Αθήνα 1979 [Θησαυροί της Γενναδείου 2].
88. Βλ. David Holton, *A set of sixteenth century woodcuts in greek popular texts*, Ελληνικά, τόμ. 25 (1972), σ. 371-376.
89. Βλ. πρόχειρα Lorenzo Baldacchini, *Bibliografia delle stampe popolari religiose del XVI - XVII secolo*. *Bibliotheca Vaticana, Alessandrina, Estense, Firenze* 1980 [Biblioteconomia e Bibliografia. Saggi e studi 13], σ. 10.
90. Βλ. πρόχειρα L. Febvre — H.-J. Martin, *L' apparition du livre*, σ. 133-156. Η κακή ποιότητα των ξυλογραφιών αυτών αποδεικνύεται αν τις συγκρίνουμε με τις εκπληκτικής τέχνης ξυλογραφίες που κοσμούν την *Hypnerotomachia Poliphili* του Francesco Colonna (Venezia, Aldo Manuzio, 1499). Για την εικονογράφηση του ελληνικού βιβλίου βλ. Γ. Βελουδής, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκήδων*, σ. 94-99 και Α. Κουμαριανού - Α. Δρούλια - E. Layton, *Το Ελληνικό Βιβλίο*, σ. 268-269.
91. Μια από τις ξυλογραφίες αυτές που εικονίζει τον Αλέξανδρο πάνω στο Βουκεφάλα χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στην έκδοση της *Alexandreida in rima* (1521). Βλ. D. Holton, *A set of sixteenth century woodcuts*, σ. 373.
92. Η ξυλογραφία αυτή έγινε με βάση τις οδηγίες που ο Γιούστος Γλυκός σημείωσε στο τέλος του κειμένου (στ. 617-632).
93. Βλ. σχετικά L. Febvre — H.-J. Martin, *L' apparition du livre*, σ. 146-147 και S. H. Steinberg, *Five Hundred Years of Printing* [= *Cinque secoli di stampa*, Torino 1982, σ. 117].
94. Για τη διαφήμιση του ελληνικού βιβλίου στους προηγούμενους αιώνες βλ. Γ. Θ. Ζώρας, *Η διαφήμιση στα παλαιά κείμενα*, *Επιθεώρησις*

- Ρώμης, τόμ. 2, τεύχ. 3 (Μάρτιος 1939), σ. 3-5 του ανατύπου. Θεόδωρος Δ. Γιαννακόπουλος, Βιβλιοπωλικαί διαφημίσεις - μισσέρ Δαμιανός, Ο Βιβλιόφιλος, τόμ. 9, τεύχ. 39 (1955), σ. 43-47. Γιώργος Μπάκος, Η "διαφημιστική" προβολή του βιβλίου κατά την Τουρκοκρατία, Το βιβλίο στις Προβιομηχανικές Κοινωνίες, σ. 113-135.
95. Βλ. É. Legrand, *Bibliographie Hellénique ...aux XVe et XVIe siècles*, τόμ. 1, σ. 236. Είναι προφανής η συγγένεια του διαλόγου αυτού με τον ανάλογο διάλογο σε αρχαία ελληνική γλώσσα (φιλομαθής, βιβλιοπώλης και βίβλος) που δημοσιεύεται στο "Γέρας εἰ μ' ὀνομάσειας σπάνιον τῶν σπουδαίων" (ό.π., σ. 166-168, αρ. 61), έργο του μητροπολίτη Μονεμβασίας Αρσένιου Αποστόλη (βλ. E. Follieri, *Il libro greco per i Greci*, σ. 489-490), και παλαιότερα, με τον "διάλογο Στεφάνου τοῦ Μέλανος Βιβλιοπώλης καί φιλομαθῆς", που βρίσκεται στην έκδοση της Σούδας του 1499 (βλ. É. Legrand, ό.π., σ. 64, αρ. 25).
96. Βλ. E. Layton, *Notes*, σ. 133, σημ. 38. Από παραδρομή ο Λ. Πολίτης αποδίδει το δίστιχο αυτό στη διήγηση Βελισσαρίου. Βλ. L. Politis, *Venezia, come centro della stampa*, σ. 446, σημ. 7.
97. Βλ. *Il Teseida Neogreco. Libro 1. Saggio di edizione a cura di Enrica Follieri*, Roma-Atene 1959, σ. 9-10.
98. Η σχετική με το ζήτημα αυτό ελληνική βιβλιογραφία είναι λιγοστή και άνιση. Το υποκεφάλαιο: Διακίνηση-κυκλοφορία, που αφιερώνουν σε αυτό οι Α. Κουμαριανού - Λ. Δρούλια - E. Layton, Το Ελληνικό βιβλίο, σ. 217-218 εξαντλεί το θέμα σε δύο μόνο σελίδες και δεν ασχολείται καθόλου με το 16ο αιώνα. Σποραδικές αλλά ενδιαφέρουσες γενικεύσεις επιχειρεί ο Φ. Ηλιού, Σημειώσεις για τα "τραβήγματα", και ο Γ. Βελουδής, Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκῆδων, σ. 117-126. Για μια θεωρητική προσέγγιση στο θέμα βλ. R. Escarpit, *Sociologie de la Littérature*, σ. 70-95.
99. Αν και αναφέρονται στη διακίνηση του βιβλίου στο 18ο αιώνα ενδιαφέρουν για τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν και οι εργασίες του Spyros Asdrachas, *Faits économiques et choix cultu-*

rels: à propos du commerce de livres entre Venise et la Méditerranée Orientale au XVIIIe siècle, *Studi Veneziani*, τόμ. 13 (1971), σ. 587-621, ειδικά σ. 616-619, για το λαϊκό βιβλίο, και της Ε. Λιάτα, *Ειδήσεις για την κίνηση του ελληνικού βιβλίου*, σ. 1-35.

100. Βλ. Φ. Ηλιού, *Σημειώσεις για τα "τραβήγματα"*, σ. 135.
101. Βλ. Στ.Ε. Κακλαμάνης, *Ειδήσεις για την διακίνηση του έντυπου δυτικού βιβλίου στον βενετοκρατούμενο Χάνδακα*, σ. 152-176.
102. Ό.π., σ. 163-164 για το Χάνδακα. Για τα άλλα κέντρα βλ. Γ. Σ. Πλουμίδης, *Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες*, σ. 92-97.
103. Βλ. Γ. Σ. Πλουμίδης, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας (1554-1600)*, *Ιωάννινα* 1985, σ. 9, αρ. 31.
104. Βλ. Στ. Ε. Κακλαμάνης, *Ειδήσεις για την διακίνηση του έντυπου δυτικού βιβλίου*, σ. 159-160, σημ. 1. Βλ. εδώ και την σημ. 26.
105. Εκτός από τη διάδοση που γνώρισε η "Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη" στην ηπειρωτική Ελλάδα, για την οποία βλ. παρακάτω, είναι γνωστή βιβλιογραφικά και μια άλλη μαρτυρία που τοποθετείται στα μέσα του 16ου αιώνα. Η μαρτυρία αυτή συνδέεται με την οικονομική υπόθεση των αδελφών και κληρονόμων του ποτέ παπα Βασιλείου Βάρελι με τον πρωτοπαπά Ναυπλίου Νικόλαο Μαλαξό, σχετικά με την τύχη ενός αριθμού βιβλίων που του είχε στείλει ο Βάρελις στο Χάνδακα (1555-1557) για να τα πουλήσει εκεί. Ανάμεσα στα βιβλία της παρτίδας αυτής ήταν και 50 αντίτυπα της ιστορίας του Σπανού (βλ. εδώ Κατάλογος, αρ. 36). Βλ. Φ. Μαυροειδή, *Ειδήσεις για ελληνικά τυπογραφεία της Ιταλίας τον 16ο αιώνα*, σ. 241-247, 251-252.
106. Βλ. *Ιάκωβος Τριβώλης Ποιήματα. Herausgegeben, übersetzt und erklärt von Johannes Irmscher, Berlin 1956*, σ. 68.
107. Ό.π., σ. 76.
108. Για τη διάδοση των έντυπων αυτών εικόνων στην Κρήτη βλ. *Le iscrizioni cretesi di Desiderio dal Legname, pubblicate per le nozze Vivaldelli Viglierchio da Giuseppe Gerola, Verona 1907*, σ.

- 10-11,18 (23). Τέτοιου είδους εικόνες τύπωνε και ο Νικόλαος Παπαδόπουλος. Βλ. Ν.Μ. Παναγιωτάκης, Νικόλαος Παπαδόπουλος, κρητικός στιχουργός του 16ου αιώνα, σ. 116-117. Για τις *stampe* γενικά στην Ιταλία βλ. Francesco Novati, *La storia e la stampa nella produzione popolare italiana, con un elenco topografico di tipografi e calcografi italiani che dal sec. XV al XVIII impressero storie e stampe popolari*, Bergamo 1907.
109. Για τον όρο "λαϊκός" βλ. Natalie Zemon Davis, *Society and Culture in Early Modern France* [= *Le culture del popolo. Sapere, rituali e resistenze nella Francia del Cinquecento*, Torino 1980 σ. 260].
110. Για τα διάφορα είδη κοινού του βιβλίου βλ. R. Escarpit, *Sociologie de la Littérature*, σ. 97-107.
111. Από τον πρόλογο της πρώτης έκδοσης του Ερωτόκριτου. Βλ. πρόχειρα, Φ. Ηλιού, *Σημειώσεις για τα "τραβήγματα"*, σ. 117.
112. Βλ. Ιωαννίκιος Καρτάνος, *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη*, Βενετία 1536. Επιμέλεια κειμένου - Εισαγωγή - Σχόλια - Γλωσσάριο Ελένη Κακουλίδη — Πάνου, τόμ. Α', Αθήνα 1988, σ. 103.
113. Βλ. Στέφανος Μακρυμίχαλος, *Ελληνικοί Πορτολάνοι του 16ου, 17ου και 18ου αιώνας*, *Ο Εραμιστής*, τόμ. 1 (1963), σ. 128-155 και σ. 211-221, ειδικά πίνακας 7 μεταξύ των σελίδων 144 και 145 όπου αναδημοσιεύεται ο πρόλογος του Δ. Τάγια από την έκδοση του 1780
114. Βλ. Ε. Κακουλίδη — Πάνου, *Ιωαννίκιος Καρτάνος, Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη*, σ. 20
115. Βλ. σχετικά Ν.Μ. Παναγιωτάκης, *Έρευναι εν Βενετία, Θησαυρίσματα*, τόμ. 5 (1968), σ. 45-118, ειδικά σ. 59 κε. Για την πνευματική ζωή στο Χάνδακα βλ. επίσης Στυλιανός Αλεξίου, *Το Κάστρο της Κρήτης και η ζωή του στον ΙΣΤ' και ΙΖ' αιώνα*, *Κρητικά Χρονικά*, τόμ. 19 (1965), σ. 146-178, ειδικά σ. 155-170.
116. Βλ. όσα σημειώνει ο R. Escarpit, *Sociologie de la Littérature*, σ. 101-105.
117. Τόσο ο Ιάκωβος Τριβώλης όσο και ο Τζάνε Βεντράμος αναφέρονται

συχνά στα έγγραφα ως ευγενείς, θα ήταν όμως λάθος αν εκλαμβάναμε τον τίτλο αυτό στην κυριολεξία. Η κερκυραϊκή και η ναυπλιακή ευγένεια δεν έχει σε τίποτε να κάνει με την κρητική λ.χ., πολύ δε περισσότερο με τους διαφόρους τίτλους ευγενείας που συναντούμε στην Ιταλία και στην Ευρώπη στα χρόνια αυτά. Πόσο πραγματικά ευγενείς ήταν το διαπιστώνουμε από τα ταπεινά επαγγέλματα που ασκούσαν.

117. Για τον Ιωαννίκιο Καρτάνο βλ. Ε. Κακουλίδη - Πάνου, Ιωαννίκιος Καρτάνος, Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη, σ. 13-17 και την εκεί καταχωρισμένη βιβλιογραφία. Για το Δαμασκηνό Στουδίτη βλ. Θεσσαυρός Δαμασκηνού του υποδιακόνου και Στουδίτου του Θεσσαλονικέως... Εισαγωγή-Βιογραφία συγγραφέως υπό Ευαγγέλου Χρ. Δελήμου, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 3-14.
118. Λ.χ., η μισογυνική λογοτεχνία απασχόλησε και τη "λόγια" λογοτεχνία. Αρκεί να αναφερθεί εδώ το *De claris mulieribus* του Giovanni Boccaccio (1313-1375), η ιταλική μετάφραση του οποίου γνώρισε μεγάλη εκδοτική επιτυχία στον 16ο αιώνα.
119. Βλ. παρακάτω σ. 154.
120. Βλ. Giorgio Raimondo Cardona, *Culture dell' oralità e culture della scrittura*, *Letteratura Italiana*, τόμ. 2. *Produzione e Consumo*, σ. 25-101, ειδικά σ. 55-58. Χρήσιμη παραμένει ακόμη η μελέτη του F. Novati, *La storia e la stampa nella produzione popolare italiana*, σ. 17-22. Ottavia Niccoli, *Profeti e Popolo nell' Italia del Rinascimento*, Roma-Bari 1987, σ. 27-34 για το ρόλο των *cantastorie* στη διάδοση της λαϊκής κουλτούρας. Ο Λέανδρος Βρανούσης ^{αντιδιαστέλλει} την ελληνική έντυπη λαϊκή λογοτεχνία από τη γαλλική *littérature du colportage*. Βλ. Το βιβλίο στις Προβιομηχανικές Κοινωνίες, σ. 370.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΙΑΚΩΒΟΣ ΤΡΙΒΩΛΗΣ (1490 ci. - 1547)

Ο Ιάκωβος Τριβώλης² είναι ο ποιητής δύο άνισων ποιοτικά έμμετρων έργων γραμμένων σε λαϊκή γλώσσα, της "Ιστορίας του Ταγιαπιέρα" (γρ. 1521 / έκδ. 1523) και της "Ιστορίας του με της Σκότζιας με τη ρήγισσα της Εγγλιτέρρας" (γρ. 1540 / έκδ. 1543), σύμφωνα με τη ρητή μαρτυρία του ίδιου που διαβάζουμε στους τελευταίους στίχους των έργων του:

Από μένα τον Τριβώλη
εγεννήθη η ρίμα όλη
και ει τινός ουδέν αρέση
άλλη ας κόμη κι ας παινέση.
Εγραφα και τύπωσά το
και εισέ ρίμαν έβαλά το.

(Ιστ. Ταγιαπιέρα, στ. 301-306)

και

και οπού θελήση να ιδή ποιος είναι ο γραφέας,
Τριβώλης ο Ιάκωβος, υιός της καλογραφίας,

εις χίλιους πεντακόσιους και αρχή με τους σαράντα,
στην Βενετιά την φουμιστήν, οπού να στέκη πάντα,
στις κέ' του Απριλιού, μπαίνοντας του Μαΐου,
και όλοι να έχετε χαράν εκ πνεύματος αγίου.

(Ιστ. με Σκότζιας, στ. 367-372).

Ο Ιάκωβος Τριβώλης γεννήθηκε στην Κέρκυρα την τελευταία, πιθανότατα, δεκαετία του 15ου αιώνα². Καταγόταν από τη γνωστή Βυζαντινή οικογένεια των Τριβώλη³, μέλη της οποίας είχαν καταφύγει και εγκατασταθεί στην Κέρκυρα μετά την πτώση του Δεσποτάτου του Μυστρά στους Τούρκους (1460) μαζί με τόσους άλλους βυζαντινούς πρόσφυγες, λογίους και ανώτερα στελέχη της κοινωνίας εκείνης, που προτίμησαν τη φυγή από την υποταγή τους στο νέο κυρίαρχο⁴. Μέλη της οικογενείας αυτής ήταν, μεταξύ άλλων, ο πολύς Μιχαήλ Τριβώλης, γνωστότερος ως Μάξιμος ο Γραικός (1470 ε. - 1556)⁵, που έδρασε στη Ρωσία, και ο κωδικογράφος και βιβλιόφιλος Δημήτριος Τριβώλης (ακμή 1456 - 1491)⁶, που μαρτυρείται ήδη στην Κέρκυρα το 1462, πριν ξεκινήσει τη μακρόχρονη περιπλάνησή του αρχικά στην Κρήτη (1465 : Γόρτυνα) και στη συνέχεια στην Ιταλία (1472 : Ρώμη), για να καταλήξει, άγνωστο κάτω από ποιες συνθήκες ακριβώς, ύστερα από μια νέα σύντομη παραμονή του στην Κέρκυρα (1481), στην Άρτα, όπου τον βρήκε εκεί εγκαταστημένο το 1491 ο Ιανός Λάσκαρις κατά τη δεύτερη χρονικά περιοδεία του στην τουρκοκρατούμενη Ανατολή όταν αναζητούσε χειρόγραφα για λογαριασμό του Λαυρεντίου των Μεδίκων. Ποια ήταν η συγγενική σχέση του Τριβώλη αυτού με τον πατέρα του Ιακώβου αγνοούμε. Η υπόθεση που φαίνεται να διατύπωσε πρώτος ο

γνωστός Κερκυραίος ιστοριοδίφης Λαυρέντιος Βροκίνης σε επιστολή του προς το Σπυρίδωνα Λάμπρο (1907)⁷ και που έγινε αποδεκτή από όλους όσοι μίλησαν ως τώρα για το στιχουργό⁸, ότι πατέρας του Ιακώβου ήταν ο κωδικογράφος Δημήτριος, όσο ελκυστική και αν είναι, δεν στηρίζεται σε καμία αξιόπιστη μαρτυρία και επιπλέον δεν ευσταθεί για δύο λόγους: αφενός, λόγω της μακρόχρονης απουσίας του από την Κέρκυρα ο Δημήτριος δεν πρέπει να εγκαταστάθηκε εκεί μόνιμα ποτέ ούτε και να απέκτησε απογόνους, μολοντί ορισμένα από τα χειρόγραφα της βιβλιοθήκης του βρήκε και κατέγραψε ο Λάσκαρις στην Κέρκυρα (και στην Άρτα). Κι αφετέρου, γιατί έρχεται σε αντίθεση με τις αρχαιακές πληροφορίες που διαθέτουμε για τον πατέρα του Ιακώβου, σύμφωνα με τις οποίες ονομαζόταν Βενέδικτος (Βενο)⁹. Αν πράγματι υπήρχε κάποια συγγενική σχέση, αυτή θα αφορούσε τον πατέρα του Ιακώβου με το κωδικογράφο Δημήτριο Τριβώλη - ήταν, ίσως, αδελφία ή πρωτοξάδελφα - και όχι με το στιχουργό. Η οικογένεια Τριβώλη συναντάται για πρώτη φορά ως ευγενής το 1490, όταν μαζί με 24 άλλες, ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγονταν των Επαρχών, των Νουκίων και των Σοφιανών, μπήκε στο Συμβούλιο των Ευγενών της Κέρκυρας¹⁰. Πρώτο μέλος της οικογενείας Τριβώλη, που πήρε μέρος στο Συμβούλιο αυτό του 1490, ήταν ο άγνωστος από αλλού Μιχαήλ Τριβώλης¹¹, πρόσωπο το οποίο λανθασμένα ταυτίζεται με το μετέπειτα Μάξιμο το Γραικό¹².

* * *

Δεν υπάρχουν πληροφορίες για τα πρώτα χρόνια της ζωής του Ιακώβου Τριβώλη ούτε και για την παιδεία του. Στην Κέρκυρα λειτουργούσαν ιδιωτικά - αλλά και δημόσια λίγο αργότερα - σχολεία, όπου οι νεαροί βλαστοί των ευγενικών και των εύπορων αστικών οικογενειών της πόλης αποκτούσαν τα απαραίτητα μορφωτικά εφόδια για τη ζωή τους¹³. Για το πόσο καλλιέργησε τα γράμματα ο Ιάκωβος Τριβώλης και πόσο χρήσιμη του στάθηκε η παιδεία που έλαβε, τους καλύτερους, ασφαλώς, μάρτυρες τους αποτελούν το ποιητικό του έργο¹⁴ και οι επαγγελματικές και κοινωνικές (δημόσιες) δραστηριότητες που ανέπτυξε στα επόμενα χρόνια. Επιπλέον δεν χωρεί καμία αμφιβολία ότι ήταν γνώστης της σύγχρονης του ιταλικής λογοτεχνίας. Τα στοιχεία δεν λείπουν. Η "Ιστορία του μετ' της Σκότζιας με τη ρήγισσα της Εγγλιτέρας" έχει ως πρότυπο μεταγενέστερη διασκευή διήγησης αντλημένης από το "Δεκαήμερο" του Βοκκακίου, την *Historia de li doi nobilissimi amanti* ανωνύμου (α Βενετίας 1524)¹⁵, ενώ στην "Ιστορία του Ταγιοπιέρα" κάνει σαφή υπαινιγμό στο Ρινάλδο και στον Ορλάνδο, ήρωες που δέσποζαν στην έντυπη λογοτεχνία της εποχής.

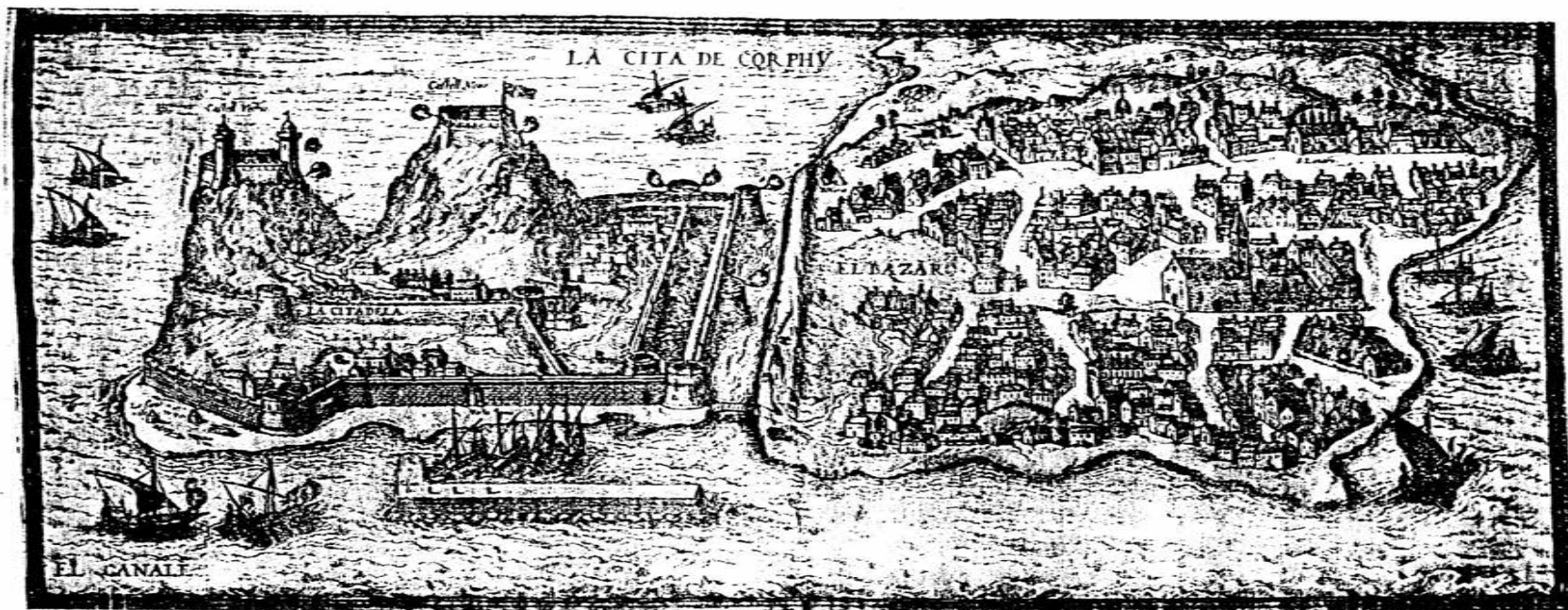
Κάλλιος έν' παρά Αχιλλέας
και ο ανδρειωμένος Αίας.
Τί ο Εκτωρ της Τρωάδος
ή εκείνος ο Ρενάλδος,
τί Ορλάνδος ακουσμένος,
πού 'τον ξε όλους διαλεμένος!

(Ιστ. Ταγιοπιέρα, στ. 37-42).

Ειδικότερα, πίσω από την παράθεση των ονομάτων των δύο αυτών πρώων βρίσκεται για λόγους αποκλειστικά χρονολογικούς ο Orlando innamorato του Matteo Maria Boiardo (α' έκδ. Φερράρα 1483)¹⁴ και όχι ο Orlando furioso του Lodovico Ariosto (α' έκδοση Φερράρα 1516, β' έκδ. Φερράρα 1521, οριστική Φερράρα 1532) ή, λιγότερο, ο Morgante του Luigi Pulci (α' έκδ. Φλωρεντία 1481/2). Και τα τρία αυτά λογοτεχνικά κείμενα έγιναν best sellers και γνώρισαν εντυπωσιακή εκδοτική επιτυχία - ο Orlando innamorato από το 1483 ως τα μέσα του 16ου αιώνα κυκλοφόρησε σε περισσότερες από είκοσι εκδόσεις¹⁷ - και διάδοση ως λαϊκά αναγνώσματα¹⁸.

Η πρώτη χρονικά μαρτυρία που διαθέτουμε για τον Ιάκωβο Τριβώλη ανάγεται στα 1512¹⁹. Πρόκειται συγκεκριμένα για μια πληρεξουσιότητα που του έκανε ο συγγενής του, δίχως άλλο, Στάμος Τριβώλης στην Κέρκυρα για να τον εκπροσωπήσει σε υποθέσεις του, η φύση των οποίων δεν κατονομάζεται. Αν όμως προς την κατεύθυνση αυτή το εν λόγω νοταριακό έγγραφο δεν είναι διαφωτιστικό, αποδεικνύεται πολύτιμο, γιατί μας επιτρέπει να τοποθετήσουμε τη γέννηση του Ιακώβου μέσα στην τελευταία δεκαετία του προηγούμενου αιώνα, εφόσον, για να είναι έγκυρη η πληρεξουσιότητα, έπρεπε να είχε συμπληρώσει το 14ο έτος της ηλικίας του²⁰. Στα αμέσως επόμενα χρόνια ο Ιάκωβος Τριβώλης πρέπει, όπως θα δούμε, να νυμφεύθηκε και το 1520 μαρτυρείται για πρώτη φορά ως μέλος του Συμβουλίου των 150, από το οποίο εκλέγονταν τα πρόσωπα που θα ασκούσαν σε ετήσια, συνήθως, βάση τα διάφορα τοπικά αξιώματα²¹. Μέλη του Συμβουλίου αυτού εκλέγονταν ευγενείς στην καταγωγή ηλικίας τουλάχιστον 20 ετών²², στοιχείο και αυτό που έρχεται να

Η πόλη της Κέρκυρας στο πρώτο ήμισυ του 16ου αιώνα
(Ε. Βακκίον, *Il dominio Veneto su Corfù*, σ. 80).

ενισχύσει τη χρονολόγηση της γέννησής του στην τελευταία δεκαετία του 15ου αιώνα.

Η παρουσία του στην Κέρκυρα το 1520 μαρτυρείται και από μια άλλη πηγή, η οποία, επιπλέον, αφήνει να διαφανούν και οι επαγγελματικές του ασχολίες. Η "Ιστορία του Ταγιάπιέρα", η μια από τις δύο ποιητικές του συνεέσεις, πραγματεύεται την καταναυμάχηση της φούστας του Τούρκου πειρατή Γεωργίου Μορο από την πολεμική γαλέρα του Βενετού σοπρασμίτο Ιωάννη Αντωνίου Tagliarietra, που συνέβη στις 25 Ιανουαρίου 1520 κοντά στο Δυρράχιο²³. Το γεγονός αυτό ο Τριβώλης το αφηγείται με πολλές και χαρακτηριστικές λεπτομέρειες που εντυπωσιάζουν για την ακρίβειά τους²⁴ και μας δημιουργούν, δικαιολογημένα, την υπόνοια ότι είχε γνωρίσει τα καθέκαστα από πρώτο χέρι²⁵ στην Κέρκυρα, όπου κατέπλευσε μετά τη νίκη της η γαλέρα του Βενετού σοπρασμίτου. Κάτω από το γενικό ενθουσιασμό του κερκυραϊκού πληθυσμού για την απαλλαγή του από το φοβερό αυτόν πειρατή που λυμαινόταν την περιοχή και προκαλούσε σημαντικές καταστροφές στην τοπική ναυσιπλοΐα και οικονομία²⁶, παρορμήθηκε, ασφαλώς, και ο Τριβώλης για να συνεέσει το κακότεχνο αυτό στιχούργημα, δείγμα, χωρίς αμφιβολία, κάποιας πρώιμης ακόμη τριβής του με τον έμμετρο λόγο.

Η σύνθεση της "Ιστορίας του Ταγιάπιέρα" πρέπει να είχε ολοκληρωθεί μέσα στους τελευταίους μήνες του 1520, αν λάβουμε τοις μετρητοίς τη μαρτυρία του ίδιου του Τριβώλη ότι ο τότε γενικός προβλεπτής της Κέρκυρας (Provveditor General di Corfu) Sebastiano Moro είχε μόλις επιστρέψει στη Βενετία.

Ο Θεός να του [=Ταγιάπιέρα] δώσει χρόνους
και χίλιες χιλιάδες ερόνους.

να τον δω και προβεδόρο,
ωσάν είδα και τον Μόρο,
λέγω τον μισέρ Μπαστία,
πού 'ν' εδά στην Βενετία.

(Ιστ. Ταξιαπιέρα, στ. 295-300)

Η απειρία του Σεβαστιανού Μορο ως γενικού προβλεπτή Κερκύρας²⁷ υπήρξε ασυνήθιστα σύντομη (ανακλήθηκε σχεδόν αμέσως για να χρησιμοποιηθεί σε πιο επείγουσες υπηρεσίες): σύμφωνα με τα πολύτιμα σήμερα Ημερολόγια του Βενετού ιστορικού Mariño Sanudo ο Μορο αναχώρησε από τη Βενετία για την Κέρκυρα τη νύκτα της 19 Ιουνίου 1520 με τη γαλέρα του γαμπρού του Bernardo Dolfin²⁸ και επέστρεψε στις 4 Σεπτεμβρίου του ίδιου χρόνου²⁹, ημέρα που παρουσίασε την Έκθεσή του (Relazione) για την αμυντική κατάσταση του νησιού στο Collegio³⁰. Η τελευταία αυτή ημερομηνία αποτελεί, επομένως, το terminus ad hoc της ολοκλήρωσης της σύνθεσης της "Ιστορίας του Ταξιαπιέρα", αφού άλλωστε οι παραπάνω στίχοι είναι ενδεχόμενο να προστέθηκαν στο τέλος της αρχικής σύνθεσης του στιχουργήματος (όπου και βρίσκονται). Ο Σεβαστιανός Μορο ήταν πρόσωπο γνωστό στους Κερκυραίους ήδη από τον Ιούλιο του 1516, όταν για τρία περίπου χρόνια (ως τον Ιανουάριο του 1519) υπηρετούσε με επιχειρησιακό κέντρο το νησί ως γενικός προβλεπτής του βενετικού στόλου (Provveditor General da Mar)³¹.

Η σύνδεση του Ιακώβου Τριβόλη με τη ναυτική επιτυχία του νεαρού Βενετού σπρακόμιτου που εκδηλώνεται με την "Ιστορία του Ταξιαπιέρα" θα πρέπει, ενδεχομένως, να αναζητηθεί - ίσως μάλιστα

και να αποδοθεί - στις επαγγελματικές δραστηριότητες του στιχουργού μας στην Κέρκυρα. Ο Τριβώλης αναφέρεται έμμεσα στις επαγγελματικές του ασχολίες όταν γράφει στην "Ιστορία του Ταγιαπιέρα":

Κάμειν ήθελα και άλλα
που του [=Ταγιαπιέρα] πρέπουσι μεγάλα
αμή ο νους εν' συχυσμένος
στην τοάνα είναι βαλμένος.

(Ιστ. Ταγιαπιέρα, στ. 285-288).

Προφανώς ο Ιάκωβος Τριβώλης εργαζόταν ως υπάλληλος στο Τελωνείο (τοάνα = dogana), ή, πιθανότατα, ήταν ενοικιαστής κάποιου δασμού και συνέθεσε το κακό από κάθε άποψη στιχουργικό του μέσο στην τύρβη και την ένταση της δουλειάς του³². Πράγματι, από μεταγενέστερη πηγή³³ γίνεται γνωστό ότι ο Ιάκωβος Τριβώλης υπήρξε επί σειρά ετών, συγκεκριμένα από το 1523 ως το 1537, ενοικιαστής του φόρου επί της λιανικής πώλησεως του κρασιού στην Κέρκυρα (*datio del vin a spina*), πληροφορία που επίσης μας επιτρέπει να τον εντάξουμε στους ευκατάστατους πολίτες του νησιού. Η ιδιότητά του ως Κερκυραίου ευγενή δεν έρχεται σε αντίθεση με τις επαγγελματικές δραστηριότητές του, ούτε και η μίσθωση των φόρων του Δημοσίου εθεωρείτο ευτελής ενασχόληση - άλλωστε μπορούσε να υπενοικιάσει τους φόρους και να μη "φαίνεται", επομένως, ότι ασκεί το επάγγελμα αυτό. Η κερκυραϊκή ευγένεια³⁴ δεν αντιστοιχεί με την Κρητική ανάλογή της, που είχε παράδοση κάποιων αιώνων και η σύνθεσή της είχε παγιωθεί από τα πρώτα χρόνια της Βενετοκρατίας στην Κρήτη³⁵. Πράγματι, το όνομα του Ιακώβου Τριβώλη το

7

συναντούμε στον κατάλογο των μελών του Συμβουλίου των 150 και πάλι το έτος 1521, 1522, 1523 και 1524, ο ίδιος όμως δεν επιδιώκει να εκλεγεί σε κανένα από τα τοπικά αξιώματα³⁶.

Το 1523 ο Τριβώλης γνώρισε για πρώτη φορά την ικανοποίηση να δει τυπωμένο έργο του, την "Ιστορία του Ταγιάπιέρα". Αντίτυπο της έκδοσης αυτής δεν έφτασε ως τις ημέρες μας, η ύπαρξή της όμως δεν υπάρχει λόγος να αμφισβητηθεί³⁷ αφού μαρτυρείται από πολλούς μελετητές, τον Ανδρέα Μουστοξύδη (1843)³⁸, το Σπυρίδωνα Βελούδη (1856)³⁹ και το Χριστόφορο Φιλιπτά⁴⁰, και, επιπλέον, βρίσκεται χρονικά κοντά στο ιστορικό γεγονός που περιγράφει. Η επικαιρότητα δεν ήταν άσχετη με την εκδοτική επιτυχία ενός κειμένου, την καιείρωσή του ανάμεσα στα άλλα κείμενα της εποχής και τη γρήγορη επανέκδοσή του⁴¹. Επομένως, η "Ιστορία του Ταγιάπιέρα" [= Ανδραγαθείαις Ταγιάπέτρα, Σαβίου 1523] θα πρέπει να θεωρηθεί ως η πρώτη από τις λαϊκές εκδόσεις των Nicolini da Sabbio - Δαμιανού di Santa Maria και όχι ο "Απολλώνιος" του 1524 (αντίτυπο της Biblioteca Estense της Modena) και η λαθεύουσα έκδοση του "Πένθους θανάτου" του ίδιου έτους, όπως δεχόμασταν ως τώρα. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε κάτω από ποιες συνθήκες η "Ιστορία του Ταγιάπιέρα" έφτασε στο τυπογραφείο, όπως μπορούμε να τις παρακολουθήσουμε στην έκδοση του άλλου στικουργήματός του, της "Ιστορίας του με της Σκότζιας", είκοσι χρόνια αργότερα (1543). Από τα στοιχεία που διασέτουμε προκύπτει ότι ο Ιάκωβος Τριβώλης δεν ταξίδεψε στη Βενετία στα χρόνια αυτά (1520 - 1523), πράγμα που θα μας επέτρεπε να αποδώσουμε την έκδοση του έργου στην πρωτοβουλία, στην οικονομική χρημγία και στην επιμέλεια του ίδιου του δημιουργού του. Αντίθετα, πιθανότερο φαίνεται ότι η "Ιστορία

του Ταγιάπιέρα" ακολούησε τον ίδιο δρόμο για το τυπογραφείο με εκείνον της "Ριμάδας του Αλέξανδρου" (επίλογος στ. 11-17). Προφανώς λόγω του επίκαιρου θέματός της η "Ιστορία του Ταγιάπιέρα" είχε καταστεί μέσα σε εξαιρετικά σύντομο διάστημα προσφιλές ανάγνωσμα του κερκυραϊκού λαού και των ναυτικών που σύχναζαν στο λιμάνι της Κέρκυρας και συνεπώς η έκδοσή της είχε εξασφαλισμένη από πριν την επιτυχία. Ενδεχομένως, με την υπόδειξη του Δημητρίου Ζήνου, ο Δαμιανός di Santa Maria ανέλαβε τη χρηματοδότηση της έκδοσης του κειμένου αυτού που τύπωσαν οι αδελφοί Nicolini da Sabbio και το οποίο στα επόμενα χρόνια θα γνωρίσει αξιόλογη εμπορική επιτυχία, αφού ως τα μέσα του αιώνα επανεκδόθηκε δύο ακόμη φορές, το 1528 και το 1544⁴².

Από έγγραφο του Κερκυραίου νοταρίου Pietro Spingo με ημερομηνία 26 Απριλίου 1526⁴³ πληροφορούμαστε ότι ο Ιάκωβος Τριβώλης ήταν νυμφευμένος με τη Μαριέττα, κόρη της "κυράττας Καλούλας, συμβίας του ποτέ μισέρ Μιχάλη του Αυλωνίτη". Ο γάμος του θα πρέπει να τοποθετηθεί στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του αιώνα, αφού δύο δεκαετίες αργότερα, το 1537, ο μεγαλύτερος γιός του Βενέδικτος (Βενο) αναφέρεται ως ενοικιαστής του φόρου επί της εμπορίας των βελανιδιών (*datio della valonia*)⁴⁴, ιδιότητα, δίχως άλλο, που προϋπέθετε κάποια ηλικία. Από το γάμο του με τη Μαριέττα ο Ιάκωβος Τριβώλης απέκτησε πέντε ακόμη παιδιά, δύο αγόρια, τον Καντίνο και το, μικρότερο, Δήμο (Δημήτρη), και τρία κορίτσια, τη Νίκη, τη Βοδούλα (Βεοδώρα) και την Κέρκυρα⁴⁵.

Από το 1523 ως το 1537 ο Ιάκωβος Τριβώλης πλειοδοτούσε στο Δημόσιο διατηρώντας σε όλην αυτή την περίοδο την ενοικίαση του

φόρου επί της λιανικής πώλησεως του κρασιού στην Κέρκυρα, φόρου ασφαλώς ιδιαίτερα προσοδοφόρου για τον ίδιο αλλά και δυσάρεστου για τον πληθυσμό, αφού επιβαλλόταν στη λιανική κατανάλωση του κρασιού στις ταβέρνες και στα οινοπωλεία της πόλης⁴⁶. Ο Τριβώλης στην αίτηση που υπέβαλε αργότερα στη Βενετική Σύγκλητο υποστήριξε ότι κατά το διάστημα που ήταν ενοικιαστής του φόρου αυτού ως το 1537 δεν έμεινε ποτέ χρεώστης στο Δημόσιο Ταμείο της Κέρκυρας, ισχυρισμό που δεν έχουμε κανένα λόγο να αμφισβητήσουμε: αρκεί να λάβουμε υπόψη ότι η Κέρκυρα ήταν ο ναύσταθμος του βενετικού στόλου στην Ανατολή και η μόνιμη έδρα του γενικού προβλεπτή θαλάσσης και ταυτόχρονα σημαντικός σταθμός του διαμετακομιστικού εμπορίου της Γαληνοτάτης⁴⁷. Δεχόταν, επομένως, στο λιμάνι της συχνότατα τις μοίρες του βενετικού στόλου και τα άλλα εμπορικά πλοία, από τα πληρώματα και τους επιβάτες των οποίων γινόταν μεγάλη κατανάλωση κρασιού στα καπηλεία και στα καταγώγια της πόλης.

* * *

Σημαντικός σταθμός στη ζωή του Ιακώβου Τριβώλη αλλά και της Κέρκυρας γενικότερα υπήρξαν οι πολεμικές επιχειρήσεις του οθωμανικού στρατού και στόλου κατά το σύντομο χρονικό διάστημα από 25 Αυγούστου ως 10 Σεπτεμβρίου 1537 στο νησί, που προκάλεσαν την καταστροφή της υπαίθρου και των αείχιστων ακόμη προαστίων της πόλης, με ανυπολόγιστες επιπτώσεις στην οικονομική και δημογραφική ιστορία της Κέρκυρας. Τα γεγονότα αυτά αλλά και το ψυχολογικό κλίμα που επικρατούσε τις φοβερές εκείνες ημέρες στους κατοίκους περιγράφονται με τρόπο ζωντανό και παραστατικό από τον

Ανδρόνικο Νούκιο, αυτόπτη μάρτυρα των γεγονότων, και είναι λίγο πολύ γνωστά⁴⁸. Η καταστροφή επηρέασε βέβαια και τον Τριβώλη, τον οποίον έπληξε οικονομικά, όχι μόνο γιατί από τις λεηλασίες των επιδρομών και τη φωτιά που ακολούθησε έχασε το μεγαλύτερο μέρος των υπάρχόντων του (ο ίδιος με την οικογένειά του κατέφυγε πίσω από τα τείχη του φρουρίου για να προστατευτεί), αλλά και γιατί η γενική καταστροφή των προαστίων του στέρησε τα έσοδα από το φόρο επί της λιανικής πώλησεως του κρασιού και τον άφησε στη δυσάρεστη θέση να χρωστά ο ίδιος στο Δημόσιο Ταμείο της Κέρκυρας για το 1537 386 δουκάτα και ο γιός του Βενέδικτος 50 δουκάτα για την ενοικίαση του φόρου πάνω στα βελανίδια⁴⁹, συνολικά 436 δουκάτα, ποσόν καθόλου ασήμαντο με τα μέτρα της εποχής.

Παρά το σκληρό χτύπημα που δέχτηκε, ο Τριβώλης δεν αδράνησε. Όταν πια ο κίνδυνος είχε απομακρυνθεί, ο κλονισμένος οικονομικά στιχουργός μας καταπιάστηκε με τη βοήθεια των γιών του με την ανασυγκρότηση της περιουσίας του, που σιγά-σιγά άρχισε να δείχνει τα πρώτα σημεία ανάκαμψης στα χρόνια που ακολούθησαν. Παράλληλα, αδυνατώντας να καταβάλει τα χρήματα που χρωστούσε στο Δημόσιο και εκμεταλλευόμενος τα ευεργετικά μέτρα που πήρε η Βενετία για την ανακούφιση των υπηκόων της μεταθέτοντας για αργότερα τη ρύθμιση των οικονομικών τους εκκρεμοτήτων προς αυτήν⁵⁰, ο Τριβώλης συνέχισε να ενοικιάζει διάφορα άλλα είδη φόρων που δεν κατονομάζει με ακρίβεια στην αίτησή του προς τη Βενετική Σύγκλητο (*per conto de diversi datii de vin, formazi et carne salade*)⁵¹, με την ελπίδα ότι έτσι θα πλήρωνε τα χρέη του και θα επανερχόταν στην ευημερία του παρελθόντος. Τα σχέδιά του όμως διαψεύστηκαν και η λήξη του βενετοτουρκικού πολέμου (1540) τον βρήκε να χρωστά στο Δημόσιο και νέα ποσά, που ως τις αρχές του 1544 είχαν

ανέλθει σε 391 δουκάτα ανεβάζοντας τα χρέη του στο συνολικό ποσό
(μαζί με τα 50 δουκάτα του γιού του) των 827 δουκάτων [386 +
391 + 50 = 827].

Οι οικονομικές αυτές εκκρεμότητες του Ιακώβου Τριβώλη προς το
Δημόσιο αποτελούσαν, όπως είναι φυσικό, σημείο τριβής με τις
Βενετικές Αρχές της Κέρκυρας και τον ανάγκασαν να επιχειρήσει
διαδοχικά ταξίδια στη Βενετία, για να πετύχει κάποια ευνοϊκή
ρύθμιση στο πρόβλημά του. Το πρώτο από τα ταξίδια αυτά ήταν
σχετικά σύντομο και τοποθετείται με ασφάλεια στα 1540. Ωστόσο, η
μοναδική μαρτυρία της παρουσίας του στη Βενετία δεν αφορά το
Βασικό σκοπό του ταξιδιού του αλλά τις λογοτεχνικές του ασχολίες.
Από τον επίλογο της "Ιστορίας του με της Σκότζιας με τη ρήγισσα
της Εγγλιτέρας" μαθαίνουμε ότι ο Ιακώβος Τριβώλης τελείωσε τη
σύνθεσή του έργου του στις 29 Απριλίου 1540 και το αφιέρωσε στο
γνωστό Κερκυραίο ευγενή Βίκτωρα Πετριτίνο ως δείγμα της φιλίας
και της εκτίμησής του προς αυτόν:

και όπου θελήση να ιδή ποιος είναι ο γραφέας,
Τριβώλης ο Ιακώβος, υιός της καλογραφίας,
εις χίλιους πεντακόσιους και αρχή με τους σαράντα,
στη Βενετιά την φουμιστήν, οπού να στέκη πάντα,
στες κέ του Απριλιού, μπαίνοντας του Μαΐου,
και όλοι να έχετε χαράν εκ πνεύματος αγίου.
Και έτσι το εχάρισα Βητόριου Πετριτίνου,
του ευγενούς και ένδοξου, ανδρείου και τιμίου,
καθημερινώς να το κρατή, να 'χη παρηγορία,
και μένα να με αγαπά με όλην την καρδιά.

(Ιστ. με Σκότζιας, στ. 367-376).

Πρόκειται συγκεκριμένα για την έμμετρη σε 376 δεκαπεντασύλλαβους ομοιοκατάληκτους στίχους διασκευή μιας novella από το "Δεκαήμερο" του Βοκκακίου (η εβδομή της εβδομής ημέρας)⁵², που περιγράφει την ερωτική ιστορία ενός βασιλόπουλου της Σκωτίας που κατάφερε ύστερα από πολλές προσπάθειες και θυσίες να κατακτήσει την καρδιά και να γευτεί τα κάλλη της βασίλισσας της Αγγλίας. Σύμφωνα με τον Ε. Κριαρά⁵³ η άμεση πηγή που χρησιμοποίησε ο Ιάκωβος Τριβώλης για τη σύνθεση του στιχουργήματός του ήταν η "Historia de li doi nobilissimi amanti", μια έμμετρη ιταλική διασκευή ανωνύμου της εν λόγω novella του Βοκκακίου, που τυπώθηκε για πρώτη φορά στη Βενετία το 1524 και έκτοτε γνώρισε μεγάλη διάδοση ως λαϊκή φυλλάδα στο 16ο αιώνα. Ο Τριβώλης έρχεται μόνος του να μας αποκαλύψει τον τρόπο με τον οποίον εργάστηκε για τη δική του διασκευή:

Και εις αυτό εβουλήθη μου κ' επιόσα κ' έγγραψά το
από χαρτί λατινικό εμεταγλώττισά το.

(Ιστ. με Σκότζιας, στ. 365-366)

όπου βέβαια λατινικό δεν μπορεί παρά να ταυτίζεται σημασιολογικά - και όχι στην κυριολεξία - με το ιταλικό [λατινικό = όχι ελληνικό]⁵⁴.

Ο Βιττόριο Πετριτίνος ήταν γόνος της γνωστής οικογένειας ευγενών της Κέρκυρας Petratin, για την οποίαν ο Μαρίνος Sanudo αναφέρει ότι ήταν από τις ισχυρότερες και πλουσιότερες του νησιού⁵⁵. Ειδικότερα για το Βιττόριο γνωρίζουμε ότι είχε

εξορίσσει από την Κέρκυρα ως ένοχος για το φόνο του Μιχάλη Αβράμη που είχε διαπράξει στο Τελωνείο της πόλης (in doana 1^a amazono) στις 30 Δεκεμβρίου 1524 και ότι ως και το 1533 τουλάχιστον επιδίωκε να απαλλαγεί από το βάρος της καταδίκης αυτής που τον κρατούσε μακριά από το γενέθλιο τόπο του⁵⁶. Τελικά, ο Βιττόριο Πετριτίνος κατάφερε όχι μόνο να πετύχει απαλλακτική απόφαση από το Συμβούλιο των Δέκα δωρίζοντας, όπως συνηριζόταν, κάποιες εκατοντάδες δουκάτα στο Βενετικό Κράτος, αλλά και να αναλάβει λίγο αργότερα και το αξίωμα του σπυρακόμιτου σε δική του γαλέρα που εξόπλισε για το στόλο της Γαληνοτάτης⁵⁷. Τα επίθετα που ο Ιάκωβος Τριβώλης του αποδίδει (στ. 374) δεν μας επιτρέπουν να προσδιορίσουμε τις σχέσεις που συνέδεαν τους δύο άνδρες και που θα πρέπει να χρονολογούνται όχι μόνον από το διάστημα της παραμονής του Τριβώλη στη Βενετία αλλά και παλαιότερα πριν από το 1525, όταν ο Πετριτίνος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει εξόριστος το νησί⁵⁸.

Δεν είναι βέβαιο αν ο Ιάκωβος Τριβώλης καταπιάστηκε με τη σύνθεση της "Ιστορίας του με της Σκότζιας" στη Βενετία ή αν την είχε ξεκινήσει στην Κέρκυρα και την ολοκλήρωσε στη Βενετία. Μολονότι δεν υπάρχει ρητή μαρτυρία, πιστεύουμε ότι έγραψε το έργο του αυτό στη Βενετία για να διασκεδάσει τις ατέλειωτες ημέρες της εκεί αναμονής του για την επίλυση των οικονομικών προβλημάτων που είχε με το Δημόσιο. Ενδεχομένως ο Βιττόριο Πετριτίνος να στάθηκε το πρόσωπο που, με τις γνωριμίες που διέθετε στη Βενετία, να προσπάθησε να προωθήσει την υπόθεση του Τριβώλη και ο τελευταίος να του αφιέρωσε τον καρπό των ποιητικών του ενασχολήσεων σε ένδειξη ευγνωμοσύνης για τη βοήθειά του αυτή.

Ο Ιάκωβος Τριβώλης δεν παρέμεινε για περισσότερο χρόνο στη Βενετία. Ήδη από τις αρχές του 1541 τον ξαναβρίσκουμε στην Κέρκυρα να συμμετέχει ενεργά στη δημόσια ζωή του νησιού: εκλέγεται σύνδικος (Sindico) μαζί με έναν ακόμη Έλληνα, τον Εμμανουήλ Μόσχο⁵⁹. Το αξίωμα αυτό το ασκούσαν ταυτόχρονα δύο Έλληνες και δύο Πατίνοι ηλικίας τουλάχιστον 38 ετών, που εκλέγονταν από το Συμβούλιο των 150 και είχαν ήδη στο παρελθόν διατελέσει μέλη του συμβουλευτικού Συνεδρίου (Consulta del Consiglio)⁶⁰. Ήταν, επομένως, από τα σημαντικότερα αξιώματα και την άσκησή του την αναλάμβαναν διακεκριμένες προσωπικότητες της κερκυραϊκής κοινωνίας, ευγενείς και εύποροι αστοί. Οι Σύνδικοι ήταν οι επίσημοι αντιπρόσωποι της κοινότητας απέναντι στις Βενετικές Αρχές και επόπτευαν μια σειρά από διοικητικές και οικονομικές λειτουργίες, για τη διεκπεραίωση των οποίων είχαν μεγάλα περιθώρια ελευθερίας κινήσεων και αποφάσεων.

Την ίδια χρονιά (1541) ο Ιάκωβος Τριβώλης έθεσέ επίσης υποψηφιότητα για να συμμετάσχει στην τριμελή Πρεσβεία που η κερκυραϊκή Κοινότητα ετοίμαζε να στείλει στη Βενετία για να ζητήσει από τη Γαλινοτάτη τον άμεσο τειχισμό των προαστίων της πόλης, αφού ήταν νωπές ακόμη οι τραυματικές εμπειρίες της τελευταίας τουρκικής επιδρομής στο νησί. Στις εκλογές των αντιπροσώπων της Κοινότητας που έγιναν στις 22 Μαΐου 1541 ο Τριβώλης απέτυχε για λίγους μόλις ψήφους να εκλεγεί πίσω από τους Ανδρίωλο (Andriolo) Καρτάνο, Μπένο Λάντζα και Εμμανουήλ Μόσχο⁶¹. Πιθανότατα η επιδίωξη του Τριβώλη να πάρει μέρος στη κερκυραϊκή Πρεσβεία δεν σχετίζεται μόνο με το ενδιαφέρον του για τα δημόσια πράγματα της πατρίδας του αλλά και με τα ειδικότερα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο ίδιος και που θα μπορούσαν να λυθούν μόνο με

την ευεργετική παρέμβαση της Γαλινοτάτης.

* * *

Με τη λήξη της ενιαύσιας θητείας του (αρχές 1542), οι λεπτομέρειες της οποίας δεν έχουν ακόμη διερευνηθεί, ο Ιάκωβος Τριβώλης πραγματοποίησε ένα δεύτερο ταξίδι στη Βενετία με σκοπό να πετύχει ευνοϊκή ρύθμιση για την πληρωμή του χρέους του προς το Δημόσιο. Ο Τριβώλης επισητούσε, όπως φαίνεται από τη σχετική απόφαση της Συγκλήτου, να απαλλαγεί από τα χρέη που είχε δημιουργήσει σε αυτόν και στο μεγαλύτερο γιό του Μπένο η καταστροφή του 1537, προβάλλοντας το επιχείρημα της ιστορικής συγκυρίας που ήταν έξω από κάθε λογική πρόβλεψη και προσωπική ευθύνη, είχε μάλιστα γι' αυτό προμηθευτεί τις απαραίτητες επίσημες βεβαιώσεις των Βενετικών Αρχών της Κέρκυρας⁴². Η δεύτερη αυτή παρουσία του Ιακώβου Τριβώλη στη Βενετία αποτελεί, χωρίς αμφιβολία, μία από τις πιο σημαντικές περιόδους της ζωής του.

Στη Βενετία ο Ιάκωβος Τριβώλης πρέπει να είχε φτάσει το αργότερο ως στα τέλη του 1542 συνοδευόμενος από το δευτερότοκο γιό του Καντίνο, αφού ο τελευταίος ορίζεται από τον πολύ Νικόλαο Σοφιανό πληρεξουσίου του για να διεκδικήσει ό,τι τυχόν του ανήκε από το γνωστό τυπογράφο της Ρώμης Benedetto Giunta με νοταριακή πράξη της 31 Ιανουαρίου 1543⁴³. Λίγες ημέρες αργότερα, στις 13 Φεβρουαρίου, ο Καντίνος Τριβώλης, προφανώς αλλάζοντας σχέδια και αναβάλλοντας το ταξίδι που προγραμμάτιζε για τη Ρώμη επ' αόριστον, όρισε με τη σειρά του δικό του αντιπρόσωπο, τον άγνωστο από αλλού Diego Rubino de Celis, για να διεκπεραιώσει την υπόθεση

του Σοφιανού στην αιώνια πόλη⁴⁴. Τα δύο αυτά έγγραφα, μολονότι κάνουν λόγο για τον Ιάκωβο Τριβόλη, αποκαλύπτουν πρόσωπα του κύκλου με τα οποία συναναστρεφόταν ο Κερκυραίος στιχουργός. Γνωστός του Σοφιανού φαίνεται ότι ήταν και ο Βιττόριο Πετριτίνος, στον οποίον, όπως προαναφέραμε, ο Τριβόλης είχε αφιερώσει την "Ιστορία του με της Σκότζιας", αφού ο Πετριτίνος εμφανίζεται να υπογράφει ως μάρτυρας σε πληρεξουσιότητα του Σοφιανού στο Βιβλιοπώλη Francesco Tramezino με ημερομηνία 19 Σεπτεμβρίου 1543⁴⁵. Προφανώς, ο Πετριτίνος ήταν από τα πρώτα πρόσωπα που συνάντησε ο Ιάκωβος Τριβόλης στη Βενετία, όπως από τους πρώτους θα ήταν επίσης και ο συμπολίτης του, μέλος και εκείνος στο παρελθόν του Κερκυραϊκού Συμβουλίου των 150, γνωστός έμπορος χειρογράφων και ελληνιστής Αντώνιος Επαρκος, που τότε ασκούσε καθήκοντα δημόσιου δασκάλου των ελληνικών στη Βενετία με μισθό 8 δουκάτων το μήνα και είχε πρόσφατα ευεργετηθεί από τη Γαληνοτάτη με την παραχώρηση ενός φέουδου στην Κέρκυρα (Ιανουάριος 1541)⁴⁶. Μέσω αυτού, πιθανότατα, ο Ιάκωβος Τριβόλης συναντήθηκε με τον συμπατριώτη του Νικόλαο Σοφιανό και με τους άλλους Έλληνες λογίους του κύκλου του. Παράλληλα, η παρουσία του στη Βενετία δεν θα πέρασε απαρατήρητη και από τους άλλους συνταπίτες του που, έμποροι και ναυτικοί οι περισσότεροι, παρεπιδημούσαν ή ήταν μόνιμα εγκατεστημένοι εκεί.

Η πρώτη αρχαιολογική μαρτυρία της παρουσίας του Ιακώβου Τριβόλη στη Βενετία τοποθετείται στις 6 Ιανουαρίου 1543, όταν εγγράφεται ως μέλος της Ελληνικής Αδελφότητας πληρώνοντας ένα χρυσό σκούδο⁴⁷. Παρέμεινε εκεί ως τα τέλη του 1544, οπότε γύρισε στην Κέρκυρα. Κατά το διάστημα αυτό μια σειρά από ναυαριακές πράξεις μας επιτρέπουν να εξιχνιάσουμε μερικές από τις ασχολίες του και

να γνωρίσουμε το είδος των ανθρώπων με τους οποίους ερχόταν σε επαφή. Οι πράξεις αυτές στο σύνολό τους σχεδόν είναι διαιτησίες με τις οποίες ο Τριβώλης σε συνεργασία με άλλους ρυθμίζει τις οικονομικής φύσεως διαφορές δύο ενδιαφερόμενων μερών (εμπόρων και ναυτικών). Η υπόδειξή του ως διαιτητή αποτελεί σαφή απόδειξη της εκτίμησης, της αναγνώρισης και γενικά της καλής γνώμης που είχαν οι σύγχρονοί του γι' αυτόν. Δεν είναι τυχαίο επίσης το γεγονός ότι οι έμποροι και οι ναυτικοί αυτοί ήταν στο σύνολό του Κερκυραίοι, απόδειξη ασφαλώς και αυτή, του στενού τοπικιστικού πνεύματος που χαρακτήριζε τη συμπεριφορά και τις κοινωνικές διασυνδέσεις των Ελλήνων κατοίκων της Βενετίας⁴⁸.

Την πρώτη Σεπτεμβρίου 1543 ο Ιάκωβος Τριβώλης υπογράφει ως μάρτυρας σε ναυτορική πράξη⁴⁹ με την οποία ο Θεόδωρος Προσαλέντης του ποτέ Νουκίου βεβαιώνει ότι εισέπραξε από τα υπόλοιπα τρία μέλη της "συντροφίας" που είχαν από κοινού συστήσει στην Κέρκυρα (τον Ιωάννη Βασμούλο του ποτέ Γεωργίου, καπετάνιο, το Φράγκο Βασιλάκο του ποτέ Νικολάου και το Δημήτριο Γαυρίνη του ποτέ Παύλου) το ποσόν των 50 δουκάτων, δηλαδή το κεφάλαιο που είχε θέσει στο συνολικό ιδρυτικό κεφάλαιο της "συντροφίας" και το είχε θέσει στο συνολικό ιδρυτικό κεφάλαιο της "συντροφίας" και το μερίδιο από τα κέρδη που του αναλογούσε από τις ως τότε εμπορικές της δραστηριότητες. Ο Θεόδωρος Προσαλέντης από την πλευρά του, αναγνωρίζοντας τη μεγαλοθυμία και τη γενναιοδωρία των τέως συνεταίρων του, συμφωνούσε να παραμείνει στη διάθεση της "συντροφίας" ώσπου να επιστρέψουν όλοι τους στην Κέρκυρα με το γρίπο (grìpo, navilio) του Βασμούλου μεταφέροντας τα εμπορεύματα που είχαν αγοράσει στη Βενετία. Ο Τριβώλης, κοινός γνωστός και φίλος και των τεσσάρων συμπατριωτών του, δηλώνεται στην πράξη

αυτή ως έμπορος (mercator). Ποιες ήταν οι εμπορικές του ασχολίες σε μίαν πόλη κατεξοχήν εμπορική σαν τη Βενετία δεν γνωρίζουμε, η πληροφορία όμως αυτή αποτελεί τεκμήριο της σύνδεσής του με τον κόσμο της θάλασσας και του εμπορίου. Αφού ο κόσμος αυτός, όπως έχει αποδειχθεί, ήταν η κινητήρια δύναμη του Ελληνισμού της Βενετίας, τότε δεν είναι ακόμη δύσκολο να δικαιολογήσουμε την ανάμειξή του στα διοικητικά της Ελληνικής Αδελφότητας και την εκλογή του ως ενός από τους τρεις Συνδίκους της στις 2 Μαρτίου 1544 για το χρόνο αυτό με ψήφους 38 υπέρ και 8 κατά⁷⁰. Τα καθήκοντα και οι υποχρεώσεις που αναλάμβανε να φέρει σε πέρας ο Τριβώλης ήταν να διενεργήσει από κοινού με τους δύο άλλους συνδίκους, Ναυπλιώτες στην καταγωγή, τον Μάρκο Καλαβρό και το Μανούσο Μισήνα (ή Μεσήνα), έλεγχο για την οικονομική διαχείριση που άσκησε ο γαστάλδος της Αδελφότητας Μάρκος Σαμαριάρης κατά το διάστημα της ηγεσίας του⁷¹. Η εμπειρία που είχε αποκομίσει ο Τριβώλης από την ενασχόλησή του με τα κοινά της πατρίδας του θα στάθηκε, χωρίς αμφιβολία, αποφασιστικός παράγοντας για την εκλογή του αυτή, όπως επίσης και η καλή φήμη του ανάμεσα στους Έλληνες της Βενετίας.

Στις 21 Ιουνίου του ίδιου χρόνου ο Ιάκωβος Τριβώλης και ο Βενετός Ιωάννης Ματθαίος του Αυγουστίνου ορίστηκαν διαιτητές από τον Κερκυραίο καπετάνιο Αντώνιο Πραγματευτή του ποτέ Μιχαήλ και τον Ιωάννη de Franco για να επιλύσουν κάποια οικονομική διαφορά που είχαν μεταξύ τους σχετικά με τη μεταφορά 63 σάκκων κανέλλας (που είχαν μεταξύ τους σχετικά με τη μεταφορά 63 σάκκων κανέλλας (sachí calami aromatici) στη Βενετία, μεταφορά που είχε κάνει για λογαριασμό του de Franco ο Πραγματευτής με το πλοίο του το 1529⁷². Οι δύο διαιτητές καλούνταν να αποφασίσουν μέσα στις επόμενες οκτώ ημέρες. Ωστόσο, η ετυμηγορία για μια τέτοια υπόθεση

που εκκρεμούσε τρία χρόνια δεν ήταν εύκολη υπόθεση, όπως αφήνει να φανεί το γεγονός ότι στις 7 Ιουλίου τα δύο ενδιαφερόμενα μέρη έδωσαν δεύτερη οκταήμερη παράταση στους διαιτητές. Η απόφαση δεν μας σώθηκε και δεν είναι βέβαιο αν εκδόθηκε ποτέ.

Ως διαιτητής εμφανίζεται ο Ιάκωβος Τριβώλης άλλη μια φορά, στις 11 Ιουλίου 1544, όταν ο έμπορος Φραγκίσκος de Mestre και ο καπετάνιος Ιωάννης Κορτέζης τον κάλεσαν να συνεργαστεί με τον Αντώνιο Πραγματευτή για να λύσουν τη διαφορά τους που αφορούσε τη μεταφορά με το πλοίο του Κορτεζή φορτίου βελανιδιών του de Mestre στη Βενετία⁷³. Η απόφαση, που εκδόθηκε την επομένη ημέρα (12 Ιουλίου), καθόριζε αναλυτικά τις οικονομικές υποχρεώσεις και των δύο πλευρών και έγινε δεκτή με ικανοποίηση, για λόγους όμως που δεν κατανομάζονται η είσπραξη του επίδικου ποσού των τριών μόλις δουκάτων από τον Ιωάννη Κορτέζη καθυστέρησε ως τις 30 του ίδιου μηνός, οπότε και πραγματοποιήθηκε παρουσία και των δύο διαιτητών.⁷⁴.

Παράλληλα με τις δραστηριότητες αυτές, που τον αναδεικνύουν πρόσωπο ευπόληπτο ανάμεσα στους Έλληνες της Βενετίας με πείρα στα οικονομικά και εμπορικά θέματα, ο Ιάκωβος Τριβώλης εργάστηκε και για την πρόωση της δικής του υπόθεσης, που αποτέλεσε ο άλλωστε και το αίτιο της εκεί τριετούς παραμονής του . Ο Τριβώλης υπέβαλε, άγνωστο πότε ακριβώς, πάντως στις αμέσως επόμενες μετά την άφιξή του εβδομάδες, στη Βενετική Σύγκλητο υπόμνημα στο οποίο διεκτραγωδούσε την κακή οικονομική κατάσταση του λόγω του πολέμου και της καταστροφικής επιδρομής του οθωμανικού στόλου στην Κέρκυρα, και ζητούσε την παρέμβασή της για να ανακουφισθεί από τα χρέη του στο Δημόσιο, τα οποία παρά τη

θέλησή του αδυνατούσε να εξοφλήσει. Το υπόμνημα αυτό δεν σώθηκε, σώθηκε όμως η θετική απάντηση της Σύγκλητου, που εκδόθηκε και δημοσιοποιήθηκε μετά παρέλευση πολλών μηνών, στις 29 Σεπτεμβρίου 1544, αν και είχε καταρχάς εγκριθεί λίγους μήνες νωρίτερα στη συνεδρίαση της 30 Ιουνίου του ίδιου έτους. Από το συνολικό ποσόν των 827 δουκάτων η Σύγκλητος, αφού έλαβε υπόψη της τις συνθήκες κάτω από τις οποίες δημιουργήθηκε το χρέος, αποφάσισε να καταβληθούν από τον Ιάκωβο Τριβόλη στο Δημόσιο μόνον 342 δουκάτα (έκπτωση 58,7 %) και αυτά σε ετήσιες δόσεις των 40 δουκάτων η κάθε μία. Συγκεκριμένα, από τα 386 δουκάτα που ο Τριβόλης χρωστούσε για το ενοίκιο του φόρου επί της λιανικής κατανάλωσης του κρασιού, του έγινε έκπτωση 250 δουκάτων, του χάριστηκαν τα 50 δουκάτα που χρωστούσε ο γιός του Μπένος από το ενοίκιο του φόρου για τα βελανίδια, και από το χρέος των 391 δουκάτων που είχε δημιουργήσει από την ενοίκιαση άλλων φόρων του δώριζε 185, έτσι ώστε το συνολικό ποσόν των υποχρεώσεών του να ανέρχεται τώρα μόνο στα 342 δουκάτα. Πιο ικανοποιητική διευθέτηση της υπόθεσής του στα 342 δουκάτα. Πιο ικανοποιητική διευθέτηση της υπόθεσής του ασφαλώς δεν θα πρέπει να περίμενε ο Ιάκωβος Τριβόλης. Η Βενετία του χάριζε 485 δουκάτα, το 58,7 % του συνολικού χρέους του και του προσέφερε τη δυνατότητα να πληρώνει το υπόλοιπο με ευκολίες, με την προϋπόθεση όμως ότι οι εγγυήσεις που είχε δώσει στο παρελθόν για την ενοίκιαση των φόρων (piezarie) καθώς και εκείνες που δεσμευόταν να δώσει τώρα για την εξασφάλιση του Δημωσίου θα παρέμεναν αμετάβλητες μέχρι την τελική απόσβεση του χρέους⁷⁵.

Όχι λιγότερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι πνευματικές δραστηριότητες του κερκυραίου στιχουργού. Ηδη έγινε λόγος για τη

γνωριμία του με το Νικόλαο Σοφιανό. Ο Ιάκωβος Τριβώλης και ο γιός του Καντίνος περιλαμβάνονται ανάμεσα στους "σοφούς και πεπαιδευμένους και κατά αλήθειαν ευγενείς και λείψανα της αελίας και δυστυχούς αρχαίας Ελλάδος" με τους οποίους ο Σοφιανός συζήτησε το φλέγον ζήτημα της πνευματικής ανασυγκρότησης του "ελεεινού γένους", "με ποιον τρόπον ήελεν διορθωθή το πάθος τούτο της απαιδευσίας και να γυρίσει εις το καλόν". Η λύση, σύμφωνα πάντα με τη μαρτυρία του Σοφιανού, που προκρίθηκε για την αντιμετώπιση του προβλήματος και την οποίαν επικρότησαν και αποδέχθηκαν ο Ιάκωβος και ο Καντίνος Τριβώλης, ήταν η κατανόηση της σκέψης των αρχαίων Ελλήνων κλασικών με μεταφράσεις των κειμένων τους στην καθομιλουμένη γλώσσα. "Και όλοι από μίαν γνώμην ήσαν ότι, αν ήελεν διαβάση και να γρυκήσουν τα βιβλία όπου αφήκαν εκείνοι οι παλαιοί και ενάρετοι άνδρες, εύκολα ήελεν διορθωθή η απαιδευσία όπου πλεονάζει εις τους πολλούς". Επρόκειτο, πράγματι, για μεγαλόπνοη και ευγενική προσπάθεια που δεν πρόφτασε να γονιμοποιηθεί και να έχει συνέχεια, αλλά εξαντλήθηκε με την έκδοση ενός μόνον κειμένου, του "Παιδαγωγού" [= "Περί παιδων αγωγής] του ψευδοπλουτάρχου (1545)⁷⁴. Παραξενεύουν κάπως τα γραφόμενα του Σοφιανού για τη συμμετοχή του Ιακώβου και του Καντίνου Τριβώλη στις συζητήσεις για το τόσο σημαντικό και ταυτόχρονα τόσο θεωρητικό πρόβλημα της "αναπτερυγίας του ελεεινού γένους", όταν μάλιστα λάβουμε υπόψη όχι μόνον τις επαγγελματικές ασχολίες αλλά και την κακή ποιότητα του έργου του Κερκυραίου στιχουργού. Το πρόβλημα θα ήταν, αναμφίβολο, περισσότερο οικείο σε λογίους της αλκής του Σοφιανού, του Επάρχου, του Δεβαρλή ή του Κορινθίου, λαμπρών ελληνιστών της εποχής, και όχι σε στιχουργούς σαν τον Τριβώλη, ο οποίος φαίνεται

να μην είχε πάρει ποτέ συστηματικά μαθήματα αρχαίας ελληνικής ή να ενδιαφέρθηκε για ανάλογης φύσης θέματα. Πάντως, όταν ο Σοφιανός αποκαλεί τον Ιάκωβο Τριβώλη "χαριέστατο και ιλαρότατο ποιητή", άλλα πράγματα πρέπει να είχε στο νου του: την έκδοση της "Ιστορίας του με της Σκότζιας με τη ρήγισσα της Εγγλιτέρας". Η έκδοση αυτή, αντίτυπο της οποίας δεν σώζεται σήμερα⁷⁷, έγινε το 1543 και είναι η πρώτη μιας σειράς εκδόσεων του κειμένου αυτού, που ως το 1800 είχαν φτάσει τις δεκαοκτώ⁷⁸.

Τα ονόματα του τυπογράφου και του εκδότη της "Ιστορίας του με της Σκότζιας" του 1543 δεν μας έχουν παραδοθεί, δεν θα μπορούσαν όμως να είναι άλλοι από τους αδελφούς Nicolini da Sabbio και το Δαμιανό di Santa Maria, αποκλειστικούς συντελεστές της έκδοσης των κειμένων της λαϊκής λογοτεχνίας στα χρόνια αυτά. Η "Ιστορία του με της Σκότζιας" στα τρία περίπου χρόνια της χειρόγραφης ζωής της (1540 - 1543) δεν φαίνεται να διαδόθηκε αρκετά και δεν γνωρίζουμε ποιαν απήχηση είχε - αν τελικά είχε - στο ελληνικό κοινό. Περιορισμένη ασφαλώς. Το έργο βρήκε το δρόμο για το τυπογραφείο με την προσωπική, ενδεχομένως, φροντίδα και δαπάνη του δημιουργού του, που από φιλοδοξία και αυταρέσκεια θέλησε να δει τυπωμένο και το δεύτερο αυτό έργο του. Η εκδοτική επιχείρηση των da Sabbio - Δαμιανού di Santa Maria εξασφάλιζε στον Τριβώλη ένα έτοιμο δίκτυο διοχέτευσης του έργου του στην ελληνική βιβλιαγορά και μια πιο ενιαία και σταθερή πελατεία εμπόρων, τους ναυτικούς, που ταξιδεύοντας στα λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου πουλούσαν τα λαϊκά αυτά φυλλάδια στους ενδιαφερομένους.

Τον επόμενο χρόνο επανεκδίδεται για τρίτη φορά η "Ιστορία του Ταγιαπιέρα" (1544), ενός κειμένου που πρέπει να είχε ως τότε καταστεί δημοφιλές και το όνομα του δημιουργού του γνωστό στο

ελληνικό αναγνωστικό κοινό. Και της έκδοσης αυτής δεν έχει
επισημανθεί ακόμη αντίτυπο⁷⁹, ούτε και παραδίδονται κι εδώ τα
ονόματα του τυπογράφου και του εκδότη, που πάλι όμως δεν θα
μπορούσαν να είναι άλλοι από τους Nicolini da Sabbio και το
Δαμιανό di Santa Maria.

Η έκδοση των δύο αυτών ποιημάτων στη δεδομένη ιστορική
συγκυρία της παρουσίας του δημιουργού τους στη Βενετία δεν είναι
βέβαια τυχαίο γεγονός, αλλά αποτέλεσμα του ενδιαφέροντος και της
φροντίδας του. Μια αρχειακή μαρτυρία μας επιτρέπει να συνδέσουμε
τις δραστηριότητες αυτές του Κερκυραίου στιχουργού και την έκδοση
των δύο έργων του με το Δαμιανό di Santa Maria. Στις 20 Μαΐου
1549 ο τελευταίος εξουσιοδότησε⁸⁰ τον Αντώνιο Μηνά του ποτέ
Παύλου που επρόκειτο να ταξιδέψει για την Κέρκυρα να εισπράξει
ορισμένα χρηματικά ποσά που του χρωστούσαν τέσσερις Κερκυραίοι: ο
Ιάκωβος Κακούρης 2 δουκάτα (χρεωστικό έγγραφο της 26 Σεπτεμβρίου
1544), ο Ανδρέας Αυλωνίτης 58 δουκάτα (χρεωστικό έγγραφο της 7
και 12 Ιανουαρίου 1546), ο Μιχαήλ Παραστάτης 20 δουκάτα (
χρεωστικό έγγραφο της 2 Οκτωβρίου 1542) και, τελευταίος, ο
Ιάκωβος Τριβώλης 5 δουκάτα, σύμφωνα με χρεωστικό έγγραφο της 4
Νοεμβρίου 1544. Δεν είναι σαφές για ποιο λόγο ο Τριβώλης
χρωστούσε τα χρήματα αυτά στο Δαμιανό di Santa Maria, ενδεχομένως
όμως θα μπορούσαν να αντιπροσωπεύουν ένα μέρος από τις συνολικές
δαπάνες που χρειάστηκαν για την έκδοση των δύο ποιητικών έργων
του. Ωστόσο, όποια και αν είναι η αλήθεια, η μαρτυρία αυτή είναι
από μόνη της ενδιαφέρουσα, γιατί τεκμηριώνει τη γνωριμία και τις
σχέσεις που υπήρχαν ανάμεσα στον Κερκυραίο στιχουργό και στον
εκδότη των έργων του.

Η μνηεία αυτή της 4ης Νοεμβρίου 1544 είναι και η τελευταία της παρουσίας του Ιακώβου Τριβώλη στη Βενετία. Μέσα στις επόμενες εβδομάδες θα πρέπει να είχε πάρει το δρόμο της επιστροφής για την Κέρκυρα έχοντας πετύχει τον κυριότερο στόχο του ταξιδιού του, τη ρύθμιση του χρέους του προς το Δημόσιο. Επιστρέφοντας, ο Ιάκωβος Τριβώλης είχε στο ενεργητικό του και κάποιες άλλες δραστηριότητες τόσο σε σχέση με τα προβλήματα της Ελληνικής Αδελφότητας, στη λύση των οποίων είχε συμβάλει με την ιδιότητα του Συνδίκου, όσο και σε σχέση με τα λογοτεχνικά και στιχουργικά του παρασκήλια με την έκδοση ή επανέκδοση των έργων του.

* * *

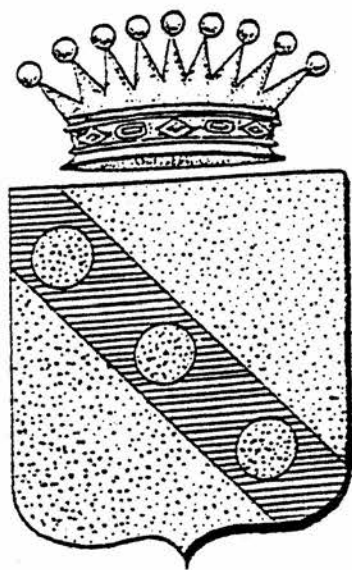
Η ζωή στην Κέρκυρα για τον πενήντάχρονο Ιάκωβο Τριβώλη ήταν το ίδιο έντονη όπως και πριν: συμμετέχει με αμείωτο ενδιαφέρον στις δημόσιες δραστηριότητες της Κοινότητας και βρίσκεται συνεχώς μέσα στη ροή των τοπικών γεγονότων και εξελίξεων. Από τις αρχές κιόλας του 1545, λίγο καιρό δηλ. αφότου είχε επιστρέψει στην Κέρκυρα, ο Τριβώλης εκλέγεται από το Συμβούλιο των 150 ένας από τους δύο Έλληνες ενιαύσιους δικαστές (giudici annali)²¹, αξίωμα από τα σημαντικότερα της κερκυραϊκής Κοινότητας, που καταλάμβαναν, κατά κανόνα, διακεκριμένες προσωπικότητες της μικροκοινωνίας του νησιού, που απολάμβαναν τη γενική εκτίμηση και αναγνώριση των συμπολιτών τους. Οι ενιαύσιοι δικαστές²² εκδίκασαν υποθέσεις αστικού κυρίως δικαίου ως 50 δουκάτα, συμμετείχαν με ψήφο συμβουλευτική σε ανάλογης φύσης συνεδριάσεις των Βενετικών Αρχών του νησιού και ήταν τακτικά μέλη του Συμβουλευτικού Συμβουλίου, που αποτελούσε το ανώτατο τοπικό διοικητικό όργανο της

κοινοτήτων. Σε περίπτωση, τέλος, που μέλη της Βενετικής Διοίκησης
περιόδευσαν το νησί για να έρθουν σε απευθείας επαφή με τους
υπηκόους της Γαλινοτάτης και να επιλύσουν από κοντά τις κάθε
λογής υποθέσεις τους, οι ενιαύσιοι δικαστές περιέτρεχαν και αυτοί
μαζί τους την ύπαιθρο χώρα και προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στον
τομέα των δικών τους αρμοδιοτήτων^{es}. Ποιες δραστηριότητες
ανέπτυξε ο Τριβώλης κατά το διάστημα της θητείας του δεν είναι
γνωστό, δεν έχουμε όμως κανένα λόγο να αμφιβάλλουμε για το κύρος
και την ακριβοδικία των αποφάσεών του.

Ως μέλος του Συμβουλίου των 150 συναντάται ακόμη ο Ιάκωβος
Τριβώλης το 1546 και το 1547, χωρίς όμως να εκλεγεί σε κανένα
αξίωμα, προφανώς λόγω της απαγορευτικής ρήτρας (contumacia) που
τον απέκλειε από την ανάληψη του ίδιου ή άλλου αξιώματος αμέσως
μετά τη λήξη του προηγούμενου. Στο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα ο
Τριβώλης αναφέρεται σε νοταριακό έγγραφο της 3 Ιουλίου 1546^{es} να
ενεργεί για λογαριασμό του και για λογαριασμό της "συγγένισάς του
Ρίγως συμβίας ποτέ Ανδρέου Δακαρού". Ποια συγγενική σχέση συνέδεε
το στιχουργό μας με τη Ρηνιώ [= Rignio = Ειρήνη], σύζυγο του
ποτέ Ανδρέα de Coron, αγνοούμε, όπως επίσης αγνοούμε και το
περιεχόμενο της υπόθεσης αυτής.

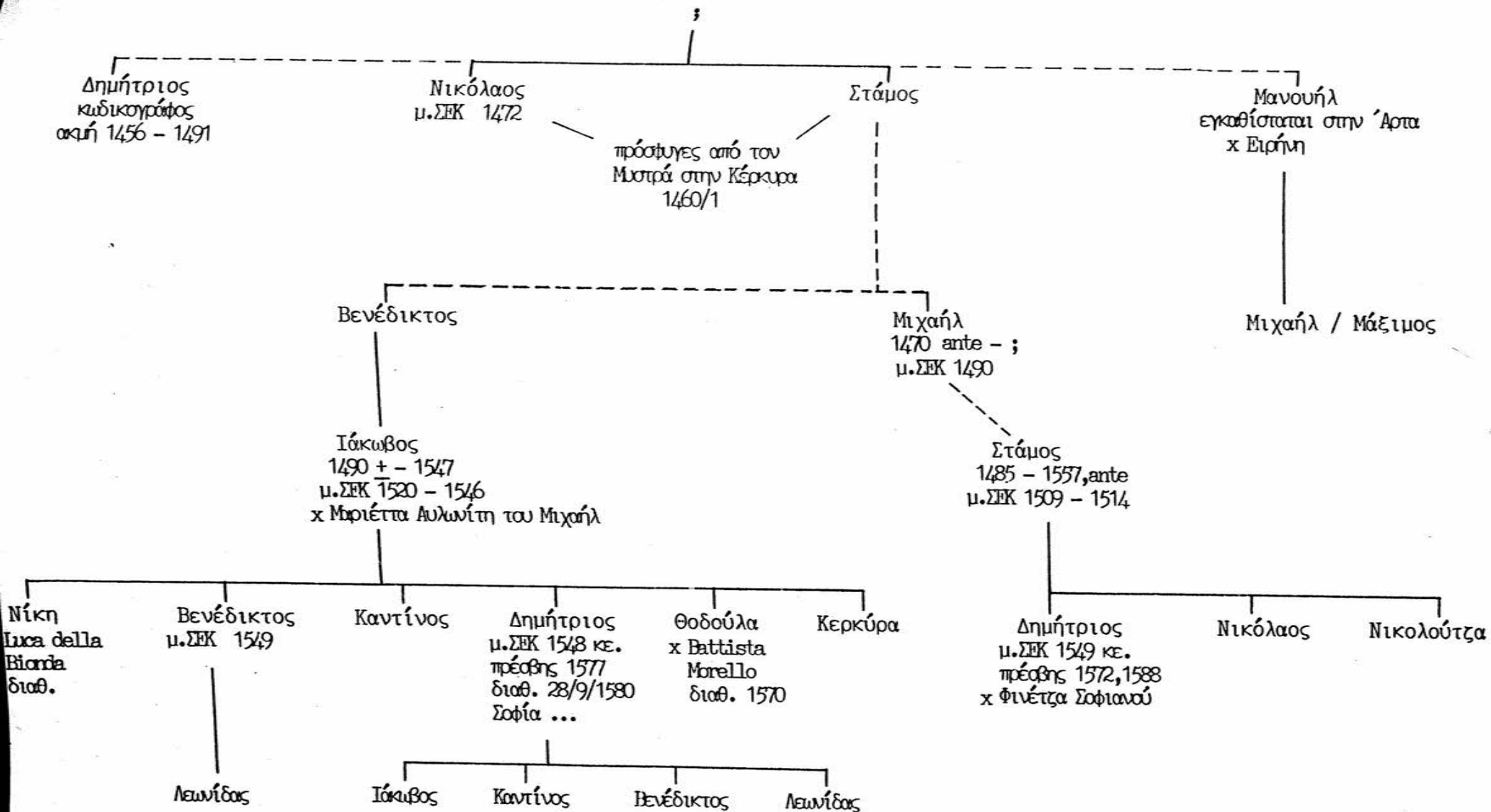
* * *

Η μνεία του 1547^{ος} είναι χρονικά και η τελευταία που διαθέτουμε για τον Ιάκωβο Τριβώλη. Πέθανε, τιμημένος απ' όλους, στα τέλη του ίδιου χρόνου, αφού στις αρχές του επομένου μνημονεύεται για πρώτη φορά ως μακαρίτης (quondam) στην αναγραφή του ονόματος του μικρότερου γιού του Δήμου στον κατάλογο των μελών του Συμβουλίου των 150 για το 1548^{ος}.

ΣΤΕΜΜΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΤΡΙΒΩΛΗ

μ.ΣΕΚ = μέλος Συμβουλίου ευγενών Κερκύρας

1. Συγκεντρώνω εδώ την προγενέστερη βιβλιογραφία για τον Ιάκωβο Τριβώλη και το έργο του: Ανδρέας Μουστοξύδης, Ιάκωβος και Καντίνος Τριβώλαι, Ελληνομνήμων ή Σύμμικτα Ελληνικά, αρ. 6, Ιούνιος 1843, σ. 321-322. Τις αρνητικές κρίσεις του Μουστοξύδη επαναλαμβάνει ουσιαστικά ο Κ. Ν. Σάθας, Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής Εθνεγερσίας (1453-1821), εν Αθήναις 1868, σ. 108. Émile Legrand, Histoire du Roi d' Ecosse et de la Reine d' Angleterre par Jacques Trivoli. Paris 1871 [Collection de Monuments pour servir a l' étude de la langue Néo-Hellénique, n° 13], έκδοση του έργου με μικρή εισαγωγή και σύμφωνα με τις βενετικές εκδόσεις του 1624 και του 1646. Histoire de Tagiapiera, surcomite vénitien. Poème grec en vers trochaiques rimés par Jacques Trivolis publié avec une traduction française, une introduction et des notes par Émile Legrand. Paris 1875 [Collection de Monuments pour servir a l' étude de la langue Neo-Hellénique, n° 4, nouvelle série] με βάση αντίτυπο της έκδοσης δήθεν του 1521, στην πραγματικότητα όμως του 1782. Η έκδοση, πάντως, αυτή συνοδεύεται από εκτενή εισαγωγή, όπου παρουσιάζονται μεταξύ άλλων αρχαικές ειδήσεις για την ζωή του Ιακώβου Τριβώλη που συγκέντρωσε ο Ιωάννης Α. Ρωμανός στην Κέρκυρα για λογαριασμό του É. Legrand, και αχρηστεύει τις δύο προηγούμενες του 1869 και 1872 που είχε επιχειρήσει ο ίδιος επιμελητής/εκδότης. Emile Legrand, Bibliographie Hellénique... aux XVe et XVIe siècles, Paris 1885, τόμ. 1, σ. 202-204, αρ. 81, σ. 246, αρ. 106, σ. 267, αρ. 112, τόμ. 2, σ. 209, αρ. 271 με διορθώσεις στα βιβλιογραφικά δεδομένα των δύο προηγούμενων εκδόσεων των έργων του Τριβώλη. Σπυρίδων Λάμπρος, Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι. 21. 1462-1492(;). — Δημήτριος Τριβώλης, Νέος Ελληνομνήμων, τόμ. 4 (1907), σ. 316-325. Στις σσ. 323-325 δημοσιεύεται επιστο-

λή του Λαυρεντίου Βροκίνη για τον Ιάκωβο, ιδίως, Τριβώλη με βάση έρευνές του στο Κερκυραϊκό Αρχείο. [Δεν εξακρίβωσα αν οι πληροφορίες που περιέχονται στην επιστολή αυτή ανήκουν στο βιογραφικό σημείωμα που καταχωρίζεται στο ανέκδοτο "Σημειωματάριον Α' βιογραφικών ειδήσεων λογίων κερκυραίων" του Λ. Βροκίνη. Βλ. Π. Μαυλάς, Το Αρχείο Βροκίνη στο Νεοελληνικό Ινστιτούτο της Σορβώνης, Κερκυραϊκά Χρονικά, τόμ. 17 (1973), σ. 13]. Eugène Rizo Rangabé, Livre d'or de la Noblesse Ioniennne, τόμ. I. Corfou-Athènes 1925, σ. 253-266, όπου δίδονται τα γενεαλογικά δένδρα της οικογένειας Τριβώλη και πληροφορίες για τα διάφορα μέλη της αντλημένες κυρίως από το Νοταριακό Αρχείο της Κέρκυρας. Ο Elie Denissoff, Maxime le grec et l'Occident. Contribution a l'histoire de la pensée religieuse et philosophique de Michel Trivolis, Paris — Louvain 1943, σ. 125-126 αναπαράγει τις πληροφορίες των προηγούμενων μελετητών και συνδέει, λανθασμένα, την μητέρα του στιχουργού μας με την οικογένεια Καλογερά παρερμηνεύοντας τον στίχο: Τριβώλης ὁ Ιάκωβος, υἱὸς τῆς καλογραίας (Ιστ. ρε Σκότζιας, στίχ. 368). Σε μια σειρά επτά σημειωμάτων/επιφυλλίδων ο Νάκης Πιέρρης δεν αποφεύγει τα λάθη και τις παρανοήσεις χωρίς να προσφέρει επιπλέον τίποτε νέο στο θέμα μας: βλ. Νάκης Πιέρρης, Μορφές της Κερκυραϊκής Ιστορίας: Ιάκωβος Τριβώλης. Οι πρόγονοι και το έργο του, εφημ. Κερκυραϊκά Νέα, έτος Ι', περίοδος Β', διευθυντής Κώστας Δαφνής, αρ. φύλλου 371 (13 Σεπτεμβρίου 1954) σ. 2, 4. Αρ. φύλλου 372 (20 Σεπτεμβρίου 1954) σ. 2. Αρ. φύλλου 373 (27 Σεπτεμβρίου 1954), σ. 2, 4. Αρ. φύλλου 374 (4 Οκτωβρίου 1954), σ. 2, 4. Αρ. φύλλου 375 (11 Οκτωβρίου 1954), σ. 2. Αρ. φύλλου 376 (18 Οκτωβρίου 1954), σ. 3, 4 και αρ. φύλλου 377 (25 Οκτωβρίου 1954), σ. 3, 4. Η πρόσφατη έκδοση των ποιημάτων του Ιακώβου Τριβώλη από τον Johannes Irmscher, Ιάκωβος Τριβώλης, Ποιήματα. Herausgegeben, übersetzt und erklärt von —. Akademie-Verlag, Berlin 1956 [Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Institut für griechisch-römische Altertumskunde. Berliner Byzantinische Arbeiten, Band 1] δεν ικανοποιεί. Το κεφάλαιο που αφιερώνει ο κριτικός εκδότης στα

- βιογραφικά του Τριβώλη είναι συντομώτατο (σ. 11-15), με λάθη, παρερμηνείες και κενά που διορθώνονται ή συμπληρώνονται, κυρίως, από τον Μ. Ι. Μανούσακα [=Αθηνά, τόμ. 60 (1956), σ. 383-389] και τον Λ. Πολίτη [=Ελληνικά, τόμ. 14 (1956), σ. 513-526] στις βιβλιοκρισίες που αφιέρωσαν στην έκδοση αυτή. [Άλλες βιβλιοκρισίες που εξετάζουν από φιλολογική ιδίως οπτική την έκδοση αυτή είναι εκτός από τις δύο προηγούμενες και οι εξής: Franz Dölger, *Byzantinische Zeitschrift*, τόμ. 49 (1956), σ. 453, και Γ. Θ. Ζώρας, *αυτόθι*, τόμ. 51 (1958), σ. 127-129, και κυρίως Εμμανουήλ Κριαρά, Παρατηρήσεις στο κείμενο των ποιημάτων του Ιακώβου Τριβώλη, *Byzantion*, τόμ. 29 (1958), σ. 67-89 — στα αποσπάσματα που παραθέτω λαμβάνω υπόψη μου τις διορθώσεις που προτείνονται από τους παραπάνω μελετητές]. Börje Knös, *L'histoire de la Littérature Néo-grecque. La période jusqu' en 1821*, *Stokholm-Göteborg-Uppsala* 1962, σ. 312-314, σύντομη αλλά ακριβής παρουσίαση της ζωής και του έργου του Τριβώλη. Οι μελέτες του Σ. Α. Καββαδία, *Ιάκωβος Τριβώλης, Επτανησιακό Ημερολόγιο*, τόμ. 3 (1963) σ. 238-240, του Σπύρου Κατσαρού, *Libro d' Oro della Magnifica città di Corfù*, τόμ. 2, *Κέρκυρα* 1981, σ. 123-135, ειδικά σ. 131-133 και Franco Sartori, *Un poeta corfiota nella Venezia del sec. XVI*, *Archivio Veneto*, anno CXVII, V serie, n° 162 (1986), σ. 31-46, διαιωνίζουν τα λάθη και τις παρερμηνείες των προηγούμενων βιογράφων του Ιακώβου Τριβώλη χωρίς να προσθέτουν τίποτε. Τα πρώτα συμπεράσματα της έρευνάς μου για τον Ιάκωβο Τριβώλη ^{τα} ανακοίνωσα στον καθ. κ. Franco Sartori (ό.π., σ. 31-32, 39), ο οποίος, δυστυχώς, δεν μπόρεσε να τα εντάξει στο κείμενό του.
2. Βλ. É. Legrand, *Histoire de Tagiapiera*, σ. 14. Ο F. Sartori, *Un poeta corfiota*, σ. 40 τοποθετεί τη γέννηση του Ιακώβου Τριβώλη γύρω στα 1500 (intorno al 1500).
  3. Και όχι βέβαια της Γένοβας απ' όπου μια παράδοση θέλει να κατάγεται η οικογένεια Τριβώλη. Βλ. E. Rizo Rangabé, *Livre d' or*, σ. 253 Σπ. Κατσαρός, *Libro d' Oro*, σ. 127 και F. Sartori, *Un poeta corfiota*, σ. 39. Οικόσημο της οικογενείας Τριβώλη σώζεται στην Πι-

νακοθήκη του Ιστορικού Αρχείου Κερκύρας. Εραλδική ασπίδα διατρέχεται από την άνω αριστερή γωνία ως την κάτω δεξιά από διαγώνια ταινία πάνω στην οποίαν είναι τοποθετημένοι σε αραιά διαστήματα τρεις βώλοι (βλ. εδώ τον πίνακα, σ.). Για μιαν άλλη ερμηνεία του ονόματος Τριβώλη βλ. Σπ. Κατσαρός, *Libro d' Oro*, σ. 127-129.

4. Ανάμεσα στους πρόσφυγες εκείνους που εγκατέλειψαν την Πελοπόννησο και κατέφυγαν στην Κέρκυρα ήταν και ο δεσπότης Θωμάς Παλαιολόγο με την οικογένειά του (βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Θ, σ. 290), ο Γεώργιος Σφραντζής, ο οποίος ως μοναχός έγραψε εκεί το Χρονικό του (αυτόθι, σ. 290) και μέλη της οικογένειας Μόσχου, μεταξύ των οποίων ήταν και η μητέρα του Αντωνίου Επάρχου (βλ. Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Αντώνιος ο Έπαρχος*, σ. 19), κ. ά..
5. Γι' αυτόν βλ. *Elie Denissoff, Maxime le grec et l' Occident. Contribution a l' histoire de la pensée religieuse et philosophique de Michel Trivolis, Paris—Louvain 1943.* Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός, ο πρώτος φωτιστής των Ρώσων*, εν Αθήναις 1950, και *William K. Medlin—Christos G. Patrinelis, Renaissance Influences and Religions Reforms in Russia. Western and Post-Byzantine Impacts on Culture and Education (16th—17th centuries)*, Genève 1971, σ. 20-29, 60 και *passim*. Η ζωή του αποτέλεσε αντικείμενο μυθιστορηματικής διαπραγμάτευσης. Βλ. Κώστας Σαρδελής, *Μάξιμος ο Γραικός*, Αθήνα, χ.χ.
6. Για τις περιπλανήσεις και την κωδικογραφική και βιβλιοφιλική δραστηριότητα του Τριβώλη αυτού βλ. Σπ. Λάμπρος, *Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι: 21. 1462-1492(;)—Δημήτριος Τριβώλης, ό. π.* *Marie Vogel — Victor Gardthausen, Die Griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909*, σ. 105-106. *A. Oleroff, Démétrius Trivolis, copiste et bibliophile, Scriptorium*, τόμ. 4 (1950), σ. 260-263. Χ. Γ. Πατρινέλης, *Έλληνες κωδικογράφοι των χρόνων της Αναγεννήσεως, Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 8/9 (1958-1959), σ. 63-124:

σ. 119 και Paul Canart, *Scribes grecs de la Renaissance*, *Scriptorium*, τόμ. 17 (1963), σ. 56-82, ειδικά σ. 69. Για την αντιγραφική δραστηριότητά του ως κωδικογράφου του καρδινάλιου Βησσαρίωνα βλ. Elpidio Mioni, *Bessarione scriba e alcuni suoi collaboratori*, *Miscellanea Marciana di Studi Bessarionei* (a coronamento del V Centenario della donazione Nicena), Padova 1976, σ. 263-318, ειδικά σ. 312-313. Αν ευσταθεί η υπόθεση του E. Denissoff, *Maxime le Grec*, σ. 130-131, την οποία δέχεται και ο Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός*, σ. 404, ότι ο Δημήτριος ήταν αδελφός του Μανουήλ, πατέρα του Μιχαήλ/Μαξίμου, τότε ο Δημήτριος ήταν θείος του τελευταίου. Για την πιθανολογούμενη συγγένειά του με τον Ιάκωβο Τριβώλη δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία που να την πιστοποιούν, εφόσον παραμένουν ακόμη σκοτεινές οι γενεαλογικές καταβολές των προσώπων αυτών (βλ. εδώ σ. 169).

7. Βλ. Σπ. Λάμπρος, *Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι*: 21., σ. 323.
8. Π.χ. από τον E. Denissoff, *Maxime le Grec*, σ. 125 και τον M. I. Μανούσακα, Αθηνά, τόμ. 60 (1956), σ. 385, βιβλιοκρισία στην έκδοση των έργων του Τριβώλη από τον Johannes Irmscher.
9. Βλ. Παράρτημα, Έγγρα. Α.
10. Βλ. Λαυρεντίου Βροκίνη Έργα. τόμ. Α', Βιογραφικά Σχεδιάρια, τεύχος Α, Β, επιμέλεια - Προλεγόμενα Κώστα Δαφνή [= Κερκυραϊκά Χρονικά, τόμ. 16 (1972), σ. 88-89], και Σπ. Λάμπρος, *Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι*: 21., σ. 324. Αντίθετα ο E. Rizo Rangabé, *Livre d' Or*, σ. 254 και ο Σπ. Κατσαρός, *Libro d' Oro*, σ. 125 αναφέρουν το 1474 ως έτος εγγραφής της οικογένειας Τριβώλη στην Χρυσή Βίβλο του νησιού.
11. Βλ. E. Rizo Rangabé, *Livre d' Or*, σ. 254, αρ. 3.
12. Βλ. E. Denissoff, *Maxime le Grec*, σ. 138.
13. Για την παιδεία στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της Βενετοκρατίας βλ. τη βιβλιογραφία που σημειώνει η E. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Αντώνιος ο Έπαρχος*, σ. 21 σημ. 1. Βλ. επίσης Γ. Πλουμίδης, *Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες*, σ. 69-70 και *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ι', σ. 377-378. Είναι γνωστό ότι οι Κερκυραίοι συμπεριέλαβαν στα αιτήματα που υπέβαλαν στην Γαληνοτάτη το

1524 και το αίτημα της πρόσληψης από το Δημόσιο διδασκάλου για την εκπαίδευση των νέων με ετήσιο μισθό 80 δουκάτων και ότι αυτό έγινε αποδεκτό. Βλ. Κ. Ν. Σάθας, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, τόμ. 5, σ. 268-269. Για την αύξηση του αριθμού των δημοσίων διδασκάλων από έναν σε δύο, έναν των λατινικών και άλλον έναν των λατινικών, επανέρχονται οι Κερκυραίοι στην πρεσβεία του 1546, αίτημα το οποίο γίνεται και πάλι αποδεκτό από τη Γαληνοτάτη. Αυτόθι, σ. 281. Στα τέλη του 15ου αιώνα μαρτυρείται η λειτουργία στην Κέρκυρα ιδιωτικού σχολείου με διευθυντή τον λόγιο Ιωάννη Μόχο και μετά το θάνατό του το γιό του Ιωάννη. Βλ. σχετικά Μ. Sanudo, τόμ. 2, σ. 624. Λ. Βροκίνη, Ιωάννης Α. Ρωμανός, [= Λ. Βροκίνη, Έργα, τόμ. Β', επιμέλεια Κώστα Δαφνή, Κερκυραϊκά Χρονικά, τόμ. 17 (1973) σ. 378]. Ε. Denissoff, *Maxime le Grec*, σ. 139 και Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, ό. π..

14. Η άποψη του Σ. Α. Καββαδία ότι ο Ιάκωβος Τριβώλης είχε διαβάσει Όμηρο και επηρεαστεί, έστω και έμμεσα, από τα έργα του, είναι, τουλάχιστον, υπερβολική.
15. Βλ. παρακάτω.
16. Βλ. κυρίως Carlo Dionisotti, *Fortuna e sfortuna del Boiardo nel Cinquecento*, στον τόμο *Il Boiardo e la critica contemporanea*, a cura di Giovanni Anceschi, Firenze 1970, σ. 221-241. Για τις σχέσεις του Boiardo με τον Ariosto βλ. Giovanni Ponte, *Boiardo e Ariosto*, *La Rassegna della Letteratura Italiana*, τόμ. 79, σειρά 7 (1975), σ. 169-182.
17. Βλ. ενδεικτικά Corrado Bologna, *Tradizione testuale e fortuna dei Classici italiani*, *Letteratura Italiana*, τόμ. 6. *Teatro, Musica, Tradizione dei Classici*, Torino 1986, σ. 445-928, ειδικά σ. 684.
18. Βλ. όσα παρατηρεί ο Amedeo Quondam, *La Letteratura in tipografia*, σ. 573, σημ. 1, 602.
19. Βλ. Ι. Α. Κ., νοτάριος Μανόλης Τοξιώτης, δέση 11, φ. 153^r της 18 Φεβρουαρίου 1512 [= Ε. Rizo Rangabé, *Livre d'Or*, σ. 254], όπου διαβάζεται: "Στάμος Τριβώλης ποιεί κουμέσον τον Ιάκωβον Τριβώλη".
20. Βλ. Marco Ferro, *Dizionario del Diritto Comune e Veneto*, τόμ. 5,

- Venezia 1779, σ. 84-90. Ανάλογη, λ.χ., ήταν και η περίπτωση του Φραγκίσκου Πόρτου. Βλ. Στέφανος Ε. Κακλαμάνης, Τα πρώτα χρόνια της ζωής του Φραγκίσκου Πόρτου (1511-1525), Αριάδνη, τόμ. 3 (1986), σ. 283-294, ειδικά σ. 293.
21. Βλ. I.A.K., *Argomenti diversi*, τόμ. 5, f. 305^r [= Σπ. Λάμπρος, Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι: 21., σ. 324]. Για το Συμβούλιο των 150 που προερχόταν από το Γενικό Συμβούλιο των ευγενών του νησιού, και για τα τοπικά αξιώματα που καταλάμβαναν μέλη του ύστερα από μυστική ψηφοφορία βλ. Ερμάννος Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, εν Αθήναις 1856 [= β' έκδοση, Αθήνα 1969, σ. 118-130]. Το Συμβούλιο των 150 αποκρυσταλλώθηκε στη μορφή αυτή με απόφαση του Συμβουλίου των Δέκα από 31 Ιουλίου 1489 ύστερα από σχετική αίτηση της Κερκυραϊκής Κοινότητας: *se supplica ch' el sia injuncto in le commission di magnifici Baili et Capitanei de Corphu cum auctorita delo excelso Consejo de Pregadi che debiano convocare il Consejo general ogni anno, il qual habia ad ellezer 150 cittadini i quali habino ogni volta sara bisogno far consejo cum licentia semper del magnifico Rector et proveder ale cose occorrente, et ellezer li offitii predetti et zudexi della Comunita, et cussi successive, se habbia ad osservar de anno in anno, dichiarando che in dicto Consejo non possi intrar nisuno che habbi mancho de anni vinti*. Βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, τόμ. 5, σ. 225 - 226.
22. Βλ. Ε. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, σ. 119 και το απόσπασμα της προηγούμενης σημείωσης.
23. Για το ναυτικό αυτό επεισόδιο βλ. Μ. Sanudo, τόμ. 28, σ. 283 - 286, όπου καταχωρίζεται μία επιστολή του πρωταγωνιστή του Ιωάννη Αντωνίου Tagliapietra της 1 Φεβρουαρίου 1520 από το Cataro στον αδελφό του Πέτρο στη Βενετία. Η επιστολή αυτή αναδημοσιεύτηκε από τον É. Legrand, *Bibliographie Hellénique ... au XVIIe siècle*, τόμ. 1, Paris 1894, σ. 227-231 και από τον G. Pesenti, *Bre-*

ve nota sull' episodio di Tagliapietra narrato da G. Trivolis, *Byzantinische Zeitschrift*, τόμ. 25 (1925), σ. 322-326, που δεν γνωρίζει την επανέκδοση του É. Legrand. Ο Ιωάννης Αντώνιος Tagliapietra ήταν γιός του σοπρακόμιτου Βερναρδίνου, τον οποίον αντικατέστησε στη διοίκηση της γαλέρας το 1518 λόγω ασθενείας του τελευταίου. Βλ. τις ειδήσεις που σποραδικά παρέχει γι' αυτόν ο Sanudo, *Diarii*, τόμ. 25 κ.ε. και ο G. Pesenti, ό.π., σ. 326. Στις αρχές του 1546 ο Ιωάννης Αντώνιος Tagliapietra αναφέρεται να ασκεί καθήκοντα Capitano del Golfo. Βλ. Alberto Tenenti, *Cristoforo Da Canal. La Marine Vénitienne avant Lépante*, Paris 1962, σ. 32. Για τις πειρατικές επιδρομές του εξωμότη Γεωργίου Moro βλ. Sanudo, τόμ. 24-39, ad indicem και Αλεξάνδρα Κραντονέλλη, *Ιστορία της Πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας (1390-1538)*, Αθήνα 1985, σποραδικά, που αναμασά το πληροφοριακό υλικό που θησαυρίζει ο Sanudo.

24. Τις αντιστοιχίες ανάμεσα στην έμμετρη αφήγηση του Ιακώβου Τριβώλη και στην επιστολή του Ιωάννη Αντωνίου Tagliapietra σημειώνει με τη μορφή σχολίων κάτω από το κείμενο της τελευταίας ο É. Legrand, ό.π., ο οποίος, πρώτος αυτός, διαπίστωσε την parfaite exactitude της αφήγησης του Τριβώλη.
25. Πιθανότατα από μέλη του πληρώματος της βενετικής γαλέρας. Γνωρίζουμε ότι η εν λόγω γαλέρα παρέμεινε μετά τον κατάπλου της αρκετές εβδομάδες στην Κέρκυρα και ότι κατά το διάστημα αυτό η Γαληνοτάτη μοίρασε στους άνδρες του πληρώματος χρήματα ως ανταμοιβή για την υπηρεσία που της προσέφεραν. Από τη σύλληψη του πειρατικού σκάφους η λεία που συγκεντρώθηκε ήταν μηδαμινή γιατί, καθώς αναφέρει στην επιστολή του ο Tagliapietra: "Io non ho avuto altro di quella vittoria se non bandiere, nacare, et una pistoiese dil Moro e li sui vestimenti, qual voio tenir per memoria. La fusta era nuova, perchè non era 4 zorni la era ussita, nè havea fato presa niuna; et quelli erano montadi da Durazo, non erano montadi se non con le arme sole; sichè non havemo avadagnato se non le ferite". Βλ. M. Sanudo, τόμ. 27, σ. 283.

26. Σύμφωνα με μαρτυρία του 1536 η Κέρκυρα αντιμετώπιζε μίαν ακατάπαυστη σε βάρος της πειρατική δραστηριότητα των κατοίκων της απέναντι αλβανικής ακτής, που ^{τιν} χρησιμοποιούσαν ως ορμητήριο. Βλ. Vladimir Lamansky, *Secrets d' État de Venise. Documents, extraits, notices et études*, Saint-Petersbourg 1884, σ. 592, σημ. 1. Από τον πίνακα συχνότητας κρουσμάτων πειρατείας σε βάρος ελληνικών περιοχών και πλοίων που δημοσιεύει στο βιβλίο της η Α. Κραντονέλη, *Ιστορία της πειρατείας*, σ. 435, συνάγεται ότι τα Ιόνια νησιά δέχτηκαν κατά το διάστημα 1516-1535 συνολικά 94 επιδρομές πειρατών διαφόρου εθνικότητας και θρησκείας, δεύτερα στη σειρά μετά την Κρήτη, που στην ίδια περίοδο δοκίμασε τις συνέπειες 140 πειρατικών επιθέσεων. Για μια πανοραμική εικόνα της πειρατείας στον 16ο αιώνα βλ. Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde Méditerranéen a l' époque de Philippe II*, Paris 1974, σ. 190-212. Για τις δύο πρώτες δεκαετίες του αιώνα βλ. Alberto Tenenti, *I corsari in Mediterraneo all' inizio del Cinquecento*, *Rivista Storica Italiana*, τόμ. 72 (1960), σ. 234-287. Για τα μέσα του αιώνα βλ. του ίδιου, *Cristoforo Da Canal*, σ. 148-174. Του ίδιου, *Venezia e i corsari 1580-1615*, Bari 1961, και *Naufraiges, corsaires et assurances à Venise (1592-1609)*, Paris 1959. Για τη δράση των πειρατών στις ελληνικές θάλασσες στο ίδιο διάστημα βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ι', σ. 77-89 και 461, όπου και βιβλιογραφία.
27. Ο Σεβαστιανός Μορο, γιός του Δαμιανού, τέως *Provveditore sopra l' Armata, Capo del Consiglio dei X* και *Consigliere*, εκλέχτηκε *Provveditor General a Corfù* στις 2 Ιουνίου 1520 με ψήφους 155 υπέρ και 36 κατά, υπερσχύοντας 14 συμμαχητών του. Βλ. Sanudo, τόμ. 28, στ. 575-576.
28. Αυτόθι, στ. 628. Στην Κέρκυρα ο Μορο έφτασε στις 4 Ιουλίου και έγινε δεκτός με θερμότερες εκδηλώσεις από τον Κερκυραϊκό λαό: *grandissimo jubilo di tutta la terra*. Αυτόθι, τόμ. 29, στ. 57. Στις 12 Ιουλίου 1520 αποφασίστηκε η μετακίνησή του στην Κύπρο. Αυτόθι, στ. 62.
29. Αυτόθι, στ. 145, 146.

30. Αυτόθι, στ. 155, όπου και περίληψη της Έκθεσής του.
31. Αυτόθι, τόμ. 22, στ. 266 και τόμ. 26, στ. 456-458, όπου η Έκθεσή του ως Γενικού Προβλεπτή του στόλου. Από τις σημαντικότερες επιχειρήσεις που ανέλαβε κατά το διάστημα της θητείας του αυτής ήταν να καταδιώξει από τους χώρους ελέγχου της Γαληνοτάτης τον φημισμένο τούρκο πειρατή της εποχής Caragoli/Curtogoli, τον Κούρτογλου των ελληνικών πηγών. Βλ. Sanudo, τόμ. 21-26, σποραδικά, και Α. Κραντονέλλη, Ιστορία της πειρατείας, σποραδικά.
32. Βλ. É. Legrand, Histoire de Tagiapiera, σ. 62 (288). Τις άσχημες συνθήκες κάτω από τις οποίες έγραψε και το δικό του έργο αναφέρει ο σύγχρονος και συντοπίτης του Τριβώλη ιερομόναχος Ιωάννης Καρτάνος στο τέλος της "Παλαιάς τε και Νέας Διαθήκης" (1536): καί ἄν ἔσφαλα εἰς πολλά, γράφει, συγχωρήσατέ μοι ὅτι ἤμουν εἰς φυλακὴν καί ἀπό τό πληθος τῶν πολλῶν ἀνθρώπων εἶχα μεγάλην σύγχυσιν (Λόγος 1θ', φ. 391^v). Βλ. Ε. Κακουλίδη-Πάνου, Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη, σ. 83.
33. Βλ. A.S.V., Senato Mar, reg. 27 [1543-1545], f. 126^v-127^r. Βλ. Παράρτημα, έγγρ. Ε.
34. Για την κερκυραϊκή ευγένεια βλ. Ε. Λούντζης, Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήνου επί Ενετών, σ. 112-117 και Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Ι', σ. 219-223.
35. Βλ. Freddy Thiriet, La Romanie Vénitienne au Moyen âge. Le développement et l' exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles), Paris 1975², σ.
36. Βλ. I.A.K., Argomenti diversi, τόμ. 5, f. 307^r [= Σπ. Λάμπρος, Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι, σ. 324].
37. Βλ. L. Politis, Venezia come centro della stampa, σ. 450-451.
38. Βλ. Α. Μουστοξύδης, Ιάκωβος και Καντίνος Τριβώλαι, σ. 321: "Ιστορία του Ταγιαπιέρα έτυπώθη τῷ 1523 ὑπό Σαυῖωνίου". Δεν πρόκειται βέβαια για έκδοση του έργου από το τυπογραφείο του Ιωάννη Βίκτωρα Savioni, αφού η δραστηριότητα του τυπογραφείου αυτού τοποθετείται με ακρίβεια στα χρόνια 1643-1645 (βλ. Θ. Παπαδόπουλος, Ελληνική Βιβλιογραφία, τόμ. Α', σ. 706), αλλά για έκδο-

ση του 1523, στην οποία ο Μουστοξύδης απέδωσε λανθασμένα στην ελληνική το da Sabbio του κολοφώνα σε "Σαβιώνι". Την εξίσωση αυτή (da Sabbio = Σαβιώνιος) υποδεικνύει πέφτοντας στο ίδιο λάθος με τον Μουστοξύδη και ο Εμμανουήλ Μοσχονάς στον Πίνακα κυρίων ονομάτων του Ελληνομνήμονα (βλ. την ανατύπωση, Αθήναι 1965, σ. 25 του Πίνακα). Ότι δεν πρόκειται, επίσης, για την έκδοση της Ιστορίας του Ταγιαπιέρα, ..., Ενετίησι, παρά Ιωάννη Βίκτωρι τω Σαβιώνι, 1643 —επομένως για λανθασμένη απόδοση του με ελληνικούς χαρακτήρες χρόνου έκδοσης σε αραβικούς αριθμούς— αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι ο Σπ. Βελούδης (βλ. την επόμενη σημείωση) γνωρίζει και τις δύο εκδόσεις, του 1523 και του 1643. Βλ. Θ. Παπαδόπουλος, σ. 433, σημ. 1.

39. Βλ. Σπυρίδων Βελούδης, *Επιδιόρθωσις, Πανδώρα*, τόμ. 7, αρ. φύλλου 158 (1856), σ. 334.
40. Βλ. Γ. Λαδάς-Α. Χατζηδήμος, *Προσθήκες*, σ. 11, αρ. 11. Η υποτιθέμενη έκδοση του έργου στα 1521 πρέπει να αποκλειστεί για λόγους χρονολογικούς. Άλλωστε ο Legrand, ο μόνος που έκανε λόγο για την ύπαρξή της (1875), αναγνώρισε δέκα χρόνια αργότερα και διώρθωσε το λάθος του· επρόκειτο για την έκδοση του 1782. Βλ. J. Irmscher, σ. 1, αρ. 1 και L. Politis, *Venezia come centro della stampa*, σ. 450.
41. Βλ. όσα σημειώνουμε στην Εισαγωγή.
42. Βλ. πρόχειρα για τις εκδόσεις αυτές Θ. Παπαδόπουλος, σ. 433, όπου και βιβλιογραφία. Και των δύο αυτών εκδόσεων δεν μας σώζονται αντίτυπα, η ύπαρξή τους όμως δεν αμφισβητείται από κανένα.
43. Βλ. Ι.Α.Κ., νοτάριος *Pierro Spongo*, n° 1763, f. 6^r [= E. Rizo Rangabé, *Livre d' Or*, σ. 255]. Επειδή αρκετοί παρερμήνευσαν την μαρτυρία αυτή και δέχτηκαν ότι ο Ιάκωβος Τριβώλης υμφεύτηκε τον χρόνο εκείνο (λ.χ., ο E. Rizo Rangabé, ο Σ. Καββαδίας και ο Σπ. Κατσαρός), παραθέτω το σχετικό χωρίο: "Τη αυτή ημέρα η κυράτσα Καλούλα, συμβία του ποτέ μισέρ Μιχάλη του Αυλωνίτη, βεβαιώνει ην έταξε προίκα της θυγατρός μεν αυτής Μαριέτας, συμβίας δε του μισσέρ Ιακώβου Τριβώλη, γαμβρού αυτής, γεγραμμένη παρά

του ευλαβεστάτου ιερέως Παύλου του Αυλωνίτου".

44. Βλ. εδώ τη σημ. 33.
45. Βλ. το γενεαλογικό δένδρο της οικογενείας, σ. 169. Ο Λαυρέντιος Βροκίνης αναφέρει και έναν ακόμη γιό του Ιακώβου, τον Γεώργιο (1549), την ύπαρξη του οποίου δεν διασταυρώσαμε από αλλού, γι' αυτό και διατηρούμε τις επιφυλάξεις μας για το πρόσωπο αυτό.
46. Για το φόρο αυτό βλ. Ανδρέας Μιχ. Ανδρεάδης, Περὶ της οικονομικῆς διοικήσεως της Επτανήσου ἐπὶ Βενετοκρατίας, τόμ. Α', ἐν Αθήναις 1914, σ. 189-193. Η Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 94, σημ. 2 νομίζει ὅτι ο Ιάκωβος Τριβώλης και ο γιός του Βενέδικτος διατηρούσαν ἀπὸ το 1523 ταβέρνα στην Κέρκυρα.
47. Βλ. πρόχειρα Γ.Σ. Πλουμίδης, Οἱ βενετοκρατούμενες ἐλληνικὲς χώρες, σ. 35-36. Σύμφωνα με το χαρακτηρισμό που αποδίδει στην ιδιαίτερη πατρίδα του Κέρκυρα ο Αντώνιος Ἐπαρχος, ἀποκαλεῖται *la chiave de questo Illustrissimo Stado et il scudo de tutta la christianità*. Βλ. Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, Αντώνιος ο Ἐπαρχος, σ. 268 και 270.
48. Για την πολιορκία αὐτή βλ. *Della historia di Corfù descritta da Andrea Marmora, nobile corcirese, Libri otto. Al serenissimo Principe ed Eccellentissimo Senato di Venezia, presso il Curti, M.DC.LXXII, con licenza de Superiori e privilegio, σ. 292-311. Eugenio Bacchion, Il dominio veneto su Corfù (1386-1797) Venezia 1956, σ. 69-73. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. Γ', Θεσσαλονίκη 1968, σ. 145-150. Ιστορία του Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. Ι', σ. 298. Για το μέγεθος της καταστροφῆς βλ. ἐπίσης Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, Ὁ ἀντίκτυπος του Δ' Βενετοτουρκικοῦ πολέμου στην Κέρκυρα, σ. 40, σημ. 157, σ. 41, σημ. 158. Για την ἀφήγηση του Ανδρονίκου Νουκίου βλ. Nicandre de Corcyre, *Voyages, texte édité par J.-A. de Foucault, Paris 1962, σ. 167-172.**
49. Βλ. τη σημ. 33. Για το βελανίδι βλ. τη βιβλιογραφία που παραθέτει η Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, ὁ. π., σ. 43, σημ. 168.

50. Τα πρώτα μέτρα που πήρε η Γαληνότατη για να ανακουφίσει τους ταλαιπωρημένους κερκυραίους χρονολογούνται λίγες μόλις μέρες μετά την αποχώρηση των επιδρομέων, στις 29 Σεπτεμβρίου 1537, και αφορούν τη στέγασή τους ενόψη του επερχόμενου χειμώνα. Βλ. Κ. Ν. Σάθας, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, τόμ. 5, σ. 269-270.
51. Βλ. Παράρτημα, έγγρ. Ε. Για τους φόρους αυτούς βλ. Α. Μ. Ανδρεάδης, Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας, τόμ. Α. ό.π.
52. φέρει τον τίτλο: *Lodovico discuoopre a madonna Beatrice l' amore il quale egli le porta: la qual manda Egano suo marito in un giardino in forma di sé e con Lodovico si giace; il quale poi levatosi va a bastona Egano nel giardino.* Βλ. Giovanni Boccaccio *Decameron*, Terza edizione riveduta e aggiornata. A cura di Vittore Branca, Torino 1987, σ. 839-848. Στη σ. 839, σημ. 1 παρουσιάζεται στη διαδρομή του χρόνου το λογοτεχνικό μοτίβο του απατημένου και δαρμένου συζύγου. Ο πρώτος που φαίνεται ότι διαπίστωσε την εξάρτηση της "Ιστορίας του Ρε της Σκότζιας" από το Δεκαήμερο του Βοκκακίου ήταν ο Πέτρος Δανιήλ Huet, σύμφωνα με τις ανέκδοτες σημειώσεις και συμπληρώσεις του στο Λεξικό του Somavera: *Fabulam hanc, γράφει, versibus graecobarbaris conscripsit Jacobus Triboles qui se καλογραίας cujusdam filium esse asserit; nec dictionis elegantia, nec ingenii dotibus commendandus poetaster. Hanc autem è lascivis, ut videtur, Boccacii narrationibus depromptam quum suam facere tentaret, non cogitata, non dicta, sed solam exemplaris Italici turpitudinem adoequavit miserrimus imitator. Versus enim non recto stantes pede, non limati ac perpolitati, difficili malignaque venâ decurrunt. Proeterea illa, quam antè oculos habui, Venetiis cusa princeps editio tot tantisque mendis scatet ut quorumdam vim et sensum lector assequi non possit.* Βλ. É. Legrand, *Histoire du Roi d' Escosse*, σ. VII-VIII. Πάντως, ανεξάρτητα από τις διαπιστώσεις του Huet την ίδια εξάρτηση υπέδειξε και ο Α. Μουστοξύδης, Ιάκωβος και Καντίνος Τριβώλαι, σ. 321. Βλ. επίσης Γεώργιος

- Θ. Ζώρας, Διηγήματα του Βοκκακίου πρότυπα του Τριβώλη και του Βηλαρά, Αθήναι 1957 [Σπουδαστήριο Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών].
53. Βλ. Εμμανουήλ Κριαράς, *Der Roman "Imperios und Margaron" und das "Dekameron" als Quellen des Jakob Trivolis, Probleme der Neugriechischen Literatur*, τόμ. III, Berlin 1960 [Berliner Byzantinistische Arbeiten, 16], σ. 63-92, ειδικά, σ. 78-89.
54. Αυτόθι, σ. 74-77.
55. Βλ. M. Sanudo, τόμ. 43, στ. 124: *atento li Petratinì sono di primi et ha poder [= έγγεια ιδιοκτησία] a Corfù.*
56. Πρώτος ταύτισε τον Vittorio Petritin ο Έ. Legrand, *Histoire de Tagiapiera*, σ. 18-19, σύμφωνα με πληροφορίες που του έστειλε ο Ιωάννης Ρωμανός. Λεπτομέρειες για το φόνο του Μιχάλη Αβράμη καθώς και την εξέλιξη της υπόθεσης αυτής ώσπου ο Βιττόριο Πετρατίνος να πετύχει για λογαριασμό του ^{την έμβοση} του βουλευμάτος της Βενετικής Συγκλήτου που τον απάλλασε από το βάρος της εξορίας και της δήμευσης της περιουσίας του στην Κέρκυρα (γεγονός που τοποθετείται μετά τις 7 Απριλίου 1533 που τελειώνουν τα Ημερολόγια του Sanudo), καταχωρίζει ο Sanudo, τόμ. 37, στ. 448, 591, τόμ. 40, στ. 802, τόμ. 41, στ. 54-55, τόμ. 43, στ. 124, τόμ. 58, στ. 25.
57. Βλ. Έ. Legrand, *Histoire de Tagiapiera*, σ. 19. Ως σοπρακόμιτος αναφέρεται και ο συγγενής του, χωρίς αμφιβολία, Ιάκωβος Petratin. Βλ. Sanudo, τόμ. 56, στ. 393, 414, 415, 464, 536, 833. Ένας Battista Petratin μαρτυρείται στα 1521 με την ιδιότητα του *capo di stradioti* να βρίσκεται στην Terraferma στην υπηρεσία της Γαληνοτάτης. Αυτόθι, τόμ. 32, στ. 133, 183. Πρόκειται ασφαλώς για το ίδιο πρόσωπο με τον Battista Petratin Cavalier, ο οποίος μαζί με τον έλληνα Ιωάννη Αβράμη παρουσίασαν στη Βενετική Σύγκλητο ως πρεσβευτές (Oratori) της Κερκυραϊκής Κοινότητας τα αιτήματά της τον Αύγουστο του 1524. Αυτόθι, τόμ. 36, στ. 513 και Κ. Ν. Σάθας, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, τόμ. 5, σ. 259-270.
58. Στη Βενετία ανακτάται για πρώτη φορά στις 10 Φεβρουαρίου 1526.

- να προσπαθεί να πετύχει ακυρωτική απόφαση για τη δήμευση της της περιουσίας του στην Κέρκυρα. Βλ. Sanudo, τόμ. 40, σ. 802.
59. Βλ. I.A.K., *Argomenti diversi*, τόμ. 2, φ. 3^v [= É. Legrand, *Histoire de Tagiapiera*, σ. 16].
60. Για το αξίωμα αυτό βλ. Ε. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, σ. 126-128. Για το Συμβουλευτικό Συνέδριο, αυτόθι, σ. 140-141. Το όργανο αυτό απαρτιζόταν από τους τρεις ενιαύσιους Δικαστές, τους τέσσερους Συνδίκους, τους δύο Κήνσορες και ^{τους} τρεις απλούς συνέδρους. Δεν είναι γνωστό αν ο Τριβώλης είχε αναλάβει άλλοτε κάποιο από τα παραπάνω αξιώματα, όπως ρητά προέβλεπε ο οργανισμός του οργάνου αυτού, ή αν πήρε μέρος σ' αυτό ως απλός σύνοδος και μόνον. Άγνωστος είναι ακόμη και ο χρόνος που έλαβε μέρος στις εργασίες του ανώτατου αυτού σε τοπική κλίμακα διοικητικού οργάνου της Κέρκυρας, ασφαλώς όμως πριν ^{από} το 1541, ίσως μάλιστα και πριν ^{από} το 1537, αφού μια ανάμειξη στα δημόσια πράγματα του τόπου του από μια τέτοια θέση θα μπορούσε να δικαιολογηθεί μονάχα σε περίοδο μακράς ειρήνης και οικονομικής ευημερίας του στιχουργού μας.
61. Βλ. É. Legrand, *Histoire de Tagiapiera*, σ. 16. Για την πρεσβεία του 1542 βλ. Ελλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Το πρόβλημα της ασφάλειας των κατοίκων του κερκυραϊκού "μπόργκου" και η πρεσβεία του 1552*, Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας, αρ. 13 (1976), σ. 169-222.
62. Βλ. Παράρτημα, έγγρ. Ε': *il qual debito è causato, si come per la giustification et fede della ditta Camera appar.*
63. Βλ. Φ. Μαυροειδή, *Ειδήσεις*, σ. 238-239 και 249-250. Στο έγγραφο αυτό ο Καντίνος αποκαλείται *nobilis corcyrensis* και εξουσιοδοτείται από τον Σοφιανό [ad] *exigendum tam hic Venetiis quam alibi ubique et Rome omnem denariorum, rerum et bonorum sumam et quantitatem ipsi domini constituenti debitam et spectantem et de exactis quietationem.*
64. Επειδή το έγγραφο αυτό είναι άγνωστο και αποτελεί συνέχεια των εγγράφων που δημοσίευσε η Φ. Μαυροειδή, *Ειδήσεις*, ό.π., το παραθέ-

τω στη συνέχεια.ΡΑ. Α.Σ.Υ.,Notai di Venezia,b. 10638 (Agostino Pellestrina),Atti,Libro 1543,f. 30^v.

1543,die Martis 13 Februarii,ad Cancellum.

Dominus Candinus Trivolis nobilis corcirensis agens uti commissus et procurator domini Nicolai Sofiano quondam domini Pauli nobilis corcyrensis a quo habet mandatum ad substituendum et alia plurima faciendum,ut constat publico procure instrumento in actis mei notarii sub die ultimo Januarii proxime preteriti prout in eo,dicto procuratorio nomine substituit et loco suo subrogavit dominum Diegum Rubinus de Celis absentem tanquam presentem specialiter et expresse ad agendum et procurandum in omnibus et per omnia juxta formam,tenorem et continentiam dicti instrumenti procure prefati domini Nicolai principalis cui semper relatio habeatur promittenti habere firmum et ratum quicquid per dictum procuratorem suum substitutum in premissis actum fuerit sub obligatione omnium bonorum dicti principalis presentium et futurorum.

Testes ser Franciscus quondam ser Vielmi de Bazis preco,
ser Franciscus bergomensis,guardianus Procuratie.

65. Βλ. Φ. Μαυροειδή,Ειδήσεις,σ. 250-251.
66. Βλ. Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου,Αντώνιος ο Έπαρχος,σ. 31-36.Ρητή μαρτυρία για τη σχέση που συνέδεε τους δύο άνδρες δεν έχει σωθεί,είναι όμως αυταπόδεικτη.
67. Βλ. Φ. Μαυροειδή,Συμβολή,σ. 280,αρ. πράξης 658: Adi 6 Zener 1543. Miser Zacomo Ttrivolli inttro in la schola de miser Sannicolo,gastaldo miser Marcho Samariari,et dette per la sua intrada schudo uno doro,val 1. 6 s.18.Συνήθως για την εγγραφή τους οι αδελφοί πλήρωναν εφάπαξ το ποσό των 3 λιρών.Αυτόθι,σ. 52.
68. Αυτόθι,σ. 66-67.
69. Βλ. Α.Σ.Υ.,Notai di Venezia,b. 8090 (Vettore Maffei),Atti, libro 1542-1543,f. 130^{r-v}[=Παράρτημα,έγγρ. Α΄].
70. Βλ. Ε.Ι.Β.,Παλαιό Αρχείο,reg. 219 (Mariiegola),φ.41^v-43^v [= Πα-

ράρτημα, έγγρ. Α_{1,2}]. Βλ. Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 28-29: οι σύν-
 δικοι δεν ασκούσαν διοικητικά καθήκοντα αλλά ήταν όργανα ελέγ-
 χου. Δεν φαίνεται να συμμετείχαν στις συζητήσεις του Διοικητικού
 Συμβουλίου κατά τη λήψη των αποφάσεων. Μοναδική τους δικαιοδο-
 σία ήταν ο έλεγχος της οικονομικής διαχείρισεως των διοικούντων
 κατά το διάστημα του μηνός που ακολουθούσε τη λήξη της θητείας
 τους, η έκδοση σχετικού πορίσματος και η καταγγελία τυχόν ατα-
 σταλιών. Καμιά όμως φορά τους ανέθεταν και τον έλεγχο των παλαι-
 ών βιβλίων.

71. Για το Μάρκο Σαμαριάρη βλ. Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 124-125.
72. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 10639 (Agostino Pellestrina), At-
 ti, Libro 1544, f. 2^r [= Παράρτημα, έγγρ. Γ']. Ο Αντώνιος Πραγματευ-
 της και ο Ιωάννης Αντώνιος de Franco λίγες ημέρες προηγου-
 μένως, στις 11 Ιουνίου 1544, είχαν ορίσει για την ίδια υπόθεση ως
 διαιτητή τον Bernardo Antonii. Προφανώς ο τελευταίος προτίμησε
 να υποχωρήσει μπροστά στη δυσκολία της υπόθεσης και να μην απο-
 δεχθεί τελικά τη διευθέτησή της. Αυτόθι, τεύχος Β, φ. 35^r.
73. Αυτόθι, τεύχος Γ, φ. 20^v [= Παράρτημα, έγγρ. Δ_{1,2}].
74. Αυτόθι, φ. 23^{r-v}, προσθήκη στο έγγρ. Δ₂.
75. Βλ. Παράρτημα, έγγρ. Ε. Με ανάλογο πνεύμα η Σύγκλητος είχε αντιμε-
 τωπίσει και την προσφυγή του Zorzi Surian, conduttore del datio del
 vin a spina nel Zante del' anno 1523. Βλ. Κ.Ν. Σάθας, Μνημεία Ελ-
 ληνικής Ιστορίας, τόμ. 5, σ. 96-97.
76. Βλ. όσα σημειώνουμε στην Εισαγωγή.
77. Μνημονεύεται στον κατάλογο της Βιβλιοθήκης του Augsburg, σήμερα ό-
 μως έχει χαθεί. Βλ. Έ. Legrand, Bibliographie Hellénique... aux XVe
 et XVIe siècles, τόμ. Ι, σ. 246, αρ. 106 και J. Irmscher, Ιάκωβος Τρι-
 βώλης Ποιήματα, σ. 5, αρ. 4.
78. Βλ. Θ. Παπαδόπουλος, Ελληνική Βιβλιογραφία, τόμ. Α', σ. 431-433.
79. Αντίτυπο και της έκδοσης αυτής σωζόταν στη Βιβλιοθήκη του Augs-
 burg. Βλ. Έ. Legrand, ό.π., σ. 267, αρ. 112 και J. Irmscher, ό.π.,
 σ. 2.
80. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 8095 (Vettore Maffei), Atti, Libro

- 1549, φ. 184^V [= Παράρτημα, έγγρ. ΣΤ'].
81. Βλ. I.A.K., *Argomenti diversi*, τόμ. 2, φ. 33^F [= E. Legrand, *Histoire de Tagiapiera*, σ. 16-17]. Ως δεύτερος έλληνας δικαστής εκλέχτηκε ο Γεώργιος Έπαρχος, ο οποίος δεν πρέπει να έχει καμία άμεση συγγενική σχέση με τον Αντώνιο Έπαρχο. Βλ. Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Αντώνιος ο Έπαρχος*, σ. 79.
  82. Για το αξίωμα αυτό βλ. Ε. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, σ. 129, 226-227 και Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Ο αντίκτυπος του Δ' Βενετοτουρκικού πολέμου στην Κέρκυρα*, σ. 233.
  83. Οι διαμαρτυρίες της Κερκυραϊκής Κοινότητας σε βάρος των *Consiglieri*, των ενιαύσιων δικαστών και ιδίως εναντίον του Jacopo Bideli, *nodaro al Criminal*, αφορούν τα καθέκαστα της περιόδου της τους στην ύπαιθρο κατά το 1546, όπως αποδεικνύεται από τα σχετικά έγγραφα. Βλ. Κ.Ν. Σάθας, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, τόμ. 5, σ. 273-277, 292-294. Τα σχετικά έγγραφα χρονολογούνται με βάση το *more veneto* (λ.χ., 12 Φεβρουαρίου 1547 αντί 1546).
  84. Βλ. I.A.K., νοτάριος Michele Glavà, τόμ. 23 και *Argomenti diversi*, filza 3, f. 464^F [= E. Rizo Rangabé, *Livre d' Or*, σ. 254].
  85. Βλ. I.A.K., *Argomenti diversi*, τόμ. 2 [= Σπ. Λάμπρος, *Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι*, σ. 324].
  86. Αυτόθι, σ. 324-325. Για τον Δήμο Τριβώλη βλ. πρόχειρα I.K. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Εκκλήσεις, επαναστατικές κινήσεις και εξεγέρσεις στην Ελληνική χερσόνησο από τις παραμονές ως το τέλος του Κυπριακού πολέμου (1568-1571)*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 208, σημ. 1, και Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Ο αντίκτυπος του Δ' Βενετοτουρκικού πολέμου στην Κέρκυρα*, σ. 223.

ΜΑΡΚΟΣ ΔΕΦΑΡΑΝΑΣ (1503 - 1575;)

Με το όνομα του Μάρκου Δεφαράνα¹ είναι γνωστά δύο έμμετρα λογοτεχνικά έργα. Το πρώτο, οι "Λόγοι διδακτικοί του πατρός προς τον υιόν", εκδόθηκε το 1543² από το Δαμιανό di Santa Maria, και το δεύτερο, η "Ιστορία της Σωσάννης", τυπώθηκε 26 χρόνια αργότερα, το 1569, "αιτήσει Ιακώβου του Λεογκίνου"³. Ένα τρίτο έργο, η "Διήγησις του Αλεξάνδρου" (α' έκδ. 1529), είχε παλαιότερα αποδοθεί σ' αυτόν, η απόδοση όμως αυτή δεν στηρίζεται σε ισχυρά επιχειρήματα και δεν έχει γίνει γενικά αποδεκτή⁴.

Το ονοματεπώνυμο του Μάρκου Δεφαράνα δεν παρουσιάζεται στην προμετωπίδα των εντύπων ή στην κατακλείδα των ποιημάτων του αλλά με τη μορφή ακροστιχίδας σ' αυτά. Στους "Λόγους διδακτικούς" η ακροστιχίδα, που αρχίζει από το στίχο 123 και τελειώνει στο στίχο 151, σχηματίζεται από το αρχικό γράμμα κάθε διστίχου σύμφωνα με τις ρητές οδηγίες που δίνει ο ίδιος ο ποιητής στον επίλογο:

Στίχοι τρακόσοι ενεννηντατρείς είναι επά γραμμένοι,
όλοι είναι λόγοι διδακτικοί, οπού είναι επά βαλμένοι.

.....

Στον Ήνταένα στίχον άρχισε ως τους βδομηνταπέντε,
νά 'βρης το πώς τον κράουσι και τ' όνομά του ποιό 'ναι.
Το πρώτον γράμμα έπαιρνε ξεπάσα ένα στίχον,
τού τό 'δωκα του καθενός, δεν βάνω εις τον ήχον.

(Λόγ. διδασκ., στ. 781-782, 785-788).

Τα υποδεικνυόμενα αρχικά γράμματα δίνουν το όνομα του στιχουργού:
ΜΑΡΚΟΣ ΔΕΦΑΡΑΝΑΣ. Πιο ενδιαφέρουσα είναι η ακροστιχίδα της
"Ιστορίας της Σωσάννης", για την ανάγνωση της οποίας μας
καθοδηγεί το τελευταίο δίστιχο του κειμένου:

Και κείνος σπού τό 'καμε εσύ που τον γυρεύεις

εις τα κεφάλαια της αρχής αυτείνονε να εύρης.

(Ιστ. Σωσάννης, στ. 375-376).

Πράγματι, οι πρώτοι στίχοι του ποιήματος ως το στίχο 29 δίνουν
πάλι το ονοματέπώνυμο ΜΑΡΚΟΣ ΔΕΦΑΡΑΝΑΣ, παρά τη δήλωση αυτή όμως
η ακροστιχίδα συνεχίζεται και παρακάτω. Ήδη πρώτος ο Ήωνίδας
Ζώης⁵ το πρόσεξε αυτό διαβάζοντας στους αμέσως επόμενους στίχους
30 - 43 ένα δεύτερο επώνυμο ΔΕΙ ΕΡΕΔΕΙ [= ΔΗ ΕΡΕΔΗ], και,
πρόσφατα, ο David Holton⁶ πρόσθεσε μια ακόμη λέξη που κρυβόταν
στους στίχους 55 - 73 και που δηλώνει τον τόπο καταγωγής του
στιχουργού: ΔΕΙΑΚΕΙΘΕΙΝΟΣ, από το Διάκυ(ν)θος, όπως γραφόταν
καμιά φορά η Ζάκυθος. Επομένως η ακροστιχίδα της "Ιστορίας της
Σωσάννης" περιέχεται στους στίχους 1 - 43 και 55 - 73⁷ και
διαβάζεται πλέον ως εξής: ΜΑΡΚΟΣ ΔΕΦΑΡΑΝΑΣ ΔΕΙ ΕΡΕΔΕΙ [...]
ΔΕΙΑΚΕΙΘΕΙΝΟΣ [= ΔΙΑΚΥΘΗΝΟΣ]. Στην καταγωγή, λοιπόν, του ποιητή
αναφέρεται η τελευταία λέξη της ακροστιχίδας, που άλλωστε

συμπίπτει με όσα αποκαλύπτει ο ίδιος για τον εαυτό του στον
επίλογο των "Λόγων Διδακτικών":

Και κείνος οπού τά 'καμε στην Βενετιά 'τιμήθη,

τα γονικά του λέγουσι στην Ζάκυθο γεννήθη.

(Λόγ. διδακτ., στ. 783-784).

Σύμφωνα με τους στίχους αυτούς, ο Μάρκος Δεφαράνας γεννήθηκε στη
Ζάκυθο, αλλά έζησε ένα διάστημα της ζωής του στη Βενετία, όπου
και " 'τιμήθη", άγνωστο πότε ακριβώς, πάντως πριν από το 1543,
χρονιά που εκδόθηκε το έργο του αυτό.

Πιο σύνθετο είναι το ζήτημα των δύο επωνύμων ΔΕΦΑΡΑΝΑΣ και ΔΗ
ΕΡΕΔΗ, τα οποία, όπως είπαμε, περιέχονται μονάχα στην ακροστιχίδα
της "Ιστορίας της Σωσάννης". Πιο από αυτά είναι το πραγματικό
επώνυμο του στιχουργού; Πρώτος ο Α. Ζώης πρότεινε να ταυτιστεί ο
δημιουργός της "Ιστορίας της Σωσάννης" και των "Λόγων Διδακτικών"
του πατρός προς τον υιόν" με κάποιο Μάρκο Δε Ηριέδη Δεφαράνα γιό
του Φραγκίσκου^α, χωρίς όμως κανένα επιχειρήμα. Η προτεινόμενη
ταύτιση δεν αντέχει σε οποιονδήποτε έλεγχο: π.χ., για το Βόρτολο
ή Βαρβολομαίο, αδελφό του υπατιθέμενου πατέρα του Φραγκίσκου,
αναφέρει ότι διετέλεσε πρόξενος της Γαλλίας στη Ζάκυθο το 1606 -
επομένως ο ανεψιός του Μάρκος Δεφαράνας θα πρέπει να ήκμασε στο
πρώτο ήμισυ του 17ου αιώνα. Τελευταία ο David Holton^β, αφού
εξέτασε και απέρριψε την πιθανότητα να είναι άλλο πρόσωπο ο
Μάρκος Δεφαράνας και άλλο ο Μάρκος Δη Ερέδη, κατέληξε στο
συμπέρασμα ότι πρόκειται για ένα και το αυτό πρόσωπο, το οποίο
ταύτισε με ένα γνωστό μέλος της Ελληνικής Αδελφότητας της

Βενετίας, το Μάρκο de Eriedes¹⁰. Η ταύτιση αυτή είναι, πράγματι, επιτυχής και όσα θα ακολουθήσουν τη θεμελιώνουν πέρα από κάθε λογική αμφιβολία.

Πιο όμως από τα δύο είναι το επώνυμο του ποιητή; Δεφαράνας ή de Eriedes; Με το τελευταίο αυτό επώνυμο και μόνον αυτό παρουσιάζεται στις διάφορες δημόσιες και επαγγελματικές δραστηριότητές του, στα νοταριακά έγγραφα, στις αποφάσεις και στα ψηφίσματα της Γαληνοτάτης και στα επίσημα βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας¹¹. Το Δεφαράνας θα μας ήταν εντελώς άγνωστο, αν ο ίδιος ο ποιητής δεν το χρησιμοποίησε, δίπλα στο Δη Ερέδη, στους "Λόγους διδακτικούς". Ο Λ. Ζώης πιστεύει ότι το Δεφαράνας είναι παρωνύμιο¹² και ίσως να έχει δίκιο. Έτσι θα τον αποκαλούσαν οι σύγχρονοί του, έτσι θα ήταν γνωστός στο ναυτικό κόσμο της εποχής του και έτσι θέλησε να παρουσιαστεί στα έργα του. Ωστόσο το Δεφαράνας δεν είναι άγνωστο και ως επώνυμο. Συναντάται στην Κεφαλληνία τουλάχιστον από το 1475¹³: οικογένεια Δεφαράνα καθολική στο ερήσκειμα είχε εγκατασταθεί εκεί κατά τους χρόνους της Φραγκοκρατίας, μέλη της όμως δεν άργησαν να αφομοιωθούν με τον εντόπιο πληθυσμό, να εξελληνισθούν και να μεταπηδήσουν στην ορθοδοξία. Ο Μάρκος de Heriedes¹⁴ / Δεφαράνας ανήκε, ~~πιθανότατα~~, πιθανότατα, σε κλάδο της εξελληνισμένης αυτής οικογένειας, που θα πέρασε από την Κεφαλληνία στη Ζάκυνθο¹⁵ άγνωστο πότε ακριβώς και κάτω από ποιες ιστορικές συγκυρίες, πάντως μέσα στο 15ο αιώνα.

* * *

Ο Μάρκος Δεφαράνας γεννήθηκε στη Ζάκυνθο το 1503, σύμφωνα με δήλωσή του ίδιου, που το 1558 αναφέρει ότι ήταν 55 χρονών¹⁶. Η πληροφορία πρέπει να θεωρηθεί ακριβής, γιατί προέρχεται από τον επίσημο κατάλογο που συνέταξε τότε η Γαλινοτάτη με τα ονόματα και την ηλικία των καπετάνιων που εργάζονταν στα μεγάλης κωρητικότητας πλοία που χρησιμοποιούσε κυρίως για τη μεταφορά αλατιού και σιτηρών στη Βενετία. Από τα ονόματα των γονέων του μόνον του πατέρα του είναι γνωστά: Ιωάννης¹⁷. Από νοταριακές, ιδιαίτερα, μαρτυρίες και από τα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας πληροφορούμαστε επίσης τα ονόματα και τις δραστηριότητες δύο αδελφών του, του Βαρθολομαίου¹⁸ και του Μπενέτου (Βενεδίκτου)¹⁹, που ήταν και αυτοί ναυτικοί (scrivano) και ενεργά μέλη της. Μάλιστα, τέλος, εγκατεστημένη στη Ζάκυνθο ήταν μια αδελφή τους, η Έλενα, παντρεμένη με το βενετό Alvise Fiescardo²⁰. Πού και πότε νυμφεύθηκε ο Μάρκος Δεφαράνας αγνοούμε, γνωρίζουμε όμως το όνομα της γυναίκας του: Κοικιλία (Zizilia)²¹. Ωστόσο, αν στα 1543 ο μοναχογιός του Ιωάννης²² ήταν σε εφηβική ηλικία, ώστε να μπορεί να αντιλαμβάνεται το περιεχόμενο των "Λόγων διδακτικών του πατρός" του, αν πράγματι οι "Λόγοι" απευθύνονται σ' αυτόν, θα πρέπει να γεννήθηκε στα τέλη της τρίτης δεκαετίας του 16ου αιώνα, κι επομένως ο γάμος του πατέρα του θα χρονολογείται γύρω στα 1525²³.

Η πρώτη μετά τη χρονολογία γέννησής του Μάρκου Δεφαράνα ακριβής πληροφορία που διαθέτουμε γι' αυτόν ανάγεται στις 8 Δεκεμβρίου 1534, όταν σημειώνεται στα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας να καταβάλλει το χρηματικό ποσό των 3 λιρών και 12 σολδίων για τρεις ετήσιες συνδρομές (luminarie)²⁴.

Η καταβολή του ποσού αυτού θα πρέπει δίχως άλλο να σημαίνει ότι ο Μάρκος Δεφαράνας είχε εγγραφεί ως μέλος της Αδελφότητας από το 1532 και ότι στο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα δεν βρισκόταν στη Βενετία. Δυστυχώς για τα χρόνια αυτά (1530 - 1533) υπάρχει κενό στα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας²⁵, τα οποία, διαφορετικά, θα πιστοποιούσαν ακριβέστερα την ημερομηνία της εγγραφής του (*intrata*). Η χρονολογία εγγραφής του στην Αδελφότητα (1532) αποτελεί, οπωσδήποτε, ασφαλής μαρτυρία της παρουσίας του στη Βενετία, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι τότε βρέθηκε εκεί για πρώτη φορά. Είναι βέβαια ότι ο Μάρκος Δεφαράνας είχε επισκεφθεί και παλαιότερα τη Βενετία για μικρά χρονικά διαστήματα στα πλαίσια των επαγγελματικών του ασχολιών, γιατί, προφανώς, από νεαρή ηλικία εργαζόταν σε εμπορικά πλαίσια της πατρίδας του.

Οι επόμενες μαρτυρίες της σποραδικής, όπως αποδεικνύεται, παρουσίας του στη Βενετία προέρχονται από την ίδια αρχειακή πηγή, τα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας, και αναφέρονται και πάλι στην καταβολή της συνδρομής του ως μέλους σ' αυτή. Συγκεκριμένα, στις 23 Απριλίου 1535 πληρώνει 1 λίρα και 4 σολδία και το ίδιο ποσόν καταβάλλει και στις 6 Δεκεμβρίου του επόμενου χρόνου²⁶. Ένα χρόνο ακριβώς αργότερα, στις 6 Δεκεμβρίου 1537, δίπλα από την ημερομηνία υπάρχει κενό²⁷, η αναγραφή όμως του ονόματός του δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι ο Μάρκος Δεφαράνας βρισκόταν για άλλη μια φορά στη Βενετία και ότι πιθανότατα πλήρωσε τη συνδρομή του, άσχετα αν τελικά δεν έχει σημειωθεί στην οικεία θέση το ποσόν που καταβλήθηκε.

Ο Μάρκος Δεφαράνας, όπως φαίνεται από την όλη πολιτεία του στην Ελληνική Αδελφότητα, υπήρξε συνεπής στις οικονομικές

H 198 1534

Y. marg.	1534	Contas de ... luminarias	f	322
de ...	1535		f	174
de ...	1536		f	174
de ...	1537		f	174
	1538		f	174
	1539		f	174
ad ...	1540	Contas de ... luminarias	f	322
de ...	1541	Contas de ... luminarias	f	174
de ...	1542	Contas de ... luminarias	f	174
de ...	1543	Contas de ... luminarias	f	174
de ...	1544	Contas de ... luminarias	f	174
de ...	1545	Contas de ... luminarias	f	174
de ...	1546	Contas de ... luminarias	f	174
de ...	1547	Contas de ... luminarias	f	174
de ...	1548	Contas de ... luminarias	f	174
de ...	1549	Contas de ... luminarias	f	174
de ...	1550	Contas de ... luminarias	f	174
de ...	1551	Contas de ... luminarias	f	174
de ...	1552	Contas de ... luminarias	f	174
de ...	1553	Contas de ... luminarias	f	174
de ...	1554	Contas de ... luminarias	f	174
de ...	1555	Contas de ... luminarias	f	174
de ...	1556	Contas de ... luminarias	f	174

J. margarita ... 1756

1536
1532

υποχρεώσεις του απέναντί της πληρώνοντας, έγκαιρα ή καθυστερημένα
αδιάφορα, τις συνδρομές του. Το 1538 και το 1539, χωρίς ακριβή
ένδειξη ημερομηνίας, καταβάλλει αντίστοιχα το ποσό της 1 λίρας
και των 4 σολδίων²⁸. Ποιες ήταν οι δραστηριότητές του στα κρίσιμα
χρόνια του βενετοτουρκικού πολέμου δεν γνωρίζουμε ούτε και στις
επίσημες πηγές του βενετικού κράτους σώζονται σχετικές μαρτυρίες
που να διαφωτίζουν το ζήτημα αυτό, το γεγονός όμως ότι
σημειώνεται η παρουσία του στη μητρόπολη τότε, αποτελεί ασφαλώς
ένδειξη ότι συνέχισε τις προηγούμενες ασχολίες του παρά τις
δυσμενείς και αντίξοες συνθήκες του πολέμου. Να υπηρέτησε στον
πολεμικό στόλο της βενετίας κατά το διάστημα αυτό δεν
τεκμηριώνεται από αλλού, είναι όμως ενδεχόμενο που δεν πρέπει να
αποκλειστεί. Ισως, μάλιστα, σε ανταμοιβή που πέτυχε από τη
Γαληνοτάτη για τις υπηρεσίες του αυτές να αναφέρεται το γριφώδες
και αρχαιακά αδιευκρίνητο "στη βενετιά "τιμήθη" των "λόγων
διδασκτικών" του (1543).

Στα χρόνια αυτά και σε εκείνα που θα ακολουθήσουν κέντρο των
δραστηριοτήτων του δεν είναι η βενετία αλλά η γενέθλια πόλη του η
ζάκυνθος, όπου πρέπει να ήταν μόνιμα εγκαταστημένος. Ως ναυτικός
(καπετάνιος ή γραμματικός), ανάλογα με τις συμφωνίες που
έκλεινε, εκτελούσε ταξίδια μικρής ή μεγάλης χρονικής διάρκειας,
που τον έφερναν από τη ζάκυνθο στα κοντινά λιμάνια των
τουρκοκρατούμενων και βενετοκρατούμενων περιοχών ως τη βενετία
και ακόμη μακρύτερα. Έτσι είναι δυνατόν να ερμηνευτούν οι
σποραδικές παρουσίες του στη βενετία την περίοδο αυτή, που τις
γνωρίζουμε χάρη στην ευσυνειδησία του να πληρώνει τακτικά τις
συνδρομές του στην Ελληνική Αδελφότητα. Στις 13 Μαΐου 1543

στο νοτάριο³¹.

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του αυτής στη Βενετία (Μάιος - Ιούνιος 1543) θα πρέπει να τοποθετηθεί και η εκτύπωση του πρώτου γνωστού σε μας σήμερα ποιητικού έργου του, των "Λόγων διδακτικών του πατρός προς τον υιόν". Πρόκειται για εκτενές πεικοδιδακτικό ποίημα από 788 ομοιοκατάληκτους στίχους που περιέχει μίαν ατελείωτη σειρά συμβουλών, παραινέσεων και νοουεσιών για την αντιμετώπιση της ζωής που ένας πατέρας (ο Δεφαράνας) απευθύνει στο γιό του (τον Ιωάννη)³². Από την άποψη αυτή το έργο συνδέεται με την προγενέστερη πεικοδιδακτική ποίηση της βυζαντινής εποχής και ειδικότερα με τη λογοτεχνική παράδοση που συνθέτουν οι "Γραφαί και στίχοι και ερμηνείαι" του Στεφάνου Σαχλίκη (1331 cι. - μετά το 1391)³³ και οι "Λόγοι διδακτικοί του πατρός προς τον υιόν" του Μαρίνου Φαλιέρου (1390 cι. - 1474)³⁴, έργα τα οποία είχε υπόψη του. Πράγματι, όπως έδειξε η φιλολογική έρευνα, ο Μάρκος Δεφαράνας καταχωρίζει τους ομότιτλους "Λόγους διδακτικούς" του Φαλιέρου στο έργο του ακέραιους ή συχνά αλλοιωμένους σε τέτοιο βαθμό ώστε να βλέπεται ανεπανόρθωτα το νόημα³⁵. Παράλληλα κάνει πλατιά χρήση και του έργου του Σαχλίκη³⁶, που το γνώριζε από το χειρόγραφο της Νεάπολης ή από κάποιο χαμένο σήμερα πρότυπο ή απόγραφο του³⁷ παρεμβάλλοντας ομάδες στίχων ή στίχους ολόκληρους του Κρητικού στιχουργού στο δικό του κείμενο. Αρκετοί από τους στίχους που οικειοποιείται ή διασκευάζει ο Δεφαράνας αρμόζουν και στο δικό του κοινωνικό περιβάλλον και στο δικό του τρόπο ζωής (λ.χ., για τα τυχερά παιχνίδια, τις πόρνες, τις γυναίκες, την εκπαίδευση των παιδιών, κ.ά.) και, συνεπώς, θα μπορούσε να δικαιολογηθεί η οικειοποίηση αυτή στοιχείων από ανάλογα κείμενα προγενέστερων ποιητών.

προγενέστερη πεικοδιδακτική ποίηση που είχε γραφεί σε γλώσσα ελληνική από χειρόγραφα, ασφαλώς, που κυκλοφορούσαν πλατιά σε όλα αδιακρίτως τα κοινωνικά στρώματα, και παράλληλα την αντίστοιχη ιταλική λαϊκή λογοτεχνία από τις έντυπες φυλλάδες που αγόραζε στην πλαύσια βιβλιογορά της Βενετίας. Η διαπιστωμένη επαφή του με τον κόσμο του έντυπου και χειρόγραφου βιβλίου τον παρακίνησε να τυπώσει και το δικό του συμπληρωματικό στιχούργημα. Οι "Λόγοι διδακτικοί / του πατρός προς / τον υιόν" του Μάρκου Δεφαράνα τυπώθηκαν σύμφωνα με τον κολοφώνα (φ. 14^r) In Vinegia, per M. Damian di santa Maria ne-/1^a anno del Signore. M D XLIII⁹⁹. Πρόκειται για ένα φυλλάδιο με 14 φύλλα από τα οποία λευκά είναι το A₁^v (= 1^v) και το 14^v, με αρίθμηση στο κάτω δεξιό μέρος των φύλλων A₂- A₇, τυπωμένο με τους τυπογραφικούς χαρακτήρες του Ανδρέα Κουνάδη (τύπος K 2), όπως άλλωστε δηλώνεται στην προμετωπίδα με τη χαρακτηριστική *marque parlante* του, το κουνάβι μέσα σε εραλδική ασπίδα εγγεγραμμένη σε ορθογώνιο παραλληλόγραμμο πλαίσιο με ελικοειδή φωτική διακόσμηση. Το εν λόγω πλαίσιο εγγράφεται με τη σειρά του μέσα σε μεγαλύτερο, διακοσμημένο και αυτό με φωτικές συνθέσεις, η βάση του οποίου είναι ξυλογραφία με πεικοδιδακτική παράσταση ανάλογη με το πνεύμα του κειμένου (μαστίγωμα παιδιού για σωφρονισμό). Δεν αναφέρεται το όνομα του τυπογράφου, για τον οποίον έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι είναι ο Βαρθελομαίος Zanetti⁴⁰. Άγνωστη είναι η συμβολή του Μάρκου Δεφαράνα στην πραγματοποίηση της έκδοσης του έργου του. Τι χρηματοδότησε ο ίδιος ή έγινε για λογαριασμό του Δαμιανού de Santa Maria, όπως δηλώνεται στον κολοφώνα; Την επιμελήθηκε ο ίδιος ή την εμπιστεύθηκε στην τυπογραφική φροντίδα κάποιου τρίτου (λ.χ. του Ανδρονίκου Νουκίου ;), ή μήπως η μοναδική σχέση του

με την έκδοση αυτή περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στην παραχώρηση του κειμένου για εκτύπωση; Άγνωστο, αφού, όπως έχουμε αναφέρει και αλλού, παραμένουν, δυστυχώς, αδιευκρίνητα τα καθέκαστα της έκδοσης των λαϊκών αυτών κειμένων και των όρων συνεργασίας που διείπαν την τυπογραφική επιχείρηση του Δαμιανού di Santa Maria με τους δημιουργούς των στιχουργημάτων αυτών.

Ο Μάρκος Δεφαράνας συναντάται και πάλι στη Βενετία τον επόμενο χρόνο. Στις 25 Μαρτίου 1544 πληρώνει τη συνδρομή του στην Ελληνική Αδελφότητα καταβάλλοντας 1 λίρα και 4 σολδία. Δηλώνεται ως καπετάνιος από τη Ζάκυνθο: "Adi 25 ditto [= Marzo 1544] per conta di misser Marco Deredes dal Zante patron de nave per sua luminaria"⁴¹. Στη Βενετία βρισκόταν και στις 6 Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου, οπότε πλήρωσε άλλη μια φορά στην Αδελφότητα 2 λίρες, όπως επίσης και στις 23 Απριλίου 1545, που σημειώνεται να δίνει 1 λίρα και 4 σολδία ως συνδρομή⁴². Στα χρόνια αυτά ο Δεφαράνας έρχεται συχνά στο διεθνές αυτό εμπορικό κέντρο της Μεσογείου, δεν έχει όμως ακόμη μόνιμα εγκατασταθεί εκεί. Αυτό θα γίνει λίγα χρόνια αργότερα. Πράγματι, η πρώτη φορά που δηλώνεται ρητά ως κάτοικος Βενετίας χρονολογείται στις 5 Φεβρουαρίου 1550⁴³, η εγκατάστασή του όμως πρέπει να τοποθετηθεί στα τέλη του 1548 σύμφωνα με ορισμένες ενδείξεις ιδιαίτερα χαρακτηριστικές. Το 1549 στα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας εμφανίζεται να πληρώνει 4 λίρες και 16 σολδία ως οφειλόμενες συνδρομές για τα 1546, το 1547, το 1548 και το 1549⁴⁴, χρόνια ασφαλώς απουσίας του από τη Βενετία, και στις 12 Ιανουαρίου 1549 εγγράφεται ως μέλος της η σύζυγός του Καικιλία⁴⁵, γεγονός που σημαίνει ότι τότε βρισκόταν και αυτή εκεί. Η εγγραφή της θα μπορούσε να είχε γίνει

μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα από την άφιξή της στην πόλη, αφού ο άριθμός των γυναικείων μελών της Αδελφότητας ήταν απεριόριστος και η είσοδός τους ήταν σχετικά εύκολη υπόθεση⁴⁶. Τέλος, ένα χρόνο περίπου αργότερα, την 1 Μαρτίου 1550, θα εγγραφεί ως μέλος της Αδελφότητας και ο μοναχογιός τους Ιωάννης⁴⁷.

Ποια ήταν τα αίτια που ώθησαν το Μάρκο Δεφαράνα να επιχειρήσει στα 45 του χρόνια το μεγάλο βήμα και να εγκατασταθεί οικογενειακώς στη Βενετία δεν είναι δύσκολο να αντιληφθούμε. Από το 1532 τουλάχιστον κατέπλεε είτε ως ναυτικός είτε ως καπετάνιος σχεδόν κάθε χρόνο στην πόλη των τεναγών, όπου τον έφερναν οι επαγγελματικές του υποχρεώσεις (12 τουλάχιστον φορές στα 17 χρόνια που παρεμβάλλονται ως το 1549). Η Βενετία ήταν το σημαντικότερο οικονομικό και εμπορικό κέντρο της Μεσογείου, το διεθνές κέντρο αγοράς και ανεύρεσης εργασίας της εποχής και ο φυσικός χώρος προσέγγισης και αναζήτησης καλύτερης τύχης των πιο δραστήριων Ελλήνων εμπόρων και ναυτικών υπηκόων της Γαληνοτάτης. Για το Δεφαράνα η μόνιμη εγκατάστασή του εκεί αποτελούσε την αναπόφευκτη απόληξη μιας πολύχρονης πετυχημένης επαγγελματικής σταδιοδρομίας στη θάλασσα. Ήταν πάντως μια απόφαση που, ακριβώς, λόγω του αυξημένου κινδύνου αποτυχίας και οικονομικής καταστροφής που ενδεχομένως να προκαλούσε, μας αποκαλύπτει το δυνατό και ταλμηρό χαρακτήρα του.

Για πρώτη φορά ο Μάρκος Δεφαράνας δηλώνει ότι κατοικεί μόνιμα στη Βενετία στις 5 Φεβρουαρίου 1550, ημερομηνία που διόρισε ως πληρεξουσιό του το Βενετό Βαπτιστή Restarossa του ποτέ Φραγκίσκου για να τον αντιπροσωπεύσει σε υπόθεσή του που εκκρεμούσε στη Ζάκυνθο σχετικά με την πράικα της αδελφής του Έλενας⁴⁸. Venetiis

ad presens commorans, κατά την έκφραση του εγγράφου, που από λίγο μεταγενέστερη μαρτυρία προσδιορίζεται πιο συγκεκριμένα: κατοικούσε στην ενορία του Αγίου Πέτρου του Castello, κοντά στην εκκλησία του Αγίου Δομνίκου (in contracta Sancti Petri di Castello prope ecclesiam Sancti Dominici)⁴⁹, περιοχή που κατοικούσαν κυρίως από ναυτικούς, εργάτες και Έλληνες και γειτόνευε με τον πολεμικό ναύσταθμο της Βενετίας (Arsenale), το πρώτο "καπιταλιστικών προδιαγραφών" βιομηχανικό συγκρότημα της Νεώτερης Ιστορίας⁵⁰. Με την πράξη του αυτή ο Μάρκος Δεφαράνας εξουσιοδοτούσε το Restarossa, πρόσωπο άγνωστο από αλλού, να μεριμνήσει για την εκτίμηση της προίκας της αδελφής του Έλενας που βρισκόταν υπό το διαχειριστικό έλεγχο του γαμπρού του Αλβίζε Fiscardo του ποτέ Σεβαστιανού, βενετού στην καταγωγή, που ζούσε όμως στη Ζάκυνθο⁵¹. Με τον τρόπο αυτόν εξασφαλιζόταν η μελλοντική τύχη της προίκας της σε περίπτωση που ο γάμος της διαλυόταν. Επιπλέον αποτελεί χαρακτηριστικό τεκμήριο της αδυναμίας του να παρακολουθήσει από κοντά τις λεπτομέρειες της οικονομικής αυτής υπόθεσης που τον αφορούσε άμεσα, αφού αυτός πρέπει να ήταν ο κύριος ρυθμιστής των οικονομικών του γάμου της Έλενας, ως πρωτότοκος, πιθανότατα, αδελφός της. Ενδεχομένως ο Μάρκος Δεφαράνας να μην ήταν αμέτοχος στην αποκατάστασή της και στην επιλογή του συζύγου της. Στην εν λόγω πληρεξουσιότητα δεν παρέχονται περισσότερα διαφωτιστικά στοιχεία: δεν διευκρινίζεται, λ.χ., πότε παντρεύτηκε η Έλενα, αν η εκτίμηση της προίκας της υπήρξε συνέπεια διαφοράς ανάμεσα στον αδελφό της και στο σύζυγό της για την αποπληρωμή της, ή, τέλος, αν γινόταν μέσα στα πλαίσια των ρυθμίσεων που προβλέπονταν στο προικοσύμφωνο της Έλενας για την οικονομική εξασφάλισή της ίδιας.

Ποια ήταν η θέση του Μάρκου Δεφαράνα στην ελληνική παροικία της Βενετίας το διακρίνουμε από μια σειρά νοταριακές πράξεις με τις οποίες ορίζεται διαιτητής σε οικονομικής φύσεως διαφορές που ανέκυπταν μεταξύ των Ελλήνων ναυτικών και εμπόρων που ζούσαν ή παρεπιδημούσαν στην πόλη.

Στις 14 Απριλίου 1550 ο Μάρκος Δεφαράνας σε συνεργασία με το ναυπλιώτη Στάθη Μακρή καλούνται να λύσουν την οικονομική διαφορά που είχε ανακύψει ανάμεσα στον έμπορο Μανόλη Μυτιληναίο του πατέ Γεωργίου και στο νεαρό Μανόλη Σταπίτη του Πέτρου από το Ναύπλιο⁵². Τα γεγονότα που οδήγησαν τους δύο αυτούς Έλληνες στην απόφαση να εμπιστευθούν τη σε διαιτησία ρύθμιση της διαφοράς τους καλύπτουν χρονική περίοδο που ξεκινά από τα τέλη του 1548 και απλώνεται σε ολόκληρο τον επόμενο χρόνο. Συγκεκριμένα, ο Μυτιληναίος ως συνεταίρος του Ανδρέα Κουρκουμέλη στη "συντροφία" που είχαν συστήσει με ιδρυτική συμφωνία από 30 Ιουνίου 1548⁵³, είχε αναλάβει να διακινήσει εμπορεύματα συνολικής αξίας 690 δουκάτων στην αγορά της Δαμιέτης, όπου αυτά θα μεταφέρονταν με πλοίο του Κουρκουμέλη με καπετάνιο τον Αντώνιο Λιδιακά⁵⁴. Για λόγους που δεν διευκρινίζονται αλλά που ασφαλώς θα πρέπει να συνδεθούν με την πώληση του εμπορεύματος, παρουσιάστηκε ανάγκη να μετακινηθεί ο Μυτιληναίος καταρχάς από τη Δαμιέτη στην Αλεξάνδρεια και από εκεί στη συνέχεια στο Κάιρο, που τότε παρέμενε έξω από τη σφαίρα επιρροής του βενετικού εμπορίου⁵⁵. Για να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες που μια τέτοια περιπλάνηση θα του δημιουργούσε, πήρε μαζί του και το γραμματικό του πλοίου Μανόλη Σταπίτη για να τον βοηθήσει όπου και όταν χρειαζόταν. Ο Σταπίτης έμεινε κοντά στο Μυτιληναίο για εννέα μήνες ακολουθώντας τον στις μετακινήσεις του και εργαζόμενος για το συμφέρον της "συντροφίας"

που εκπροσωπούσε ο εργοδότης του. Όταν τελικά επέστρεψαν στη Βενετία και ήρθε η στιγμή να πληρωθεί ο Σταπίτης τους μισθούς του, ο πλοιοκτήτης Ανδρέας Κουρκουμέλης, όπως ήταν επόμενο, αρνήθηκε να του καταβάλει το ποσό που αντιστοιχούσε στους μήνες που εργάστηκε μακριά από το πλοίο καθώς και τα χρήματα που για λογαριασμό της εμπορικής αυτής επιχείρησης είχε εκείνος δαπανήσει στο ίδιο χρονικό διάστημα, και παρέπεμπε τον ενδιαφερόμενο στο Μυτιληναίο που είχε πάρει τις παραπάνω πρωτοβουλίες. Με την παρέμβαση κοινών φίλων και λόγω της καλής διάθεσης που επιδείχθηκε και από τις δύο πλευρές, το Σταπίτη και το Μυτιληναίο, να βρεθεί αποδεκτή λύση στο πρόβλημά τους, ο τελευταίος φανερά ικανοποιημένος από την αίσια έκβαση της επιχείρησης συγκατατέθηκε να πληρώσει αυτός τους μισθούς που δικαιούνταν να εισπράξει ο Σταπίτης από την εννεάμηνη υπηρεσία του κοντά του μέσα στο διάστημα του προσεχούς μηνός Μαΐου 1550, και για τα έξοδα που αποδεδειγμένα είχε κάνει ο Σταπίτης για λογαριασμό της "συντροφίας" συμφώνησαν να προστρέξουν στη διαιτησία τρίτων που θα ρύθμιζαν πλέον εκείνοι το θέμα.

Την πράξη διορισμού διαιτητών για την επίλυση της διαφοράς αυτής υπέγραψαν ως μάρτυρες ο βενετός Πέτρος Contarini και οι ναυπλιώτες Δημήτριος Λιάτας και Τζάνες Βεντράμος, πρόσωπα, ασφαλώς, γνωστά όχι μόνο στους δύο διαδίκους αλλά και στους δύο εκλεγμένους από αυτούς διαιτητές, ενδεχομένως μάλιστα να πρόκειται για τους *communī amici* που μνημονεύονται, πράγμα συνηθέστατο, στο έγγραφο. Η πράξη αυτή, στη σύνταξη της οποίας βρέθηκαν μαζί ο Μάρκος Δεφαράνας και ο Τζάνες Βεντράμος στο ίδιο ναυταρικό γραφείο, είναι, δίχως άλλο, ενδιαφέρουσα. Ποιητές και ναυτικοί και οι δύο τους, με κοινούς φίλους και γνωστούς (λ.χ.,

τον Ανδρέα Κουρκουμέλι), γνώριμοι από τη Ζάκυνθο, όπου εκτός από το Δεφαράνα και ο Βεντράμος διατηρούσε, όπως θα δούμε, οικονομικά συμφέροντα, συναντιούνται τώρα με την ευκαιρία της υπόθεσης του νεαρού Μανόλη Σταπίτη, στη διευθέτηση της οποίας συμμετέχουν και οι δυο από διαφορετική θέση ο καθένας.

Για τη μελέτη του φακέλου που σχηματίστηκε και για την έκδοση της απόφασης απαιτήθηκε ένας ολόκληρος μήνας και η εκλογή ενός ακόμη δισαιτητή, του Στεφάνου della Riva στις 14 Μαΐου μπροστά στο νοτάριο Βίκτωρα Maffei και στους μάρτυρες Πέτρο Contarini και Γεώργιο Τελουντά οι τρεις δισαιτητές με ομόφωνη απόφαση απάλλαξαν το Μανόλη Μυτιληναίο από την υποχρέωση καταβολής των χρημάτων που διεκδικούσε ο Σταπίτης και επιφόρτιζαν τη "συντροφία" να ικανοποιήσει το αίτημά του πληρώνοντάς του πλέον αυτή τα ποσά που είχε εκείνος δαπανήσει για λογαριασμό της. Για το σκοπό αυτό καλούσαν τον ενδιαφερόμενο να παραδώσει μέσα στις τέσσερις επόμενες ημέρες αναλυτικό πίνακα των δαπανών του για το Μυτιληναίο, με βάση τον οποίον θα γινόταν ο έλεγχος και η επιστροφή των χρημάτων του⁵⁶.

Λίγες ημέρες μετά την έκδοση της απόφασης πληροφορούμαστε από νοταριακό έγγραφο με ημερομηνία 19 Μαΐου 1550⁵⁷ ότι ο Μάρκος Δεφαράνας ετοιμαζόταν να ταξιδέψει στην Αλεξάνδρεια cum galeis grossis, με την επίσημη δηλ. αποστολή εμπορικών πλοίων που οργάνωνε σχεδόν κάθε χρόνο η Γαληνοτάτη για την πλούσια αγορά του σημαντικού αυτού λιμανιού της Ν. Α. Μεσογείου⁵⁸. Ο magister Απολλώνιος de Pellizeriis του ποτέ Πέτρου, με την πράξη αυτή καθιστούσε πληρεξουσίους του το Δεφαράνα και τον Ηλία, Εβραίο από την Αλεξάνδρεια, να φροντίσουν για την είσπραξη των χρημάτων που του χρωστούσαν διάφορα πρόσωπα εκεί ή να παραλάβουν όσα τυχόν

εμπορεύματα και άλλα πράγματα του ανήκαν, και τους εξουσιοδοτούσε να κινηθούν, αν απαιτηθεί, προς κάθε δυνατή κατεύθυνση για να προστατεύσουν τα έννομα συμφέροντά του σε βάρος των οφειλετών του. - Ποια ήταν η σχέση που συνέδεε το Δεφαράνα με τον κατασκευαστή παιγνιοχάρτων (*magister a cartis*) de Pellizeriis, αγνοούμε. Το κίνητρο για την ανάθεση - και την αποδοχή - μιας τέτοιας υπόθεσης ενδεχομένως να ήταν το γεγονός και μόνον του επικείμενου ταξιδιού του Δεφαράνα στην Αλεξάνδρεια, ο οποίος έναντι κάποιας αμοιβής θα αναλάμβανε να τη διεκπεραιώσει, και όχι, απαραίτητα κάποια τυχόν στενότερη φιλική σύνδεσή του με τον εξουσιοδότη. Η οικονομική πλευρά της πληρεξουσιότητας λείπει βέβαια από το σχετικό ναυτιλιακό έγγραφο, αυτό όμως δεν δημιουργεί προβλήματα, αφού μια τέτοια λεπτομέρεια μπορούσε να είχε ρυθμιστεί προφορικά ή με ιδιωτική πράξη.

Με ποια ιδιότητα συμμετείχε ο Μάρκος Δεφαράνας στο ταξίδι των εμπορικών γαλερών της Γαληνοτάτης για την Αλεξάνδρεια (1550) δεν δηλώνεται στο έγγραφο μας, κατά πάσα όμως πιθανότητα ήταν καπετάνιος (*patron*) σε μια από τις δύο γαλέρες που έκαναν το ταξίδι αυτό, ιδιότητα με την οποίαν αναφέρεται τουλάχιστον από το 1544. Ως γνωστόν, το ταξίδι αυτό ήταν από τα παλαιότερα και σημαντικότερα που διοργάνωνε το Βενετικό Κράτος. Έβετε επικεφαλής της νηπομπής (*muda, conoglio*) έμπειρο στη ζωή της θάλασσας Βενετό ευγενή - το 1550 τον Ιάκωβο Celsi⁹⁹ - και για την προστασία τους από τις επιθέσεις πειρατικών πλοίων διέθετε μόιρα του πολεμικού της στόλου, που τις συνόδευε ως (και από) την Κρήτη. Ουσιαστικά με τις εμπορικές αυτές γαλέρες διακινούνταν επενδυμένα ιδιωτικά - και κρατικά, στους προηγούμενους αιώνες - κεφάλαια, από την οικονομική επιτυχία των οποίων η Βενετία

αποκόμιζε όχι μικρά κέρδη. Για το λόγο αυτόν οι ναυτικοί που τις επάνδρωναν ήταν έμπειροι και ικανοί και επιλέγονταν από τους καλύτερους που μπορούσε να ναυτολογήσει η Βενετία. Η συμμετοχή του Μάρκου Δεφαράνα σε ένα τέτοιο ταξίδι αποτελεί μία ακόμη ένδειξη της όχι ασήμαντης θέσης που δεν άργησε να καταλάβει στο ναυτικό κόσμο της Βενετίας και ταυτόχρονα εξηγεί και δικαιώνει την τολμηρή απόφασή του να εγκατασταθεί μόνιμα εκεί αναζητώντας περισσότερες ευκαιρίες εργασίας και κέρδους.

Η νηοπομπή για την Αλεξάνδρεια δεν είχε ακόμη ξεκινήσει, όταν στις 20 Ιουνίου 1550 ο Μάρκος Δεφαράνας, ο Φραγκίσκος de Flandra και ο παλιός γνώριμος του στιχουργού μας Ιωάννης Μαρία Zuccharin κλήθηκαν να λύσουν τη διαφορά που χώριζε το Δημήτρη από τη Ναύπακτο και το γνωστό παράγοντα της Ελληνικής Αδελφότητας και του ελληνικού εμπορικού και ναυτικού κόσμου της Βενετίας Ιάκωβο του Σαμαριάρη⁶⁰. Η πράξη διορισμού ως διαιτητών του Δεφαράνα και του de Flandra συντάχθηκε στις 19 Μαΐου 1550 και δεν σώθηκε, όπως δεν σώθηκε ούτε και η εκλογή του Zuccharin ως τρίτου διαιτητή στις 20 Μαΐου 1550 λόγω διαφωνίας των δύο πρώτων. Και οι τρεις διαιτητές δεν ήταν τυχαία πρόσωπα στο ναυτικό κόσμο της Βενετίας. Αν εξαιρέσουμε το Δεφαράνα, και ο Zuccharin ήταν γνωστός πλοιοκτήτης και καπετάνιος που εργοζόταν συχνά για λογαριασμό του βενετικού κράτους, ενώ ο Φραγκίσκος de Flandra με την ιδιότητά του ως ammiraglio του βενετικού Ναυστάθμου ήταν ο τεχνικός υπεύθυνος του σημαντικότερου αυτού παραγωγικού κέντρου της Γαληνοτάτης, της "καρδιάς του Βενετικού Κράτους", όπως αποκαλείται στις επίσημες πηγές⁶¹. Η παρουσία του ναυτικού - στιχουργού μας ανάμεσα στα πρόσωπα αυτά, που συμπληρώνονται από τους δύο ενδιαφερομένους, τον έμπειρο καπετάνιο Δημήτριο από τη Ναύπακτο και τον ισχυρό

οικονομικό παράγοντα Ιάκωβο Σαμαριάρη, πιστοποιεί τη θέση και την ισχύ του στη ναυτική κοινωνία της Βενετίας.

Μολονότι δεν είναι γνωστή σε όλη της την έκταση η διαφορά που χώριζε τις δύο πλευρές, από την εκτενή απόφαση των διαιτητών που εκδόθηκε στις 20 Ιουνίου 1550 είναι δυνατόν να ανασυγκροτηθούν τα γεγονότα που προκάλεσαν τη μεταξύ τους αντιδικία και τα οποία συνέβησαν κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του πλοίου Σαμαριάρα στην Αλεξάνδρεια και στην επιστροφή της στη Βενετία: πρόσθετες δαπάνες για πρόσληψη πλοηγού στη Μεσσήνη και για την κάλυψη έκτακτων αναγκών εκεί και στην Αλεξάνδρεια, αντικατάσταση μέρους της εξάρτησης του πλοίου, επιπλέον μεταφορά επιβατών, εμπορευμάτων και φορτίων σε ενδιάμεσους σταθμούς του ταξιδιού, κ.ά.. Οι τρεις διαιτητές ρύθμισαν με κάθε δυνατή λεπτομέρεια την υπόθεση, δίνοντας τη λύση που σε κάθε περίπτωση έκριναν ορθότερη, βασισμένοι στην πολύχρονη πείρα τους στα θέματα αυτά, που τους ήταν τόσο οικεία⁶².

Ο Μάρκος Δεφαράνας βρέθηκε στην Αλεξάνδρεια τους πρώτους φθινοπωρινούς μήνες του 1550 και δεν γύρισε από εκεί στη Βενετία παρά στα τέλη Νοεμβρίου του ίδιου χρόνου, πάντα με τις εμπορικές γαλέρες που επέστρεφαν τότε, όπως συνηθιζόταν, για να προλάβουν το πανηγύρι (*fiera*) των Χριστουγέννων, που συγκέντρωνε εμπόρους από την κεντρική και τη βόρεια Ευρώπη⁶³. Πράγματι, ο Μάρκος Δεφαράνας συναντάται και πάλι στη Βενετία μόλις στις 6 Δεκεμβρίου 1550 να πληρώνει αυτός και η οικογένειά του - η σύζυγός του Καικιλία και ο γιός του Ιωάννης - τη συνδρομή τους στην Ελληνική Αδελφότητα: ο Μάρκος και ο Ιωάννης από 1 λίρα και 4 σολδία, η Καικιλία 12 σολδία⁶⁴.

Και τους τρεις μαζί τους βρίσκουμε να πληρώνουν και πάλι τη

συνδρομή τους στην Αδελφότητα στις 28 Απριλίου 1552, 1 λίρα και 4
σαλδία ο Μάρκος Δεφαράνας και από 6 σαλδία η Καικιλία και ο
Ιωάννης⁶⁵. Στα μέσα καλοκαιριού του ίδιου χρόνου ως καπετάνιος
του πλοίου Alberta αναλαμβάνει να ταξιδέψει στις "σκάλες" του
Αρχιπελάγους (του Βόλου, της Καβάλας και, κυρίως, της Φώκαιας /
Σμύρνης) και να αγοράσει σιτάρι που θα μετέφερε στη Βενετία το
ταχύτερο, σύμφωνα με το συμβόλαιο που είχε κλείσει για λογαριασμό
της κοινοπραξίας στην οποία ανήκε η Alberta, ο Νικόλαος Rotta με
τους Proveditori alle biave στις 19 Αυγούστου 1552⁶⁶. Κατά την
επιστροφή της στη Βενετία το Φεβρουάριο του 1553 η Alberta
αναγκάστηκε να καταφύγει στο λιμάνι της Κέρκυρας προφανώς για να
προφυλαχθεί από τους αντίθετους ανέμους. Εκεί οι τοπικές Αρχές
του νησιού, μόλις πληροφορήθηκαν το είδος και την ποσότητα (
7.000 στάρα = 427.350 κιλά σιτάρι)⁶⁷ του φορτίου, απαγόρευσαν
τον απόπλου του πλοίου, κατακράτησαν το πολύτιμο γι' αυτές
φορτίο για να καλύψουν τις επείγουσες ανάγκες σε μπισκότο που
αντιμετώπιζε ο βενετικός στόλος, και ειδοποίησαν σχετικά τους
ανωτέρους τους. Ταυτόχρονα με τις ειδήσεις αυτές έφτανε στη
Βενετία εσπευσμένα και ο Μάρκος Δεφαράνας για να ενημερώσει από
πρώτο χέρι τους εργοδότες του για τις εξελίξεις, αφήνοντας στη
θέση του τον έμπειρο Ιωάννη Βρανά. Έτσι θα πρέπει να ερμηνευθεί η
καταρχήν ασυνέπεια του σχετικού αρχειακού υλικού, που αναφέρει ως
καπετάνιο της Alberta άλλοτε το Βρανά και άλλοτε από κοινού το
Βρανά και το Δεφαράνα. Μετά τις εκατέρωθεν διαβουλεύσεις για την
τελική τύχη του φορτίου, με απόφαση του Collegium bladorum από 22
Απριλίου 1553, δόθηκε εντολή στις Βενετικές Αρχές της Κέρκυρας να
πληρώσουν τη χρηματική αξία των σιτηρών που είχαν κατακρατήσει
στην τιμή των 5 λιρών 8 σαλδίων το στάρο (η συνολική αξία του

φορτίου ήταν 6.096 δουκ., 3 λίρ., 17 σολδ.) στους καπετάνιους του πλοίου Ιωάννη Βρανά και Μάρκο Δεφαράνα⁶⁸.

Ωστόσο ο Μάρκος Δεφαράνας βρισκόταν ήδη στη Βενετία από τις προηγούμενες κιόλας εβδομάδες. Πράγματι στις 11 Απριλίου 1553 μαρτυρείται να διορίζει γενικό πληρεξουσιό του τον Κύπριο δικηγόρο Ιάκωβο Κατάσαρκα (Chatasarcha) για να τον εκπροσωπή μπροστά στις αρμόδιες κάθε φορά Αρχές σε κάθε τυχόν υπόθεση που θα ανέκυπτε και θα τον αφορούσε⁶⁹. Ποια σκοπιμότητα υπαγόρευσε τη σύνταξη της πληρεξουσιότητας αυτής δεν είναι γνωστό, ούτε και από το περιεχόμενό της είναι δυνατόν να συναχθεί. Ίσως να συνδέεται με διαχειριστικά ή άλλης φύσης οικονομικά προβλήματα που δημιουργήθηκαν κατά το διάστημα της επτείας του στο πλοίο Alberta, ίσως πάλι να συνδέεται με την τακτοποίηση της υπόθεσης που παρουσιάζεται στη συνέχεια, ίσως, τέλος, να είναι τελείως ξένη προς αυτές και να αφορά κάποια τρίτη, άγνωστη σε μας, υπόθεση. Στις 30 Μαΐου 1553⁷⁰ ο Μάρκος Δεφαράνας βεβαιώνει με νοταριακή πράξη ότι εισέπραξε από το Μάρκο Αντώνιο Persino, το φραγκίσκο de Betino ab Oleo και τον Πέτρο του πατέ Ιωάννη, συνεταίρους, 10 δουκάτα ως αμοιβή για την πρωτοβουλία που είχε να ρυμουλκήσει με την Alberta την εγκαταλελειμμένη από τους πειρατές στο θαλάσσιο στενό της Μελίτης (Meleda, σερβ. Mljet)⁷¹ μαρτσιλιάνας τους. Το γεγονός αυτό τοποθετείται στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1552, στις πρώτες ημέρες δηλ. του ταξιδιού του με την Alberta. Ο Δεφαράνας οδήγησε την ακυβέρνητη και λεηλατημένη μαρτσιλιάνα στο πλησιέστερο λιμάνι της Ραγούζας, που βρισκόταν άλλωστε στην πορεία του, και την παρέδωσε στον Ανδρέα Bonaldo, αντιπρόσωπο των πλοιοκτητών εκεί. Από τις ενέργειες αυτές του ναυτικού - στιχουργού μας φαίνεται ότι δεν του ήταν άγνωστα τα

πρόσωπα αυτά, τα οποία εκτός από τα 10 δουκάτα σε ένδειξη ευγνωμοσύνης τον απάλλασσαν και από κάθε άλλη υποχρέωση επιστροφής τεχνικού υλικού (σκοινιά, κ.ά.) αξίας 5 δουκάτων που είχε χρησιμοποιήσει για τη ρυμούλκηση της μαρτσιλιάνας.

Οι επισιτιστικές ανάγκες της Βενετίας έδιναν την ευκαιρία σε ιδιώτες που είχαν τη δυνατότητα να μεταφέρουν σιτάρι στην πόλη και στις κτήσεις της να πλουτίζουν όχι μόνον από τα κέρδη που είχαν από την πώλησή του αλλά και από την επιδότηση που προσέφερε η Γαληνοτάτη για να στρέψει το επενδυτικό ενδιαφέρον τους στον προβληματικό αυτό τομέα της οικονομίας της⁷². Δεν έλειπαν όμως και οι οργανωμένες αποστολές φορτηγών πλοίων μεγάλου εκτοπίσματος με πρωτοβουλία του Βενετικού Κράτους στις "σκάλες" της ανατολικής Μεσογείου για την προμήθεια σιτηρών, αποστολές που τις ανέθεταν σε καπετάνιους έμπειρους, καταξιωμένους στο χώρο τους και καλούς γνώστες της αγοράς και της διακίνησης του εμπορεύματος αυτού. Μια τέτοια αποστολή ανατέθηκε και στο Μάρκο Βραγαδένα διατάχθηκε με απόφαση του καπετάνιος του πλοίου Bragadena διατάχθηκε με απόφαση του Collegio από 24 Αυγούστου 1554 να ταξιδέψει στην Αλεξάνδρεια και να φορτώσει σιτάρι. Μαζί του στάλθηκε και ο Simon de Zara με το πλοίο Utiner στην Κωνσταντινούπολη για τον ίδιο σκοπό, την τελευταία όμως στιγμή αντικαταστάθηκε από το γνωστό μας Ιωάννη Μαρία Zuccharin (27 Αυγούστου 1554)⁷³. Σύμφωνα με τη ρητή εντολή των Αρχών τα δύο πλοία έπρεπε να πλεύσουν μαζί (in conserva) ως τη νοτιοανατολική άκρη της Πελοποννήσου (almeno 200 miglia fuor dil Colrho) και από εκεί να συνεχίσουν το καθένα την πορεία του. Η Bragadena μπήκε στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου και δεν πήρε το δρόμο της επιστροφής παρά μόνον αφού γέμισε τα αμπάρια της με σιτάρι, επιτυχάνοντας

στην αποστολή της σε μια περίοδο όπου η αγορά αυτή και εκείνη του
καιρού ελεγχόταν σε μεγάλο βαθμό από τους Εβραίους⁷⁴.

Ο Μάρκος Δεφαράνας βρισκόταν στη Βενετία τουλάχιστον από τους
πρώτους μήνες του 1555 και στις 23 Απριλίου, προφανώς έχοντας
εισπράξει τους μισθούς του από το πρόσφατο ταξίδι του στην
Αλεξάνδρεια, τον συναντούμε να πληρώνει ως συνδρομή στην
Αδελφότητα για το 1554 και το 1555 8 σολδία. Την ίδια ημέρα
πληρώνουν και τη δική τους συνδρομή από 8 σολδία, αντίστοιχα, η
σύζυγός του Καικιλία και ο γιός του Ιωάννης⁷⁵.

Ο Μάρκος Δεφαράνας επανέλαβε το ταξίδι στην Αλεξάνδρεια με τη
Bragadena και το 1555⁷⁶, τη φορά όμως αυτή δεν είναι γνωστό αν
αυτό είχε οργανωθεί από το Δημόσιο ή από ιδιώτες. Από τις
επίσημες, πάντως, πηγές δεν συνάγεται τίποτε το διαφωτιστικό. Το
πλαίσιο αναχώρησε την ίδια περίπου ημερομηνία με εκείνη που είχε
ξεκινήσει τον προηγούμενο χρόνο και έφθασε στον προορισμό του
τους πρώτους φθινοπωρινούς μήνες. Στην αγορά της Αλεξάνδρειας η
προσφορά σιτηρών πρέπει να ήταν πολύ μεγάλη, γιατί η Bragadena
φόρτωσε γρήγορα τα αμπάρια της με σιτάρι και με ποσότητες
μπαχαρικών και πήρε χωρίς καθυστέρηση το δρόμο της επιστροφής το
Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου, για να προλάβει το βαρύ χειμώνα που
ερχόταν. Από την αρχή όμως το ταξίδι δεν προηνεύετο εύκολο. Οι
καιρικές συνθήκες επιδεινώθηκαν σε τέτοιο βαθμό, ώστε η Bragadena
να αναγκαστεί να βγει από την αρχική πορεία της, σύμφωνα με την
οποία έπρεπε να προσεγγίσει τις ακτές της ανατολικής Κρήτης, και
να ζητήσει καταφύγιο στα ήσυχά νερά της Λεμεσού, στην Κύπρο. Το
ταξίδι συνεχίστηκε με τις ίδιες καιρικές δυσκολίες ως την Κρήτη,
τις νοτιοανατολικές ακτές της οποίας προσέγγισαν ύστερα από
μεγάλη προσπάθεια και κατευθύνθηκαν προς το ακατοίκητο

Γαϊδουρονήσι (Gaydaroni), όπου γιόρτασαν την ημέρα των Χριστουγέννων, έχοντας αποέσει τη σωτηρία τους στην πρόνοια του Θεού. Όταν ξαναπήραν το δρόμο της επιστροφής, κατέβαλαν απεγνωσμένες προσπάθειες να φθάσουν στους Καλούς Λιμνιώνες, όπου κατέφευγαν συνήθως τα πλοία που ταξίδευαν από τη νότια πλευρά του νησιού, οι αντίθετοι όμως άνεμοι, τα δυνατά ρεύματα και η μεγάλη θαλασσοταραχή που επικρατούσαν στην περιοχή παρέσυραν τη Bragadena στις βόρειες ακτές της Αφρικής όπου και ναυάγησε στις 2 Ιανουαρίου 1556⁷⁷ ύστερα από εβδομήμερη πάλη με τα κύματα. Ο Μάρκος Δεφαράνας και το ζώμελές πλήρωμα της άτυχης Bragadena κατάφεραν με titάνεια προσπάθεια να φθάσουν στις ακτές και να σωθούν, έπεσαν όμως στα χέρια Αράβων που τους έπιασαν σκλάβους και τους χώρισαν σε ομάδες για να τους πουλήσουν στα σκλαβοπάζαρα της Zerba, του Αλγερίου και της Αλεξάνδρειας.

Τις λεπτομέρειες της θαλάσσιας αυτής τραγωδίας και τις συγκλονιστικές περιπέτειες που αντιμετώπισαν ορισμένα από τα μέλη του πληρώματος της Bragadena γνωρίζουμε από τις παραστατικές αφηγήσεις δύο προσώπων που κατάφεραν να απελευθερωθούν και να επιστρέψουν σώοι στη Βενετία: του ναύτη Λεονάρδου Caruci του ποτέ Ανδρέα και του καπετάνιου της Bragadena, του Μάρκου Δεφαράνα⁷⁸. Ουσιαστικά πρόκειται για τις καταθέσεις τους σε αντιπρόσωπο του Βενετού Πατριάρχη Βιτσέντζου Diedo (1556 - 1559)⁷⁹ σε υποστήριξη της αίτησης του magister Pasino του ποτέ Βαρθελομαίου, κατασκευαστή παραθύρων, και της Άντζελας, χήρας του Ιακώβου του Ιωάννη, να τους δοθεί χρηματικό βοήθημα για την απελευθέρωση των παιδιών τους, μελών του πληρώματος της Bragadena, από τη σκλαβιά⁸⁰. Ο Μάρκος Δεφαράνας στη σύντομη κατάθεσή του της 24 Δεκεμβρίου 1556⁸¹ και τη συμπληρωματική της της 24 Μαρτίου 1557

Die 24 octobris 1556

In nomine dei patris etc ad sup^{ra} magistri q^{ui}os^{dam}
 Johannis q^{ui} barthe^{olomeus} de civitate s^{an}c^te marie me
 ne exp^{er}imentis bartholomei filii sui^{us} Jan^{is}
 uno anno esse captivum in manib^{us} turcorum
 et p^{er} p^{ro}curandis sibi color^{is} t^{er}renis q^{ui}os^{dam}
 t^{er}renis vel sit paup^{er} et h^{oc} lib^{er}at modo
 ip^{se} rediens mandavit recipi p^{ro}fiti^{us} v^{er}o
 neq^{ue} q^{ui} v^{er}o captivus /

Die 24

& marchis dionidos q^{ui} Jo^hannis de civitate
 s^{an}c^te marie p^{ro}fiti^{us} p^{ro}curandis q^{ui}os^{dam} p^{ro}cur
 na Johannis p^{ro}fiti^{us} ad p^{ro}curandis captivum bar
 tholomei filii sui p^{ro}curandis
 diei^{bus} uno anno Jo^hannis p^{ro}curandis
 d^{omi}ni^{us} Han^{no}ver^{is} in venia de d^{omi}ni^{us}
 d^{omi}ni^{us} d^{omi}ni^{us} q^{ui}os^{dam} p^{ro}curandis et quando p^{ro}curandis
 fuerit de Lipsia d^{omi}ni^{us} p^{ro}curandis la p^{ro}curandis
 et uno anno in barbaria d^{omi}ni^{us} d^{omi}ni^{us} 20
 non d^{omi}ni^{us} in p^{ro}curandis et p^{ro}curandis
 p^{ro}curandis et p^{ro}curandis 36 p^{ro}curandis p^{ro}curandis
 p^{ro}curandis bartholomei p^{ro}curandis et p^{ro}curandis
 della Han^{no}ver^{is} in p^{ro}curandis in barbaria et
 et Jo^hannis p^{ro}curandis in alexandria d^{omi}ni^{us} p^{ro}curandis
 p^{ro}curandis et p^{ro}curandis p^{ro}curandis p^{ro}curandis
 et p^{ro}curandis p^{ro}curandis p^{ro}curandis p^{ro}curandis

ανέφερε ότι έμεινε ως σκλάβος στην Αλεξάνδρεια 56 ημέρες και ότι πέτυχε τελικά, ύστερα από εναγώνιες προσπάθειες, να τον εξαγοράσουν κάποιοι, γνωστοί του ασφαλώς, χριστιανοί έμποροι και να επιστρέψει στη Βενετία το Μάιο του 1556. Η περιπέτεια αυτή υπήρξε χωρίς άλλο πολύ πικρή για το ναυτικό-στιχουργό μας. Δεν είναι μόνον αυτές καθ' εαυτές οι λεπτομέρειες που καθιστούν τα γεγονότα συγκλονιστικά. Οι 56 ημέρες, μετρημένες μία προς μία, που ταλαιπωρήθηκε στην Αλεξάνδρεια προσπαθώντας να βρει ανάμεσα σε χριστιανούς εμπόρους και γνωρίμους του, σκλάβος αυτός με τις αλυσίδες στα πόδια, τον εγγυητή ή τους εγγυητές που θα κατέβαλλαν τα χρήματα για την εξαγορά του, υπήρξαν αναμφίβολα εφιαλτικές. Για το γιό του Pasino, το Βόρτολο, που ήταν ο γραμματικός της Bragadepa, κατέθεσε ότι ο ίδιος δεν τον συνάντησε κατά το διάστημα της αιχμαλωσίας του στην Αλεξάνδρεια αλλά ούτε και αργότερα, όταν απελευθερώθηκε, ότι γνώριζε όμως καλά το γραφικό του χαρακτήρα και είναι σε θέση να βεβαιώσει τον πατριαρχικό εκπρόσωπο ότι η επιστολή που ο πατέρας του Βόρτολου Pasino προσκόμισε ως αποδεικτικό στοιχείο της αιχμαλωσίας του γιού του στις εκκλησιαστικές Αρχές για να πετύχει την αναγκαία οικονομική βοήθεια για την απελευθέρωσή του, προέρχεται από το χέρι του Βόρτολου και είναι αυθεντική.

Παραστατικότερη εικόνα της σκλαβιάς στα χρόνια εκείνα δίνει με τη μαρτυρία του ο Λεονάρδος Caruci, που αγοράστηκε και πουλήθηκε 7 φορές (!), πριν η τύχη τον φέρει στην Αλεξάνδρεια όπου απελευθερώθηκε ύστερα από παρέμβαση του εκεί βενετού υπογραμματέα δομηνίκου Ravalto, που τον εξαγόρασε μαζί με δύο ακόμη συντρόφους του, το Γεώργιο Σουριάνο (Surian) και τον πυροβολητή (bombardier) του πλοίου Αντώνιο στην τιμή των 47 δουκάτων. Στην

Αλεξάνδρεια, κατέθεσε ο Caruci, συνάντησε το Βόρτολο αλυσσοδεμένο (con li ferri a piedi) και σε συζήτηση που είχε μαζί του του είπε ότι για την απελευθέρωσή του χρειαζόνταν 200 δουκάτα, για τα οποία δεν είχε βρει ως τότε (Οκτώβριος του 1556) τον άνθρωπο που θα τα πλήρωνε²².

Για το γιό της Αντζελας, τον Τζανέτο, που εργαζόταν ως βοφεός παραγκού (paragonetto) στη Bragadana, ο Μάρκος Δεφαράνας κατέθεσε στις 24 Μαρτίου 1557 ότι δεν είχε προσωπική αντίληψη για την τύχη του, από πληροφορίες όμως που του έδωσε ο Γεώργιος Suriani, όταν επέστρεψε στη Βενετία, γνώριζε ότι ήταν ζωντανός και ότι είχε πουληθεί σκλάβος στις φούστες της Zerba²³.

Η περιπέτεια αυτή του Μάρκου Δεφαράνα και των συντρόφων του ήταν τότε συνηθισμένο φαινόμενο. Τα ταξίδια στη θάλασσα έκρυβαν συνεχώς κινδύνους (πειρατείας, ναυαγίου, κ.ά.) για τους ναυτικούς και τους επιβάτες, οι οποίοι ήταν ψυχολογικά προετοιμασμένοι να τους αντιμετωπίζουν όποτε παρουσιάζονταν. Παρά τις τεχνολογικές βελτιώσεις που ο άνθρωπος της Αναγέννησης επέφερε στη ναυσιπλοΐα²⁴, αυτές δεν ήταν ανάλογες με τη διάγκωση και την οικονομική σημασία της στη μεταπρατική κοινωνία της εποχής. Γεγονός πάντως είναι ότι ο Μάρκος Δεφαράνας δεν πτοήθηκε από την ατυχία αυτή, η οποία επιπλέον του προσέθεσε και χρέη από την επιστροφή των χρημάτων που είχε δανειστεί στην Αλεξάνδρεια για την απελευθέρωσή του, και δεν αποσύρθηκε από την ενεργό δράση. Αντίθετα, στο μέσοδιάστημα που παρέμεινε στη Βενετία αναλαμβάνοντας από την πρόσφατη ταλαιπωρία του, δεν έμεινε αδρανής.

Στις 28 Ιουλίου 1556 ο Χιώτης Ιωάννης Βαπτιστής Lichavera του

ποτέ Ιερωνύμου, καπετάνιος σκιράτζου, και ο γραμματικός του πλοίου και αντιπρόσωπος των υπόλοιπων ναυτικών που εργάζονταν σ' αυτό, Ιωάννης Ζαναγγο του ποτέ Δημητρίου, διορίζουν ως διαιτητές το Μάρκο Δεφαράνα και τον Κρητικό Ιωάννη Βλάχο για να επιλύσουν την οικονομική διαφορά που είχε μεταξύ τους ανακύψει σχετικά με το ποσοστό συμμετοχής τους στην κατανομή των δαπανών για την επισκευή του σκιράτζου, για την κάλυψη των καθημερινών αναγκών των ναυτικών στη Βενετία και στη χία και για τη διανομή του κέρδους από τη ναύλωσή του⁶⁵. Υστερα από αλληπάλληλες παρατάσεις του αρχικού χρονικού ορίου για την έκδοση της απόφασης (3, 12 και 13 Αυγούστου), οι δύο διαιτητές εξέδωσαν την απόφασή τους στις 17 Αυγούστου 1556⁶⁶, με την οποία καθόριζαν αναλυτικά τις αμοιβαίες οικονομικές υποχρεώσεις των δύο ενδιαφερομένων πλευρών. Η απόφαση έγινε επίσημα αποδεκτή από αυτές με νοταριακή πράξη της 19 Αυγούστου του ίδιου χρόνου⁶⁷.

Στις 6 Δεκεμβρίου 1556 ο Μάρκος Δεφαράνας σημειώνεται στο οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας να πληρώνει αυτός και τα υπόλοιπα μέλη της οικογενείας του τη συνδρομή τους για το χρόνο αυτό από 4 σολδία ο καθένας⁶⁸, ποσόν αισθητά χαμηλότερο από εκείνο που κατέβαλλε κατά τα προηγούμενα χρόνια, ίσως εξαιτίας οικονομικών δυσχερειών που αντιμετώπιζε από την εξόφληση των χρεών που του δημιούργησε η πρόσφατη περιπέτειά του. Στη Βενετία βρισκόταν και την 1 Σεπτεμβρίου 1558, οπότε ύστερα από την προκήρυξη των αρμόδιων Αρχών που καλούσαν τους καπετάνιους να δηλώσουν ενώπιόν τους την ηλικία τους, παρουσιάστηκε και δήλωσε ότι τότε ήταν 55 χρονών⁶⁹.

Δεν είναι γνωστές οι δραστηριότητες του Μάρκου Δεφαράνα στο διάστημα από τις 24 Μαρτίου 1557, που κατέθεσε στον πατριαρχικό εκπρόσωπο υποστηρίζοντας το αίτημα της Άντζελας, χήρας του Ιακώβου του Ιωάννη, ως την 1 Σεπτεμβρίου 1558, που ανταποκρίνεται στο παραπάνω κάλεσμα της Γαληνοτάτης. Πού βρισκόταν, τί έκανε, με ποιους ανερόπους ερχόταν σε επαφή, τί επιδίωκε, δεν μαρτυρείται στις πηγές. Η επομένη, πάντως, πληροφορία που διαθέτουμε χρονολογείται στους πρώτους μήνες του 1559 και συνδέεται με τις επαγγελματικές του δραστηριότητες. Συγκεκριμένα από το βιβλίο "Creditorum Conducentium sale" (1548 - 1573) που τηρούσαν οι Proveditori al sale και στο οποίο κατέγραφαν τις αφίξεις των πλοίων που για λογαριασμό της Γαληνοτάτης μετέφεραν αλάτι στη Βενετία, την ακριβή ποσότητα του μεταφερόμενου φορτίου και το χρηματικό ποσόν που εισέπρατταν γι' αυτό, μαθαίνουμε για ένα ακόμη ταξίδι του Μάρκου Δεφαράνα στη Μεσόγειο⁹⁰. Τη φορά αυτή για την Ibiza, νησί των Βαλεαρίδων νήσων⁹¹, ως καπετάνιος του πλοίου Tamisera εκτοπίσματος 600 botte (= 375 τόννων / Lane ή 480 τόννων / Tucci)⁹². Από την Ibiza η Tamisera επέστρεψε στη Βενετία στις 9 Μαΐου 1559 με φορτίο 173 μισίους 8 στάρα αλάτι συνολικής αξίας 1.128 δουκάτων 20 grossi⁹³, ήτοι το 30,35 % του συνολικού φορτίου που είχε τη χρονιά εκείνη μεταφερθεί από εκεί⁹⁴. Προφανώς ο Δεφαράνας είχε προσληφθεί αποκλειστικά και μόνο για το ταξίδι αυτό, γιατί δεν είχε την τύχη του πληρώματος της Tamisera, που βυθίστηκε άδοξα στο επόμενο ταξίδι της στα τέλη της ίδιας χρονιάς στα ανοικτά των ισπανικών ακτών της La Mata⁹⁵. Ας σημειωθεί ότι η πρόσληψη του Δεφαράνα για να ταξιδέψει ως την Ibiza αποτελεί δίχως άλλο τεκμήριο ότι διέθετε την απαραίτητη γνώση και του γεωγραφικού αυτού χώρου και, επομένως, ότι είχε

πραγματοποιήσει στο παρελθόν και άλλα ταξίδια στη βυζαντινή
Μεσόγειο.

Πρόσθετη απόδειξη ότι ο Μάρκος Δεφαράνας δεν κουραστηκε στα
τελευταία, και μοιραίο, ταξίδι της Ταλιέρας, είναι η
πληρεξουσιότητα την οποία έκανε στις 7 Νοεμβρίου 1809 στον
άγνωστο από αλλού Κάμιλλο Cucina του Γουέστφαλ, με αυτή ο
Δεφαράνας τον καθιστούσε γενικό αντιπρόσωπό του στη βίλνινα με
εξουσία να εμφανίζεται ενώπιον των Αρχών και στα άλλα
παρασιάζοταν ανάγκη και να υπερασπίζεται το συμφέροντα του
ενάντια σε κάθε τυχόν αντίπαλο. Στους προαναφερθέντες διαταγές
ότι ο Δεφαράνας παρέδωσε στον αντιπρόσωπο του Ουαίλα όπως φαίνεται
scripturas, το περιεχόμενο των οποίων είναι δύσκολο να ερμηνευθεί.
είναι προφανές ότι τα έγγραφα αυτά που έδωσε ο Δεφαράνας
μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε με βάση την πληρεξουσιότητα
πληρεξουσιότητα αυτή και την παράδοση των Αρχών ότι ο Δεφαράνας
κάποια οικονομική, πιθανότατα, βίλνινα, τα οποία
καθέκαστα της οποίας αγνοούμε.

Ο Μάρκος Δεφαράνας δεν φαίνεται να ταξίδευε πια, και
μαρτυρείται να βρίσκεται σταθερά στο βίλνινα. Η βίλνινα
ενεργά στη διοικητική ζωή της Ελληνικής Αδελφότητας. Στο βίλνινα
επαγγελματικές του υποχρεώσεις τον εμπόδιζαν να ασχοληθεί
πράγματα της Αδελφότητας, αρκούσαν στην τακτική κλήρωση της
συνδρομής του. Τώρα όμως που λόγω της άρσης του ταξιδιού
κουραστικότερα και η ιδέα του να ταξιδεύει άρχισε να κερμαίνει
μέσα του, του αφηνόταν όλο και περισσότερα χρόνια ανεξέλεγκτα
να καταπιαστεί και με άλλες ασχολίες. Στις 22 Σεπτεμβρίου 1810
προσέφερε στο ταμείο της Αδελφότητας το ποσό των 15 1/2 εφ. και να

σολδίων £ = 1 δουκ., 12 σολδ. 177, και λίγες ημέρες αργότερα, στις 13 Οκτωβρίου έλαβε μέρος στη Γενική Συνέλευση (Capitolo General) διεκδικώντας μαζί με τέσσερεις άλλους υποψηφίους την εκλογή του στο αξίωμα του γοβερνατόρου (governatore), απέτυχε όμως να εκλεγεί μη συγκεντρώνοντας τις αναγκαίες ψήφους⁹⁸. Πιο τυχερός στάθηκε στην υποψηφιότητά του ως μέλους της Banca, ως ενός δηλ. από τους δώδεκα δεκάνους που μαζί με το Γαστάλδο, το Βικάριο και το Γραμματέα απαστελούσαν τη Banca⁹⁹. Στον κατάλογο των νεοεκλεγμένων μελών του Συμβουλίου αυτού των δώδεκα (i Dodoci della Banca), που ψηφίστηκε από την ολομέλεια της Αδελφότητας στις 13 Οκτωβρίου με ψήφους 35 υπέρ και 6 κατά, το όνομα του Δεφαράνα είναι πρώτο στη σειρά¹⁰⁰. Η εκλογή του αυτή, επί προεδρίας Ανδρονίκου Κουβλή, σημειώνει την πρώτη του ενεργό συμμετοχή στα κοινά της Αδελφότητας και θα έχει συνέχεια στα επόμενα χρόνια. Ως δεκάνος ο Δεφαράνας δευμευόταν να παραμείνει στη Βενετία για έναν ολόκληρο χρόνο και δεν του επιτρεπόταν να λείπει μακριά από την πόλη παρά μόνο για σύντομα χρονικά διαστήματα. Σε αντίθετη περίπτωση έχανε τη θέση του και με ενέργειες του προέδρου της Αδελφότητας εκλεγόταν αντικαταστάτης.

Δεν υπάρχουν πληροφορίες για το χρόνο αυτό που έμεινε στη Βενετία και για τις δραστηριότητες που ανέπτυξε μέσα στους κόλπους της Αδελφότητας ως Δεκάνος. Μια μόνο φορά συναντήσαμε το όνομά του στα οικονομικά βιβλία της να προσφέρει στις 25 Μαρτίου 1561 το ίδιο με του προηγούμενου χρόνου ποσόν των 6 λιρών και 16 σολδίων¹⁰¹.

Νέα στοιχεία για τις ασχολίες του Μάρκου Δεφαράνα στη Βενετία αντλούμε από νοταριακά έγγραφα του 1562. Στο πρώτο από αυτά με ημερομηνία 20 Ιουλίου ο Δεφαράνας διορίζεται μαζί με τον έμπορο

αιτηρών Ιωάννη του Αντωνίου, δισαιτητής σε οικονομική διαφορά που κώριζε τον Κρητικό Αντώνιο Λιναράκη του ποτέ Γεωργίου από τον Αποκόρωνα, πλοηγό του πλοίου Βονα, και τον Ιωάννη Chatanei, έμπορο επίσης αιτηρών (*occasione unius mercatus fabae inter eos sequuti*)¹⁰². Ο Δεφαράνας δηλώνεται στο έγγραφο αυτό ως καπετάνιος (*patronus navis*), πράγμα που σημαίνει ότι δεν είχε αποσυρθεί ακόμη από τη θάλασσα, και υποδεικνύεται από τον Έλληνα ναυτικό Λιναράκη, με τον οποίον, προφανώς, γνωριζόταν. Η απόφαση της εν λόγω δισαιτησίας δεν σώθηκε.

Ο Μάρκος Δεφαράνας γνωριζόταν ακόμη και με έναν άλλο Κρητικό ναυτικό, τον καπετάνιο Ιωάννη Ονούφριο (ή Νούφρη) του Γεωργίου, στην επίλυση κάποιας οικονομικής διαφοράς του οποίου με τον Αντώνιο Ioannis Vitalis de Sallodio εκλέχτηκε ως τρίτος δισαιτητής μαζί με τους καπετάνιους Γεώργιο Μαλάκη και Ιερώνυμο Mazzone στις 12 Νοεμβρίου 1562¹⁰³. Την ίδια ημέρα, αφού εξέτασαν τρεις μάρτυρες που κατέθεσαν για την υπόθεση, και μελέτησαν τα σχετικά έγγραφα που τους προσκόμισαν οι δύο ενδιαφερόμενες πλευρές, ο Δεφαράνας από κοινού με τους δύο άλλους δισαιτητές εξέδωσαν την απόφασή τους, σύμφωνα με την οποίαν καλούσαν τον Ονούφριο να πληρώσει στον πυροβολητή του πλοίου του Αντώνιο Ioannis Vitalis 8 δουκάτα ως καθαρό υπόλοιπο της διαφοράς που είχε προκύψει από τη συνεργασία τους¹⁰⁴.

Δεν είναι βέβαιο πού βρισκόταν ο Μάρκος Δεφαράνας το 1563. Το όνομά του καταχωρίζεται στο Γ Μητρώο της Αδελφότητας μαζί με του γιού του Ιωάννη και του αδελφού του Βαρσαλομαίου (Βάρτολου)¹⁰⁵, αυτό όμως δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι βρισκόταν τότε στη Βενετία. Απών ήταν και στην ολομέλεια της 13 Ιουνίου 1563: το όνομά του δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο των 115 αδελφών που

οι εν λόγω δικαστές ενέκριναν την απόφαση των τριών διαιτητών (*nullum in dicta arbitraria sententia erorem cepisse*) και επιπλέον επέτρεπαν στον Ιωάννη Μαρία Γαλι σε περίπτωση που δεν μπορούσε να εισπράξει το χρηματικό ποσό που του όφειλε ο Ανδρέας de Cirro να το διεκδικήσει από την περιουσία του τελευταίου και να φθάσει, αν χρειαζόταν, ως τη φυλάκισή του για να το πετύχει¹⁰⁹. Τέλος, καλούσαν τις δύο πλευρές να αποδεχθούν στο ακέραιο την απόφαση των διαιτητών και να την τηρήσουν κατά γράμμα, όπως άλλωστε δεσμεύονταν να κάνουν από τις σχετικές ρήτρες που προβλέπονταν στο διοριστήριο έγγραφο της 11 Μαΐου 1565.

Η απόφαση αυτή είναι η τελευταία που γνωρίζουμε μιας σειράς ανάλογων εγγράφων, τα οποία λόγω του αριθμού τους δεν πρέπει να αφήσουμε ασχολίαστα. Πράγματι, ο Μάρκος Δεφαράνας εμφανίζεται με μεγάλη συχνότητα ως διαιτητής σε οικονομικές διαφορές Ελλήνων, ναυτικών κυρίως, μεταξύ τους ή με Βενετούς. Από το 1550 περίπου ως το 1565 μαρτυρούνται 6 τέτοιες υποθέσεις, που αποδεικνύουν, δίχως άλλο, ότι ο Δεφαράνας ήταν πρόσωπο γνωστό στον κόσμο των ναυτικών και των μικροεπαγγελματιών της Βενετίας και ότι απολάμβανε την εκτίμησή τους. Καπετάνιος με πολύχρονη πείρα στα προβλήματα και στη ζωή της θάλασσας ήταν σε θέση να παρακολουθήσει τις πτυχές της κάθε υπόθεσης και να διακρίνει την αλήθεια των πραγμάτων. Δεν έφθανε όμως μόνον αυτό. Ο Μάρκος Δεφαράνας όφειλε να ήταν - και, όπως φαίνεται, ήταν - χαρακτήρας ακέραιος, συνεπής στις υποχρεώσεις του προς τους συνανθρώπους του και αγαπητός από όλους όσοι τον γνώριζαν και συναναστρέφονταν μαζί του. Πρόσωπο στο οποίο μπορούσαν να του εμπιστευθούν τα

προβλήματά τους με την ενδόμυχη βεβαιότητα ότι θα εύρισκαν κατανόηση και δικαιοσύνη. Σε καμία περίπτωση από όσες κλήθηκε να διαιτητεύσει δεν μαρτυρούνται αντιδράσεις από τους ενδιαφερομένους, και γιατί οι τελευταίοι δεσμεύονταν από τις σχετικές διατάξεις των διοριστήριων εγγράφων, αλλά και γιατί οι γνώματεύσεις του εύρισκαν τη γενική αποδοχή των διαδίκων. Αλλωστε αν ήταν μεροληπτικός στις κρίσεις του, δεν θα οριζόταν με τέτοια συχνότητα διαιτητής. Το γεγονός αυτό είναι σημαντικό και δεν πρέπει να αγνοηθεί. Ο Μάρκος Δεφαράνας ήταν πρόσωπο κοινής αποδοχής, τιμημένο και σεβαστό από τον ελληνικό κόσμο της θάλασσας και του εμπορίου.

Στα 1566 ο Μάρκος Δεφαράνας ήταν πια αρκετά μεγάλος στην ηλικία (64 περίπου ετών) και κουρασμένος από τις πολύχρονες ταλαιπωρίες της θάλασσας για να επιχειρεί ακόμη ταξίδια μακρινά και το ίδιο πάντοτε επικίνδυνα. Η παραμονή του στη Βενετία του έδινε τη δυνατότητα και τα χρονικά περιθώρια να αναμειγνύεται στα διοικητικά της Ελληνικής Αδελφότητας και παράλληλα να ασχολείται με τα λογοτεχνικά του ενδιαφέροντα, τα οποία δεν φαίνεται να είχε ποτέ παραμελήσει. Έτσι, στις 14 Ιουλίου 1566 ο Μάρκος Δεφαράνας επανεκλέγεται μέλος της Βανσα (Δεκάνας) συγκεντρώνοντας 43 ψήφους υπέρ και 7 κατά¹¹⁰.

Τα ίχνη του Δεφαράνα χάνονται για τα τρία επόμενα χρόνια, ως το 1569. Τη χρονιά αυτή εκδίδεται "αιτήσι Ιακώβου του Λεογκίνου" το δεύτερο γνωστό σήμερα ποιητικό έργο του, η "Ιστορία της Σωσάννης" ή, όπως σημειώνεται εκτενέστερα στην επικεφαλίδα του κειμένου, "Ιστορία εκ των του Δανιήλ περί της Σωσάννης"¹¹¹.

Πρόκειται για αφηγηματικό ποίημα σε λαϊκή γλώσσα που απλώνεται σε 376 ομοιοκατάληκτους ιαμβικούς δεκαπεντασυλλάβους και πραγματεύεται τη βιβλική ιστορία της Σωσάννας. Η Σωσάννα, σύζυγος του Ιωακείμ, αναδείχθηκε σε πρότυπο πεικής, όταν αρνήθηκε να υποκύψει στις αδιάντροπες προτάσεις δύο γέρων κριτών του Ισραήλ και προτίμησε να αντιμετωπίσει τον ατιμωτικό θάνατο με λιθβολισμό παρά να μοιχεύσει. Την τελευταία όμως στιγμή με θεϊκή παρέμβαση δια στόματος ενός νηπίου, του μετέπειτα προφήτη Δανιήλ, αποδείχθηκε η αεωότητα της και επιβραβεύτηκε η αρετή της. Στον εκτενή επίλογο του έργου (στ. 285 - 374) ο Μάρκος Δεφαράνας διατυπώνει υποδείξεις και συμβουλές προς τους αναγνώστες του για την αξία της ενόρετης και μετρημένης ζωής, από τις οποίες δεν είναι δύσκολο να αναγνωρίσουμε το κοινωνικό περιβάλλον όπου έζησε και έδρασε ο ναυτικός-στιχουργός μας και να καταγράψουμε τα αιτήματα και τα ηθικά πρότυπα μιας εποχής και μιας κοινωνίας σαν αυτής του Δεφαράνα. Παραινέσεις για την εξάλειψη της μοιχείας, της πορνείας και της αρσενοκοιτίας, για την ανυπόκριτη τήρηση της νηστείας και την άσκηση ελεημοσύνης προς τους φτωχούς, τα ορφανά και τους αδυνάτους, για την εξαγορά και την απελευθέρωση των χριστιανών σκλάβων και αιχμαλώτων, για τη διάθεση χρημάτων υπέρ της ταφής των άπορων νεκρών, και γενικά για την ανιδιοτελή παροχή κοινωνικής πρόνοιας αποτελούσαν, χωρίς αμφιβολία, όχι μόνον ηθικά κελεύσματα της εποχής του αλλά και πραγματικές εμπειρίες που είχε βιώσει στη διαδρομή του χρόνου ο Δεφαράνας¹².

Υπάρχει μεγάλη ποιοτική απόσταση (στο ύφος, στη γλώσσα, στη διαπραγμάτευση του θέματος και στην τεχνική εκτέλεση) ανάμεσα στα δύο ποιητικά έργα του Μάρκου Δεφαράνα, τους "Λόγους διδασκτικούς του πατρός προς τον υιόν" (15443) και της αρκετά

μεταγενέστερης "Ιστορίας της Σωσάννης" (1569), η οποία οφείλεται όχι μόνο στη λογοτεχνική ωρίμανση του ίδιου αλλά και στο θέμα που ποιητικά επεξεργάζεται και παρουσιάζει. Το έργο έγινε αποδεκτό με κάποια μικρή καθυστέρηση από το ελληνικό κοινό, αγαπήθηκε και γνώρισε αλληπάλληλες, έκτοτε, επανεκδόσεις¹¹³.

Πληροφορίες για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες εκδόθηκε η "Ιστορία της Σωσάννης" το 1569, όπως άλλωστε και για τα άλλα έργα της λαϊκής λογοτεχνίας της εποχής, δεν διαθέτουμε. Το τυπογραφείο του Ιακώβου Leoncini, παράλληλα με εκείνο του Φραγκίσκου Rampazetto και του Χριστόφορου Zanetti, είχε αφιερώσει μέρος των δραστηριοτήτων του στην (επαν)έκδοση των έργων της νεοελληνικής λαϊκής βιβλιοθήκης, έργων δηλ. ήδη δοκιμασμένων στη βιβλιαγορά με εξασφαλισμένη πελατεία και εμπορική επιτυχία¹¹⁴. Η "Ιστορία της Σωσάννης" μαζί με το "Θησαυρό" του Δαμασκηνού Στουδίτη (1568) είναι τα μόνα πρωτότυπα έργα της σειράς αυτής που εξέδωσε ο Leoncini από το τυπογραφείο του, περίπτωση όχι μοναδική. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με το Rampazetto, που εκδίδει ένα μόνο νέο έργο, την "Ιστορία φιλαργυρίας μετά της περιφανίας" του Τζάνε Βεντράμου (1567). Ποιος ήταν άραγε ο λόγος που ώθησε το Leoncini σε μια τέτοια πρωτοβουλία, που έρχόταν σε αντίθεση με τη συντηρητική ως τότε στάση των βενετών τυπογράφων απέναντι στην έκδοση νέων έργων; Πρόθεσή του ήταν να εμπλουτίσει έστω και περιορισμένα το σώμα της νεοελληνικής λαϊκής βιβλιοθήκης προσθέτοντας και νέα κείμενα στα υπάρχοντα, ή μήπως θα πρέπει να αποδώσουμε την πρωτοβουλία αυτή στο δημιουργό του έργου, το Μάρκο Δεφαράνα; Έτσι, είναι ενδεχόμενο να συνέβαλε οικονομικά στην έκδοση της "Ιστορίας της Σωσάννης" και ο Δεφαράνας, ο οποίος ενδέχεται επίσης να ανέλαβε και την

τυπογραφική επιμέλεια της όλης έκδοσης που είναι, ομολογουμένως, φροντισμένη και καλαίσθητη, αν και όχι απαλλαγμένη από λάθη. Όσο για την έκφραση "αιτήσεται Ιακώβου του Λεογκίνου" που σημειώνεται κάτω από την τοποχρονολογία της σελίδας τίτλου και η οποία συναντάται και στις εκδόσεις του ίδιου "Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη" (επανάκδ. 1567) και "Θησαυρός" (α' έκδ. 1568), αυτή δεν είναι και τόσο σαφής ως προς το ρόλο του Λεογκίνου στην έκδοση του έργου και, γι' αυτό, κάθε τυχόν ερμηνεία της με βάση το σημερινό επίπεδο των γνώσεών μας θα πρέπει να θεωρηθεί βιαστική και παρακινδυνευμένη.

Τα χρόνια που ακολουθούν σημαδεύονται από τη μεγάλη πολεμική σύγκρουση των χριστιανικών δυνάμεων της εποχής (της Ισπανίας, της Βενετίας και του Πάπα) με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ενός πολέμου που συγκλόνισε το μεσογειακό κόσμο και τον γέμισε με ανάμεικτα αισθήματα (απώλεια της Κύπρου, ναυμαχία της Ναυπάκτου) ¹¹⁵. Μαρτυρίες για τις δραστηριότητες του Μάρκου Δεφαράνα κατά τη διάρκεια του πολέμου αυτού (1570 - 1573) δεν εντοπίσαμε. Αποτραβηγμένο πια από τη ζωή της θάλασσας σε ηλικία εβδομήντα ενός χρονών τον ξαναβρίσκουμε να συμμετέχει στα διοικητικά της Αδελφότητας. Διαδοχικά, στις 31 Οκτωβρίου 1573 και στις 2 Ιανουαρίου του επόμενου έτους ¹¹⁶ ο Δεφαράνας συγκαταλέγεται με το Μάρκο Σιγούρο και το Στάθη Πελεγγρινόπουλο ανάμεσα στους 3 Ζακυνθίους (στις 2 Ιανουαρίου 1574 ανάμεσα στους 5 Ζακυνθίους, τους Μάρκο Σιγούρο, Σιγούρο Σιγούρο, Ιωάννη Φαρακλό και Γεώργιο Βολτέρα από την Κεφαλλονιά) που αποτελούσαν τους αντιπροσώπους των "πατρίδων" στο Συμβούλιο των 40 της Ελληνικής Αδελφότητας, ιδιότητα ιδιαίτερα τιμητική, αν αναλογιστούμε το νέο κύμα των

προσφύγων που είχαν στάσει στη Βενετία λόγω των πρόσφατων πολεμικών γεγονότων και συσπειρωθεί γύρω από την Αδελφότητα, η οποία τότε ακριβώς βρισκόταν σε περίοδο μεγάλης ακμής.

Οι πληροφορίες αυτές είναι και οι τελευταίες που διαθέτουμε για το Μάρκο Δεφαράνα. Πέθανε λίγο καιρό αργότερα, πιθανότατα κατά την περίοδο της πανούκλας που έπληξε τη Βενετία (1575 - 1577) και προκάλεσε μεγάλες απώλειες στις τάξεις του πληθυσμού της¹⁷. Ήταν το τελευταίο, χωρίς επιστροφή, ταξίδι της ζωής του.

*νη marco διετιέδι, ηεζμα.
Σω φίλο ε π. cicilliaδου.
Cotiforte mesi Giulio 1777*

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Η ζωή και το έργο του Μάρκου Δεφαράνα δεν έχουν γίνει ακόμη αντικείμενο συστηματικής μελέτης. Ο πρώτος που όπως φαίνεται έκανε λόγο για το Δεφαράνα ήταν ο Κ.Ν. Σάθας, Νεοελληνική Φιλολογία, σ. 409, υποστηρίζοντας ότι ο Δεφαράνας ήταν κύπριος λόγιος του 17ου αιώνα στηριζόμενος σε κυπριακά, κατά τη γνώμη του, στοιχεία της γλώσσας της "Ιστορίας της Σωσάννης" (αντίτυπο έκδ. 1663). Ο Émile Legrand, Bibliothèque Grecque Vulgaire, τόμ. 1, Paris 1880, σ. XXVII - XXVIII, 269-282, που εκδίδει την "Ιστορία της Σωσάννης" από αντίτυπο έκδοσης του 1638 και καταχωρίζει σε ιδιαίτερο υπόμνημα τις διαφορές του κειμένου της έκδοσης αυτής με εκείνης του 1671, διατύπωσε τις επιφυλάξεις του για την κυπριακή καταγωγή του Δεφαράνα και υποστήριξε με τη σειρά του ότι ο ποιητής μας είναι κρητικός, στηριζόμενος και αυτός στη γλώσσα του κειμένου που είναι le pur dialecte crétois. [Το κείμενο ανατυπώθηκε από το Γ. Θ. Ζώρα, Μάρκου Δεφαράνα Ιστορία εκ των του Δανιήλ περί της Σωσάννης, Νέα Εστία, τόμ. 60, τεύχ. 700 (1956), σ. 2-9 του ανατύπου και από τον ίδιο, Βυζαντινή Ποίησης, Αθήναι 1956, σ. 52 και 300-308]. Στο ίδιο ζήτημα επανήλθε ο Legrand τον επόμενο χρόνο (1881) με την ευκαιρία της έκδοσης της λόγιας σε 80 ανομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους βυζαντινής παραλλαγής της "Ιστορίας της Σωσάννης" από χειρόγραφο της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης (Marc. gr. 408 του 1391-1404) διορθώνοντας την προηγούμενη άποψή του και υποστηρίζοντας τη ζακυνθινή καταγωγή του Δεφαράνα (ό.π., τόμ. 2, Paris 1881, σ. XXVIII-XXXI, 48-50). Ο Ν. Κατραμής, Φιλολογικά Ανάλεκτα Ζακύνθου, εν Ζακύνθω 1880, δεν αναφέρει τίποτε για το Δεφαράνα, γνωρίζει όμως (σ. 257) τους "Λόγους διδακτικούς του πατρός προς τον υιόν" από το αντίτυπο της Βαυαρικής Κρατικής Βιβλιοθήκης του Μονάχου, αριθ. 467/4. Ο Παναγιώτης Χιώτης, Ιστορικά Απομνημονεύματα Επτανήσου, τόμ. 6ος, εν Ζακύνθω 1887, σ. 395 - 396 θεωρεί το Δεφαράνα λόγιο του 17ου αιώνα, μολονότι γνωρίζει και

- αυτός την έκδοση των "Λόγων διδακτικών" του 1543, την κατακλείδα των οποίων παραθέτει στο σύντομο σημείωμα που αφιερώνει σ' αυτόν. Βλ. επίσης τις σημειώσεις που ακολουθούν.
2. Νεώτερη έκδοση από τη Sitsa Karaiskakis, *Das Lehrgedicht* Λόγοι διδακτικοί του πατρός προς τον υιόν von Markos Depharanas 1543, Λαογραφία, τόμ. 11 (1934-1937), σ. 1-66, με σύντομη εισαγωγή για τη ζωή και το έργο του Δεφαράνα, για τις σχέσεις των "Λόγων διδακτικών" με άλλα έργα συγγενικού περιεχομένου, για τη γλώσσα, και με σχόλια και σημειώσεις γραμματικές, κριτικές και εριηνευτικές που παρατίθενται εν είδει υπομνήματος κάτω από το κείμενο. Η έκδοση αυτή δεν θεωρήθηκε από τότε ικανοποιητική. Βλ. τις βιβλιοκρισίες του Εμμανουήλ Κριαρά, Παρατηρήσεις εις τους "Διδακτικούς λόγους" του Μάρκου Δεφαράνα, Αθηνά, τόμ. 46 (1935), σ. 136-152 και του Δημητρίου Γεωργακά, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, τόμ. 11 (1935), σ. 507-510. Ανατύπωση του κειμένου από τον Γ. Θ. Ζώρα, Βυζαντινή ποίηση, σ. 295-300.
  3. Βλ. όσα σημειώνουμε στη σημ. 1. Το έντυπο της έκδοσης του 1569 σε αναστατική επανέκδοση δημοσιεύει ο Γιώργος Κεχαγιόγλου συνοδεύοντάς το με εκτενή εισαγωγή για το έργο και τα φιλολογικά προβλήματα που παρουσιάζει. Βλ. *Λαϊκά Λογοτεχνικά Έντυπα*. 1. Απόκοπος-Απολλώνιος-Ιστορία της Σωσάννης. Επιμελητής Γιώργος Κεχαγιόγλου, Αθήνα 1982, σ. 151-192. Κριτική έκδοση ετοιμάζει ο David Holton.
  4. Βλ. Διήγησις του Αλεξάνδρου. *The Tale of Alexander, The rhymed version. Critical edition with an Introduction and Commentary by David Holton*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 47-49, όπου και οι σχετικές με την απόδοση αυτή απόψεις.
  5. Βλ. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τόμ. Α', Ιστορικών-Βιογραφικών, Αθήναι 1963, σ. 148-149, 153.
  6. Βλ. David Holton, *Η Ιστορία της Σωσάννης του Μάρκου Δεφαράνα: εκδοτικά προβλήματα μιας φυλλάδας*, *Neograeca Medii Aevi, Text und Ausgabe*. Akten zum Symposium Köln 1986. Herausgegeben von Hans Ei-

- deneier, Köln 1986, σ. 165-176, ειδικά σ. 174.
7. Τα γράμματα που συγκεντρώνονται από τους ενδιάμεσους στίχους 43-54 [= ΜΠΟΕΙΣ] δεν σχηματίζουν λέξη. Ο Holton υποθέτει ότι κάτω από αυτά πρέπει να κρύβεται ένα επάγγελμα: ΕΜΠΟΡΟΣ; ΠΟΙΗΤΗΣ; (ο. π., σ. 174).
  8. Βλ. τη σημ. 5.
  9. Βλ. τη σημ. 6.
  10. Γι' αυτόν βλ. Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 132 και Κ. Παναγιωτοπούλου, σ. 309 και 333 (25).
  11. Βλ. τα εδώ δημοσιευόμενα έγγραφα Ζ-ΚΓ.
  12. Βλ. τη σημ. 5.
  13. Ο.π.. Το 1544 μνημονεύεται ως αντιπρόσωπος του λατίνου επισκόπου Κεφαλληνίας-Ζακύνθου Φερδινάρδου de Medicis (1521-1550) κάποιος Γουλιέλμος Δεφαράνας. Βλ. Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, Λατίνοι επίσκοποι Κεφαλονιάς-Ζακύνθου, Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας, αρ. 11 (1974), σ. 145-178, ειδικά σ. 157-158. Βλ. επίσης Ηλία Τσιτσέλη, Κεφαλληνιακά Σύμμικτα. Συμβολαί εις την ιστορίαν και λαογραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας, τόμ. Α', εν Αθήναις 1904, σ. 122, 780.
  14. Το επώνυμο de Heriedes το συναντούμε στα έγγραφα σε διάφορες παραλλαγές: de Heredes, de Heredibus, de Heriedes, di Eriedes, di Eriedis, di Eredi, di Eriedi, Diriedes, de Riedes, di Heredi. Δεν είμαι σε θέση να καθορίσω, αν υπάρχει, και ποιά, συγγενική σχέση του επώνυμου αυτού με το ισπανικής προέλευσης επώνυμο de Heredia με το οποίο, λ.χ., αναφέρεται ο μέγας Μάγιστρος των Ιωαννιτών ιπποτών της Ρόδου Giovanni Ferrndes di Heredia (1377-1396), "ένας από τους πίο ικανούς πολιτικούς και στρατιωτικούς αρχηγούς των ιπποτών και από τους πίο στοχαστικούς λογίους της Αναγεννήσεως" (βλ. πρόχειρα, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. θ, σ. 295), το όνομα του οποίου, μάλιστα, συνδέεται με τη σύνταξη της αραγωνικής διασκευής του "Χρονικού του Μορέως". Βλ. Το Χρονικόν του Μορέως. Το ελληνικόν κείμενον κατά τον κώδικα της Κοπεγχάγης μετά συμπληρώ-

ζων και παραλλαγών εκ του Παρισινού. Εισαγωγή, υποσημειώσεις και επεξεργασία υπό Πέτρου Π. Καλονάρου, Αθήναι 1940, σ. η'-θ'. Μια τέτοια όμως σύνδεση (βλ. Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 132, σημ. 7) δεν τεκμηριώνεται με τα στοιχεία που διαθέτουμε σήμερα. Ο καθ. κ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης μου προτείνει την πιο θεμιτή σύνδεση του de Heriedes, di Eriedi, de Riedes με την ιταλική πόλη της Ούμβριας Rieti. Στην εργασία αυτή χρησιμοποιούμε το επώνυμο Δεφαράνας με το οποίο είναι ευρύτερα γνωστός ο ποιητής μας αντί του αωστότερου ασφαλώς Δη Ερεδη/di Eredi.

15. Με τον Κωνσταντίνο Δεφαράνα (*Dafarana dal Zantte*) που εγγράφεται στις 30 Μαΐου 1536 στην Ελληνική Αδελφότητα και πληρώνει για το λόγο αυτό στο ταμείο της το ποσόν των 6 λιρών και 4 σολδίων [=1 δουκ.], ο Μάρκος Δεφαράνας ήταν, δίχως άλλο, συγγενής, αγνοούμε όμως τον ακριβή συγγενικό δεσμό που τους συνέδεε. Βλ. Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 240, αρ. 396.
16. Βλ. M.C.V., *Donà dalle Rose*, b. 217 (*Navi grosse de Venezia, loro viaggi e loro Patroni*), f. 39^r. Βλ. Παράρτημα, έγγρ. ΙΘ'.
17. Βλ., λ.χ., Παράρτημα, έγγρ. Ζ₁.
18. Στις πηγές αναφέρεται συχνότερα ως Βόρτολος. Στις 13 Φεβρουαρίου 1545 συμφωνεί με τον Ανδρέα Κουρκουμέλη να ταξιδέψει με το γαλιόνι του τελευταίου στις σκαλωσιές της Πελοποννήσου (*al viazo de la Morea con il galion de lui misser Andrea, patron Zanni Scervo*) και να εμπορευτεί υφάσματα και σαπούνι αγοράζοντας από εκεί τυρί σιτάρι και λιναρόσπορο. Η αποζημίωσή του θα ανερχόταν στο 1/3 τού καθαρού κέρδους που θα απέφερε η επιχείρηση αυτή. Βλ. A.S.V., *Notai di Venezia*, b. 10649 (*Agostino Pellestrina*), *Atti*, libro 1545-1546, τεύχ. Α', f. 33^v-34^r. Ως γραμματικός του πλοίου Σαμαριάνα ιδιοκτησίας Ιακώβου Σαμαριάρη συμμετέχει στην ανακριτική διαδικασία διερεύνησης των αιτίων που προκάλεσαν καταστροφές στο πλοίο και στα εμπορεύματα που αυτό μετέφερε, καταθέτοντας (28 Μαρτίου 1550) μπροστά στους κριτές (διαιτητές) που είχαν οριστεί από

τους ενδιαφερομένους για να διαλευκάνουν την υπόθεση. Ο Βόρτολος περιγράφει στην κατάθεσή του με τρόπο παραστατικό τις λεπτομέρειες της θαλασσινής αυτής περιπέτειας που λίγο έλειψε να στοιχίσει σ' αυτόν και στους συντρόφους του τη ζωή ανοικτά της Λευκάδας τη νύχτα της 9 Δεκεμβρίου 1549. Ανάμεσα στα εμπορεύματα που πετάχτηκαν στη θάλασσα κατά τη διάρκεια της τρικυμίας για να ελαφρώσει το πλοίο και να σωθούν ήταν και μερικά δικά του (2 βαρέλια κρασί), ενώ άλλα εμπορεύματα που βράχθηκαν και αχρηστεύτηκαν, αναγκάστηκε να τα πετάξει και αυτά στη θάλασσα, κοντά στην Κέρκυρα λίγες ημέρες αργότερα. Βλ. A.S.V., b. 384 (Francesco Bianco), *Atti*, Libro 1550a, f. 44^r-46^r. Ο Βόρτολος εγγράφεται μέλος της Ελληνικής Αδελφότητας στις 19 Μαρτίου 1550 και καταβάλλει για την εγγραφή του 1 λίρα και 4 σολδία. Βλ. Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 271, αρ. 608. Ως γραμματικός ο Βόρτολος εργάστηκε ακόμη στο πλοίο *Zustignana* εκτοπίσματος 1000 botte, όταν με καπετάνιο το γνωστό Έλληνα ναυτικό Μανόλη de Paris ταξίδεψε για λογαριασμό του Βενετικού κράτους στο Βόλο για αγορά και μεταφορά στη Βενετία σιτηρών (διάρκεια ταξιδιού 7 Αυγούστου 1558-2 Ιανουαρίου 1559). Βλ. M.C.V., *Donà dalle Rose*, b. 217, ό.π., f. 32^v. Στις 22 Απριλίου 1559 ως γραμματικός αυτή την φορά του πλοίου *Dolfina* εκτοπίσματος 1000 botte ταξίδεψε με καπετάνιο το *Domenego di Bossi* στην Αγγλία με ενδιάμεσους σταθμούς τη Ζάκυνθο και τη Σούδα για τη φόρτωση εμπορευμάτων (σταφίδας και κρασιού). Ό.π., f. 22^v. Στις μεγάλες χρηματικές προσφορές του 1558 υπέρ της Αδελφότητας ο Βόρτολος υπόσχεται να δώσει μέσα στο διάστημα των πέντε επόμενων χρόνων 10 δουκάτα. Βλ. E.I.B., Παλαιό Αρχείο, reg. 3 (1554-1576), φ. 15^r. Στις 22 Ιανουαρίου 1559 (=1558 m.v.) κατέβαλε ως πρώτη δόση για την προσφορά του 2 δουκάτα, 3 λίρες ως συνδρομή και 1 δουκάτο για λογαριασμό του άλλου του αδελφού Βενεδίκτου. Ό.π.. Ο Βόρτολος κατωικούσε στην ενορία του Αγίου Πέτρου στο *Castello*, όπως φαίνεται σε νοταριακή πράξη της 7 Φεβρουαρίου 1562 σχετική με την είσπραξη της προίκας της Ιωάννας κόρης του φραγκίσκου *Rubei* από το σύ-

ζυγό της Ιωάννη Siginti του ποτέ Παύλου από την Κορώνη. Βλ. A.S.-V., Notai di Venezia, b. 6490 (Paolo de Grandis), Atti, Libro 1562, f. 53^v-54^r. Στις 9 Δεκεμβρίου 1568 διορίζει αντιπρόσωπό του τον κύπριο Μάρκο Verona του ποτέ Veroni για να εισπράξει από τον κανονικό της Πάδοβας Οκταβιανό Maripetro 15 δουκάτα, τα οποία είχε δανείσει, σχετικά πρόσφατα, στον ανεψιό του τελευταίου Ανδρέα Maripetro του Αυγουστίνου στην πόλη Trani. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 8157 (Vettore Maffei), Atti, Libro 1568, f. 295^{r-v}.

19. Ναυτικός κι αυτός συμμετέχει με την ιδιότητα του γραμματικού στην αποστολή του πλοίου Vianolla εκτοπίσματος 1000 botte με καπετάνιο τον έμπειρο Αντώνιο di Agazi στο Βόλο για τη μεταφορά σιτηρών στη Βενετία από 8 Σεπτεμβρίου ως 25 Δεκεμβρίου 1558. Βλ. M.C.V., Donà dalle Rose, b. 217, ό.π., f. 32^r. Χωρίς να αναφέρεται ο σκοπός του ταξιδιού το ίδιο πλοίο εκτελεί πάντα με καπετάνιο τον di Agazi και γραμματικό το Μπενέτο στο διάστημα από 11 Μαΐου 1559 ως τον Φεβρουάριο του 1560 το ταξίδι Βενετία-Κωνσταντινούπολη-Βενετία. Ό.π.. Ως καπετάνιος του πλοίου Colomba φτάνει στη Βενετία από την Κύπρο στις 7 Αυγούστου 1565 με φορτίο αλατιού αξίας 1059 δουκάτων. Βλ. Jean Claude Hocquet, Il libro "Creditorum Conducentium sale Cypro" dell' Archivio di Stato di Venezia, Archivio Veneto, τόμ. 143 (1977), σ. 74, αρ. 279. Φαίνεται ότι δεν είχε εγγραφεί μέλος της Ελληνικής Αδελφότητας και για λογαριασμό του προσφέρει για την ανέγερση της εκκλησίας ο αδελφός του Βόρτολος 1 δουκάτο. Βλ. την προηγούμενη σημείωση.

20. Βλ. εδώ τη σ. 203-204.

21. Βλ. εδώ τη σ. 202.

22. Ακολούθησε και αυτός το ναυτικό επάγγελμα. Εργάστηκε κατ' επανάληψη ως γραμματικός στο πλοίο Veniera εκτοπίσματος 900 botte με καπετάνιο το Μάρκο di Damian επιλεγόμενο Dabo. Γνωστές συμμετοχές του σε ταξίδια του πλοίου αυτού είναι οι εξής: ταξίδι από 19 Νοεμβρίου 1557 ως 30 Μαΐου 1558 για σιτηρά για λογαριασμό εμπό-

- ρων με άδηλο προορισμό. Βλ. M.C.V., Donà dalle Rose, b. 217, ό.π., f. 32^r. Ταξίδι από 16 Ιουλίου ως 11 Δεκεμβρίου 1558 για Κύπρο, απ' όπου μετέφερε αλάτι αξίας 1131 δουκάτων. Αυτόθι και J.C. Hocquet, *Il libro "Creditorum Conducentium sale Cypro"*, σ. 66, αρ. 162. Ταξίδι από 26 Φεβρουαρίου ως 22 Απριλίου 1559 για Κέρκυρα για λογαριασμό του Κράτους. Αυτόθι. Το ίδιο πλοίο με τον ίδιο καπετάνιο, ίσως μάλιστα και με τον ίδιο γραμματικό, τον Ιωάννη—στην πηγή δεν καταγράφονται και οι γραμματικοί των πλοίων— έκανε συχνά το ταξίδι αυτό στην Κύπρο για τη μεταφορά αλατιού στη Βενετία (βλ. J.C. Hocquet, *Il libro "Creditorum Conducentium sale Cypro"*, σ. 64, αρ. 135, αρ. 141, αρ. 147, σ. 66, αρ. 154) στο διάστημα 1556–1557. Ο Ιωάννης υπήρξε μέλος της Ελληνικής Αδελφότητας από την 1 Μαρτίου 1550 που χρονολογείται η εγγραφή του σ' αυτήν και, εκτοτε, πλήρωνε τακτικά τις συνδρομές του: 6 Δεκεμβρίου 1550 – 1 λίρα 4 σολδία, 28 Απριλίου 1552 – 6 σολδία, 23 Απριλίου 1553 – 1 λίρα 12 σολδία, 22 Απριλίου 1555 – 8 σολδία, 6 Δεκεμβρίου 1556 – 4 σολδία. Βλ. Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 241, αρ. 405. Είναι γραμμένος και στο Γ' Μητρώο της Αδελφότητας (1563 κε.). Βλ. E.I.B., Παλαιό Αρχείο, reg. 134 (1563–1701), f. 239^r. Ο Μάρκος και ο Φραγκίσκος *di Heredi* που βρίσκονται στη Βενετία το 1591 και το 1604 αντίστοιχα ενδεχομένως να ήταν παιδιά του, εγγόνια συνεπώς του Μάρκου Δεφαράνα. Βλ. Wilfid Brulez, *Marchands flamands à Venise*, τόμ. I, (1568–1605), Bruxelles–Rome 1965, σ. 112, αρ. 319 (7 Δεκεμβρίου 1591) και σ. 497, αρ. 1528 (17 Απριλίου 1604), αντίστοιχα.
23. Επομένως θα πρέπει ο Μάρκος Δεφαράνας να νυμφεύθηκε σε ηλικία 25 περίπου χρονών.
24. Βλ. Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 223–224, αρ. 299.
25. Ο πρώτος χρονολογικά κατάλογος των μελών της Αδελφότητας φθάνει ως το 1530 [reg. 129° βλ. Αντώνη Πάρδου, Αλφαβητικός κατάλογος, Θησαυρίσματα, τόμ. 16 (1979), σ. 294–386 και τόμ. 17 (1980), σ. 149–205], ενώ ο δεύτερος ξεκινά από το 1533 ως το 1562 [reg. 130° βλ. Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 155–358].

26. Βλ. τη σημ. 24.
27. Ό.π..
28. Ό.π..
29. Ό.π..
30. Βλ. A.S.V., *Notai di Venezia*, b. 10638 (Agostino Pellestrina), *Atti*, Libro 1543, f. 143^v-144^r και Παράρτημα, έγγο. Ζ₁ με τα σχόλια που τα συνοδεύουν.
31. Ό.π., f. 152^{r-v} και Παράρτημα, έγγο. Ζ₂.
32. Βλ. τη σημ. 2.
33. Για το έργο και τον ποιητή του βλ. Μ.Ι.Μανούσακα — A.F. van Gemert, Ο δικηγόρος του Χάνδακα Στέφανος Σαχλίκης ποιητής του ΙΔ και όχι του ΙΕ' αιώνα, Πραγματά του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο Κρήτης 1976), Αθήνα 1980, τόμ. 2, σ. 215-231. Α. F. van Gemert, Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του, *Θησαυρίσματα*, τόμ. 17 (1980), σ. 36-130 και Ν.Μ.Παναγιωτάκης, *Sachlikisstudien*, *Neograeca Medii Aevi*, Text und Ausgabe, ο.π., σ. 219-277 = Μελετήματα περί Σαχλίκη, *Κρητικά Χρονικά*, τόμ. 27 (1987), σ. 7-58.
34. Γι' αυτόν βλ. A.F. van Gemert, *The cretan poet Marinos Falieros*, *Θησαυρίσματα*, τόμ. 14 (1977), σ. 7-70. Για την έκδοση του έργου βλ. Γ.Θ.Ζώρας, Ο ποιητής Μαρίνος Φαλιέρος. 2. Λόγοι διδακτικοί, *Κρητικά Χρονικά*, τόμ. 2 (1948), σ. 213-234 και, ιδίως, *The ΛΟΓΟΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ of Marinos Phalieros. A critical edition with introduction, notes and index verborum* by W.F. Bakker and A.F. van Gemert, Leiden 1977.
35. Βλ. W.F. Bakker — A.F. van Gemert, *The ΛΟΓΟΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ of Marinos Phalieros*, σ. 34-39 και ειδικότερα σ. 34.

36. Βλ. S. Karaiskakis, *Das Lehrgedicht* Λόγοι διδακτικοί του πατρός προς τον υιόν von Markos Depharanas, σ. 12-14.
37. Σύμφωνα με ανακοίνωση του καθ. κ. Ν.Μ. Παναγιωτάκη. Η υπόθεση του Mario Vitti, *Il poema parenetico di Sachlikis*, σ. 176, "che Defaranas, nell'imitare Sachlikis, ha tenuto conto di una ste-sura che abbraccia le tre oggi esistenti: considerazione che dovrà essere apprezzata nel suo esatto valore in un esame complessivo dei tre codici" & επαληθεύεται.
38. Βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, *Λαϊκά Λογοτεχνικά Έντυπα*. 1., σ. 154.
39. Βλ. É. Legrand, *Bibliographie Hellénique...aux XVe et XVIe siècles*, τόμ. I, Paris 1885, σ. 245-246, αρ. 105 και Θ. Παπαδόπουλος, I, σ. 146, αρ. 1974, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.
40. Βλ. σχετικά E. Layton, *Notes*, σ. 143, σημ. 57.
41. Βλ. Φ. Μαυροειδή, *Συμβολή*, σ. 224 και E.I.B., *Παλαιό Αρχείο*, reg. 68 (1536-1547), f. 79^v.
42. Βλ. Φ. Μαυροειδή, *Συμβολή*, σ. 224.
43. Βλ. όσα σημειώνονται παρακάτω.
44. Βλ. Φ. Μαυροειδή, *Συμβολή*, σ. 224.
45. Ό.π., σ. 265, αρ. 567.
46. Ό.π., σ. 71.
47. Ό.π., σ. 241, αρ. 405.
48. Βλ. A.S.V., *Notai di Venezia*, b. 8096 (Vettore Maffei), *Atti, Libro 1550a*, f. 55^v και Παράρτημα, έγγρ. Η'.
49. Για το ναό του Αγίου Πέτρου in Castello που ήταν ο καθεδρικός και η έδρα του εκάστοτε Πατριάρχη Βενετίας βλ. Umberto Franzoi- Dina di Stefano, *Le chiese di Venezia, Venezia 1976*, σ. 525-533. Για την εκκλησία του Αγίου Δομηνίκου βλ. ό.π., σ. 510, όπου και αναδημοσίευση λεπτομέρειας από τον τοπογραφικό χάρτη του Jacopo de Barbari (1500) που παριστά το οικιστικό σύνολο που αποτελούσε την ενορία της.
50. Για την ιστορία και τη λειτουργία του βενετικού ναυστάθμου βλ. Ennio Concina, *L' Arsenal e della Repubblica di Venezia. Tecniche e*

istitutioni dal Medioevo all' età moderna, Venezia 1984.

51. Για την οικογένεια Fiscardi (Φωσκάρδη), που από το 1520 είχε περάσει στο Libro d'Oro των ευγενών της Ζακύνθου, βλ. Α. Ζώη, Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου, τόμ. Α', σ. 692.
52. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 8096, ό.π., f. 147^{r-v} και Παράρτημα.έγγρ. Θ₁.
53. Τα σχετικά ιδρυτικά έγγραφα της συντροφίας αυτής βλ. στο A.S.V., Notai di Venezia, b. 10643 (Agostino Pellestrina), Atti, Libro 1548-1549, f. 171^v-172^r: έγγραφα της 30 Ιουνίου και 12 Ιουλίου 1548.
54. Σύμφωνα με το συμπληρωματικό υπόμνημα της 12 Ιουλίου 1548 ο Μανόλης Μυτιληναίος δεσμευόταν να στείλει στον Ανδρέα Κουρκουμέλη μέσω Χάνδακα από τη Δαμιέτη δέρματα, λινάρι και φαρμακευτικά βότανα (cassie) συνολικής αξίας 300 δουκάτων για λογαριασμό, πάντοτε, της συντροφίας.ό.π..
55. Βλ. όσα σημειώνουμε στη σ. 242 σημ. 74.
56. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 8096, ό.π., f. 149^{r-v} και Παράρτημα,έγγρ. Θ₂.
57. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 10546 (Agostino Pellestrina), Atti, Libro 1550, f. 510^v και Παράρτημα,έγγρ. Ι'.
58. Αν για τους προηγούμενους αιώνες το βενετικό εμπόριο στην Ανατολή γινόταν με τη μέθοδο αυτή των εμπορικών γαλερών [galere grosse βλ. Frederic Lane, Merchant Galleys, 1300-34: Private and Comunal Operation, Speculum, τόμ. 38 (1963), σ. 179-205 = Venice and History, Baltimore 1969, σ. 193-226 και στον τόμο Le navi di Venezia fra i secoli XIII e XVI, Torino 1983, σ. 49-81], ήδη από το πρώτο μισό του 16ου αιώνα υποχωρεί και εγκαταλείπεται οριστικά και αντικαθίσταται από την ελεύθερη ναυσιπλοΐα. Με προορισμό την Αλεξάνδρεια οργανώθηκαν στο διάστημα από 1536 - 1564 έξι μόλις αποστολές, οι ακόλουθες: 1549 -2 γαλέρες, 1550 -2 γαλέρες, 1554 -2 γαλέρες, 1557 -2 γαλέρες, 1563 -3 γαλέρες και 1564 -3 γαλέρες. Βλ. F. Lane, The Mediterranean Spice Trade: Its Revi-

- val in the Sixteenth Century, *American Historical Review*, τόμ. 45 (1940), σ. 581-590 και στον τόμο του ίδιου *I mercanti di Venezia*, Torino 1982, σ. 195-203, ειδικά σ. 195. Ο Lane για το ταξίδι των 2 αυτών γαλερών στην Αλεξάνδρεια το 1550 παραπέμπει στο A.S.V., Senato, Terminazioni, Incanti, Galere, reg. 2, libro 2.
59. Για τη μεταγενέστερη δράση του Ιακώβου Celsi βλ. Ι. Χασιώτης, Οι Έλληνες στις παραμονές της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου, σ. 150-151 και Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, Ο αντίκτυπος του Δ' Βενετοτουρκικού πολέμου στην Κέρκυρα, σ. 61 σημ. 219, σ. 165.
60. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 10646, ό.π., f. 449^r-451^r και Παράρτημα, έγγρ. ΙΑ'. Βλ. επίσης τα σχόλια που συνοδεύουν το έγγραφο.
61. Γι' αυτό βλ. F.C. Lane, *Navires et Constructeurs à Venise pendant la Renaissance*, Paris 1965, σ. 146.
62. Βλ. τη σημ. 60.
63. Βλ. τη βιβλιογραφία της σημ. 58.
64. Βλ. Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 224: Μάρκος, σ. 241: Ιωάννης, σ. 265: Καικιλία.
65. Ό.π..
66. Βλ. τα σχόλια που συνοδεύουν το έγγραφο ΙΓ'.
67. 1 staro = 61,05 κιλά. Βλ. Ugo Tucci, Un problema di metrologia navale. La botte veneziana, *Studi Veneziani*, τόμ. 9 (1967), σ. 201-246, ειδικά σ. 221-222.
68. Βλ. A.S.V., Provveditori alle biave, b. 3 (Capitolare), reg. 1550-1557, f. 58^v και Παράρτημα, έγγρ. ΙΓ'. Η Alberta ήταν εκτοπίσματος 900 botte. Βλ. M.C.V., Donà dalle Rose, b. 217, ό.π., f. 36^r.
69. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 5586 (Giovanni Figolin), Atti, Libro 1553, f. 97^{r-v} και Παράρτημα, έγγρ. ΙΒ'.
70. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 368 (Detesalvi Benzon), Atti, Libro 1553, f. 133^{r-v} και Παράρτημα, έγγρ. ΙΔ'.
71. Για την Μελίτη ως πόλο έλξης των πειρατικών πλοίων βλ. πρόχειρα Alberto Tenenti, Cristoforo da Canal. *La marine Vénitienne a-*

vant Lépante, Paris 1962, σ. 166.

72. Για το εμπόριο σιτηρών στα χρόνια αυτά βλ. Maurice Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVI siècle*, Paris 1966 και F. Lane, *Venice. A Maritime Republic*, σ. 305-307, ο οποίος περιγράφει ποια τακτική ακολουθούσε η Γαληνοτάτη για την αντιμετώπιση του χρόνιου αυτού και εξαιρετικά σημαντικού προβλήματος.
73. Βλ. A.S.V., *Collegio, Notatorio, reg. 29 (1553-1555)*, f. 109^V (olim 86^V) και f. 109^V-110^F (olim 86^V-87^F) και Παράρτημα, έγγρ. ΙΕ_{1,2}.
74. Στην Αλεξάνδρεια οι Βενετοί διέθεταν δύο *Fondaci*, όπου εύρισκαν φιλοξενία οι έμποροι και οι υπήκοοι της Γαληνοτάτης και απ' όπου προωθούσαν τις οικονομικές τους δραστηριότητες στη ντόπια αγορά. Από το 1552 οι Βενετοί πέτυχαν να επεκτείνουν τις εμπορικές τους δραστηριότητες και στο Κάιρο, απ' όπου ήταν ως τότε αποκλεισμένοι, να εγκατασταθούν εκεί και να περιορίσουν έτσι την κερδοσκοπική μεσολάβηση των Εβραίων εμπόρων της πόλης αυτής που έλεγχαν τη διακίνηση των εμπορευμάτων—κυρίως των μπαχαρικών—που έφταναν από τον Αραβικό κόσμο στην Αλεξάνδρεια. Για το θέμα αυτό βλ. F. Lane, *Venice. A Maritime Republic*, σ. 301-302, που τοποθετεί το γεγονός αυτό λανθασμένα στα 1555, και F. Braudel, *La Méditerranée et le monde Méditerranéen a l'époque du Philippe II*, τόμ. I, σ. 498 και του ίδιου, *L' Italia fuori d' Italia. Due secoli e tre Italie*, *Storia d' Italia Einaudi*, τόμ. 2. *Dalla caduta dell' Impero romano al secolo XVIII*, 2^{**}, Milano 1985, σ. 2168 - 2169.
75. Βλ. Φ. Μαυροειδή, *Συμβολή*, σ. 224: Μάρκος, σ. 241: Ιωάννης, σ. 265: Καικιλία.
76. Βλ. C.P.V., *Filciae caesarum*, n° 5, fasc. 1556-1559, f. 37^F-38^F, 44^{F-V} και Παράρτημα, έγγρ. ΙΖ_{1,2}.
77. Ό.π..
78. Ό.π..
79. Για τον Πατριάρχη αυτό βλ. Antonio Niero, *I Patriarchi di Vene-*

zia da Lorenzo Giustiniani ai nostri giorni, Venezia 1961, σ. 89
-92.

80. Βλ. τη σημ. 76.
81. Ό.π., έγγρ. ΙΖ₁.
82. Ό.π., έγγρ. ΙΖ₂.
83. Ό.π., έγγρ. ΙΗ₁.
84. Βλ. πρόχειρα Vilma Borghesi, *Il Mediterraneo tra due rivoluzioni nautiche (secoli XIV-XVII)*, Firenze 1976, σ. 3-8.
85. Βλ. A.S.V., *Notai di Venezia*, b. 3260 (Marco Antonio Cavanis), *Atti*, Libro 1556, f. 242^v-243^r και Παράρτημα, έγγρ. ΙΣΤ₁.
86. Ό.π., έγγρ. ΙΣΤ₁.
87. Αυτόθι, f. 259^r-260^r και Παράρτημα, έγγρ. ΙΣΤ₂.
88. Βλ. τη σημ. 75.
89. Βλ. τη σημ. 16, Παράρτημα, έγγρ. ΙΘ'.
90. Βλ. J.C. Hocquet, *Il libro "Creditorum Conducentium sale Cypro"*, σ. 66-67.
91. Για την Ibiza βλ. J.C. Hocquet, *Ibiza, carrefour du commerce maritime et témoin d'une conjoncture méditerranéenne (1250-1650 env.)*, Studi in memoria di Federigo Melis, τόμ. I, Napoli 1978, σ. 491-526.
92. Βλ. M.C.V., *Donà dalle Rose*, b. 217, ό.π., f. 36^r.
93. Βλ. τη σημ. 90.
94. Βλ. J.C. Hocquet, *Le sel et la fortune de Venise. 2. Voiliers et commerce en Méditerranée 1200-1650*, σ. 300, Πίνακας 2.
95. Βλ. τη σημ. 92.
96. Βλ. A.S.V., *Notai di Venezia*, b. 7819 (Paolo Lioncini), *minute* 1557-1561, f. 236^r και Παράρτημα, έγγρ. Κ.
97. Βλ. E.I.B., *Παλαιό Αρχείο*, reg. 3 (1554-1576), f. 27^v.
98. Εκλέχτηκαν ο Αλβίζε Αρκούδης Cavalier, και ο Ιάκωβος Καραβέλλας* ο Μάρκος Δεφαράρας συγκέντρωσε 13 ψήφους υπέρ και 29 κατά, όσες ακριβώς και ο δεύτερος αποτυχών υποψήφιος, ο Αντώνιος Τραχανιώτης, tiraoro. Βλ. E.I.B., *Παλαιό Αρχείο*, *Capitolare I*, reg. 188 (1558-

- 1601), f. 10^r.
99. Για τη Banca βλ. Φ.Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 18. Για τους Δεκάδους, σ. 24-25.
100. Τα υπόλοιπα μέλη του Συμβουλίου αυτού ήταν: Δήμος Βρενδάνος, Κωνσταντίνος Σάκουλας, Θεοδόσιος Γιακουμής, Ιωάννης Σωμερίτης, Ανάργυρος Πασκουάλης, Ιωάννης Φαρακλός, Κορνήλιος Μούρμουρης, Κωνσταντίνος Πισκοπόπουλος, Γεώργιος Βάρελις, Ανδρέας Βεργής και Μανόλης Σακογιάννης. Βλ. τη σημ. 98.
101. Βλ. Ε.Ι.Β., Παλαιό Αρχείο, reg. 3, ο.π., f. 32^v.
102. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 429 (Rocho de Benedettis), Atti, Libro 1562, f. 251^r και Παράρτημα, έγγρ. ΚΑ.
103. Αυτόθι, f. 365^r και Παράρτημα, έγγρ. ΚΒ₁.
104. Αυτόθι, f. 374^r και Παράρτημα, έγγρ. ΚΒ₂.
105. Βλ. Ε.Ι.Β., Παλαιό Αρχείο, reg. 134 (1563-1701), f. 123^r: Μάρκος, f. 239^r: Ιωάννης και f. 23^r: Βόρτολος.
106. Βλ. Ε.Ι.Β., Παλαιό Αρχείο, reg. 219, Mariogola, f. 66^r. Γαστάλδος ήταν τότε ο Μανόλης Κατακουζηνός.
107. Βλ. Ε.Ι.Β., Παλαιό Αρχείο, reg. 3, ό.π., f. 52^v.
108. Καταχωρισμένοι στο reg. 3, f. 6^r-7^r: 1556, f. 16^v-18^r: 1557.
109. Βλ. A.S.V., Giudici del Forestier, Sentenze, reg. 6 (Marzo-Giugno 1565), f. 38^v και Παράρτημα, έγγρ. ΚΓ.
110. Βλ. Παλαιό Αρχείο, reg. 188, ό.π., f. 17^r.
111. Ο πλήρης τίτλος είναι: ΙΣΤΟΡΙΑ / ΤΗΣ ΣΩΣΑΝΝΗΣ / [τυπογραφικό σήμα του Ιακώβου Leoncini (τα αρχικά του ονόματος του τυπογράφου συνδεδεμένα μεταξύ τους με ευθεία γραμμή πάνω στην οποία καταλήγει κάθετα λατινικός επιμήκης σταυρός, μέσα σε στεφάνι)] / EN BENETIAIS. / αιτήσαι / Ι ακώβου του Λεογκίνου / αξεθ'. Η έκδοση είναι βιβλιογραφημένη. Βλ. É. Legrand, Bibliographie Hellénique... aux XV et XVI siècles, τόμ. IV, Paris 1906, σ. 163-167, αρ. 672 Στο φ. 1^v ολοσέλιδη μέσα σε πλαίσιο εικόνα που παριστάνει βασιλιά καθισμένο σε ουρανοσκέπαστο θρόνο ανάμεσα σε 6, ανά τρεις εκατέρωθεν, συμβούλους του. Στο δεξί του χέρι κρατά σκήπτρο. Άνω ο τί-

С У 3 :

N. Λουκάνη, Ομήρου Ιλιάς. 1526. φ. γ 3^ε

τλος: "Ιουστινιανός βασιλεύς της Κωνσταντινουπόλεως". Η ξυλογραφία αυτή δημοσιεύτηκε για πρώτη, όπως φαίνεται, φορά στην Ομήρου Ιλιάς του Νικολάου Λουκάνη, Βενετία 1526, φ. γ3. Το κείμενο αρχίζει από τη σελίδα 3: ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΚ ΤΩΝ ΤΟΥ ΔΑΝΙΗΛ / περί της σωσάννης. Προτάσσεται επίτιτλο διακοσμητικό κόσμημα (vignetta) με φυτικές και ζωικές παραστάσεις. Αναστατική επανέκδοση του εντύπου από το μοναδικό που υπάρχει αντίτυπο του Μαρτίνου Κρούσιου βλ. στου Γ. Κεχαγιόγλου (επιμ.), Λαϊκά Λογοτεχνικά Έντυπα. 1., σ. 177-192.

112. Πρβλ. Γ. Κεχαγιόγλου, ό.π., σ. 170.

113. Βλ. Θ. Παπαδόπουλος, Ι, σ. 146, αρ. 1962-1973. Τα πρώτα συμπεράσματα από τη μελέτη της έντυπης παράδοσης του κειμένου παρουσίασε ο D. Holton, Η Ιστορία της Σωσάννης του Μάρκου Δεφαράνα: εκδοτικά προβλήματα μιας φυλλάδας, ο.π.. Τα 120 αντίτυπα της "Ιστορίας της Σωσάννης" που αγόρασε το 1600 ο βενετός τυπογράφος Δομήνικος Aliprandi από τα υπόλοιπα των βιβλίων που βρέθηκαν στην αποθήκη του Μανουήλ Γλυζούνη μετά το θάνατο του τελευταίου θέτουν κάποια ερωτήματα. Πρόκειται για αντίτυπα της πρώτης έκδοσης του 1569 ή μήπως ανήκουν σε λανθάνουσα μεταγενέστερη έκδοση του έργου; Κατηγορηματική απάντηση στα ερωτήματα αυτά δεν είναι δυνατό να δοθεί, το ενδεικτικό όμως στοιχείο που μας προσφέρει το κτητορικό σημείωμα του Μαρτίνου Κρούσιου πάνω στο γνωστό αντίτυπο της "Ιστορίας της Σωσάννης" του 1569, σύμφωνα με το οποίο μαθαίνουμε ότι απέκτησε το αντίτυπο αυτό στις 16 Ιουλίου 1581, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η έκδοση του 1569 δεν είχε γνωρίσει εμπορική επιτυχία και αντίτυπά της βρίσκονταν ακόμη σε κυκλοφορία (στις αποθήκες του εκδότη). Αν πρόκειται για επανέκδοση, αυτή θα έγινε, άγνωστο από ποιόν εκδότη, οπωσδήποτε όμως μετά το 1581, αφού ως τότε αντίτυπα, καθώς είπαμε, της πρώτης έκδοσης υπήρχαν ακόμη στην αγορά. Ωστόσο, μια τέτοια επανέκδοση φαίνεται εξαιρετικά δύσκολο να έγινε τη στιγμή που το έργο δεν είχε γνωρίσει την εμπορικότητα που ήλπιζε ο πρώτος του εκδότης. Αν οι υποθέσεις

μας αυτές ευσταθούν, τότε τα εν λόγω 120 αντίτυπα ανήκουν στην έκδοση του 1569. Πρβλ. Φ. Ηλιού, Σημειώσεις, σ. 123.

114. Λ.χ., ο Ιάκωβος Leoncini εξέδωσε: Άνθος χαρίτων (1564), Απολλώνιος (1564), Πένθος θανάτου, ζωής μάταιον και προς Θεόν επιστροφή (1564), Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη (1567), κ.α. Βλ. πρόχειρα, L. Politis, Venezia e la prima Letteratura Neoellenica, σ. 482.
115. Για την αποτύπωση του κλίματος αυτού στη λογοτεχνία της εποχής βλ. Carlo Dionisotti, La guerra d' Oriente nella letteratura veneziana del Cinquecento, Lettere Italiane, τόμ. 16 (1964), σ. 233-250 [= Geografia e Storia della Letteratura Italiana, Torino 1971, σ. 201-226], και την υπόλοιπη βιβλιογραφία που συγκεντρώνει ο Ν.Μ. Παναγιωτάκης, Νικόλαος Παπαδόπουλος, κρητικός στιχουργός του 16ου αιώνα στη Βενετία, σ. 119, σημ. 22.
116. Βλ. Ε.Ι.Β., Παλαιό Αρχείο, reg. 188, ό.π., f. 28^r και 30^r. Για τις "πατρίδες" βλ. Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 64-67.
117. Για την πανούκλα αυτή βλ. Paolo Preto, Peste e società a Venezia nel 1576, Vincenza 1978. Κατά τη διάρκεια της επιδημίας αυτής που κράτησε από την 1 Αυγούστου 1575 ως τα τέλη Φεβρουαρίου 1577, πέθαναν 46.752 άτομα σε συνολικό πληθυσμό 180.000 κατοίκων, ήτοι το 25-26 % περίπου. Αυτόθι, σ. 111-112.

T Z A N E Σ   B E N T P A M O Σ   (1 4 9 8 - 1 5 7 0   c i .)

Μέχρι πριν από λίγα χρόνια οι γνώσεις μας για το ναυπλιώτη στιχουργό του 16ου αιώνα Τζάνε Βεντράμο περιοριζόταν σε αυτά που ο ίδιος μας αποκάλυπτε στους ακροτελεύτιους στίχους των δύο γνωστών έργων του:

[Να ξεύρετε ποίος το έβγαλε, εβάλθηκα να δείξω

και τ' όνομά μου ολόγραφα να σας αποκαλύψω.]

*Κ τ' Ανάπλι ξεύρετε λοιπόν είναι τα γονικά μου,

Τζάνε με λέει τ' όνομα και την γενιά Βεντράμου.

(Ιστ. γυν., στ. 393-396)

(Ιστ. φιλ., στ. 395-396).

Εκτός από τα στοιχεία αυτά (όνομα, επώνυμο, τόπος καταγωγής) δεν υπήρχαν άλλα που θα μας βοηθούσαν να προχωρήσουμε σε παραπέρα υποθέσεις. Ο εκδότης της "Ιστορίας των γυναικών, των καλών και των κακών" Börje Kjörs (1955) διέκρινε κάτω από τους πεικαδιδακτικούς στίχους του έργου αυτού ένα στιχουργό μοναχό, ησυχαστή, στηριζόμενος στο πνεύμα και στο περιεχόμενο του κειμένου¹, η άποψή του όμως δεν υιοθετήθηκε από τους μελετητές². Ένα χρόνο

σχεδόν μετά την έκδοση του Κηϋς ο Γεώργιος Β. Ζώρας, που εξέδωσε (1956) το δεύτερο γνωστό σήμερα στιχουργήμα του Τζάνε Βεντράμου, την "Ιστορία φιλαργυρίας μετά της περηφανίας"³, παρατήρησε ότι ο ποιητής έκανε λόγο για ταξίδια που πραγματοποίησε σε διάφορα εμπορικά κέντρα και λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου και ότι μνημόνευε πρόσωπα που ασχολούνταν με το εμπόριο και τη ναυτιλία και υπέθεσε πολύ εύστοχα ότι ο Βεντράμος "πασχολείτο κυρίως περί το εμπόριον, δεν αποκλείεται δε να ήτο και ναυτικός"⁴. Η υπόθεση αυτή επαληθεύτηκε πράγματι λίγα χρόνια αργότερα, το 1961, όταν ο Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης δημοσίευσε πέντε έγγραφα για το Βεντράμο από το Κρατικό Αρχείο Βενετίας⁵. Δυστυχώς όμως η έκδοση των εγγράφων αυτών έγινε με πολλά λάθη και παραλείψεις και, το κυριότερο, το περιεχόμενό τους δεν απασχόλησε καθόλου τον εκδότη τους, μολονότι, όπως θα δούμε, περιελάμβαναν αξιόλογα βιογραφικά στοιχεία για το στιχουργό. Αντίθετα, στη μικρή εισαγωγή που προτάσσει στην έκδοσή τους⁶ δεν κάνει καθόλου λόγο για τα νέα αυτά στοιχεία, αλλά αρκείται να παραθέσει δύο ακόμη πληροφορίες, μία για τον ίδιον το Βεντράμο⁷, και μία άλλη για κάποιον Ανδρέα Βεντράμο, ο οποίος μνημονεύεται σε ακρόνιστη επιστολή του ιερομονάχου Μητροφάνη από την Πόλη της Ιστρίας στο μητροπολίτη φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρο (1577 - 1616), και για τον οποίον υποθέτει, σωστά, ότι ήταν γιός του ναυπλιώτη στιχουργού⁸. Νεώτερα, ελάχιστα, στοιχεία για την παρουσία του Τζάνε Βεντράμου στη Βενετία έφερε στο φως το 1974 η Κρίστα Παναγιωτοπούλου αντλώντας αποκλειστικά από τα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας⁹. Από τη μελέτη αυτή επιβεβαιώθηκαν οι ναυτικές ασχολίες του στιχουργού και έγινε γνωστό ότι είχε συμβάλει στην ανέγερση της εκκλησίας του Αγίου

Γεωργίου των Ελλήνων προσφέροντας και αυτός τον οβολό του για το σκοπό αυτό στο ταμείο της Αδελφότητας. Σύντομο βιογραφικό σημείωμα για τον Τζάνε Βεντράμο αφιέρωσε και η Φανή Μαυροειδή στη μελέτη της για την Ελληνική Αδελφότητα της Βενετίας, με πληροφορίες σχετικά με τη συμμετοχή του στα κοινά, με βάση τις οποίες υποστηρίζει ότι ο Βεντράμος υπήρξε αξιόλογο μέλος της¹⁰.

* * *

Ο Τζάνες [Zuanne = Ιωάννης] Βεντράμος¹¹ γεννήθηκε στο Ναύπλιο (Napoli di Romania) το 1498, σύμφωνα με μεταγενέστερη μαρτυρία του (ιδίου ότι το 1558 ήταν ηλικίας 60 χρονών¹²). Για τους γονείς του τα διαθέσιμα στοιχεία είναι πενιχρότατα και όχι πάντα ασφαλή. Ο πατέρας του ονομαζόταν επίσης Ιωάννης και, μολονότι το επώνυμό του προέρχεται πιθανότατα από το επώνυμο της γνωστής βενετικής αριστοκρατικής οικογενείας των Vendramin¹³, αυτό δεν σημαίνει ότι και η καταγωγή του ήταν βενετική και αριστοκρατική. Ήταν συχνή και ευρύτατα διαδεδομένη η συνήθεια όχι μόνον οι πάροικοι αλλά και οι αστοί να υιοθετούν επώνυμα γνωστών αριστοκρατικών οικογενειών της Βενετίας με τις οποίες ίσως είχαν κάποια σχέση (λ.χ., σχέση εξάρτησης ως εμπορικοί αντιπρόσωποι, υποτακτικοί, κ.λ.π.)¹⁴. Η μητέρα του, το όνομα της οποίας δεν είναι γνωστό, ανήκε, σύμφωνα με τη μαρτυρία του (ιδίου¹⁵, στην πολυμελή και πολύκλαδη βυζαντινή οικογένεια των Μούρμουρη, που είχε εγκατασταθεί στην Πελοπόννησο τουλάχιστον από το 14ο αιώνα. Περισσότερα στοιχεία διαθέτουμε για τον παπού του από τη μητέρα του Μανουήλ Μούρμουρη, η ζωή και οι περιπέτειες του οποίου αποτέλεσαν για τον εγγονό του στικουργό της "Ιστορίας της

φιλαργυρίας" ένα, το εκτενέστερο, από τα exempla που παρέθεσε στο έργο του αυτό, για να δείξει την αστάθεια της τύχης¹⁴.

* * *

Για τα παιδικά και τα νεανικά χρόνια του Τζάνε Βεντράμου δεν γνωρίζουμε τίποτε συγκεκριμένο, μία όμως πολύ μεταγενέστερη πληροφορία που προέρχεται από τον ίδιον¹⁷, ότι υπηρετούσε στο Βενετικό στόλο από τα χρόνια της πολιορκίας και της παράδοσης της Ρόδου στους Τούρκους (1522), δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι από πολύ νωρίς ο Βεντράμος ασκούσε το επάγγελμα του ναυτικού. Φυσικά η διατύπωσή του (*dal tempo de Rodi in qua*) έχει χρονική σημασία και μόνον και δεν σημαίνει ότι ο στιχουργός είχε πράγματι συμμετάσχει στα πολεμικά γεγονότα του 1522, από τα οποία άλλωστε η Βενετία απουσίαζε επίσημα¹⁸. Γύρω στα 1522 λοιπόν ο Τζάνε Βεντράμος πρέπει να είχε ταξιδέψει αρκετά, να είχε γνωρίσει τα λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου και η εμπειρία που είχε ως τότε αποκομίσει από τα ταξίδια του αυτά να είχε αναγνωριστεί από τη Βενετία, που θα τον χρησιμοποιήσει στα επόμενα χρόνια ως πλοηγό (*perito*) στις τάξεις του ναυτικού της¹⁹. Στα χρόνια αυτά και στα επόμενα ο Βεντράμος θα εργαστεί αδιάλειπτα σε διάφορα πλοία της Βενετίας ταξιδεύοντας στα πολυσύχναστα λιμάνια της Μεσογείου μακριά από το Ναύπλιο. Ως πιο σημαντική υπηρεσία του στη Γαληνοτάτη προβάλλει ο ίδιος το χρόνο που υπηρέτησε ως πλοηγός στο galion με καπετάνιο το Bertuccio Contarini, χωρίς όμως και να δίνει περισσότερες πληροφορίες για την περίοδο αυτή (*et sopra etiam il suo galion al tempo del clarissimo misser Bertuci Contarini, all' hora capitaneo de ditto galion*)²⁰. Ο Βεντράμος

δεν προσδιορίζει πότε ακριβώς συνέβη αυτό, η αναφορά όμως του τύπου του πλοίου και του ονόματος του καπετάνιου του είναι αρκετή για να προσδιορίσουμε χρονικά με σχετική ακρίβεια.

Ο clarissimo misser Bertuccio Contarini υπήρξε ένας από τους αντιπροσωπευτικότερους βενετούς ευγενείς που ανάλωσαν τη ζωή τους στη θάλασσα προσφέροντας τις υπηρεσίες τους στη Γαληνοτάτη²¹. Σύμφωνα με τα γενεαλογικά δένδρα του Μάρκου Barbaro²², ήταν πρωτότοκος γιός του Ανδρέα Contarini του ποτέ Pandolfo και από το 1519 υπήρξε κυβερνήτης και σπρακόμιτς με πλοία και γαλέρες της Βενετίας²³. Διετέλεσε καπετάνιος των γαλερών της Αλεξανδρείας²⁴, αξίωμα επίσημο και εξαιρετικά υπεύθυνο, που απαιτούσε ναυτική πείρα όχι μικρή και ικανότητα όχι τυχαία, αφού ένα μεγάλο μέρος του διαμετακομιστικού εμπορίου της Βενετίας με την Ανατολή το διακινούσαν οι γαλέρες αυτές στα ετήσια ταξίδια τους προς την Αλεξάνδρεια. Ως κυβερνήτης του galion ο Bertuccio Contarini εκλέχτηκε στις 7 Ιανουαρίου 1531 από το Collegio πλειοψηφώντας ανάμεσα σε 7 άλλους υποψηφίους²⁵, και στο αξίωμα αυτό παρέμεινε ως το θάνατό του κατά τις παραμονές της έκρηξης του τρίτου Βενετοτουρκικού πολέμου (1537). Χωρίς αμφιβολία λοιπόν ο Τζάνες Βεντράμος υπηρέτησε ως πλοηγός κάτω από τις διαταγές του Bertuccio Contarini στο διάστημα από το 1531 ως το 1537, δεν είμαστε όμως σε θέση να προσδιορίσουμε επακριβέστερα τη χρονική περίοδο της θητείας του.

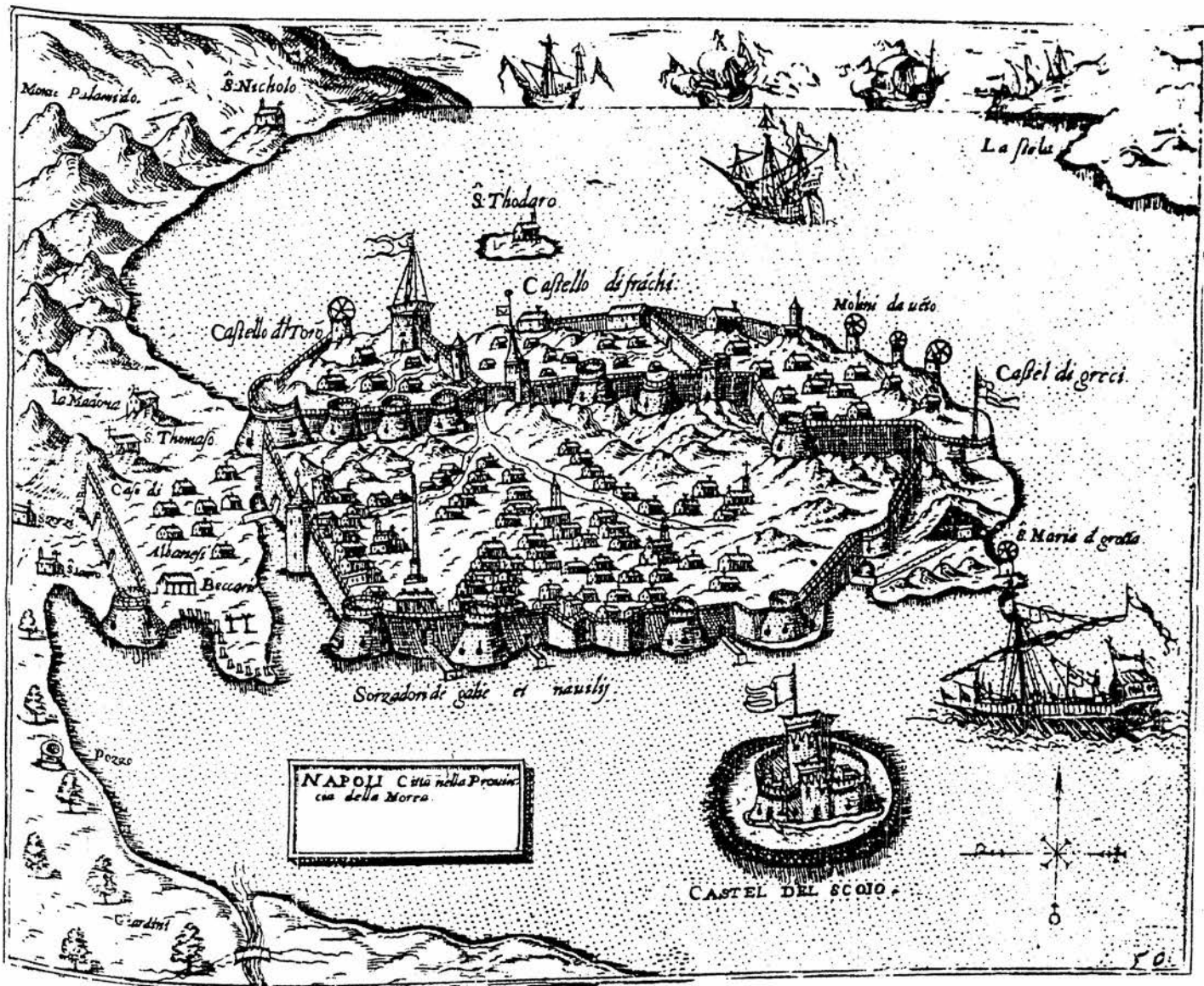
Το galion για το οποίο κάνει τόσο λόγο ο Βεντράμος είχε ως αποστολή να συνοδεύει στα ταξίδια τους τα εμπορικά πλοία της Γαληνοτάτης και να τα προστατεύει από τυχόν πειρατικές επιδρομές²⁶. Διέθετε μεγάλη δύναμη πυρός, που το καθιστούσε επίλεκτη μονάδα του βενετικού στόλου και η θέση του κυβερνήτη του

ήταν επίσημη. Ναυπηγήθηκε²⁷ κάτω από την πίεση που είχε προκαλέσει η ένταση της πειρατείας στη Μεσόγειο, μαζί με δύο ακόμη πλοία (*barche*) που προορίζονταν και αυτά για τον ίδιο σκοπό, σε σχέδια και με την προσωπική επιστολή του φημισμένου ναυπηγού της εποχής Ματεαίου Bressan²⁸ ύστερα από σχετική απόφαση του Συμβουλίου των Δέκα της 25 Ιανουαρίου 1526, και κατελκύστηκε το 1530. Οι σύγχρονοί του, με πρώτο το Μαρίνο Sanudo, αναφέρουν ότι ήταν πολύ όμορφο και γερό σκαφί και ότι ενέπνεε σιγουριά στους βενετούς ναυτικούς²⁹. Ένα τέτοιο πλοίο ήταν φυσικά να επανδρωθεί από τους εμπειρότερους και τους ικανότερους ναυτικούς της βενετικής επικράτειας, που θα αναλάμβαναν το δύσκολο και επικίνδυνο έργο να απαλλάξουν τις θάλασσες από τις πειρατικές επιδρομές και να προστατεύσουν το βενετικό εμπόριο από τις αθέμιτες συνέπειες της δράσης των χριστιανών και μουσουλμάνων πειρατών. Στις 22 Μαΐου 1530 το *galion* εκτοπίσματος 800 botte είχε αγκυροβολήσει απέναντι από το Δουκικό Παλάτι (*basino di San Marco*) και εκεί παρέμεινε ως τις 16 Αυγούστου, οπότε πλήρως εξοπλισμένο και με πλήρωμα 380 ανδρών απέπλευσε για το παρθενικό ταξίδι του με αρχικό προορισμό τη Ζάκυνθο³⁰. Ο Sanudo καταχωρίζει στα πολύτιμα από πολλές πλευρές Ημερολόγιά του αναλυτικό πίνακα των δαπανών του πλοίου ανά τετράμηνο παραθέτοντας με κάθε δυνατή λεπτομέρεια και τους μισθούς του πληρώματος³¹. Δυστυχώς το όνομα του Τζάνε Βεντράμου δεν σημειώνεται - ούτε και κανενός άλλου από το πλήρωμα -, σημειώνεται όμως ο μισθός του ως ενός από τους τρεις πλοηγούς του πλοίου: 5 δουκάτα μηνιαίως, από τους υψηλότερους μισθούς του πληρώματος.

Για τα ταξίδια και την όλη δράση του *galion* ως το 1533 πολυάριθμες είναι οι πληροφορίες που αντλούμε από τα Ημερολόγια

του Sanudo, ο οποίος θαυμάζει το πλοίο αυτό και το αποκαλεί συχνά *bellissimo galion*³². Με κέντρο την Κέρκυρα όργωνε ασταμάτητα τις θάλασσες διασφαλίζοντας έτσι τα βενετικά συμφέροντα από τον κίνδυνο των πειρατικών επιδρομών. Κατά το διάστημα αυτό το συναντούμε να βρίσκεται πότε στην Κύπρο και στην Κρήτη και πότε στο Ιόνιο παρακολουθώντας άλλοτε την πορεία των αργόσυρτων βενετικών νηοπομπών (*mude*), που από την Κύπρο και την Αλεξάνδρεια μετέφεραν τα πολύτιμα εμπορεύματά τους στο μυχό της Αδριατικής, και άλλοτε τις ναυτικές επιχειρήσεις του ισπανικού και του οθωμανικού στόλου στη θαλάσσια περιοχή μπροστά στην Κορώνη. Η Κύπρος (Αλυκές), η Κρήτη (Φρασκιά, Χάνδακας, Σητεία, κ.ά.) και η Μήλος εναλλάσσονται συχνά με τη Ζάκυνθο, την Κεφαλληνία και την Κέρκυρα ως σταθμοί στη συνεχή πορεία του *galion*, δίνοντας μια εικόνα της δραστηριότητάς του³³. Η μεγάλη κινητικότητα του στις θάλασσες της ανατολικής Μεσογείου αποτελούσε κύριο χαρακτηριστικό της αποστολής του την οποία εκτελούσε με άριστα αποτελέσματα. Συγκρούστηκε με πειρατικά πλοία, άλλα από τα οποία εκδίωξε μακριά από τους χώρους ελέγχου του και άλλα βύησε³⁴, σ' ένα ατελείωτο θαλάσσιο κυνηγητό. Ο Τζάνες Βεντράμος σε όλο αυτό το χρονικό διάστημα ως πλοηγός, υπεύθυνος δηλαδή για την πλεύση του πλοίου στην ανοικτή θάλασσα, όσο και για την είσοδο και την έξοδο του από τα λιμάνια³⁵, εργάστηκε και αυτός για την επιτυχία της αποστολής του *galion* και τη συμμετοχή του αυτήν ήταν φυσικό να μην παραλείπει να την προβάλλει αργότερα.

Δεν υπάρχουν ακριβείς πληροφορίες για τη δράση του Τζάνε Βεντράμου κατά τη διάρκεια του τρίτου βενετοτουρκικού πολέμου,

Το Ναύπλιο στα μέσα του 16ου αιώνα. (Σχεδιάγραμμα του Giovanni Francesco Camozio, *Isole famose, porti, fortezze e terre maritime...*, Venezia 1570 ci.).

που ξέσπασε με την καταστροφική πολιορκία της Κέρκυρας (τέλη Αυγούστου 1537) και κατέληξε στην ταπεινωτική για τη Βενετία συνθήκη της 2ας Οκτωβρίου 1540. Άγνωστο επίσης είναι αν υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων που διαδραματίστηκαν στο Ναύπλιο τόσο κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης πολιορκίας της γενέτειράς του όσο και κατά τις ελιβερές ημέρες της παράδοσής της στους Τούρκους του Κασίμ Πασά (Νοέμβριος 1540)³⁶. Βρισκόταν εκεί ή υπηρετούσε ως πλοηγός στον πολεμικό στόλο της Γαληνοτάτης; Το διαθέσιμο αρχειακό υλικό δεν μας επιτρέπει να απαντήσουμε με βεβαιότητα. Η παρουσία του στη Βενετία στις 12 Μαρτίου 1538, οπότε μαρτυρείται για πρώτη φορά στα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας να πληρώνει για την κηδεία (per 1° anima) του Γεωργίου Ζούκη 3 λίρες³⁷, δείχνει βέβαια ότι απουσίαζε από το Ναύπλιο, δεν είναι όμως απαραίτητα και αποδεικτική, αφού σε όλη τη διάρκεια της πολιορκίας δεν είχε διακοπή η επικοινωνία των πολιορκημένων με τη Βενετία και τις κτήσεις της³⁸. Ο ίδιος στην αίτησή του δεν κάνει λόγο για τις δραστηριότητές του στα χρόνια αυτά. Ωστόσο θα πρέπει να παρατηρηθεί εδώ ότι ο Τζάνες Βεντράμος στα αμέσως επόμενα χρόνια θεωρήθηκε από τη Γαληνοτάτη ως πρόσφυγας του Ναυπλίου. Δικαιολογημένα, γιατί, μολονότι οι επαγγελματικές του υποχρεώσεις τον κρατούσαν μακριά από το Ναύπλιο στις θάλασσες της Μεσογείου και στη Βενετία, οι δεσμοί του με την πόλη όπου γεννήθηκε εξακολουθούσαν να είναι χωρίς αμφιβολία πολλοί και στενοί. Διέθετε ακίνητη περιουσία εκεί και ανήκε σε οικογένεια ευγενών του Ναυπλίου³⁹ που θα είχε οπωσδήποτε κάποια επιρροή στα πράγματα της πόλης. Γι' αυτό άλλωστε, όπως θα δούμε, η Βενετία τον αποζημίωσε για την περιουσία που είχε εγκαταλείψει στο Ναύπλιο. Αν και οι κινήσεις του στα δύσκολα αυτά

χρόνια του πολέμου και μετά τη λήξη του είναι παντελώς άγνωστες, δεν είναι όμως απαραίτητα να συνδεθούν και με τις αποδημίες των ναυπλιωτών προσφύγων που κατέφυγαν πρόσκαιρα ή μόνιμα στην Κρήτη, στη Ζάκυνθο, στην Κεφαλληνία, στην Κέρκυρα και στη Βενετία. Ο Τζάνες Βεντράμος πάντως τους πρώτους μήνες του 1544 βρισκόταν στη Βενετία, γιατί στις 10 Ιουνίου του ίδιου χρόνου υπογράφει ως μάρτυρας σε έγγραφο με το οποίο ο κρητικός καπετάνιος Μανέας Ρολο του Γεωργίου βεβαίωσε ότι χρωσταύσε στο Φράγκο Πανταλούρη από το Ναύπλιο 48 χρυσά δουκάτα, ποσόν που χρειαζόταν για τον απόπλου του πλοίου του (schirazo) για την Κρήτη, όπου και θα επέστρεφε τα χρήματα μέσα σε διάστημα 15 ημερών μετά την άφιξή του⁴⁰. Προφανώς με το ποσόν αυτό ο Ρολο σχεδίαζε να πληρώσει τους φόρους των εμπορευμάτων που θα μετέφερε στην Κρήτη και τα ασφάλιστρα για ένα τέτοιο ταξίδι. Στις αμέσως επόμενες ημέρες ο Βεντράμος αναχώρησε για τη Ζάκυνθο, όπου ρύθμισε ορισμένες τελευταίες οικονομικές εκκρεμότητες που είχε σχετικές με το γάμο του, και από εκεί επέστρεψε με τη σύζυγό του στη Βενετία.

Πιο συγκεκριμένα, η νέα αυτή παρουσία του Τζάνε Βεντράμου στη Βενετία μαρτυρείται τουλάχιστον από τις 9 Απριλίου 1545 και συνδέεται με τη σύνταξη δύο εγγράφων ιδιαίτερα αποκαλυπτικών για την οικογενειακή του κατάσταση. Στο πρώτο⁴¹ ο Βεντράμος βεβαίωσε ότι είχε περάσει στην κατοχή του ολόκληρη η προίκα της συζύγου του Ρεγγίνας, κόρης του συντοπίτη του Αντωνίου Fioletti συνολικής αξίας 302 δουκμάτων σε μετρητά και σε διάφορα άλλα πράγματα που είχε υποσχεθεί στο προικοσύμφωνο της Ρεγγίνας να του δώσει ο πεθερός του⁴². Το προικοσύμφωνο αυτό είχε συνταχθεί στη Ζάκυνθο πολύ πριν από τις 20 Ιουλίου 1544 (πιθανότατα πριν ο Βεντράμος επιχειρήσει το τελευταίο ταξίδι στη Βενετία, όπου τον συναντήσαμε

να μαρτυρείται στις 10 Ιουνίου 1544), όταν τότε εισέπραξε το υπόλοιπο της προίκας της γυναίκας του. Με το έγγραφο της 9 Απριλίου 1545, συνταγμένο μπροστά στους ναυπλιώτες μάρτυρες Μάρκο Καλαβρό και Φράγκο de Medicis, ο Τζάνες Βεντράμος δεσμευόταν, θέτοντας σχετικό όρο στη διαθήκη του, να διασφαλίσει στο ακέραιο την προίκα της συζύγου του σε περίπτωση θανάτου του. Το έγγραφο κλείνει με την κατηγορηματική διαβεβαίωση των δύο μαρτύρων ότι γνωρίζουν πολύ καλά το Βεντράμο και ότι εγγυώνται την εντιμότητά του και την ακεραιότητα του χαρακτήρα του, ασυνήειστη ασφαλώς δήλωση, που θα πρέπει να ερμηνευθεί ως σαφέστατη ένδειξη της πολύχρονης απουσίας του από το Ναύπλιο λόγω των επαγγελματικών υποχρεώσεών του, πράγμα που τον εμπόδιζε να είναι ευρύτερα γνωστός στους συμπατριώτες του. Επιπλέον η διαβεβαίωση αυτή των μαρτύρων έχει και μίαν άλλη οικονομικής φύσης κριδιά, ότι ο Βεντράμος είχε πράγματι τη δυνατότητα να εξασφαλίσει την επιστροφή της προίκας της συζύγου του, γεγονός που μας επιτρέπει να πιθανολογήσουμε ότι υπήρχε στενή φιλική σχέση και μακρόχρονη γνωριμία ανάμεσα στους μάρτυρες αυτούς και στο Βεντράμο.

Ο γάμος του τελεστήκε στη Ζάκυνθο σε χρόνο που δεν πρέπει να απέχει πολύ από την οικονομική ρύθμιση της 20 Ιουλίου 1544, και η Ρεγγίνα έμεινε αμέσως έγκυος. Την πληροφορία αυτή την αντλούμε από το δεύτερο έγγραφο που προκάλεσε ο Τζάνες Βεντράμος στις 9 Απριλίου 1545, τη διαθήκη του⁴³. Αρκετά σύντομη, η διαθήκη αυτή μας επιτρέπει να διευκρινίσουμε τους λόγους που επέβαλαν τη σύνταξή της και που δεν πρέπει να σχετίζονται με κάποια τυχόν ασθένειά του αλλά πιθανότατα με το πολύμηνο προσεχές ταξίδι του στην Αλεξάνδρεια. Σύμφωνα με τη δέσμευση που αναλάμβανε ο Βεντράμος εκχωρούσε ένα μέρος της περιουσίας του αξίας 302

7^a 223.

In noie dei etomi come Anno ab incarnate Suisdem
ca. n. 1545. In tercia die nono ap. 1545
Be: Considerando Jo Zume venditori. q. Joanne
da napoli et sommi minor Casa ex p. in Carta
et in more napin fuerit et hoc in son m. d. 1545
al Concel de S. Augustij pellestrin n. d. 1545
e q. to l. s. p. g. s. s. m. i. q. p. s. n. o. 2. e. s. g. d. o.
l. u. s. a. f. a. d. r. o. i. n. e. l. q. u. a. l. l. a. s. s. o. m. e. i. C. o. m. i. s. s. i. o. n. i.
m. a. f. r. a. n. c. h. o. d. e. a. s. e. n. e. s. e. t. q. u. a. m. o. d. i. C. a. l. i. g. n. - q. u. e. f. u. e. r. u. t.
S. u. i. d. u. i. d. a. n. a. p. o. l. i. e. t. s. o. m. m. i. n. i. : v. o. g. l. i. o. e. s. o. r. d. i. n. o.
c. h. e. r. i. v. e. n. e. n. d. o. J. l. C. a. s. o. d. e. L. a. m. i. n. m. o. r. e. p. r. i. m. o. d. e. l. i.
m. e. i. b. e. n. i. s. u. i. C. a. n. a. s. o. L. a. d. o. r. d. e. z. e. g. i. m. m. i. n. C. o. n. s. e.
l. a. q. u. a. l. e. d. e. d. u. o. p. r. e. s. e. n. t. e. e. d. o. i. , c. u. s. I. n. t. o. J. l. z. e. p. t. o.
d. e. l. i. m. e. i. b. e. n. i. m. o. l. t. s. t. a. b. i. l. i. p. e. s. f. r. a. s. e. s. f. a. c. a. d. a. n. i.
l. u. o. g. o. v. i. s. i. t. a. n. t. i. C. o. n. c. h. i. f. r. o. e. d. i. m. a. l. i. e. s. p. r. o. s. u. r. i. p. i. s. t. e.
o. m. n. i. e. a. l. l. a. m. i. n. C. o. m. i. s. s. i. o. n. i. s. p. e. c. i. m. e. i. e. s. p. e. t. i. m. e. n. t. e.
e. s. t. a. d. e. l. a. m. i. n. o. m. i. n. e. L. a. s. t. o. a. q. u. e. l. f. i. o. l. o. n. e. r. e.
f. i. o. l. a. c. h. e. n. a. s. c. a. r. a. d. e. p. a. t. r. i. d. e. l. a. p. a. t. r. i. n. z. e. g. i. m. m. i. n.
C. o. n. s. e. l. a. q. u. a. l. s. e. r. i. t. r. o. n. a. g. r. a. m. i. d. a. . J. l. q. u. a. l. f. i. o. l. o. n. e. r. e.
f. i. o. l. a. d. e. b. i. s. u. r. e. a. p. p. s. o. d. e. s. u. a. m. a. d. r. e. e. s. a. l. s. u. o. g. o. n. e. r. o.
f. r. a. s. i. o. n. e. c. o. n. l. i. m. e. i. b. e. n. i. e. t. i. n. c. a. s. o. c. h. e. d. i. t. t. o. m. i. o. f. i. o. l.
o. n. e. r. e. f. i. a. m. o. r. i. s. s. e. s. e. n. s. a. l. i. t. i. l. e. g. i. t. i. m. i. S. u. i. l. i. m. e. i. b. e. n. i.
d. e. l. m. i. o. z. e. s. s. i. d. i. o. d. e. b. i. n. o. v. e. n. i. r. e. n. e. l. l. a. p. a. t. r. i. n. z. e. m. i. n. C. o. n. s. e. l. e.
s. u. a. m. a. d. r. e. l. a. q. u. a. l. s. i. a. t. e. n. t. a. q. u. e. d. i. o. q. l. i. n. i. m. i.
e. t. d. e. l. l. a. q. u. a. l. m. o. l. t. o. l. i. a. v. i. c. o. m. e. n. t. o. L. a. s. t. o. m. i. n. J. l. p. a. t. r. i. n. z. e. m. i. o.
f. i. o. l. o. . P. r. e. s. e. r. v. a. t. u. r. e.

L. Iomaro Calaneo etc. fatto rii mo gij oggato etc

Jo Marco di Francesco etc. Christiano fmi restitumie pregato :

δουκάτων, ίσης δηλαδή με την αξία της προίκας της συζύγου του, στην τελευταία σε περίπτωση που πέθαινε πριν από αυτήν. Πρόκειται επομένως για διαθήκη που συντάχθηκε κάτω από την πίεση όχι αντικειμενικών αλλά εξωτερικών αιτιών, και γι' αυτό περιορίζεται στο συγκεκριμένο ζήτημα της οικονομικής εξασφάλισης της συζύγου του, το οποίο και ρυθμίζει χωρίς να επεκτείνεται σε περισσότερες λεπτομέρειες αναφορικά με την περιουσία και το στενό συγγενικό και φιλικό περιβάλλον του, όπως θα περιμέναμε από ένα τέτοιου είδους προσωπικό κείμενο. Ως πληρεξουσίου εκτελεστές της τελευταίας του θέλησης ορίζει τους ναυπλιώτες Φράγκο de Atenes και Μανόλη Καλιγά του ποτέ Γεωργίου, από τους οποίους ζητά να μεριμνήσουν για την επιστροφή στο ακέραιο της προίκας της στη γυναίκα του από την περιουσία του, ενώ την υπόλοιπη την κληροδοτούσε στο παιδί που θα έφερνε εκείνη στον κόσμο. Αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, όριζε το παιδί να μείνει στην επιτροπεία της συζύγου του μέχρι να ενηλικιωθεί. Ως τότε η Ρεγγίνα θα είχε τη διαχείριση της περιουσίας του. Σε περίπτωση που το παιδί πέθαινε πριν ενηλικιωθεί, η περιουσία θα περνούσε στην πλήρη κυριότητα της μητέρας του. Έτσι, ο Τζάνες Βεντράμος εξασφάλιζε ουσιαστικά, αφενός, τη γυναίκα του με την επιστροφή σε περίπτωση θανάτου του της προίκας της και, αφετέρου, το αναμενόμενο να γεννηθεί παιδί του με την κληροδότηση σ' αυτό της υπόλοιπης περιουσίας του.

Δίγες εβδομάδες αργότερα, στις 8 Ιουνίου 1545, ένα νέο έγγραφο έρχεται να μας προσφέρει πληροφορίες για τις δραστηριότητες του Βεντράμου στα χρόνια αυτά⁴⁴. Μαθαίνουμε, συγκεκριμένα, ότι ήταν μέλος του πληρώματος του πλοίου Contarina και ότι επρόκειτο να ταξιδεύει για την Αλεξάνδρεια. Πρόκειται συγκεκριμένα για

ιδρυτικό "συντροφίας", μέλη της οποίας ήταν από τη μία ο Τζάνες Βεντράμος και ο συμπατριώτης του Νικόλαος Στανάρης, που εργαζόταν και αυτός στην Contarina, και από την άλλη ο επίσης ναυπλιώτης Κήρυκος Σουμάκης του ποτέ Μιχάλη⁴⁵. Ο τελευταίος έβαζε το εμπόρευμα - 40 δωδεκάδες κόκκινα καπέλα (berette) συνολικής αξίας 50 δουκάτων - και ο Βεντράμος με το Στανάρη την προσωπική τους εργασία για την πώλησή του στην Αλεξάνδρεια ή την ανταλλαγή του με άλλο επικερδές εμπορεύσιμο αγαθό. Καθ' όλη τη διάρκεια της επιχείρησής οι δύο συνεταίροι υποχρεώνονταν να κρατούν αναλυτικό λογαριασμό των εσόδων και εξόδων από τη διακίνηση του εμπορεύματος, που θα τον παρέδιδαν στο Σουμάκη μόλις θα επέστρεφαν στη Βενετία. Στην Αλεξάνδρεια με τα χρήματα που θα εισέπρατταν από την πώληση των καπέλων ο Βεντράμος και ο Στανάρης επιφορτίζονταν να αγοράσουν όποιο εμπόρευμα κατά την κρίση τους θα ήταν συμφωρότερο και καταλληλότερο για την αγορά της Βενετίας και θα άφηνε μεγαλύτερο κέρδος. Το ποσόν που θα απέμενε μετά την αφαίρεση του αρχικού κεφαλαίου και των ενδιάμεσων εξόδων συμφώνησαν να το μοιράσουν σε δύο ίσα μέρη, το ένα στο Σουμάκη και το άλλο στα δύο άλλα μέρη της "συντροφίας". Η εμπορική αυτή πρακτική ήταν η πιο συνηθισμένη την εποχή εκείνη και την προτιμούσαν κυρίως όσοι αντιμετώπιζαν χρηματική στενότητα για μεγαλύτερες επενδύσεις⁴⁶. Ο Κήρυκος Σουμάκης δεν διέθετε ασφαλώς το οικονομικό ανάστημα των γνωστών Ελλήνων "κεφαλαιοκρατών" της εποχής, όπως του Κανάκη και του Ανδρονίκου Κουβλή, του Ιακώβου Σαμαριάρη και του Ανδρέα Κουρκουμέλη, και δεν φαίνεται να συνέχισε για πολύ τις δραστηριότητες αυτές, γιατί δεν τον συναντήσαμε άλλη φορά να συγκροτεί "συντροφία", γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ευκαιριακά και μόνον καταπιάστηκε με

τέτοιου είδους επιχειρήσεις⁴⁷, ίσως επειδή δεν είχαν την επιτυχία που περίμενε και ήλπιζε. Μια σημείωση που καταχωρίζεται στο περιώριο του εγγράφου με ημερομηνία 22 Οκτωβρίου 1546, μετά δηλ. 17 μήνες, μας πληροφορεί για την τύχη της επιχείρησης αυτής⁴⁸. Την ημέρα εκείνη ο Κήρυκος Σουμάκης παρουσιάστηκε στο νοτάριο Αυγουστίνο Pellestrina και βεβαίωσε ότι παρέλαβε από τους δύο συνεταιίρους του 588 λίτρες λινάρι Αλεξάνδρειας βρώμικο και ανεπεξέργαστο και ένα σάκκο λιβάνι (incenso) βάρους 400 λίτρων, εμπορεύματα, προφανώς, που είχαν φέρει οι τελευταίοι στη Βενετία από εκεί ύστερα από ένα ταξίδι που είχε διαρκέσει κάτι παραπάνω από ένα χρόνο. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν τελικά η επένδυσή τους αυτή ήταν επικερδής και η επιλογή των εμπορευμάτων επιτυχής, ούτε πόσο κερδισμένοι βρέθηκαν στο τέλος οι τρεις συνεταιίροι από την επιχείρηση αυτή. Για το Βεντράμο όμως το ταξίδι αυτό αποτελούσε ό,τι καλύτερο μπορούσε τότε να κάνει, για να αντιμετωπίσει τις αυξημένες οικονομικές ανάγκες που είχε λόγω του πρόσφατου γάμου του και της μόνιμης εγκατάστασής του στη Βενετία.

* * *

Στη Βενετία έφερνε τον Τζάνε Βεντράμο, όχι μόνον η αναζήτηση εργασίας - όπως άλλωστε και το Μάρκο Δεφαράνα - αφού εδώ ήταν ασφαλώς ευκολότερο να προσληφθεί στα πλοία των βενετών πατρικών και των ελλήνων πλοιοκτητών απ' ό,τι στα λιμάνια των βενετικών κτήσεις της Ανατολής, όπου τα πλοία έφταναν ήδη επανδρωμένα, αλλά και η ελπίδα αποζημίωσης από τη Γαλινοτάτη για τη χαμένη και περιουσία του στο τουρκοκρατούμενο πλέον Ναύπλιο, ελπίδα που

απέρρεε από την ανειλημμένη δέσμευση της Βενετίας να φροντίσει για την αποκατάσταση των Ναυπλιωτών που είχαν εγκαταλείψει την πατρίδα τους και τα υπάρχοντά τους. Πράγματι η Γαληνοτάτη τήρησε κατά γράμμα την υπόσχεσή της. Με απόφαση της 4 Μαρτίου 1541 διόρισε ειδική πενταμελή επιτροπή, τους Cinque Savii sopra i Napolitani et Malvasiotti⁴⁹, που θα φρόντιζε για την υποδοχή και την περίθαλψη όσων προσφύγων έφταναν στη Βενετία και για την κάλυψη με μηνιαία χρηματικά βοήθημα των καθημερινών τους αναγκών και θα μεριμνούσε για την οριστική αποκατάστασή τους παραχωρώντας τους γη ή δημόσιες θέσεις στη νησιωτική και στην ηπειρωτική επικράτειά της ανάλογα με την περιουσία που είχαν εγκαταλείψει πίσω τους. Για τον Τζάνε Βεντρόμο, το "fidel nostro nobile" όπως αναφέρεται στο σχετικό έγγραφο, η αποκατάσταση δεν άργησε και πολύ να έρθει ύστερα από αίτηση που είχε στο μεταξύ καταθέσει στην επιτροπή αυτή. Το όνομά του μαζί με 15 άλλα ονόματα γνωστών ναυπλιωτών και μονεμβασιωτών προσφύγων⁵⁰ μνημονεύεται σε απόφασή της Συγκλήτου με ημερομηνία 3 Μαρτίου 1546, με την οποία τους παραχωρούσαν διάφορες δημόσιες θέσεις στην Terraferma ύστερα από σχετική εισήγηση των Cinque Savii sopra i Napolitani et Malvasiotti Λεονίκου Gradonico, Ιερώνυμου de Lege, Ιακώβου Delfino, Ανδρέα Renerio και του απόντα από τη συνεδρίαση εκείνη Ιακώβου Miani. Στον Τζάνε Βεντρόμο η Βενετική Σύγκλητος εκχώρησε ισόβια τη θέση του Capitano της πύλης Altiglia του Treviso, θέση που παρέμενε κενή μετά το θάνατο του προκατόχου της, ναυπλιώτη επίσης, Ιωάννη Μακρή⁵². Το μηνιαίο έσοδο από την εκμετάλλευση της θέσης υπολογιζόταν σε 15 λίρες και 17 σολδία το μήνα, ετησίως σε 38 δουκάτα και 5 λίρες, χωρίς στο ποσό αυτό να υπολογίζεται και εκείνο που μπορούσε να του αποφέρει η άσκηση των

καθηκόντων του και το οποίο, μολονότι δεν είναι δυνατό να το υπολογίσουμε, δεν είναι όμως δύσκολο να φανταστούμε ότι θα ήταν πολύ ικανοποιητικότερα. Πρόσθετη ρήτρα ρύθμιζε την τύχη του officio αυτού μετά το θάνατο του Βεντράμου: θα παρέμενε στους απογόνους του για μια ακόμη εικοσαετία. Ο τύπος της παραχώρησης και τα έσοδα που θα του εξασφάλιζε πείθουν ότι δεν πρόκειται για θέση ιδιαίτερα σημαντική και οπωσδήποτε αρκετά προσοδοφόρα για να καλύψει τις οικονομικές ανάγκες του ευεργετουμένου. Ασφαλώς τα 38 δουκάτα δεν ήταν λίγα, δεν ήταν όμως και αρκετά σε σύγκριση με το υψηλό βιοτικό επίπεδο της ζωής στη Βενετία⁵³. Επιπλέον η δημόσια αυτή θέση δεν είχε καμία σχέση με τις ναυτικές γνώσεις και ασχολίες του κατόχου της, γεγονός που θα του δημιούργησε πρόσθετα προβλήματα. Πριν όμως δούμε ποια λύση προτίμησε τελικά ο Βεντράμος, θα πρέπει να σταθούμε σε κάτι ακόμη. Οι παραχωρήσεις δημόσιων θέσεων ή εκτάσεων γης έγιναν με βάση επίσημα έγγραφα, αιτήσεις, βεβαιώσεις και πιστοποιητικά, που κατέθεσαν οι ενδιαφερόμενοι στην αρμόδια υπηρεσία των Cinque Savii sopra i Napolitani et Malvasiati, όπου κατέγραφαν αναλυτικά το μέγεθος της καταστροφής που υπέστησαν, την περιουσία που άφησαν πίσω τους στη διάθεση του κατακτητή και τις τυχόν υπηρεσίες που είχαν ως τότε προσφέρει στο Βενετικό Κράτος. Δυστυχώς το από πολλές πλευρές πολύτιμο αυτό υλικό δεν έχει σωθεί⁵⁴, οι παραχωρήσεις όμως που έγιναν μας επιτρέπουν να συναγάγουμε ότι η ακίνητη περιουσία που ο Βεντράμος εγκατέλειψε στο Ναύπλιο ήταν, συγκριτικά με παραχωρήσεις σε άλλους συντοπίτες του, μικρή και περιορισμένης χρηματικής αξίας.

Ο Τζάνες Βεντράμος πληροφορήθηκε το ευχάριστο γεγονός όταν επέστρεψε από την Αλεξάνδρεια με μεγάλη καθυστέρηση στα τέλη

καλοκαιριού του 1546, δεν ήταν όμως αυτό που ήθελε, αφού τον υποχρέωνε ή να εγκαταλείψει την μέχρι τότε επαγγελματική του απασχόληση ή να αναζητήσει κάποια προσφορότερη λύση. Τελικά, ακολουθώντας την τακτική πολλών άλλων συμπατριωτών του, προτίμησε να ενοικιάσει τη δημόσια αυτή θέση σε τρίτον, αρκούμενος αποκλειστικά στην είσπραξη σταθερού ετήσιου εισοδήματος. Ο Βεντράμος δεν χρειάστηκε να ψάξει πολύ για να βρει ενοικιαστή, όπως πληροφορούμαστε από νοταριακή πράξη της 9 Σεπτεμβρίου 1546⁵⁵, στο πρόσωπο του Νατάλε Κόκκινου του ποτέ Παύλου από το Mestre, υπηρέτη του γνωστού ουμανιστή, δημόσιου καθηγητή της ρητορικής και των λατινικών γραμμάτων στη Βενετία και ηγουμένου ενός από τα σπουδαιότερα μοναστήρια-νοσοκομεία της πόλης του Αγίου Μάρκου Ιωάννη Βαπτιστή Egnazio (1473 - 1553)⁵⁶. Η διάρκεια της ενοικίασης καθορίστηκε για τρία χρόνια, αρχίζοντας από την 1 Οκτωβρίου 1546. Ο ενοικιαστής καρπωνόταν κάθε δικαίωμα και αναλάμβανε κάθε υποχρέωση που συνεπαγόταν η υπηρεσία αυτή, την οποίαν υποσχόταν να ασκήσει με συνέπεια, ευσυνειδησία και χωρίς δόλο. Το ενοίκιο για την τριετία αυτή (1546 - 1549) συμφώνησαν να το πληρώσει ο Κόκκινος εφάπαξ στο Βεντράμο πριν από την 1 Οκτωβρίου 1546, συμφωνία που έδωσε τη δυνατότητα στον πρώτο να διαπραγματευτεί καλύτερα με το Βεντράμο τόσο για ορισμένες επιμέρους λεπτομέρειες της ενοικίασης (λ.χ., το ενοίκιο να παραμείνει σταθερό και να μην αυξηθεί σε περίπτωση που αυξηθεί ο μισθός), όσο και για το ύψος του ενοικίου. Μέχρι τα 116 δουκάτα 5 λίρες, που ήταν ο μισθός που επίσημα θα εισέπραττε ο κάτοχος του officio από το Δημόσιο για μια τριετία, ως τα 85 δουκάτα που τελικά συμφώνησαν οι δύο πλευρές, υπολείπονται 31 δουκάτα 5 λίρες, διαφορά που οφειλόταν στο ότι ο πρώτος θα προκατέβαλε το

ενοίκιο και των τριών χρόνων μαζί. Από την άλλη πλευρά, ο Βεντράμος συμφωνούσε στη λύση αυτή, γιατί του απέφερε ένα συγκεκριμένο χρηματικό ποσό, το οποίο, αν και δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί σημαντικό, θα του ήταν χρησιμότερο στις εμπορικές του δραστηριότητες. Με τα 85 δουκάτα μπορούσε να αγοράσει εμπόρευμα ανάλογης αξίας και να το προωθήσει στις αγορές της Ανατολής κατά τη διάρκεια των προσεχών ταξιδιών του, χωρίς να είναι αναγκασμένος να δανειστεί ή να συμβληθεί με τρίτους και να μειωθούν έτσι τα περιθώρια κέρδους που διαφορετικά θα είχε. Παράλληλα, για να είναι περισσότερο εξασφαλισμένος, είχε τη δυνατότητα να δανείζει άλλα πρόσωπα ή να συμμετέχει σε εμπορικές "συντροφίες" με μέρος από τα χρήματα αυτά, δημιουργώντας και με τον τρόπο αυτό άλλες πιθανότητες κέρδους. Τέλος, του δινόταν η ευκαιρία να εξοφλήσει τυχόν χρέη του. Στις 9 Σεπτεμβρίου 1546 ο Βεντράμος εισέπραξε από το Νατάλε Κόκκινο 60 δουκάτα έναντι του ενοικίου των 85 δουκάτων που συμφώνησαν και τα υπόλοιπα 25 δουκάτα τα εισέπραξε με μικρή καθυστέρηση δύο περίπου εβδομάδων, στις 27 του ίδιου μήνα⁵⁷.

Ποιες ήταν οι πραγματικές προθέσεις του Τζάνε Βεντράμου για τη χρήση των χρημάτων αυτών το μαθαίνουμε από το έγγραφο της 24 Νοεμβρίου 1546. Με το έγγραφο αυτό οι ναυτικοί του πλοίου Samariara Γεώργιος Rubeo του ποτέ Βαδωρή από τη Μεθώνη και Γεώργιος da Corfù του ποτέ Ιωάννη, που πρόκειται να ταξιδέψουν στη Σμύρνη, βεβαιώνουν ότι δανείστηκαν από το Βεντράμο 48 δουκάτα, που υπόσχονται να του επιστρέψουν μόλις φθάσουν στον προορισμό τους (*immediate cum navis predicta aplicuerit in loco predicto Le Foie*)⁵⁸. Ένας τέτοιος διακανονισμός προϋποθέτει ασφαλώς την ταυτόχρονη παρουσία του Τζάνε Βεντράμου στη Σμύρνη,

όπου θα εισέπραττε το παραπάνω ποσόν. Πρόκειται επομένως για ένα ακόμη ταξίδι του ναυπλιώτη ναυτικού στις θάλασσες της Ανατολής. Στο έγγραφο δεν δίνονται περισσότερες λεπτομέρειες για το δάνειο αυτό, αν ήταν έντοκο ή άτοκο, ούτε για τους όρους με τους οποίους συμφωνήθηκε: η έκφραση pro rigo et grato mutuo δεν είναι καθόλου διαφωτιστική. Προφανώς οι δύο ναυτικοί της Samariaga δανείστηκαν τα 48 δουκάτα για να αγοράσουν εμπορεύματα με σκοπό να τα πουλήσουν στην αγορά της Σμύρνης και στους ενδιάμεσους σταθμούς του ταξιδιού. Η ταυτόχρονη παρουσία του Βεντράμου στο ίδιο λιμάνι θα πρέπει να συνδεθεί και αυτή με το ταξίδι της Samariaga στη Σμύρνη και μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι και αυτός αποτελούσε μέλος του πληρώματός της. Ο Βεντράμος κινήθηκε με περίσκεψη και με οδηγό την πολύχρονη πείρα του. Δάνεισε το ήμισυ περίπου των 85 δουκάτων που διέθετε σε τρίτους με το ρητό όρο να του επιστρέψουν το ποσόν αυτό στη Σμύρνη, όπου ταξίδευε και ο ίδιος με εμπορεύματα που είχε αγοράσει στη Βενετία από τα χρήματα που του απέμεναν⁵⁹. Η πώληση του εμπορεύματος αυτού ή η ανταλλαγή του με άλλο συμφωρότερο και η αγορά επιπλέον εμπορεύματος από τη Σμύρνη με τα χρήματα που δεσμεύονταν να του επιστρέψουν οι δύο έλληνες ναυτικοί της Samariaga, αυξημένα κατά τι λόγω του τόκου, έδιναν τη δυνατότητα στο Βεντράμο να συγκεντρώσει ένα καλό εμπόρευμα με το οποίο ήλπιζε να διπλασιάσει το αρχικό του κεφάλαιο, όταν θα επέστρεφε και θα το διοχέτευε στην αγορά της Βενετίας.

Δεν είναι γνωστό πώς εξελίχθηκε η καλοσχεδιασμένη αυτή επιχείρηση, για τη θετική κατάληξη της οποίας δεν έχουμε λόγο να αμφιβάλλουμε. Πάντως το ταξίδι αυτό απαιτούσε χρόνο και, πραγματικά, μέχρι να ξανασυναντήσουμε το Βεντράμο στη Βενετία, θα πρέπει να περιμένουμε ενόμιση περίπου χρόνο, ως τον Ιούλιο του

1548. Στις 19 του μηνός αυτού ο Τζάνες Βεντράμος παρευρίσκεται ως μάρτυρας στη συμβολαιογραφική πράξη του ναυτικού Μανόλη του ποτέ Γεωργίου από τα Χανιά, με την οποία ο τελευταίος βεβαίωσε ότι είχε δανειστεί από το ναυπλιώτη κεφαλαιούχο Κανάκη Κουβλή 18 1/2 δουκάτα εν όψει του ταξιδιού που ετοιμαζόταν να κάνει στην Κωνσταντινούπολη με το πλοίο Alberta⁶⁰. Το δάνειο αυτό ο Μανόλης του ποτέ Γεωργίου υποσχόταν να το επιστρέψει στον Κουβλή, όταν θα επέστρεφε από το ταξίδι του αυτό στη Βενετία, και του έδινε ως ενέχυρα ένα τάλι αργυρά, δώδεκα πιραούνια βάρους 17 ουγγιών και ένα χρυσό δακτυλίδι, για την οικονομική εξασφάλιση του δανειστή του⁶¹.

Η παρουσία του Τζάνε Βεντράμου στη ναυαριακή αυτή πράξη δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαία. Αντίθετα, υπάρχουν αρκετοί λόγοι που συνηγορούν στην άποψη ότι ο Βεντράμος γνώριζε πολύ καλά το συντοπίτη του Κανάκη Κουβλή, ο κυριότερος από τους οποίους υποδηλώνεται στο επόμενο έγγραφο με ημερομηνία 23 Ιανουαρίου 1549⁶². Με αυτό ο γιός του Κανάκη Ανδρόνικος Κουβλής ως εκτελεστής της διαθήκης του πατέρα του Ιωάννη Καρβούρη του ποτέ Κωνσταντίνου και ο επίσης ναυπλιώτης φράγκος Ευγενικός του ποτέ Δημητρίου όριζαν τον Τζάνε Βεντράμο και το Στάθη Μακρή διαιτητές στη διαφορά που τους χώριζε για την κυριότητα ενός εώρακα και των υπόλοιπων εξαρτημάτων του. Οι δύο διαιτητές καλούνται να εξετάσουν τις λεπτομέρειες της υπόθεσης αυτής και μέσα στις πέντε επόμενες ημέρες να βγάλουν την απόφασή τους, την οποία υπόσχονται και οι δύο πλευρές να σεβαστούν χωρίς αντίρρηση. Περισσότερα στοιχεία για τη διαφορά αυτή διαθέτουμε από την απόφασή τους που εκδόθηκε στις 26 Ιανουαρίου 1549⁶³. Μαθαίνουμε λοιπόν ότι ο ποτέ Ιωάννης Καρβούρης είχε δανείσει στο φράγκο Ευγενικό 5 δουκάτα

1548. Στις 19 του μηνός αυτού ο Τζάνες Βεντράμος παρευρίσκεται ως μάρτυρας στη συμβολαιογραφική πράξη του ναυτικού Μανόλη του ποτέ Γεωργίου από τα Χανιά, με την οποία ο τελευταίος βεβαίωσε ότι είχε δανειστεί από το ναυπλιώτη κεφαλαιούχο Κανάκη Κουβλή 18 1/2 δουκάτα εν όψει του ταξιδιού που ετοιμαζόταν να κάνει στην Κωνσταντινούπολη με το πλοίο Alberta⁶⁰. Το δάνειο αυτό ο Μανόλης του ποτέ Γεωργίου υποσχόταν να το επιστρέψει στον Κουβλή, όταν θα επέστρεφε από το ταξίδι του αυτό στη Βενετία, και του έδινε ως ενέχυρα ένα τάσι αργυρό, δώδεκα πιραούνια βάρους 17 ουγγιών και ένα χρυσό δακτυλίδι, για την οικονομική εξασφάλιση του δανειστή του⁶¹.

Η παρουσία του Τζάνε Βεντράμου στη ναυαριακή αυτή πράξη δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαία. Αντίθετα, υπάρχουν αρκετοί λόγοι που συνηγούνται στην άποψη ότι ο Βεντράμος γνώριζε πολύ καλά το συντοπίτη του Κανάκη Κουβλή, ο κυριότερος από τους οποίους υποδηλώνεται στο επόμενο έγγραφο με ημερομηνία 23 Ιανουαρίου 1549⁶². Με αυτό ο γιός του Κανάκη Ανδρόνικος Κουβλής ως εκτελεστής της διαθήκης του πατέρα του Ιωάννη Καρβούρη του ποτέ Κωνσταντίνου και ο επίσης ναυπλιώτης Φράγκος Ευγενικός του ποτέ Δημητρίου όριζαν τον Τζάνε Βεντράμο και το Στάθη Μακρή διαιτητές στη διαφορά που τους χώριζε για την κυριότητα ενός θώρακα και των υπόλοιπων εξαρτημάτων του. Οι δύο διαιτητές καλούνται να εξετάσουν τις λεπτομέρειες της υπόθεσης αυτής και μέσα στις πέντε επόμενες ημέρες να βγάλουν την απόφασή τους, την οποία υπόσχονται και οι δύο πλευρές να σεβαστούν χωρίς αντίρρηση. Περισσότερα και οι δύο πλευρές για τη διαφορά αυτή διαθέτουμε από την απόφασή τους που στοιχείο για τη διαφορά αυτή διαθέτουμε λοιπόν ότι ο ποτέ εκδόθηκε στις 26 Ιανουαρίου 1549⁶³. Μαθαίνουμε λοιπόν ότι ο ποτέ Ιωάννης Καρβούρης είχε δανείσει στο Φράγκο Ευγενικό 5 δουκάτα

λαμβάνοντας από τον τελευταίο ως ενέχυρο το διεκδικούμενο θώρακα σε χρονική στιγμή που δεν προσδιορίζεται, αλλά που θα πρέπει πιθανότατα να τοποθετηθεί πριν από τη σύνταξη της διαθήκης του, που χρονολογείται στις 24 Απριλίου 1544⁴⁴. Μετά το θάνατο του Ιωάννη Καρβούρη ο Ευγενικός ζήτησε το θώρακα πίσω, αίτημα όμως το οποίο ο Ανδρόνικος Κουβλής δεν είχε την πρόθεση να ικανοποιήσει, αν προηγουμένως δεν εισέπραττε τα 5 δουκάτα. Οι δύο διαιτητές, όπως αποδεικνύεται από την απόφασή τους, επιδίωξαν να συμβιβάσουν την κατάσταση και να διευκολύνουν τις δύο πλευρές. Ο Ευγενικός, που αντιμετώπιζε οικονομική στενότητα, κλήθηκε να επιστρέψει στον Ανδρόνικο Κουβλή τα 5 δουκάτα σε δόσεις: μέσα στις προσεχείς 15 ημέρες 1 δουκάτο και το υπόλοιπο ποσόν σε τριμηνιαίες δόσεις του ενός δουκάτου⁴⁵.

Η εκλογή του Τζάνε Βεντράμου ως διαιτητή από δύο πολύ γνωστά πρόσωπα των Ναυπλιωτών της Βενετίας και της Ελληνικής Αδελφότητας είναι ασφαλώς ενδεικτική της εκτίμησης που απολάμβανε από τους συμπατριώτες του. Ειδικά με τον Ανδρόνικο Κουβλή και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς του ο ναυτικός Βεντράμος συνδεόταν χωρίς αμφιβολία και επαγγελματικά, αφού στην πλειονότητά τους οι έλληνες ναυτικοί που ασκούσαν παράλληλα και το μικρεμπόριο μέσα στα πλαίσια των ταξιδιών τους στην Ανατολή έβρισκαν στο πρόσωπο του Ανδρονίκου και του πατέρα του Κανάκη το σταθερό χρηματοδότη τους⁴⁶. Η έλλειψη ρητής μαρτυρίας για οικονομικές σχέσεις του Βεντράμου με την οικογένεια Κουβλή δεν αποδυναμώνει τον ισχυρισμό μας αυτόν, όταν είναι γνωστός ο ρόλος της πλούσιας αυτής ναυπλιώτικης οικογένειας στις εμπορικές δραστηριότητες των Ελλήνων στη Βενετία και στις κτήσεις της στην Ανατολή.

Η επόμενη πληροφορία για τον Τζάνε Βεντράμο χρονολογείται στις

30 Ιουλίου 1549⁶⁷: αναφέρεται στην ενοικίαση της δημόσιας θέσης του Capitano της πύλης Altilia του Treviso, γιατί στο μεταξύ πλησίαζε στη λήξη της πεντηετίας του Νατάλε Κόκκινου. Ενδιαφερόμενος τη φορά αυτή παρουσιάζεται ο δαλματός Αντώνιος Diansevich του ποτέ Ματθαίου από το Sibinico, εφόσον ο Κόκκινος δεν φαίνεται να επιδίωξε να ανανεώσει για μία ακόμη τριετία την εκμίσθωση της θέσης αυτής. Η συμφωνία με το νέο ενοικιαστή έκλεισε στις 30 Ιουλίου 1549 με τους ίδιους ακριβώς όρους που είχε κλείσει τρία χρόνια περίπου νωρίτερα με τον Κόκκينو, και με την ίδια υποχρέωση, να καταβάλει εφάπαξ και πριν ακόμη αναλάβει υπηρεσία στη θέση αυτή το ποσό των 85 δουκάτων. Την ίδια κιόλας ημέρα ο Βεντράμος εισέπραξε τα χρήματα, 35 δουκάτα από τον Diansevich και 50 δουκάτα από το βενετό ευγενή Νικόλαο Morosini του ποτέ Αντωνίου κατά παράκληση του ενοικιαστή, ο οποίος με άλλο έγγραφο της 30 Αυγούστου 1549 υποσχόταν να του τα επιστρέψει, όποτε του τα ζητούσε⁶⁸.

Κατά τα μέσα λοιπόν του καλοκαιριού του 1549 ο Τζάνες Βεντράμος βρέθηκε για άλλη μια φορά έχοντας στα χέρια του 85 δουκάτα. Αν για τα πρώτα 85 δουκάτα του 1546 γνωρίζουμε αρκετά καλά τί απέγιναν και είμαστε σε θέση να υποθέσουμε την αίτια έκβαση που είχε η επένδυσή τους, για την τύχη των 85 δουκάτων του 1549 δεν διαθέτουμε καμία συγκεκριμένη μαρτυρία. Χρησιμοποιήθηκαν και αυτά στις εμπορικές του δραστηριότητες ή μήπως διοχετεύτηκαν και σε άλλες επενδύσεις; Ενδεχομένως ένα μέρος των χρημάτων αυτών να επενδύθηκε σε κάποιες άλλες δραστηριότητες του Βεντράμου που θα δούμε ευθύς αμέσως, χωρίς αμφιβολία όμως το μεγαλύτερο μέρος τους τροφοδότησε τις γνωστές και αποδοτικές εμπορικές ασχολίες του κατόχου τους.

* * *

Ένα ακόμη γεγονός έρχεται να συμπληρώσει τις ειδήσεις μας για τις δραστηριότητες του Τζάνε Βεντράμου το 1549: η έκδοση του πρώτου ποιητικού έργου του, της "Ιστορίας των γυναικών, των καλών και των κακών". Μέσα σε 148 δεκαπεντασύλλαβα ιαμβικά δίστυχα (= 296 στ.) ο Βεντράμος εκθέτει την άποψή του για τις γυναίκες, μία άποψη σκληρή, αν όχι υπερβολική. Ως προς το περιεχόμενό της η "Ιστορία" χωρίζεται σε 4 ευδιάκριτες ενότητες: η πρώτη (στ. 1 - 180) αναφέρεται στις κακές και πονηρές γυναίκες, τις οποίες ο Βεντράμος βρίσκει χειρότερες και από αυτά τα άγρια θηρία. Η δεύτερη (στ. 181 - 210) αναφέρεται στις πόρνες και η τρίτη (στ. 211 - 248) στις καλές και ενόρετες γυναίκες, και προβάλλει διάφορα παραδείγματα γυναικών που κατά τη γνώμη του αποδεικνύουν τους ισχυρισμούς τους, αντλημένα κυρίως από τον κόσμο της Βίβλου. Η τετάρτη (στ. 249 - 284), και τελευταία, ενότητα καταναλώνεται σε πεικοδιδακτικές παροτρύνσεις για την ανατροφή των νεαρών κοριτσιών και για την αποκατάστασή τους στη ζωή. Πρόκειται, επομένως, για κείμενο μισογυνικό, που παρακολουθεί στη δομή, στη σύλληψη και στην εκτέλεση τη σχετική ιταλική λογοτεχνία της σύγχρονης και όχι την προγενέστερή της βυζαντινή, όπως βιαστικά υποστηρίχθηκε παλαιότερα από τον Κηός [*Un miroir des femmes du XVIe siècle*, Ελληνικά, τόμ. 14 (1955), σ. 128] και τελευταία από τον Α.Β.Α.Μ. van der Ham [Η "Ιστορία των γυναικών, των καλών και των κακών" του Τζάνε Βεντράμου και το πρότυπό του, *Αυτόει*, τόμ. 38 (1987), σ. 342 - 349].

Στον κολοφώνα του ολιγοσέλιδου (16σέλιδου) αυτού εντύπου

No. 71 / 1st

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ,

ΤΩΝ ΚΑΛΩΝ,

ΤΩΝ ΚΑΚΩΝ.

BIBLIOTHECA
REGIA
MANNENSIS.

αὐτοῦ

κουκουλι.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ,

τῶν καλῶν, καὶ τῶν κακῶν.

Μ

Εὐλογισμὸν ἰσάλθηκα, μέγιστον πολλῶν κήκρον.
να δώσει εἰδωσιν παντὶ, σὺν κρίσει τῶν αἰῶν.

Ε Αρχὴ συμπαθῶν σὰς ζῆτῶ, ὅσα ἔχειτ' ἡμᾶδες
γυναικῆς δυλογίταις φρόνιμας ἀδελφάδες.

Μισοσὰς ἐκακοφρονῶν τὰ κατωγεγραμμένα.

ἤγουν γυναικῆς πονηραῖς, θεράδ' ἀγαθωμηνῶν.

Οὐδὲν ἀδέρῳ τὸ λιπὸν τῆς γυναικῆς ὀμᾶζει,
μειλιοντέρῳ ἄγρῳ. μεταῦτοι νὰ περιάζει.

Καλλιον ἀκάμει συμτροφία, μεθ' ἄκου μελιοντέρῳ,
παρὰ γυναικῆς πονηρᾶς, σέχθητα νὰ σὲ πάρει.

Γιὰ διέτε πόσον διάφορον εἶναι ἀπ' τὰ θεοῖα,
καὶ ἀπογυναικῆς πονηραῖς σέχθητα καὶ μανία.

Καλοσύνῃ θεοῖου.

Ὁ δαυὶδ ἐμέρωσε, λεοτέρῳ τὰ θεοῖα,

καὶ ἔκασι σεπταγῆ, κείχεται συμτροφία.

Ἰακοβὸν γυν εἶ κός.

μαθαίνουμε τους συντελεστές της έκδοσης: In Vinegia per Pietro de Nicolini da Sabbio, ad instantia de messer Damian de Santa Maria. Ne 1° anno del Signore M.D.XLIX°. Πρόκειται λοιπόν για έκδοση που προήλθε από τη συνεργασία του τυπογράφου Πέτρου Nicolini da Sabbio και του εκδότη Δαμιανού di Santa Maria, προσώπων για τη σημαντική δράση των οποίων αναφερέθηκαν ήδη σε προηγούμενο κεφάλαιο. Η έκδοση αυτή αποκαλύπτει μία νέα, άγνωστη σε μας, πτυχή της προσωπικότητας του Τζάνε Βεντράμου, αφού ως τώρα δεν είχαμε από αλλού καμία απολύτως ένδειξη, όπως συνήθως συμβαίνει, για τέτοιου είδους ενασχολήσεις του. Δεν διασταυρώνεται επίσης από αλλού η σχέση του με τον Πέτρο Nicolini και ιδίως με το Δαμιανό di Santa Maria, που θα μας βοηθούσε να διερευνήσουμε τις συνεπικές και τους όρους της έκδοσης του στιχουργήματος, αν και είναι ευεπίτμητο να την εντάξουμε στις γενικότερες εμπορικές του διασυνδέσεις με τα πρόσωπα αυτά της ελληνικού εκδοτικού / τυπογραφικού γαλαξία. Όπως αναφέραμε και αλλού, ο δαλματός πάτρωνας της έκδοσης των πρώτων λαϊκών λογοτεχνικών κειμένων και των λειτουργικών βιβλίων της Εκκλησίας μας διακινούσε εκτός από τις εκδόσεις του και υφάσματα δικής του παραγωγής στις βενετικές κτήσεις της Ανατολής, συμμετέχοντας και αυτός σε ένα εμπορικό κύκλωμα από το οποίο ήταν φυσικό λόγω επαγγέλματος να μην απουσιάζει και ο Βεντράμος. Συγκεκριμένες μαρτυρίες για τυχόν εμπορική συνεργασία μεταξύ τους δεν επισημάνθηκαν ακόμη, δεν θα πρέπει όμως και να αποκλειστούν.

Στις 17 Μαρτίου 1550 ο Κωνσταντίνος Ρόης του πατέ Γεωργίου από το Ναύπλιο παρουσιάστηκε στο νατάριο Αυγουστίνο Pellestrina και του ζήτησε να συντάξει πληρεξούσιο, με το οποίο εξουσιοδοτούσε

τον Τζάνε Βεντράμο και τον επίσης ναυπλιώτη στρατιώτη Μανούσο Τελουντά να φροντίσουν για την υπεράσπιση των συμφερόντων του σε τυχόν διαφορές που θα είχε με τρίτους και να τον εκπροσωπούν μπροστά σε κάθε δημόσια Αρχή που ήταν αρμόδια για την εκδίκαση των υποθέσεων αυτών⁷¹. Επιπλέον εξουσιοδοτούσε το Βεντράμο να παραλάβει διάφορα πράγματα / εμπορεύματα ή να εισπράξει τα χρήματα που είχε να λαμβάνει από το Μανούσο Τελουντά, με τον οποίον ο Ρόης είχε στο παρελθόν συνεργαστεί. Ο εξουσιοδότης ασχολούνταν και αυτός με το εμπόριο ως ναυτικός που ήταν, και γι' αυτό γνωριζόταν ασφαλώς με το Βεντράμο. Η γνωριμία τους αυτή εκφράζεται από την εμπιστοσύνη του προς αυτόν, κάτι βέβαια που δεν διαφαίνεται και τόσο καθαρά στη σχέση του με τον Τελουντά, από την οποία είχε αποκομίσει εμπειρίες όχι πάντοτε θετικές κατά το παρελθόν. Στην εξουσιοδότηση διακρίνουμε τον πρωτεύοντα στόχο του Ρόη, που δεν είναι τόσο η ρύθμιση των υποθέσεών του με τρίτους, όσο κυρίως με τον Τελουντά, με τον οποίον τον συνέδεαν, αλλά και τον κόριζαν, κάποιες διεκδικήσεις. φαίνεται λοιπόν ότι ο Ρόης επιθυμούσε να φτάσει στον αντικειμενικό του σκοπό χωρίς να διαταράξει τις σχέσεις του και να έρθει σε ρήξη με τον Τελουντά, γι' αυτό και φροντίζει να επικαλύψει την πρόθεσή του αυτή με την κοινή πληρεξουσιότητα που τους κάνει. Ζητά από το Βεντράμο να μεριμνήσει για τη ρύθμιση της υπόθεσής του με τον Τελουντά και θέλει να ελπίζει ότι θα τη λύσουν κάπως με την κοινή ιδιότητα που τους ένωνε, ενώ παράλληλα και οι δύο ως πληρεξούσιοί του επιφορτίζονταν να αντιμετωπίσουν από κοινού κάθε άλλη υπόθεσή του στη Βενετία.

Λίγες ημέρες αργότερα και συγκεκριμένα στις 14 Απριλίου 1550 ο Τζάνε Βεντράμος υπογράφει ως μάρτυρας στο διορισμό του Μάρκου

Δεφαράνα και του Στάθη Μακρή ως διαιτητών από το Μανόλη Μυτιληναίο και το Μανόλη Σταπίτη, τις λεπτομέρειες της διαφοράς των οποίων παρουσιάσαμε αναλυτικά στο προηγούμενο κεφάλαιο⁷². Η συμπαρουσία του Βεντράμου με πρόσωπα σαν το συνάδελφό του ναυτικό και στιχουργό Μάρκο Δεφαράνα και τον Ανδρέα Κουρκουμέλη στην υπόθεση αυτή, όπως άλλωστε σημειώσαμε, αποτελεί είδηση όχι μικρής σημασίας, αφού έτσι γίνεται γνωστή η σχέση των προσώπων αυτών μεταξύ τους, σχέση που συνδέεται όχι μόνο με τις επαγγελματικές τους ασχολίες αλλά και με τις πάρεργες στιχουργικές τους επιδόσεις.

Οι σχέσεις του Τζάνε Βεντράμου με τον Ανδρέα Κουρκουμέλη επεκτείνονταν και σε άλλους τομείς των δραστηριοτήτων τους. Οι γέφυρες της γνωριμίας τους ήταν κοινοί γνωστοί, φίλοι και συνεργάτες, αλλά και οι επαφές τους μέσα στα πλαίσια της ζωής της Ελληνικής Αδελφότητας. Όπως αποδεικνύεται, ο Βεντράμος γνωριζόταν με ναυτικούς που εργάζονταν στα πλοία του Κουρκουμέλη. Έτσι, λ.χ., στις 10 Ιουνίου 1550 οι ναυτικοί του πλοίου Κουρκουμέλη Ιωάννης de Cesena του ποτέ Ιακώβου και Δημήτριος de Jacinto του ποτέ Ιωάννη βεβαιώνουν ότι δανείστηκαν από το Βεντράμο 13 δουκάτα - στα ποσόν αυτά συμπεριλαμβάνεται και ο τόκος - με τη δέσμευση να τα επιστρέψουν, όταν θα γύριζαν από το ταξίδι που επρόκειτο να κάνουν με το πλοίο αυτό του Ανδρέα Κουρκουμέλη⁷³.

Από τα μέσα του 1548 ως τα μέσα, τουλάχιστον, του 1550 ο Τζάνε Βεντράμος φαίνεται ότι δεν απομακρύνθηκε από τη Βενετία. Ήταν μία περίοδος απραξίας κατά την οποίαν είναι πολύ πιθανό να επιδίωξε να δημιουργήσει μίαν άλλη κατάσταση πραγμάτων, που να ταίριαζε περισσότερο στα πενήντα του χρόνια, στρεφόμενος σε ένα

άλλο επάγγελμα, πιο ξεκούραστο και αποδοτικό, που θα του εξασφάλιζε όχι μόνον τα μέσα για τη συντήρηση της οικογενείας του αλλά και μίαν άνετη ζωή. Ενδείξεις για τα σχέδιά του αυτά υπάρχουν αρκετές. Από το αρχειακό υλικό φαίνεται ότι ο Βεντράμος έμενε για πολλούς μήνες ξέμπαρκος στη Βενετία, ήταν, επομένως, εξαναγκασμένος εκ των πραγμάτων να ασκεί ένα δεύτερο, έστω ευκαιριακό, αρχικό, επάγγελμα για να κερδίζει τα προς το ζην. Γιατί όσο επιτυχείς και αν ήταν οι εμπορικές επιχειρήσεις του και όσο ικανοποιητικό και αν ήταν το κεφάλαιο που είχε σχηματίσει από την άσκηση του ναυτικού επαγγέλματός του, οι πολύμηνες παραμονές του στη Βενετία θα εξαντλούσαν τα χρηματικά αυτά αποθέματα. Οι οικονομικές, τέλος, υποχρεώσεις που ανέλαβε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, έναντι της Ελληνικής Αδελφότητας ήταν σημαντικές και ξεπερνούσαν τις δυνατότητες ενός ναυτικού που δεν ταξίδευε συχνά. Το ποσόν των 85 δουκάτων, που κάθε τριετία καρπωνόταν από την ενοικίαση της δημόσιας θέσης που του είχε παραχωρήσει η Γαληνοτάτη, αποτελούσε κεφάλαιο για βραχυπρόθεσμες επενδύσεις και πάντως δεν ήταν αρκετό ούτε για τη στοιχειώδη συντήρησή του.

Ο Τζάνες Βεντράμος βρισκόταν στη Βενετία στις 5 Ιανουαρίου 1552 όταν πλήρωσε για την εγγραφή του ως μέλους της Ελληνικής Αδελφότητας 1 λίρα 16 σολδία⁷⁴, επτά τουλάχιστον χρόνια αφότου τον συναντήσαμε να κατοικεί μόνιμα εκεί. Η εγγραφή του εντάσσεται, χωρίς αμφιβολία, μέσα στα πλαίσια της τακτικής που ακολουθούσε η Αδελφότητα να εγγράφει περιοδικά νέα μέλη κάθε φορά που αντιμετώπιζε επείγουσες οικονομικές ανάγκες. Έτσι της δινόταν η δυνατότητα να εισπράττει εκτός από το δικαίωμα εγγραφής και κάποια, ενδεχομένως, άλλη συνεισφορά για τους σκοπούς και τα προγράμματά της. Πραγματικά, κατά το 1552 γνωρίζουμε ότι έγιναν

65 νέα μέλη, τρίτη κατά σειρά χρονιά με τη μεγαλύτερη προσέλευση νέων αδελφών για την περίοδο που καλύπτει το Β Μητρώο (1533 - 1562) μετά το 1534 (95 εγγραφές) και το 1549 (80 εγγραφές)⁷⁵. Για τις σχέσεις του Τζάνε Βεντράμο με την Ελληνική Αδελφότητα για τα προηγούμενα από την εγγραφή του χρόνια δεν υπάρχουν πληροφορίες, εκτός βέβαια από εκείνη του 1539, που αναφέραμε παραπάνω, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν. Αντίθετα, τί πιο φυσικό για έναν ορθόδοξο ναυπλιώτη πρόσφυγα στη Βενετία να βρει θαλπωρή και υποστήριξη στους κόλπους της Αδελφότητας που υπήρχε για το σκοπό αυτό και η οποία στα χρόνια ακριβώς αυτά γνώριζε μεγάλη ακμή, εξαιτίας, κυρίως, των δυναμικών ναυπλιωτών προσφύγων που την πλατσίωσαν και της έδωσαν νέα ζωή. Το σύνολο σχεδόν των προσώπων που συνδέονταν επαγγελματικά και φιλικά με τον Τζάνε Βεντράμο ήταν μέλη της, και στον ταπεινό ναό του Αγίου Γεωργίου που χρησιμοποιούσαν οι έλληνες ορθόδοξοι της Βενετίας, πριν να ολοκληρωθεί ο σημερινός ομώνυμος μεγαλοπρεπής ναός, θα πήγαινε ασφαλώς να εκκλησιαστεί και ο ίδιος με την οικογένειά του.

Το 1552 ολοκλήρωνε τον κύκλο της η τρίχρονη ενοικίαση της δημόσιας θέσης που ο Βεντράμος εκμεταλλευόταν στο Treviso και την οποία είχε παραχωρήσει με αντιμισθία 85 δουκάτων στον Αντώνιο Diansevich. Χρονικά η ενοικίαση έληγε στις 31 Σεπτεμβρίου, ωστόσο η νέα συμφωνία έκλεισε μερικούς μήνες αργότερα, στις 21 Ιανουαρίου 1553⁷⁶ και αφού προηγήθηκαν αρκετές διαπραγματεύσεις. Στο νέο συμφωνητικό τον ενοικιαστή Αντώνιο Diansevich εκπροσώπησε ο ναυπλιώτης Πέτρος Fidochiensis του ποτέ Νικολάου, αντιπρόσωπος του γενικού πληρεξουσίου του Diansevich στη Βενετία ευγενή Νικολάου Morosini του ποτέ Ιωάννη - Αντωνίου, και με αυτό

ο Βεντράμος ανανέωνε για άλλη μια τριετία την εκμίσθωση στον ως τότε ενοικιαστή με τους ίδιους ακριβώς όρους και στη συμφωνία της 30 Ιουλίου 1549 όρους, και με την προσθήκη ορισμένων άλλων: σε περίπτωση που ο Τζάνες Βεντράμος πέθαινε και ο Diansevich για οποιονδήποτε λόγο δεν ήθελε πλέον να συνεχίσει την ενοικίαση αυτή, τότε στη θέση του θα τον αντικαθιστούσε ο Πέτρος Fidochiensis, με την υποχρέωση όμως να πληρώσει το αντίστοιχο με τα χρόνια που υπολείπονταν χρηματικό ποσό στο Νικόλαο Morosini. Ο τελευταίος μείτρησε τα 85 δουκάτα στο Βεντράμο στις 21 Ιανουαρίου 1553 με την ανανέωση της εκμίσθωσης⁷⁷. Από τα πρόσωπα που συμμετείχαν στο κλείσιμο της συμφωνίας αυτής η μορφή του ναυπλιώτη Fidochiensis δημιουργεί κάποια ερωτηματικά: στο έγγραφο αναφέρεται ως πληρεξούσιος του ευγενή Νικολάου Morosini. Ωστόσο, δεν διευκρινίζεται αν παρέμεινε στον απλό και άκαρο ρόλο του διαπραγματευτή με το Βεντράμο ή αν συμμετείχε στις συνενοήσεις και με άλλη ιδιότητα. Ο ρόλος του περιπλέκεται περισσότερο, αν λάβουμε υπόψη μας τη ρήτρα περί διαδοχής του στην εκμίσθωση της θέσης αυτής. Σύμφωνα με τα δεδομένα αυτά, είναι ενδεχόμενο ο Fidochiensis να ήταν παράλληλα και εγγυητής του Diansevich έναντι του Morosini, πράγμα το οποίο δικαιολογεί το ενδιαφέρον του για την τύχη της θέσης αυτής σε περίπτωση που ο Diansevich αποσυρόταν από την εκμετάλλευσή της.

Ως μέλος της Ελληνικής Αδελφότητας ο Τζάνες Βεντράμος προσφέρει τακτικά διάφορα ποσά για τις τρέχουσες ανάγκες της. Στα οικονομικά βιβλία της τον συναντούμε να πληρώνει το ποσό των 6 λιρών και 16 σολδίων στις 20 Μαΐου 1554⁷⁸, στις 10 Μαρτίου 1555⁷⁹, στις 26 Ιανουαρίου 1558⁸⁰, στις 26 Φεβρουαρίου 1559⁸¹ και πριν από τις 20 Σεπτεμβρίου 1560⁸². Στα ενδιάμεσα χρονικά

διαστήματα ο Βεντράμος επιχείρησε κάποια ταξίδια στις θάλασσες της Ανατολής, για τα οποία θα μιλήσουμε παρακάτω. Στο μεταξύ για μια ακόμη φορά στις 27 Φεβρουαρίου 1556⁹³ ανανέωσε την εκμίσθωση στον Αντώνιο Diansevich για άλλα τρία χρόνια με το ίδιο μίσθωμα των 85 δουκάτων και τους ίδιους όρους όπως και πριν⁹⁴. Ο Νικόλαος Morosini πλήρωσε και πάλι εφάπαξ το ενοίκιο στο Βεντράμο και ο Αλέξανδρος Caorena του ποτέ Αντωνίου από το Ναύπλιο πήρε τη θέση του Fidochiensis στους όρους που προστέθηκαν στο τέλος του εγγράφου αυτού και που στόχευαν, όπως είπαμε παραπάνω, στην οικονομική εξασφάλιση του χρηματοδότη.

* * *

Στους πρώτους μήνες του 1556 η Ελληνική Αδελφότητα πήρε μια σειρά από αποφάσεις ιδιαίτερα σημαντικές για την επίλυση ενός από τα κυριότερα προβλήματα που αντιμετώπιζε: τη συγκέντρωση χρημάτων για την ολοκλήρωση της ανέγερσης της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου, εργασία που προχωρούσε με αργό ρυθμό λόγω έλλειψης επαρκών πόρων. Οι χειρισμοί προς την κατεύθυνση αυτή έγιναν από πρόσωπα πολύ γνωστά στον εμπορικό και ναυτικό κόσμο των Ελλήνων της Βενετίας (Μανουήλ Κατακουζηνός, Ιάκωβος Καραβέλλας, Ιάκωβος Σαμαριάρης, Ανδρόνικος Κουβλής, Λέανδρος Τζεμπετώνης, κ.ά.) και στέφθηκαν από επιτυχία. Όταν όμως το προνόμιο της φορολόγησης των ελληνικών πλοίων που έφθαναν στη Βενετία (απόφαση της 28 Μαρτίου 1546)⁹⁵ εξέπνευσε (1556) και το Συμβούλιο των Δέκα δεν το ανανέωσε, μολονότι αυτό προβλεπόταν στη σχετική απόφασή του⁹⁶, το ταμείο της Αδελφότητας για την ανέγερση της εκκλησίας στερήθηκε ένα αξιόλογο σταθερό μηνιαίο έσοδο. Η κατάσταση αυτή υποχρέωσε

τους αδελφούς να αναζητήσουν νέους τρόπους για την εξεύρεση χρημάτων. Η πρωτοβουλία πέρασε στα χέρια νέων προσώπων²⁷ που βρισκόνταν στη Διοίκηση της Αδελφότητας. Με πρωτεργάτη τον κωνσταντινουπολίτη γαστάλδο Μανουήλ Καντακουζηνό αποφάσισαν να προχωρήσουν στη σύσταση επιτροπής που θα συγκέντρωνε το αναγκαίο κεφάλαιο για τη συνέχιση του έργου. Το κεφάλαιο αυτό καθόρισαν να προέρχεται από εισφορές που θα αναλάμβαναν να καταβάλουν μέσα σε ορισμένο χρονικό διάστημα όσα από τα μέλη της Αδελφότητας ήθελαν. Η ιδιομορφία της ενέργειας αυτής ήταν ότι από τη στιγμή που τα μέλη δήλωναν το ποσόν που θα κατέβαλλαν και που αυτό ανερχόταν σε μερικές δεκάδες δουκάτα, η καταβολή του ποσού μετατρέποταν αυτόματα σε υποχρεωτική, και οι κορηγοί παρουσιάζονται στα οικονομικά βιβλία της Αδελφότητας δεσμευμένοι να πληρώσουν το χρέος τους αυτό. Η αναγκαστική εισφορά χρημάτων από τα ευπορότερα μέλη της Αδελφότητας μέσα σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο (κατά κανόνα μέσα σε μια πενταετία) δημιουργούσε ένα σταθερό ετήσιο έσοδο για την ανέγερση της εκκλησίας, το οποίο προοριζόταν να αντικαταστήσει το έσοδο από τη φορολογία των ελληνικών πλοίων και εξασφάλιζε για τις εργασίες που εκτελούνταν σταθερό ρυθμό προόδου. Η εν λόγω πρωτοβουλία βρήκε ανταπόκριση και γρήγορα ο αρχικός πυρήνας των 38 προσώπων που στις 7 Ιουνίου 1556 υποσχέθηκαν να προσφέρουν στην Αδελφότητα 395 δουκάτα²⁸ διευρύνθηκε αισθητά με την προσθήκη και πολλών άλλων. Ο Τζάνες Βεντράμος δεν ανήκε στον πρώτο αυτό πυρήνα, ίσως γιατί κατά το διάστημα αυτό ταξίδευε, τον συναντούμε όμως ένα χρόνο αργότερα, στις 15 Απριλίου 1557, να υπόσχεται να πληρώσει 10 δουκάτα μέσα στα επόμενα 5 χρόνια, ανά 2 δουκάτα ετησίως²⁹. Είναι αυτονόητο ότι στο ποσόν αυτό δεν συμπεριλαμβανόταν η ετήσια συνδρομή του ως

μέλους της Αδελφότητας, την/οποία, όπως είδαμε, πλήρωνε τακτικά. Η συμμετοχή του Βεντράμου στο οικονομικό αυτό πρόγραμμα της Αδελφότητας είναι και η ουσιαστικότερη παρέμβασή του στις υποθέσεις της. Δεν φαίνεται να διεκδίκησε ποτέ κάποιο αξίωμά της, όπως έκαναν ο Τριβώλης και ο Δεφαράνας, ενδεχομένως γιατί δεν είχε την οικονομική άνεση να "πλειοδοτήσει" σε χρηματικές προσφορές σε βάρος "αντιπάλων" του οικονομικού αναστήματος ενός Καντακουζηνού, ενός Σαμαριάρη ή ενός Τζεμπετώνη, που βρίσκονταν τότε στα πράγματα. Ωστόσο, δεν χωρεί καμία αμφιβολία ότι η υπόσχεσή του να πληρώσει 10 δουκάτα μέσα σε 5 χρόνια⁹⁰, άσχετα βέβαια αν θα δυσκολευόταν τελικά πολύ για να την εκπληρώσει, αποτελεί σαφής ένδειξη της ευαισθησίας του για τις κοινές υποθέσεις της Αδελφότητας και του Ελληνισμού, γενικότερα, της Βενετίας, και, μαζί, μιας ιδιαίτερα ευνοϊκής οικονομικής περιόδου της ζωής του. Δεν ήταν μόνο το γεγονός ότι εισέπραττε σταθερά κάθε τριετία τα 85 δουκάτα που του προσπόριζε η ενοικίαση της δημόσιας θέσης που διέθετε στο Treviso, όσο κυρίως η νέα επαναδραστηριοποίησή του στο ναυτικό επάγγελμα. Το 1557 ο Τζάνες Βεντράμος, παρόλο που ήταν 59 χρονών, δεν είχε παραιτηθεί ακόμη από τη σκληρή ζωή της θάλασσας⁹¹.

Πράγματι, στις αρχές του 1558 γνωρίζουμε ότι ο Βεντράμος επρόκειτο να ταξιδέψει με το πλοίο Contarina ως τις Αλικές της Κύπρου. Συγκεκριμένα, σε έγγραφο με ημερομηνία 29 Δεκεμβρίου 1557⁹² εν όψει του ταξιδιού αυτού ο γνωστός ναυπλιώτης κωδικογράφος και λόγιος Κορνήλιος Μόρμωρης του παρέδωσε 11 δουκάτα, 23 grossi και 9 σολδία με την παράκληση να τα δώσει στην Ελενα Βεολογίτη, που ζούσε από χρόνια πρόσφυγας στην Κύπρο. Τα

κρήματα αυτά αντιπροσώπευαν το ενοίκιο που εισέπραττε ετήσια η Βεολογίττι από την ενοικίαση δημόσιας θέσης που της είχε παραχωρήσει η Βενετική Σύγκλητος με απόφαση της 20 Απριλίου 1548⁹³. Στο έγγραφο δεν δηλώνεται η επαγγελματική ιδιότητα με την οποία θα ταξίδευε ο Βεντράμος στην Κύπρο, θα πρέπει όμως να είχε προσληφθεί ως πλοηγός της Contarina, σύμφωνα με μεταγενέστερη μαρτυρία του ίδιου, ότι είχε εργαστεί επί σειρά ετών με την ιδιότητα αυτή στα βενετικά πλοία⁹⁴. Το ταξίδι αυτό του Βεντράμου στην Κύπρο από μια αγαθή συγκυρία είναι γνωστό και από αλλού. Η Contarina χωρητικότητας 900 botte σάλπαρε από τη Βενετία στις 27 Φεβρουαρίου 1558 για τις Άλυκές, όπου φόρτωσε αλάτι συνολικής αξίας 420 δουκάτων και επέστρεψε στις 11 Οκτωβρίου του ίδιου χρόνου, ύστερα από 9 μήνες περίπου⁹⁵. Από τη διάρκεια του ταξιδιού συνάγεται ότι το πλοίο έπιασε και σε άλλα λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου για εμπορικούς, πάντοτε, σκοπούς. Γι' αυτό, άλλωστε, και το φορτίο αλατιού που μετέφερε στη Βενετία ήταν σχετικά μικρό (105 mogii).

Το επόμενο ταξίδι της Contarina με καπετάνιο - και πλοιοκτήτη της - το βενετό ευγενή Ανδρέα Contarini και γραμματικό τον επίσης βενετό Ανδρέα Βοη είχε προορισμό την Αλεξάνδρεια και κράτησε από τις 27 Απριλίου ως τις 29 Δεκεμβρίου 1559⁹⁶. Δεν είναι γνωστό αν ο Τζάνες Βεντράμος υπήρξε και πάλι μέλος του πληρώματός της, όπως είχε γίνει στο προηγούμενο ταξίδι του στην Κύπρο. Το πιθανότερο είναι πως όχι. Το 1559 ήταν χρονιά που θα έπρεπε να φροντίσει για την ανανέωση ή όχι της εκμίσθωσης που έληγε τότε⁹⁷. Η εγγραφή, επίσης, του ονόματός του στον κατάλογο των μελών της Αδελφότητας που είχαν υποσχεθεί να προσφέρουν διάφορα πασά για την ανέγερση της εκκλησίας με ημερομηνία 27 Αυγούστου 1559⁹⁸ είναι ενδεικτική

όχι όμως και αποδεικτική της παρουσίας του στην πόλη, αφού ο κατάλογος είχε καταρτιστεί για να ανταποκριθεί σε συγκεκριμένες λογιστικές ανάγκες της Αδελφότητας (έλεγχος ποιων είχαν πληρώσει το χρέος τους ως τότε και ποιων όχι).

Ό,τι όμως δεν είναι απόλυτα εξακριβωμένο για τις κινήσεις του Τζάνε Βεντράμου το 1559 είναι βέβαιο για το 1560. Τη φορά αυτή σημειώνεται ως καπετάνιος (*patron*) του πλοίου *Contarina - Sanuda* να ταξιδεύει για την Κύπρο με γραμματικό πάλι τον Ανδρέα Βον⁹⁹. Το πλοίο, που δεν είναι άλλο από την *Contarina* των προηγούμενων χρόνων, αναχώρησε από το λιμάνι της Βενετίας στις 6 Μαρτίου 1560 και επέστρεψε ύστερα από τρεις μήνες στις 18 Ιουνίου με φορτίο αλατιού 281 *moggii* 5 *stara* αξίας 1.125 δουκάτων 16 *grossi*¹⁰⁰. Ο Βεντράμος επανέλαβε το ταξίδι αυτό μέσα στον ίδιο χρόνο: δηλώνεται άλλη μία φορά στο *Libro Creditorum conducentium sale Cypro* με ημερομηνία 19 Δεκεμβρίου 1560 ότι είχε επιστρέψει στη Βενετία ήδη από τις 20 Νοεμβρίου με φορτίο αλατιού βάρους 371 *moggii* 11 *stara* συνολικής αξίας 1.487 δουκάτων 16 *grossi*¹⁰¹. Επομένως κατά το 1560 ο Βεντράμος ταξίδεψε δύο φορές στην Κύπρο ως καπετάνιος του πλοίου *Contarina - Sanuda* και μετέφερε αλάτι στη Βενετία συνολικής αξίας 2.613 δουκάτων. Το δεύτερο ταξίδι που επιχείρησε μέσα στο 1560 ξεκίνησε τον Ιούλιο και κράτησε 4 περίπου μήνες, αφού η επιστροφή του έγινε στις 20 Νοεμβρίου του ίδιου χρόνου¹⁰². Κατά το ενδιάμεσο χρονικό διάστημα της σύντομης παραμονής του στη Βενετία (17 Ιουνίου - μέσα Ιουλίου) ο Τζάνε Βεντράμος πλήρωσε την ετήσια συνδρομή του στην Ελληνική Αδελφότητα (για πρώτη, μάλιστα, φορά δηλώνεται με την επαγγελματική του ιδιότητα: *Zuanne Beltrame patron di nave*)¹⁰³ και αμέσως μόλις γύρισε από το δεύτερο ταξίδι του στην Κύπρο,

στις 24 Νοεμβρίου 1560, προσέφερε 1 λίρα 10 σολδία¹⁰⁴. Λίγες ημέρες αργότερα, έχοντας προφανώς πληρωθεί για τα ταξίδια του αυτά, κατέβαλε στο ταμείο της Αδελφότητας έναντι του χρέους που είχε προς αυτήν 1 δουκάτο 1 λίρα και 10 σολδία. Του έμεναν ακόμη να πληρώσει 8 δουκάτα 5 λίρες και 14 σολδία¹⁰⁵.

Ο Τζάνες Βεντράμος επανέλαβε το ταξίδι στην Κύπρο στις αρχές του επόμενου χρόνου, άγνωστο όμως με ποιο πλοίο και για ποιον σκοπό. Μολονότι στις 2 Μαΐου του 1561 βρισκόταν στις Αλυκές¹⁰⁶, δεν είναι απόλυτα βέβαιο αν το πλοίο του μετέφερε αλάτι στη Βενετία, όπως φαίνεται πιθανότερο, γιατί δεν σημειώνεται τίποτε σχετικό στο *Libro Creditorum conducentium sale Cypro* των Βενετικών Αρχών, όπου κανονικά θα έπρεπε να υπάρχει σχετική μαρτυρία. Πάντως από την Κύπρο είχε γυρίσει πριν από τις 9 Σεπτεμβρίου 1561, γιατί την ημέρα εκείνη με την ιδιότητά του ως πληρεξουσίου του στρατιωτικού Ιωάννη Παλαιολόγου, σύμφωνα με έγγραφο που συντάχθηκε στις Αλυκές της Κύπρου στις 2 Μαΐου 1561, διόριζε με τη σειρά του ως πληρεξούσιο το δικηγόρο Ιούλιο Dulce του ποτέ Αυγουστίνου για να αναλάβει να διεκπεραιώσει τις υποθέσεις του Παλαιολόγου ακολουθώντας τις έγγραφες οδηγίες που του είχε δώσει ο τελευταίος στην Κύπρο¹⁰⁷. Για ποιες υποθέσεις πρόκειται δεν διευκρινίζεται, ούτε και υπάρχουν έμμεσες, έστω, ενδείξεις που να διαφωτίζουν το ζήτημα. Θα πρέπει, ωστόσο, να παρατηρηθεί ότι η μεταβίβαση αυτή της πληρεξουσιότητας υπήρξε αποτέλεσμα ανάγκης, είτε γιατί ο Βεντράμος επρόκειτο να ξεκινήσει μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα για ένα νέο ταξίδι και πιεζόταν από τα στενά περιθώρια χρόνου που διέθετε, είτε γιατί το είδος των υποθέσεων του Παλαιολόγου απαιτούσε την παρέμβαση ενός τρίτου ειδικότερου προσώπου.

Τη στενή επαγγελματική σύνδεσή του με την Κύπρο έρχεται να επιβεβαιώσει και το επόμενο έγγραφο της 3 Ιουνίου 1562¹⁰⁸. Σ' αυτό ο Τζάνες Βεντράμος έρχεται σε συνεννόηση με τον κύπριο ευγενή Σκιπίωνα Costanzo του ποτέ θωμά για λογαριασμό των κυπρίων αδελφών Γεωργίου και Αντωνίου, γιόν του Μιχάλη από το χωριό Αθειένου (Atienu), παροίκων του τελευταίου στην Κύπρο, και ενοικιάζει απ' αυτόν στο όνομά τους δασική έκταση ακαλλιέργητη (una quantita de terreni salvatici non lavorati) για 5 χρόνια, που άρχιζε από την πρώτη Μαρτίου 1562 με ετήσιο μίσθωμα 25 δουκάτων. Τα χρήματα αυτά συμφώνησαν να πληρώνονται στον Costanzo από τους δύο ενοικιαστές στη Βενετία με συναλλαγματικές κάθε μήνα Σεπτέμβριο, και ο Βεντράμος του μέτρησε τα πρώτα 25 δουκάτα στις 3 Ιουνίου, με το κλείσιμο δηλ. της συμφωνίας, για το 1562. Ο Costanzo από την πλευρά του διατύπωσε την επιφύλαξη, σε περίπτωση που η δασική έκταση αποδεικνυόταν ότι άξιζε περισσότερο από τη μίσθωση που συμφωνήθηκε, να έχει το δικαίωμα να ακυρώσει το συμβόλαιο μέσα στον πρώτο χρόνο της ενοικίασής της. Από την πλευρά του ο Βεντράμος, για να εξασφαλιστεί για τα χρήματα που είχε καταβάλει ο ίδιος, σε περίπτωση που για οποιονδήποτε λόγο ακυρωνόταν το συμβόλαιο, συμφώνησε με τον Costanzo να τα εισπράξει από τον πειερό του τελευταίου Λουδοβίκο Δενόρες, δεύτερο κόμη της Τρίπολης¹⁰⁹, έναντι της προίκας που εκείνος του όφειλε. Αν ο πειερός του δεν επέστρεφε τα 25 δουκάτα στο Βεντράμο, ο Costanzo δεσμευόταν να του τα στείλει στην Κύπρο με συναλλαγματική. Ο τελευταίος αυτός όρος μας φέρνει μπροστά σε ένα ακόμη ταξίδι του Τζάνε Βεντράμου στις Αλυκές της Κύπρου που επρόκειτο, όπως φαίνεται, να γίνει μέσα στις επόμενες εβδομάδες και από το οποίο θα πρέπει να είχε επιστρέψει ως τις αρχές του

1563, αφού στις 7 Μαρτίου του χρόνου αυτού μαρτυρείται και πάλι στη Βενετία να καταβάλλει στο ταμείο της Ελληνικής Αδελφότητας το ποσόν του 1 δουκάτου 12 σολδίων έναντι του ανειλημμένου "χρέους" του¹¹⁰. Ο Βεντράμος δεν σημειώνεται ως καπετάνιος σε κανένα από τα 8 πλοία που επέστρεψαν στη Βενετία από τις Αλικές της Κύπρου μεταξύ 18 Νοεμβρίου 1562 και 21 Ιανουαρίου 1563¹¹¹, πράγμα ασφαλώς που θα μπορούσε να ερμηνευτεί είτε ότι δεν εργαζόταν πλέον με την επαγγελματική αυτή ιδιότητα αλλά με κάποια άλλη (π.χ., του γραμματικού ή του πλοηγού), είτε ότι η παρουσία του στις Αλικές δεν ήταν, πράγμα λιγότερο πιθανόν, άμεσα συνδεμένη με τη μεταφορά αλατιού αλλά με το εμπόριο άλλων προϊόντων.

Ο Τζάνες Βεντράμος θα πρέπει να συνέχισε τα ταξίδια του στις θάλασσες της ανατολικής Μεσογείου και στους επόμενους μήνες. Μία ακόμη ένδειξη ενισχύει την εντύπωση αυτή: στις 13 Ιουνίου 1563 ύστερα από πρόσκληση του γαστάδου Μανουήλ Καντακουζηνού συγκλήθηκε η Γενική Συνέλευση της Αδελφότητας και με απόφασή της προώρρησε στην ίδρυση της Προσθήκης (Zonta), συμβουλευτικού επικουρικού οργάνου για την άσκηση των πολύπλοκων πια εργασιών της Διοίκησης. Στη Mariogola εκτός από την απόφαση αυτή καταχωρίζονται και τα ονόματα των 115 μελών της Αδελφότητας που συμμετείχαν στη συνεδρίαση αυτή. Το όνομα του Βεντράμου λείπει από τον κατάλογο αυτό, στον οποίον ασφαλώς θα έπρεπε κανονικά να υπάρχει αν βέβαια τότε βρισκόταν στη Βενετία¹¹².

Μαρτυρημένα ο Τζάνες Βεντράμος βρισκόταν στη Βενετία στις 3 Απριλίου 1565¹¹³, όταν οι Judices Forensicorum κάλεσαν τον Κορνήλιο Μόρμορη ως πληρεξούσιο του Βεσδώρου Παλαιολόγου να του πληρώσει τα χρήματα που διακινούνταν η Μαρούλα Βαρβάτη από τον τελευταίο μέσα στις τρεις επόμενες ημέρες, και στις 16 Απριλίου

του ίδιου χρόνου¹¹⁴, όταν υπογράφει ως μάρτυρας σε ναυαρχική πράξη του Μάρκου Αντωνίου Figolin, με την οποία έρχονταν σε συνεννόηση η παπαδιά Θεοδοκού Βεολογίτη από το Ναύπλιο με το Μανόλη Καλιγά να προχωρήσουν από κοινού στη διεκδίκηση κάποιας δημόσιας θέσης από το Βενετικό Κράτος. Συγκεκριμένα, συμφώνησαν να καλύψει ο Καλιγάς οικονομικά κάθε έξοδο στο οποίο θα υποβαλλόταν η Θεοδοκού για να πετύχει την παραχώρηση της δημόσιας θέσης που θα διεκδικούσε ως πρόσφυγας, με αντάλλαγμα η τελευταία να εγγράφει τη θέση που θα της παραχωρούσε η Γαληνοτάτη στο όνομα της κόρης του Καλιγά Μαρινέτας, χωρίς όμως να αποποιηθεί την κατοχή της θέσης αυτής, που θα την εκμεταλλευόταν ισόβια. Μετά το θάνατό της συμφώνησαν τα έσοδα να μοιράζονται κατά το ήμισυ η Μαρινέτα, που θα διαδεχόταν τη Θεοδοκού στην κυριότητα της θέσης, και το ψυχοπαίδι της Θεοδοκούς Γεώργιος Λαζαρέτος. Ο Βεντράμος αναφέρεται ως *interpreto* (sic), ιδιότητα που φανερώνει το ρόλο που διαδραμάτισε στο κλείσιμο της συμφωνίας κυρίως σε σχέση με τη Θεοδοκού, η οποία προφανώς δεν γνώριζε Ιταλικά.

* * *

Ο Τζάνες Βεντράμος δεν πρέπει να έμεινε πολύ στη Βενετία. Όπως αποκαλύπτει και ο ίδιος σε λίγο μεταγενέστερο έγγραφο που θα εξετάσουμε παρακάτω, στα τέλη Απριλίου ήταν στη Zara ως πλοηγός της γαλέρας του Γενικού Προβλεπτή Θαλάσσης *Marchio Michiel*¹¹⁵. Ο εξηνταπεντάχρονος Βεντράμος είχε το κουράγιο να ταξιδεύει ακόμη στις θάλασσες και να αντιμετωπίζει τους ατέλειωτους κινδύνους με την τόλμη νεαρού ναυτικού. Η σαρανταπεντάχρονη, τουλάχιστον, πείρα του στις θάλασσες της ανατολικής Μεσογείου ήταν προσόν

ιδιαίτερα σημαντικό, που το εκτιμούσαν οι σύγχρονοί του και
καίσιτούσαν τον ίδιο περιζήτητο ανάμεσα στους άλλους συναδέλφους
του¹¹⁶. Εδώ ακριβώς θα πρέπει να αναζητήσουμε τους λόγους που τον
έφεραν να κατέχει την τόσο υπεύθυνη, και γι' αυτό σημαντική, θέση
του πλοηγού πάνω στη γαλέρα του ναυάρχου του πολεμικού στόλου της
Γαληνοτάτης. Η πείρα του όμως αυτή υπήρξε χρήσιμη και για τις
επόμενες ενέργειές του. Σε αίτησή του προς τη Βενετική Σύγκλητο
που χρονολογείται μέσα στο πρώτο δεκαπενθέμερο του Ιανουαρίου
1566¹¹⁷, ο Τζάνες Βεντρόμος ανέφερε ότι στη Ζαγα υπήρξε αυτόπτης
μάρτυρας ενός επεισοδίου που χαρακτήριζε βασιά μέσα στη μνήμη του
και στάθηκε το ερέθισμα για κάποιους προβληματισμούς που τον
απασχόλησαν για πολύ καιρό αργότερα. Συγκεκριμένα, διαπίστωσε ότι
το μεγαλύτερο μέρος των γαλερών, που λόγω της πολυκαιρίας στη
θάλασσα είχαν υποβληθεί σε προληπτικές εργασίες συντήρησης και
καλαφατίσματος, υπέστησαν αβαρίες και καταστροφές στο σκελετό
τους¹¹⁸. Οι εργασίες αυτές ακολουθούσαν τη συνηθεισμένη μέθοδο:
αφού ξαρμάτωναν το πλοίο, με ισχυρές τροχαλίες και πολύσπαστα το
έγερναν προς τη μία πλευρά ώστε να έρθει στην επιφάνεια της
θάλασσας η καρένα του (*mostrar la carena*) και στη θέση αυτή
καθάριζαν την άλλη πλευρά από το πουρί (*incrostazioni e*
vegetazioni) που η θάλασσα είχε με το χρόνο δημιουργήσει, την
καλαφάτιζαν και την επισκεύαζαν, αν αυτό ήταν αναγκαίο¹¹⁹. Στην
προσπάθεια όμως να γείρουν τις γαλέρες, πολλές από αυτές πάθαιναν
τέτοιες βλάβες που να καθίσταται προβληματική η πλωσιμότητά τους.
Κοινή ήταν η άποψη ότι, σε περίπτωση που οι γαλέρες αυτές
αντιμετώπιζαν σφοδρή τρικυμία, δεν θα άντεχαν και θα διαλύονταν,
δύο μάλιστα από αυτές που είχαν εξοπλιστεί στην Κρήτη στάλθηκαν
πίσω στα Χανιά για να επισκευαστούν ως ακατάλληλες να

8mo Princip. di 11ma 3^a

Conoscendo ved' s'è^{ta} effec. la sua forte
 deputa, et misericordia, qual mai abbandona
 alcuno suo fidelissimo servitor della sua
 santa oratione massima quelli, et si hanno
 longamente affincato al servizio di questo
 11mo dominio sopra le sue galie come ho
 fatto lo Quanno vestiamo ved' fidelissimo
 servitor, et nobili della Infelice città de
 Napoli de Romania, ha dato ancor a me
 ordine de ricoverare alli benigni piedi di v.
 Santa ad exponerli qualment' son stato al ser-
 vizio di quella dal 1522. dal tempo de Rodi in
 qua, et sono anni 43, et del continuo mi ho
 adoperato così sopra le sue galie presso per
 podotta, come coia, soil, et sopra etia il suo
 galione al tempo del 11mo m^o Brunni
 Contarmi all'ora capitano de detto galion
 Il et volendo particolarmente narrar una
 per una de dette galie con lequale ho servito

παρακολουθήσουν το καλοκαιρινό επιχειρησιακό πρόγραμμα του υπόλοιπου στόλου¹²⁰. Ουσιαστικά το πρόβλημα βρισκόταν όχι τόσο στον τρόπο με τον οποίο έφερναν το πλοίο στην κατάλληλη θέση για να ξεκινήσουν οι εργασίες καθαρισμού και καλαφατίσματος του κύτους, όσο κυρίως το γεγονός ότι τα τοιχώματα του πλοίου και οι συνδέσεις των επιμέρους αρμών του χαλάρων με το χρόνο μεταξύ τους και κινδύνευαν να χάσουν την αλληλοστήριξή τους, με απρόβλεπτες συνέπειες για την ασφάλεια του πλοίου και του πληρώματος.

Ο Τζάνες Βεντράμος συνέλαβε το πρόβλημα και αναζήτησε μια λύση που θα εξασφάλιζε την απαιτούμενη ανθεκτικότητα αφενός του σκελετού του πλοίου και αφετέρου των εσωτερικών και εξωτερικών συνδέσεων των τοιχωμάτων του. Τον Ιανουάριο του 1566 ο Βεντράμος με αίτησή του προς τη Γερουσία, αφού αναφέρθηκε, δυστυχώς όμως με πολλή συντομία, στις υπηρεσίες που είχε ως τότε προσφέρει στο Βενετικό Κράτος, επικέντρωσε στη συνέχεια την προσοχή του στο επεισόδιο αυτό της Zaga για να καταλήξει υποστηρίζοντας ότι είχε επινοήσει (*col mio ingegno*)¹²¹ μία νέα μέθοδο ναυπήγησης των πλοίων με την οποία αποφεύγονταν τέτοιου είδους κίνδυνοι και ότι είχε ακόμη κατασκευάσει και ένα πρόπλασμα (*modello*), με βάση το οποίο μπορούσε κανείς να διαμορφώσει σαφή αντίληψη για την αποτελεσματικότητα της μεθόδου του. Σε αντάλλαγμα της επινοήσεώς του αυτής, που ήταν διατεθειμένος να την παραχωρήσει στη Γαληνοτάτη, ζητούσε να δοθεί σ' αυτόν και μετά το θάνατό του στα παιδιά του μηνιαίο επίδομα ύψους 10 δουκάτων. Ο ίδιος, όπως δήλωνε, θα επιδείκνυε στους αρμόδιους υπαλλήλους των βενετικών ναυπηγείων τη μέθοδό του, μόλις η Γερουσία έκανε αποδεκτό το αίτημά του.

Ο Βεντράμος ήταν φυσικά αρκετά αφελής να πιστεύει ότι η Γαληνοτάτη μπορούσε να προχωρήσει σε μια τέτοια απόφαση, στηριγμένη αποκλειστικά στους ισχυρισμούς του και χωρίς να έχει διαπιστώσει προηγουμένως τη χρησιμότητα και, κυρίως, τη λειτουργικότητα της μεθόδου του. Προτάσεις σαν και αυτή του Βεντράμου η Βενετία τις αντιμετώπιζε με πολλή περίσκεψη και δεν μπορούσε εκ προοιμίου να τις δεχτεί ή να τις απορρίψει αν προηγουμένως δεν τις υπέβαλλε σε λεπτομερή έλεγχο. Επιπλέον η διστακτικότητα, αν όχι καχυποψία, με την οποία αντέδρασε στην πρόταση του Βεντράμου είναι, δίχως άλλο, δικαιολογημένη, αφού ο ναυπλιώτης ναυτικός μας δεν ήταν και ο μοναδικός που είχε τότε παρουσιαστεί ενώπιόν της, υποστηρίζοντας ρηξικέλευτες τεχνικές ανακαλύψεις. Λίγο πριν από αυτόν η Γαληνοτάτη είχε εξετάσει τις προτάσεις του Ιωάννη Μαρία Zanotto (1563) και του Alvise Scatola (1564), προσώπων που εργάζονταν στο βενετικό Ναύσταθμο και είχαν υποβάλει ανάλογα με του Βεντράμου σχέδια¹²².

Η αίτηση του Τζάνε Βεντράμου εξετάστηκε στις 28 Ιανουαρίου 1566 από τους βενετούς ευγενείς Πέτρο Loredan, Νικόλαο Nani, Νικόλαο da Ponte, μετέπειτα Δόγη (1491 - 1585)¹²³, και τον Ιάκωβο Soranzo, Consiglieri, οι οποίοι παρέπεμψαν την υπόθεση στους Provveditori et Patroni all' Arsenal με την εντολή να αποφανθούν για το ειδικό περιεχόμενο της αίτησης¹²⁴. Η απάντηση δόθηκε δύο εβδομάδες αργότερα, στις 11 Φεβρουαρίου, και την υπογράφουν οι ευγενείς Νικόλαος Dandolo και Polo de Friuli, Provveditori, και οι Αντώνιος Moro και Santo Tron, Patroni¹²⁵, και ήταν καταρχήν θετική, αν και δεν είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς και εδώ τη δυσπιστία με την οποία από την αρχή την αντιμετώπισαν. Ως προς τη χορηγία που ζητούσε για ανταμοιβή ο

Βεντράμος, εκτιμούσαν ότι ήταν ασήμαντη μπροστά στα τεράστια κέρδη που το Κράτος θα είχε από τον περιορισμό των δαπανών για τη συντήρηση του πολεμικού του στόλου, εξέφραζαν, ωστόσο, τη δυσπιστία τους ως προς τις πραγματικές δυνατότητες της προτεινόμενης μεθόδου, γιατί ο επιδιωκόμενος στόχος της ήταν, κατά τη γνώμη τους, φυσιολογικά αδύνατο να επιτευχθεί (*come impossibile*). Πρότειναν λοιπόν να δοκιμαστεί η μέθοδος αυτή από τον ίδιο το Βεντράμο για μια περίοδο δύο χρόνων και στη συνέχεια, αν τα αποτελέσματά της αποδεικνύονταν θετικά, να καλούνταν ο τελευταίος να τους παρουσιάσει το πρόγραμμα, ύστερα από τη μελέτη του οποίου θα ήταν σε θέση να καταλήξουν σε ορισμένα συμπεράσματα. Σε μια τέτοια περίπτωση η Σύγκλητος δεν θα έπρεπε να έχει κανένα λόγο να μην ικανοποιήσει το αίτημα του ενδιαφερομένου, που θα όξινε πραγματικά γενναϊόδωρη ανταμοιβή. Είναι, οπωσδήποτε, δικαιολογημένη η συγκρατημένη στάση των αρμόδιων οργάνων του Ναυστάθμου στη μέθοδο του Βεντράμου, όχι μόνο γιατί ερχόταν σε αντίθεση με τους φυσικούς νόμους (το νόμο της συστολής και διαστολής των σωμάτων), αλλά και για λόγους πρακτικούς: το αλάτι της θάλασσας και τα μακροχρόνια ταξίδια συντελούσαν ώστε να σπάνε οι συνδέσεις των αρμών μεταξύ τους και να χαλαρώνουν επικίνδυνα τη συνοχή του πλοίου καθιστώντας το περισσότερο ευπρόσβλητο στις κακές καιρικές συνθήκες. Έπρεπε η ναυπηγική να περάσει στη χρησιμοποίηση των μετάλλων και να εγκαταλείψει το ξύλο ως πρώτη ύλη, για να λυθεί οριστικά το δύσκολο αυτό πρόβλημα.

Στις 13 Φεβρουαρίου 1566 η αίτηση του Τζάνε Βεντράμου με την παραπάνω γνωμάτευση διαβιβάστηκε από τους *Consiglieri* στους *Savii utriusque manus* και δρομολογήθηκε έτσι για το Συμβούλιο των

Παρακλητών (Pregadi)¹²⁶. Η τελική απόφαση της Γαληνοτάτης εγκρίθηκε καταρχάς από τη Γερουσία στις 23 Φεβρουαρίου και στη συνέχεια από τους Pregadi στις 2 Μαρτίου 1566¹²⁷, που τη διατύπωσαν στη μορφή που τη γνωρίζουμε σήμερα. Στο προσέμιο αναφέρεται η σημασία που παρουσιάζει μία μέθοδος σαν και αυτή για τις ναυτικές υποθέσεις της Γαληνοτάτης και βεβαιώνεται ότι μια τέτοια προσφορά του υπηκόου της δεν θα έμενε χωρίς υλική επιβράβευση. Αποφασίστηκε λοιπόν να την εφαρμόσουν σε παλιές και νέες γαλέρες, μόλις ο ενδιαφερόμενος παρέδιδε το μνημόνιο με τις σχετικές οδηγίες εφαρμογής της. Σε περίπτωση που διαπιστωνόταν ότι έστω και σε μία από τις γαλέρες αυτές η προτεινόμενη μέθοδος ήταν αποτελεσματική, θα ικανοποιούσαν το αίτημά του και θα παραχωρούσαν τη χορηγία που ζητούσε στον ίδιο και στα παιδιά του. Για να παροτρύνουν το Βεντράμο να συγκατατεθεί στην απόφαση αυτή, όριζαν το εν λόγω χρηματικό ποσό να αρχίσει να του καταβάλλεται από τη στιγμή που θα ξεκινούσαν οι εργασίες για την εφαρμογή της μεθόδου του, θα μπορούσε όμως να το εισπράξει μόνον από τότε που θα γίνονταν γνωστά τα αποτελέσματα των δοκιμών.

Η απόφαση αυτή, μολονότι κατά τι τροποποιημένη σε σχέση με τη γνωμάτευση των *Provveditori et Patroni all' Arsenal*, δεν ικανοποίησε τον Τζάνε Βεντράμο, ο οποίος, όπως είδαμε, είχε ζητήσει να αποζημιωθεί αμέσως, κάτι φυσικά που δεν ήταν διατεθειμένη να κάνει η Βενετία χωρίς προηγουμένως να έχει εξασφαλισθεί. Η εναλλακτική λύση που του προσέφερε, να του εκχωρήσει δηλ. τη μηνιαία χορηγία που εκείνος ζητούσε, αλλά να παγώσει την καταβολή της μέχρι να διαπιστώσει την αποτελεσματικότητα της μεθόδου του, ήταν ασφαλώς πολύ μακριά από τους κύριους στόχους του, γι' αυτό άλλωστε και τη θεώρησε

αρνητική.

Ο Βεντράμος δεν θέλησε να προσανατολιστεί προς την κατεύθυνση που του υποδείκνυε η Βενετία, αλλά, αντιδρώντας χωρίς χρονοτριβή, κατέθεσε ένα νέο έγγραφο που απήθυνε στο Δόγη (*Serenissimo Principe et Illustrissima Signoria*)¹²⁸, με το οποίο διατύπωνε την επιθυμία του να προσφέρει ως δώρο τη μέθοδό του στο Βενετικό Κράτος, χωρίς να ζητά κανένα άλλο αντάλλαγμα, παρά μόνο να του δοθεί η δυνατότητα να δοκιμαστεί η αποτελεσματικότητά της με τη ναυπήγηση μιας γαλέρας πάνω στα δικά του σχέδια. Κλείνοντας τη δεύτερη αυτή αίτηση ο Τζάνες Βεντράμος άφησε στη μεγαθυμία της Βενετίας να εκτιμήσει την προσφορά του και να επιβραβεύσει αυτόν και τα παιδιά του και κατέληγε δικαιολογώντας την ενέργειά του αυτή ως αναγκαία για την προστασία και την κατοχύρωση της μεθόδου του, δεδομένου ότι ως τότε είχαν πληροφορηθεί την ύπαρξή της αρκετοί "ειδικοί", που πιθανότατα θα προσπαθούσαν να την οικειοποιηθούν¹²⁹. Ασφαλώς η ενέργεια αυτή υπαγορευμένη από μια τέτοια αντίληψη έκρυβε πίσω της την πίστη του Βεντράμου ότι η Γαληνοτάτη θα τον τιμούσε το ίδιο αναγνωρίζοντας την προσφορά του, ενώ παράλληλα έτσι διασφάλιζε τη μέθοδό του από όλους εκείνους που για τους ίδιους λόγους θα μπορούσαν να τη σφετεριστούν.

Στις 9 Μαρτίου 1566 οι *Consiglieri* διαβίβασαν τη δεύτερη αυτή αίτηση στους *Savii utriusque manus* και από εκεί στη Γερουσία για να ψηφιστεί¹³⁰. Στο μεταξύ ο Βεντράμος δεσμευμένος από την προσφορά του παρουσίασε το πρόπλασμα στους αρμόδιους υπαλλήλους του Ναυστάθμου και τους εξήγησε τις λεπτομέρειες της τεχνικής του επιινόησης. Στις 23 Μαρτίου¹³¹ η Γερουσία αποφάσισε με ψήφους 120 υπέρ, 5 κατά και 9 λευκές να παρασχεθούν στο Βεντράμο όλες οι

τεχνικές και υλικές δυνατότητες για τη ναυπήγηση μιας νέας γαλέρας με βάση τα σχέδιά του και διέταξε τους *Provveditori et Patroni all' Arsenal* να φροντίσουν γι' αυτό χωρίς καθυστέρηση, δεν έκανε όμως καμία νύξη για το ζήτημα της ανταμοιβής του. Όπως και να έχει όμως, είναι γεγονός ότι η Γαληνοτάτη όχι μόνον πρόσεξε τους μεγαλόπνοους ισχυρισμούς του Βεντράμου αλλά και τους υποστήριξε διαθέτοντάς του κεφάλαια και υλικά για να τους υλοποιήσει. Από την άποψη αυτή ο Βεντράμος θα πρέπει να ένιωθε, δικαιολογημένα, πολύ ικανοποιημένος.

Ποια ήταν η τύχη της πρότασης αυτής του Τζάνε Βεντράμου δεν γνωρίζουμε. Αν ναυπηγήθηκε τελικά η γαλέρα σύμφωνα με τις προδιαγραφές της μεθόδου του δεν είναι γνωστό, όπως άγνωστα είναι και τα αποτελέσματα που αυτή είχε στη θάλασσα σε περίπτωση που τελικά δοκιμάστηκε. Οι *Provveditori et Patroni all' Arsenal* πάντως πήραν την εντολή της Γερουσίας, την καταχώρισαν στα επίσημα βιβλία τους (*Capitolare*) και θα πρέπει να την έθεσαν σε εφαρμογή, αφού δεν σώζεται καμία άλλη απόφαση που να την ανακαλεί, δεν ολοκληρώθηκε όμως ποτέ, γιατί δεν μαρτυρείται από αλλού ότι ο Βεντράμος και μετά το θάνατό του τα παιδιά του¹³² εισέπρατταν μηνιαία χρηματική χορηγία από το Δημόσιο ως ανταμοιβή.

* * *

Η επόμενη πληροφορία που διαθέτουμε για τον Τζάνε Βεντράμο συνδέεται με τις λογοτεχνικές του ασχολίες, τις οποίες στη διαδρομή του χρόνου η μονομέρεια του υλικού και η απασπασματικότητα του δεν μας επέτρεψε να παρακολουθήσουμε από

κοντά. Στα εβδομήντα του χρόνια, το 1567, ο Βεντράμος είδε και το δεύτερο, γνωστό σήμερα, ποιητικό έργο του να εκδίδεται. Τίτλος του ήταν: ΙΣΤΟΡΙΑ / ΦΙΛΑΡΓΥΡΙ'ΑΣ / Μετά της περιφανίας. / Ενετίησι παρά φραγκίσκου του Ραμπαζέτου. / ,α φ ε ρ' 133. Η έκδοση του εντύπου αυτού¹³⁴, που αποτελείται από 16 σελίδες μικρού σχήματος (διαστ. 10 X 14,5 εκ.), έγινε από το βενετό τυπογράφο Φραγκίσκο Ramprazetto στα μέσα του 1567, αφού ο Βεντράμος κάνει λόγο για τη βίαιη εγκατάσταση Γενουατών της Χίου στον Καφό, γεγονός που συνέβη αμέσως μετά την κατάληψη του νησιού από τους Τούρκους (Απρίλιος του 1566)¹³⁵. Πρόκειται για έκδοση επιμελημένη, με διακοσμήσεις στη σελίδα τίτλου (μέσα σε μπαρόκ πλαίσιο ωσειδής εικόνα που παριστάνει δύο γυμνά αντιμέτωπα αγγελούδια να αιωρούνται πάνω από σύννεφα και να κρατούν στεφάνια. Από πάνω τους η επιγραφή ET ANIMO ET CORPORI) και στην πρώτη σελίδα του κειμένου (πάνω από τον τίτλο "ΙΣΤΟΡΙ'Α ΦΙΛΑΡΓΥΡΙ'ΑΣ / μετά της περιφανίας" διακοσμητική βινιέτα: το κείμενο ξεκινά με μεγάλο διακοσμητικό αρχικό γράμμα), όχι όμως και απολαγμένη από τα συννηισμένα τυπογραφικά αβλεπτήματα που χαρακτηρίζουν τη σχετική εκδοτική παραγωγή των βενετικών τυπογραφείων. Ο χρηματοδότης και ο επιμελητής της έκδοσης του φυλλαδίου αυτού είναι και στην περίπτωση αυτή ενδεχόμενο να ήταν ο ίδιος ο δημιουργός του, ο Τζάνες Βεντράμος, ο οποίος, γέρος πιά, είχε αποσυρθεί οριστικά και αμετάκλητα από τη δύσκολη ζωή της θάλασσας και ζούσε μόνιμα στη Βενετία με την οικογένειά του.

* * *

Η χρονολογική ένδειξη που οριζοθετεί η έκδοση της "Ιστορίας της

Φιλαργυρίας μετά της περρηφανίας" (1567) είναι και η τελευταία που διαθέτουμε γι' αυτόν. Η επομένη, που χρονολογείται μία εικοσαετία αργότερα, στις 13 Ιουλίου 1590, προφανώς όμως αρκετά απομακρυσμένη από την ημέρα του θανάτου του, τον αναφέρει ως μακαρίτη. Πέθανε μέσα στα χρόνια που ακολούθησαν, στη Βενετία, αφήνοντας πίσω του τη μνήμη του έμπειρου ναυτικού και ένα ποιητικό έργο που τυπώθηκε και διαδόθηκε, αν και χωρίς μεγάλη επιτυχία, ανάμεσα στους συγχρόνους του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Börje Knös, *Un miroir des femmes du XVIe siècle*, Ελληνικά, τόμ. 14 (1955), σ. 123 - 157, ειδικά σ. 127, όπου σημειώνει: *peut - être un moine mais en tout cas un homme un peu versé dans les Ecrits de la Bible et dans les legendes de l' Eglise grecque*. Την άποψή του ο εκδότης τροποποίησε στην *L' Histoire de la Littérature Néo-grecque*, σ. 310. Παρατηρήσεις στην έκδοση του Knös διατύπωσε ο Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, Παρατηρήσεις εις μεσαιωνικών κείμενον. Τζάνε Βεντράμου "Ιστορία των Γυναικών...", Αθηνά, τόμ. 59 (1955), σ. 231 - 239.

2. Βλ. λ.χ. Κωνσταντίνος Β. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας, Αθήνα 1976^α, σ. 73 και Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1978, σ. 44.

3. Βλ. Γεώργιος Β. Ζώρας, Τζάνε Βεντράμου *Ιστορία φιλαργυρίας* (μετά της περηφανίας (άγνωστον στιχούργημα του ΙΣΤ αιώνος), Αθήναι 1956 [Σπουδαστήριον Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών]. Το κείμενο είχε πρωτοδημοσιευτεί στην Επετηρίδα της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, τόμ. 24 (1954), σ. 291 - 314 και συμπεριελήφθη στον τόμο με επιμέλεια του ίδιου, *Βυζαντινή Ποίησις*, εν Αθήναις, σ. 308 - 316. Πρόδρομη ανακοίνωση για το έργο και το δημιουργό του έγινε από το Ζώρα στο Βιβλιόφιλο, έτος Η, αρ. 3 (Ιούλ. - Σεπτ. 1954), σ. 124 - 130 [= Άγνωστα κείμενα και νέα παραλλαγεί δημώδων έργων, (1. Τζάνε Βεντράμου: *Ιστορία φιλαργυρίας μετά της περηφανίας...*)],

Αθήναι 1954 [Σπουδαστήριον Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών]]. Συμπληρωματικά στοιχεία για το έργο δημοσίευσε ο ίδιος, Σύμμεικτα. Β). Τζάνε Βεντράμου Ιστορία φιλαργυρίας μετά της περηφανίας (Συμπληρωματικά σημειώσεις), Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, τόμ. 16 (1966), σ. 604 - 606.

4. Βλ. Γ.Β. Ζώρας, Τζάνε Βεντράμου Ιστορία φιλαργυρίας, σ. 14.

5. Βλ. Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, Ανέκδοτα έγγραφα περί του ναυπλιέως ποιητού Τζάνε Βεντράμου, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, τόμ. 30 (1960 - 1961), σ. 194 - 201. Στο μελετητή τα έγγραφα αυτά είχαν υποδειχθεί και σταλεί σε φωτογραφίες από τον Κ.Δ. Μέρτζιο (ό. π., σ. 195 σημ. 2). Στα ίδια έγγραφα είχε σταματήσει, χωρίς όμως και να τα σχολιάσει, ο Alberto Tenenti, Cristoforo Da Canal, σ. 51 σημ. 17, ενώ ένα από αυτά, η απόφαση της Γερουσίας της 2ας Μαρτίου 1566 είχε ήδη δημοσιευτεί από τον Κ.Ν. Σάσα, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, τόμ. ΙΧ, σ. 113 - 114, αρ. εγγρ. DCC.

6. Βλ. Φ.Κ. Μπουμπουλίδης, Εγγραφα, σ. 194 - 195.

7. Ό. π., σ. 195 - 196: απόφαση της Γερουσίας της 3 Μαρτίου 1546 με την οποίαν ελάμβανε πρόνοια για το Βεντράμο. Και το έγγραφο αυτό είχε δημοσιευτεί για πρώτη φορά από τον Κ.Ν. Σάσα, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, τόμ. VIII, σ. 416 - 417, αρ. εγγρ. CDLV.

8. Ό. π., σ. 196 - 197. Η επιστολή είχε δημοσιευτεί από τον Ioannes Lamius, Deliciae eruditorum, seu Veterum ανεκδότων opusculorum collectanea. Τόμ. XV. Gabrielis Seberi et aliorum Graecorum recentiorum Epistolae, Florentiae 1744, σ. 121 - 122. Το σχετικό απόσπασμα έχει ως εξής: "Εφθημεν γεγραφότες τη ση

λαγιάτητι, σοφώτατε δέσποτα, μετά του μισέρ Ανδρέου Βεντράμου τα καθ' ημάς, λέγω τα περί της υγείας και ανόδου ημών, προς δε και τα περί του οίνου και των ιερών αμφίων...". Για τον Ανδρέα Βεντράμο βλ. και τη σημ. 132.

9. βλ. κ. Παναγιωτοπούλου, σ. 339 - 340 (217).

10. βλ. φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 87.

11. Το επώνυμό του παρουσιάζεται στα έγγραφα με τις εξής παραλλαγές: Valtrame, Ventrame, Vendrami, Vendramo, Vendrame, Beltrame και Vendramin.

12. βλ. M.C.V., Donà dalle Rose, b. 217 (Mercanzie e Dazii), f. 19r και Παράρτημα, έγγρ. 1B.

13. βλ. ενδεικτικά Γ.Β. Ζώρας, Τζάνε Βεντράμου Ιστορία Φιλαργυρίας, σ. 12, και του ίδιου, Σύμμεικτα, σ. 604 - 605.

14. βλ. σχετικά τις παρατηρήσεις του Charles Verlinden, Origine de la classe des affranchis en Crète sous la regime Vénitien, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, τόμ. 32 / 2 (1982), σ. 45 - 51 [XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten, II / 2].

15. Ιστορία φιλαργυρίας, στ. 259 - 262, 335 - 336:

Ἦ τ' Ανάπλι ἦτον πλούσιος, σε βιός πολλά μεγάλος,

εἰς τον Μορέα δε βρίακετον ωσάν εκείνον ἄλλος.

Κυρ Μανοήλ εἶχε ὄνομα, Μούρμουρης η γενιά του.

ἀπό του Μπούα ἦτανε γένος η ἀρχόντισσά του.

.....

Ὁ πάππος μου ἦτον, ξεύρετε, πού ἦκεν το τόσο βιός,

κύρις της μάννας μου ἦτανε καθάριος ἐγνησίως.

16. βλ. περισσότερα στις σσ. κ.ε.

17. βλ. A.S.V., Senato Mar, filza 34, ομάδα εγγράφων

καταχωρισμένων με ημερομηνία 2 Μαρτίου 1566 και Παράρτημα, έγγρ. MB₁.

18. Βλ. πρόχειρα, Α. Βακαλόπουλος, Ιστορία, τόμ. Γ, σ. 104 - 117.

19. Βλ. Παράρτημα, έγγρ. MB₁.

20. Ό. π.

21. Βλ. όσα σημειώνει ο Α. Tenenti, *Cristoforo Da Canal*, σ. 3 - 12 για τον Da Canal (ειδικά, σ. 5 - 8).

22. Βλ. Α.Σ.Υ., Γενεαλογικά δένδρα Barbaro, τόμ. II, σ. 514. Ο πατέρας του Ανδρέας (+ 1516) ανέλαβε διάφορα αξιώματα από τα οποία το σημαντικότερο ήταν του Γενικού Προβλεπτή του στόλου. Εκτός από το Bertuccio ο Ανδρέας απέκτησε και ό, τουλάχιστον, αγόρια, τους Marin, Pandolfo, Gerolamo, Piero, Ettore και Alessandro, από τους οποίους μόνον ο Pandolfo απέκτησε οικογένεια. Ό. π.

23. Bertuccio Contarini quondam Andrea, quondam Pandolfo, quondam Marin (di Santa Sofia). Ό. π. Ο Bertuccio αυτός δεν έχει καμία άμεση συγγενική σχέση με το Bertucci, γιό του Φραγκίσκου Contarini του Alvise, για τον οποίο βλ. Ugo Tucci, *Costi e ricavi di una galera veneziana ai primi del Cinquecento*, *Studi Veneziani*, τόμ. 16 (1974), σ. 109 - 175 [= Mercanti, *navi, monete nel Cinquecento*, σ. 161 - 230, ειδικά σ. 163 - 164 σημ. 4]. Για τις διάφορες δημόσιες υπηρεσίες που ανέλαβε βλ. τα *Diarii* του Μαρίνου Sanudo, ad indicem. Σκληρός, ριψοκίνδυνος και έχοντας εμπιστοσύνη στη γνώση και στην εμπειρία του, επέβαλλε πειθαρχία στα πληρώματα που κατά καιρούς κυβερνούσε και δεν δίσταζε να τιμωρεί παραδειγματικά τους απείθαρχους κάθε φορά που αντιμετώπιζε προβλήματα μαζί τους. Ετσι, λ. κ. , θανάτωσε τον

comito της γαλέρας του στην Κέρκυρα τον Μάιο του 1522, όταν ο τελευταίος αρνήθηκε να εκτελέσει διαταγές του. Βλ. M. Sanudo, τόμ. XXXIII, στ. 265.

24. Ό. π., τόμ. LIV, στ. 221. Ήταν η τελευταία χρονικά υπηρεσία πριν αναλάβει τη διοίκηση του galion.

25. Ό. π. Οι άλλοι έ υποψήφιοι ήταν: ser Vincenzo Justinian, fo capitano di le galie bastarde, quondam sier Nicolo (80 υπέρ . 133 κατά) - ser Zuan Contarini, fo provedador in armata, quondam sier Marco Antonio (91 υπέρ . 120 κατά) - ser Polo Justinian fo podesta e provedador a Bergamo, quondam sier Piero (129 υπέρ . 82 κατά) - sier Michiel Salamon, fo sopracomito, quondam sier Nicolo (71 υπέρ . 141 κατά) - ser Piero Pisani, fo sopracomito, di sier Vettor (73 υπέρ . 143 κατά) - ser Andrea Contarini, fo sopracomito, quondam sier Theodosio (121 υπέρ . 98 κατά) και ser Battista Zorzi, fo sopracomito, di sier Nicolo, quondam sier Antonio el Cavalier (50 υπέρ . 166 κατά).

26. Βλ. πρόχειρα A. Tenenti, I corsari in Mediterraneo all' inizio del Cinquecento, σ. 234 - 287 και την υπόλοιπη βιβλιογραφία που σημειώνεται εδω στη σ.

27. Για το galion βλ. A. Tenenti, Cristoforo Da Canal, σ. 45 - 46, 58 - 59, και κυρίως Giovanni Casoni, Forze militari, Venezia e le sue lagune, τόμ. 1, Venezia 1847, σ. 81 - 262, ειδικά σ. 229 - 231, που συγκεντρώνει αρκετές πληροφορίες για τη δράση του κυρίως στα χρόνια του τρίτου βενετοκρατούμενου πολέμου (1537 - 1540). Ο Casoni αποδίδει λανθασμένα τη ναυπήγηση του galion στο γνωστό ελληνιστή Βίκτωρα Fausto [γι' αυτόν βλ. F.C. Lane, Navires et constructeurs à Venise, σ. 59 - 65, E. Concina, L' Arsenale della Repubblica di Venezia, σ. 108 - 134 και Manfredo

Tafuri, "Renovatio Urbis Venetiarum": il problema storiografico, Venezia nell' età di Andrea Gritti (1523 - 1538), a cura di Manfredo Tafuri, Roma 1984, σ. 9 - 55, ειδικά σ. 21 - 25, 47 - 48] και αναφέρει, επίσης λανθασμένα, ημερομηνία καθέλκυσής του τις 10 Οκτωβρίου 1531, σύμφωνα με επιγραφή που μνημονεύει το γεγονός και βρίσκεται εντοιχισμένη στο Ναύσταθμο (IN QUESTO LOCHO FU AVARADO DOI BARXE E UNO GALION MDXXXI - βλ. σχετικά E. Concina, ό. π., σ. 108 και 132 σημ. 16, ο οποίος επαναλαμβάνει το λάθος του Casonì και παραβλέπει τις σαφείς πληροφορίες του Sanudo). Μετά το θάνατο του Bertuccio Contarini (αρχές 1537) τον διαδέχτηκε με απόφαση της Γερουσίας από 27 Ιουλίου 1537 ο Αλέξανδρος Bondumier, που πλειοψήφισε ανάμεσα σε 21 (!) υποψηφίους. Το galion έχοντας ταλαιπωρηθεί από την εξάχρονη συνεχή παρουσία του στη θάλασσα ανεγκύστηκε στις 15 Σεπτεμβρίου του ίδιου χρόνου για να επισκευαστεί στο δαλματικό λιμάνι της Calamota. Μικρότερης έκτασης επισκευές έγιναν στην Αρμόκωστο μεταξύ 16 και 18 Απριλίου 1538. Τότε αντικαταστάθηκε το κατάρτι (albergo di maestra) με άλλο που αφαιρέθηκε εσπευσμένα από το πλοίο Rimonda. Πήρε μέρος στη "ναυμαχία" της Πρέβεζας (27 Σεπτεμβρίου 1538), ακινητοποιήθηκε όμως από την άνοια που επικρατούσε την ημέρα εκείνη και έμεινε έξω από τη σύγκρουση. Παραπλίστηκε το 1543 (βλ. την απόφαση της 2 Αυγούστου 1543 στο A.S.V., Senato Mar, reg. 27, f. 54^v - 55^r) και διαλύθηκε μεταξύ 1546 και 1547, πριν όμως τη διάλυσή του αποφασίστηκε να γίνει λεπτομερέστετη μέτρηση και αποτύπωσή του ώστε να είναι εύκολη η ναυπήγηση στο μέλλον άλλου του ίδιου τύπου με αυτό. Βλ. τις αποφάσεις της 5 Νοεμβρίου 1546 και 22 Οκτωβρίου 1547 στο A.S.V., Senato Mar, reg. 29, f. 39^v και 146^{r-v} αντίστοιχα. Βλ. επίσης G.

Casoni, Forze militari, / ό. π., και F.C. Lane, Navires et constructeurs a Venise, σ. 47 - 48, 58, 259, 266.

28. Για το Μοτεαίο Bressan, γιό του επίσης ναυπηγού Ιωάννη, proto delle galere e delle navi βλ. εκτός από εκείνα που σημειώνει ο F.C. Lane, Navires et constructeurs a Venise, σ. 47 - 48, 58 - 60, 63, 157, 259, 266, και E. Concina, ό. π., σ. 48 και 108, και το λήμμα που υπογράφει ο Ugo Tucci στο Dizionario Biografico degli Italiani, τόμ. 14, Roma 1972, σ. 192 - 193.

29. Βλ. Sanudo, τόμ. LIV, στ. 441, που σημειώνει: el qual galion e compido, bellissimo navilio, et e in canal per mezo San Marco.

30. Αυτάει, στ. 542: Noto. Eri a hore si levò di sora porto il galion nuovo di bote ..., fato in 1' Arsenal, capitano sier Bertuzi Contarini, quondam sier Andrea, bellissimo navilio, sul qual e homeni 380 et asaissime artellarie, et molti homeni da conto. 'E andato suso sier Alvise Contarini, va bailo e capitano a Napoli di Romania, quondam sier Galeazo, fino al Zante.

31. Ό. π.

32. Βλ. τη σημ. 30 και αυτάει, τόμ. LV, στ. 70: et 'e un perfetissimo navilio.

33. Για τη δραστηριότητά του αυτή βλ. M. Sanudo, Diarii, τόμ. LIV και εξής, σποραδικά.

34. Αυτάει, τόμ. LV, στ. 607: ... 'l galion nostro, capitano sier Bertuzi Contarini, sora Milo, havendo scontrà una nave de uno corsaro la qual non havia voluto calar, 1' havia mandata a fondo.

35. Για το ρόλο και τις αρμοδιότητες του πλοηγού βλ. Dizionario di marina medievale e moderno, Roma, Reale Accademia d' Italia, 1937, σ. 636 και Manlio Cortelazzo, L' influsso linguistico greco

a Venezia, Bologna 1970, σ. 179 - 181.

36. Βλ. πρόχειρα, Πέτρος Πετρής, Νικόλαος Μαλαξός, πρωτοπαπάς Ναυπλίου (1500 ci. - 1594;), Πελοποννησιακά, τόμ. 3 - 4 (1958 - 1959), σ. 351 - 354.

37. Βλ. Ε.Ι.Β., Παλαιό Αρχείο, reg. 68 [1536 - 1547], f. 18^v. Η μαρτυρία αυτή έρχεται σε αντίθεση με άλλη της 16 Μαρτίου 1539 (αυτόει, f. 19^v) με βάση την οποίαν ο Βεντράμος πληρώνει για την εγγραφή του Γεωργίου Ζούκη στην Ελληνική Αδελφότητα 4 λίρες 8 σολδία (per la intrada de ser Zorzi Zuchi conttadi da ser Zuan Ventrami per suo nome). Η ίδια εγγραφή καταχωρίζεται και στο Β Μητρώο της Αδελφότητας (βλ. Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 256, αρ. πρξ. 506) με την αυτή ημερομηνία, χωρίς να δηλώνεται όμως ότι τα χρήματα καταβλήθηκαν από το Βεντράμο. Μου είναι αδύνατο να δικαιολογήσω την αντίθεση αυτή των πληροφοριών της 12 και 16 Μαρτίου 1539, προτίμησα όμως την πρώτη από αυτές, που μνημονεύει το Γεώργιο Ζούκη νεκρό, γιατί δεν συνάντησα το όνομά του στα μετέπειτα χρόνια στις διάφορες αρχειακές σειρές που ερεύνησα, ούτε και φαίνεται άλλη φορά να συμμετέχει στη ζωή της Αδελφότητας και να πληρώνει ετήσιες συνδρομές, πράγμα που, πιθανότατα, σημαίνει ότι είχε πεθάνει. Η ουσιαστική, ωστόσο, πληροφορία της μαρτυρίας αυτής παραμένει η επιβεβαίωση της παρουσίας του Τζάνε Βεντράμου στη Βενετία τότε.

38. Ως γνωστόν η πολιορκία του Ναυπλίου - όπως και της Μονεμβασίας (βλ. Χ. Μαλτέζου, Αγνώστοι ειδήσεις (1539 - 1540), σ. 32 - 44) - δεν ήταν πάντοτε στενή, με αποτέλεσμα να αναφοδιάζεται χωρίς δυσκολία η πόλη από τη θάλασσα. Βλ., λ.χ., όσα σημειώνουν στην αίτησή τους ο Ανδρέας και ο Αλέξανδρος Κουρκουμέλης - εδώ το έγγραφο Ν.

39. Βλ. πράξεις το έγγραφο KH: al fidel nostro Zuan Ventrame, nobile da Napoli, ... Φυσικά και εδώ ισχύουν όσα σημειώνονται στη σ. 147 για τη σχέση της κερκυραϊκής με την κρητική ευγένεια.

40. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 10.639, ό. π., τεύχ. Γ, f. 34v και Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΚΔ.

41. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 10.649, ό. π., τεύχ. Β, f. 43r-v, και Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΚΕ με τα σχόλια που το συνοδεύουν.

42. Σε σχέση με την οικονομική κατάσταση των ναυπλιωτών προσφύγων μια προίκα της τάξης των 300 δουκάτων πρέπει να ήταν ιδιαίτερα υψηλή, όχι όμως και σε σχέση με το οικονομικό επίπεδο του υπόλοιπου πληθυσμού, που ήταν ουσιαστικά ασήμαντη.

43. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 769 (Agostino Pellestrina), Testamenti, αυτό έγγραφο αρ. 223, f. 1r και Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΚΣΤ καθώς και τα σχόλια που το συνοδεύουν. Προκαλεί, το λιγότερο, εντύπωση η πρόταση του Κ.Δ. Μέρτζιου: "Είς το Κρατικόν Αρχείον Βενετίας ανεύρον δύο δεσμίδας του νοταρίου Αυγουστίνου Πελλεστρίνα όπου περιέχονται 15 διαθήκαι Ελλήνων εγκατεστημένων εν Βενετία, εκ των οποίων επελέγησαν μόνον οκτώ, που παρουσιάζουν κάποιο ενδιαφέρον", τη στιγμή που λίγα χρόνια πριν, και συγκεκριμένα το 1960, είχε επισημάνει ομάδα εγγράφων για το Βεντράμο (βλ. τη σημ. 5). Βλ. Κ.Δ. Μέρτζιος, Οκτώ διαθήκαι Ελλήνων Βενετίας (1535 - 1549), Μνημοσύνη, τόμ. 1 (1967), σ. 174 - 198, ειδικά σ. 174. Ο Μέρτζιος δεν την εκδίδει!

44. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 10.649, ό. π., f. 25v - 26r και Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΚΖ.

45. Για τα πρόσωπα αυτά βλ. τα σχόλια που συνοδεύουν το έγγραφο ΚΖ.

46. Βλ. εδώ την Εισαγωγή όπου και βιβλιογραφία.
47. Είναι πιθανό να έπεσε, άγνωστο πώς, το εμπόρευμα αυτό στα χέρια του και να ήθελε απλά να το ξεφορτωθεί με τον πιο επικερδή όμως τρόπο, που στη συγκεκριμένη περίπτωση ήταν η διοχέτευσή του στην αγορά της Αλεξάνδρειας, όπου τα κόκκινα αυτά καπέλα (φέσια;) ήταν βέβαιο ότι θα εύρισκαν αγοραστές.
48. Βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΚΖ.
49. Γι' αυτούς βλ. πρόχειρα Μ. Καλυβά-Καραλέκα - Ε. Μοάτσου, Αποκατάσταση ναυπλιωτών και μονεμβασιωτών προσφύγων, σ. 380 - 381.
50. Πρόκειται για: το Σταμάτη Κατέλο του ποτέ Σίμωνα, τη Μπέλλα, χήρα του Ναταλίν Μούρμουρη, το Στάθη Μακρή και τη σύζυγό του Διαμαντή, το Μιχάλη Διογένη, τον παπα Δημήτρη Θεοπέλυτα και την κόρη του Πελαγία, την Ελένη della Scala, το Θωμά Κορνάκια, την Ορσα Λαντζέττα και την κόρη της Βερονίκη, τους Γεώργιο, Δημήτριο και Ιωάννη Μαγγονάρη και τη Μαρία Ξησαυρού. Βλ. Κ.Ν. Σάεας, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, τόμ. VIII, σ. 416 - 417. Η αίτηση του Τζάνε Βεντράμου δεν σώθηκε, όπως δε σώθηκε και καμία άλλη προς τους Cinque Savii sopra i Napolitani et Malvasiotti. Είναι άγνωστο τι απέγινε το Αρχείο της επιτροπής αυτής, το οποίο θα είχε ασφαλώς πολλά να μας αποκαλύψει για την παρουσία και την τακτοποίηση των προσφύγων αυτών στη Βενετία και στην επικράτειά της. Κάποιες πληροφορίες δίνει η μελέτη των Μ. Καλυβά-Καραλέκα - Ε. Μοάτσου, ό. π.
51. Βλ. A.S.V., Senato Mar, reg. 28 [1545 - 1546], f. 136r και Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΚΗ και τα σχόλια που το συνοδεύουν.
52. ό. π.
53. Σύμφωνα με τους πίνακες που κατάρτισε ο Brian Pullan, ο

ειδικευμένος εργάτης που χρησιμοποιήθηκε από την Αδελφότητα του San Rocco για τα έργα της πληρωνόταν το 1546 ημερομίσθιο 20 με 30 σολδία, δηλ. 1 λίρα με 1 λίρα και 10 σολδία, ανάλογα με την ειδικότητά του, ενώ ο ανειδίκευτος εργάτης 18 σολδία, κατά τι δηλ. λιγότερο από 1 λίρα. Βλ. B. Pullan, *Wage-Earners and the Venetian Economy 1550 - 1630*, σ. 173 - 174. Η μηνιαία αντιστοιχία των εισοδημάτων αυτών κυμαινόταν γύρω στα 4 δουκάτα για τον πρώτο και 2 με 3 δουκάτα για το δεύτερο, δεδομένα που μας οδηγούν σε ένα μέσο ετήσιο έσοδο των εργατών στη Βενετία γύρω στα 40 δουκάτα στα μέσα του 16ου αιώνα. Προφανώς το ποσόν αυτό ήταν αρκετά καμηλό για να καλύψει τις καθημερινές βιοτικές ανάγκες ενός τέτοιου πληθυσμιακού στρώματος.

54. Βλ. όσα σημειώνονται στη σημ. 50.

55. Βλ. A.S.V., *Notai di Venezia*, b. 8.092 (*Vettore Maffei*), *Atti*, Libro 1546, f. 209^{r-v} και Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΚΒ.

56. Για τον Ιωάννη Βαπτιστή Egnazio βλ. όσα σημειώνονται στα σκόλια που συνοδεύουν το έγγραφο ΚΒ.

57. Σύμφωνα με σημείωση που καταχώρισε ο νοτάριος στο αριστερό περιθώριο του προηγούμενου εγγράφου. Βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΚΒ.

58. Βλ. A.S.V., *Notai di Venezia*, b. 10.641 (*Agostino Pellestrina*), *Atti*, Libro 1546, f. 13^{r-v} και Παράρτημα, αρ. εγγρ. Λ.

59. Για τον εμπορικό ρόλο της Σμύρνης στα μέσα του 16ου αιώνα βλ. F. Braudel, *La Méditerranée*, τόμ. I, σ. 262 σημ. 4 και Κωνσταντίνα Φιλοπούλου-Δεσύλα, *Ταξιδιώτες της Δύσεως πηγή για την οικονομική ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στους χρόνους του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς 1520 - 1566*, Αθήνα 1984, σ. 153. Στα χρόνια αυτά, αλλά και σε αυτά που θα ακολουθήσουν, από τη

Σμύρνη εξαγονταν κυρίως σίταρι και βαμβάκι.

60. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 10.644 (Agostino Pellestrina), Atti, Libro 1548 - 1549, f. 194^r και Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΛΑ.

61. Ό. π.

62. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 10.644, ό. π., f. 31^v και Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΛΒ₁, καθώς και τα σχόλια που το συνοδεύουν.

63. Αυτόει,, f. 32^{r-v} και Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΛΒ₂.

64. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 768 (Agostino Pellestrina), Testamenti, αυτό έγγραφο αρ. 199, f. 1^{r-v} [= Κ.Δ. Μέρτζιος, Οκτώ διαθήκαι, σ. 190 - 193].

65. Βλ. τη σημ. 63.

66. Εκατοντάδα και πλέον εγγράφων με ανάλογο περιεχόμενο ανάμεσα στον Κανάκη και τον Ανδρόνικο Κουβλή και σε έλληνες ναυτικούς καταχωρίζεται στα νοταριακά βιβλία του Αυγουστίνου Pellestrina (b. 10.636 - 10.650 [1538 - 1557]). Πρόκειται, λίγο-πολύ, για έγγραφα συνταγμένα πάνω στο ίδιο πρότυπο: αναφέρεται το πρόσωπο που δανείζεται, η ιδιότητά του, το χρηματικό ποσό, ο προορισμός του ταξιδιού, οι όροι με τους οποίους συμφωνεί, κ. ά.

67. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 8.095, ό. π., f. 280^{r-v}.

68. Αυτόει, f. 308^v.

69. Πρβλ. πρόχειρα: Le malizie delle donne - il governo della famiglia. Due poemetti di autore anonimo stampati a Firenze nel 1497 da Lorenzo Morgiani [Verona] 1981 και τα βιβλιογραφικά Παραρτήματα (Appendici) I, II, στον τόμο Nel cerchio della luna. Figure di donna in alcuni testi del XVI secolo, a cura di Marina Zancan, Venezia 1983, σ. 237 - 253. Για μια συνολική παρουσία της γυναίκας στη λογοτεχνία και τη δοκιμιογραφία της

Αναγέννησις βλ. Marina Zaccan, *La donna, Letteratura Italiana*, τόμ. 5, *Le Questioni*, Torino 1986, σ. 765 - 827, ειδικά σ. 788 κ.ε. και σ. 790 σημ. 1, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

70. βλ. É. Legrand, *Bibliographie Hellénique... aux XV et XVIe siècles*, τόμ. I, σ. 282, αρ. 123 bis: βιβλιογραφική περιγραφή του μοναδικού σήμερα γνωστού αντιτύπου της Κρατικής Βιβλιοθήκης του Μονάχου (P. o. rel. 1980), με βάση το οποίο εξέδωσε το έργο ο Β. Knös, *Un miroir des femmes*, ό. π.

71. βλ. A.S.V., *Notai di Venezia*, b. 10.645 (Agostino Pellestrina), *Atti*,. Libro 1550, f. 186^v-187^r και Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΔΓ.

72. βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. Β_{1,2} και τα σχόλια που τα συνοδεύουν. Επίσης την ανάλυση της όλης υπόθεσης στις σσ. 205 κ.ε.

73. βλ. A.S.V., *Notai di Venezia*, b. 10.546, ό. π., f. 425^v και Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΔΔ.

74. βλ. Φ. Μαυροειδή, *Συμβολή*, σ. 291, αρ. πράξ. 722.

75. Αυτόει, σ. 72.

76. βλ. A.S.V., *Notai di Venezia*, b. 8.102 (Vettore Maffei), *Atti*, Libro 1553a, f. 39^{r-v} και Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΔΕ.

77. Ο. π.

78. βλ. E.I.B., *Παλαιό Αρχείο*, reg. 2 [*giornale 1549 - 1554*], f. 54^v.

79. βλ. E.I.B., *Παλαιό Αρχείο*, reg. 87, ό. π., f. 7^v.

80. βλ. E.I.B., *Παλαιό Αρχείο*, reg. 3, ό. π., f. 15^r.

81. βλ. E.I.B., *Παλαιό Αρχείο*, reg. 87, ό. π., f. 67^r.

82. Ο. π., f. 89^r. Το σχετικό κείμενο έχει ως εξής: per cassa conttadi da piu persone in diverssi ttempo comincia adi 2 Zugno fino ad 5 Settembrio, quali scosse misser Leandro Zeboton...

83. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 8.109 (Vettore Maffei),
 Atti, Libro 1556a, f. 187^v-188^v.
84. Βλ. όσα σημειώνονται στη σ. 270 κ.ε.
85. Βλ. Κ. Παναγιωτοπούλου, σ. 288 - 290 και σ. 304 - 307,
 έκδοση του εγγράφου. Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 60 - 61.
86. Βλ. Κ. Παναγιωτοπούλου, σ. 305 - 306, στ. 47 - 50.
87. Κατάλογο των προσώπων αυτών βλ. στις Φ. Μαυροειδή, Συμβολή,
 σ. 61.
88. Βλ. Ε.Ι.Β., Παλαιό Αρχείο, reg. 3, ό. π., f. 6^r-7^r.
89. Βλ. Ε.Ι.Β., Παλαιό Αρχείο, reg. ό, [Maestro A: 1554 - 1575
 ], f. 68^v-69^r και Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΔΣΤ.
90. Ό. π.
91. Το όνομά του καταχωρίζεται στον κατάλογο των καπετάνιων της
 1ης Σεπτεμβρίου 1558. Βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. 16.
92. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 8.112 (Vettore Maffei),
 Atti, Libro 1557, f. 2^r και Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΔΖ, καθώς και τα
 σχόλια που το συνοδεύουν.
93. Βλ. Κ.Ν. Σάβας, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, τόμ. VIII, σ.
 458, αρ. εγγρ. DXVII.
94. Βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΜΒ1.
95. Βλ. Μ.Ο.Ο., Donà dalle Rose, cod. 217, ό. π., f. 20^r.
 Αυτός, b. 447, τεύχ. αρ. 5 [Viaggio di ritorno di Cipro. 1558
 ], f. 1^r-12^r. Πρόκειται για ημερολόγιο πλοίου που κρατήθηκε κατά
 την επιστροφή της nave Donada από την Κύπρο (Αλικές) στη
 Βενετία. Ο Βεντράμος με την Contarina είχε φθάσει στις Αλικές
 πριν από τις 3 Μαΐου 1558, όποτε απέπλευσε η Donada επιστρέφοντας
 στη Βενετία. Κάποια γεγονότα που συνέβησαν στις Αλικές λίγες
 ημέρες πριν αποπλεύσει η Donada για τον προορισμό της, έτσι τα

καταγράφει ο μελλοντικός δόγης της Βενετίας, νεαρός τότε, Λεονάρδο Donado, συντάκτης του ημερολογίου αυτού: [f. 1^r] Adi 29 April a hore 6 de notte essendo noi sorti a Saline et per espedirsi dal cargar de sali in questa notte, la guardia di Alessandria Capitano [vacat] venne a sorzer lontan da noi un tiro della sua artiglieria. Erano 4 gallee et 2 galleote. Adi primo Mazzo la detta guarda di notti si levò per Famagosta havendo havuto dalla terra un presente de 4 vesti et refrescamenti, et da noi tre nave che eravamo a Saline, Contarina, Barbara e Dieda, e Donada, vista una per ciascuna, una barilla de vin et pezi de formazzo et ducati 4 alli ammiraglio, comiti et cetera. Queste galie erano partite d' Alessandria alli 25 April, haveano un Chiaus per Setelia et dovevano congionger si con la guarda de Rhodo. Adi 3 ditto a hore 6 di notte finalmente doppo descarricati tutti li formenti et reinsavornata la nave de sali si levassemo da Saline per VENETIA, et...

96. Βλ. Μ.Δ.Υ., Donà dalle Rose, cod. 217, ό. π., f. 20^r.

97. Σχετικό έγγραφο δεν εντοπίστηκε, ούτε και για τα χρόνια που ακολούθησαν.

98. Βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΛΣΤ.

99. Βλ. εδώ τη σημ. 96. Ότι το πλοίο παρουσιάζεται με δύο ονόματα δεν πρέπει να μας ξενίζει. Συχνά, όταν ναυλωνόταν από έναν αποκλειστικά έμπορο ή όταν αγοράζόταν ένα μέρος του (το κάθε πλοίο χωριζόταν σε 24 ιδεατά μέρη, τα carati), τότε δίπλα από την αρχική ονομασία του προσετίθετο και το επώνυμο του φορτωτή ή του δεύτερου σε σειρά ποσοστού κυριότητας πλοιοκτήτη (parcinevolo).

100. Βλ. επίσης J.-C. Hocquet, Il libro "Creditorum Conducentium

sale Cypro", σ. 68 - 69, αρ. 184. Το πλοίο στην εγγραφή αυτή ονομάζεται μόνο Sanuda.

101. Αυτόει, σ. 68 - 69, αρ. 195.

102. Ο. π.

103. Βλ. εδώ τη σημ. 82.

104. Βλ. Ε.Ι.Β., Παλαιό Αρχείο, reg. 87, ό. π., f. 92^r.

105. Βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΑΣΤ.

106. Βλ. την επόμενη σημείωση.

107. Βλ. Α.Σ.Υ., Notai di Venezia, b. 6.489 (Paolo de Grandis), Atti, Libro 1561, f. 336^v και Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΑΗ.

108. Βλ. Α.Σ.Υ., Notai di Venezia, b. 3.269 (Marco Antonio Cavanis), Atti, Libro 1562, f. 248^{r-v} και Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΑΘ.

109. Για τα πρόσωπα αυτά βλ. τα σχόλια που συνοδεύουν το έγγραφο αυτό.

110. Βλ. Ε.Ι.Β., Παλαιό Αρχείο, reg. 3, ό. π., f. 46^r.

111. Βλ. J.-C. Hocquet, Il libro "Creditorum Conducentium sale Cypro", σ. 70, αρ. 231 - 238.

112. Βλ. εδώ σ. και Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 31 και σημ. 2.

113. Βλ. Α.Σ.Υ., Giudici del Forestier, Sentenze, reg. 6, f. 11^r και Παράρτημα, αρ. εγγρ. Μ.

114. Βλ. Α.Σ.Υ., Notai di Venezia, b. 5.791 (Marco Antonio Figolin), Atti, Libro 1565, f. 136^{r-v} και Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΜΑ.

115. Marchio Michiel quondam Toma, quondam Zuan Mattio (da Rio Marin). O Barbaro [Α.Σ.Υ., Arbori de patrizi veneti, τόμ. 5, σ. 125] σημειώνει: Marchio, Kavalier, Procuratore. 1509. Fù Comes e Kavalier Palatino del Sacro Palazzo Lateranense... Fù Savio del

Consiglio, Capitano General da Mar et Ambasciatore a Papa Pio IV che li donò una croce. 1558, 12 Maggio Procurator de supra. Από το γάμο του (1511) με την Έλενα Beluto του Ιερωνύμου απέκτησε 4 αγόρια, τον Ανδρέα, τον Ιερώνυμο, το Μπενέττο και το Θωμά. Ο τελευταίος είχε εκλεγεί μαζί με τον πατέρα του κυβερνήτης γαλέρας (governator di galea), αποκλείστηκε όμως από την υπηρεσία αυτή επειδή υπήρχε ασυμβίβαστο λόγω της συγγένειας που συνέδεε τους δύο άνδρες. Βλ. A.S.V., Senato Mar, reg. 37 [1565 - 1567], f. 34r (10 Μαρτίου 1565): ...havendo ad andare per capo dell' armata non gli pare conveniente di haver un suo figliuolo sotto di se per governator di galea, perché desiderando de dimostrarse equalmente amorevole verso ciascuno non vorria parer nelle attioni sue piu affettionato a lui che agli altri,...

116. Η απόφαση της Γερουσίας με την οποία ρυθμιζόταν η διαδικασία ναυτολόγησης των αναγκών πληρωμάτων για την επάνδρωση των γαλερών που θα συνόδευαν το Marchio Michiel στις θαλάσσιες επιχειρήσεις του εκδόθηκε στις 8 Μαρτίου 1565. Αυτόει, f. 33r. Στις 15 Μαρτίου αποφασίστηκε να δοθούν 4.435 δουκάτα στους Provveditori all' Armamento για να πληρώσουν το πλήρωμα της γαλέρας του Michiel για τους 4 πρώτους μήνες. Αυτόει, f. 35v. Το ποσό όμως αυτό εκτιμήθηκε ότι δεν ήταν αρκετό για το σκοπό αυτό. Αυτόει, f. 42r (17 Απριλίου 1565). Ανάμεσα στο πλήρωμα της γαλέρας αυτής, σύντροφοι του Βεντράμου, ήταν και οι: Bartholo Vitturi marangon, Mario de Fantin calafao, Zorzi Vistoso remer (αυτόει, f. 40r-v), Zuanne Frumento segretario, Julio Gerardo coadiutor (αυτόει, f. 40v). Στις 14 Απριλίου 1565 καθορίστηκε η ακριβής ημερομηνία απόπλου του στόλου (αυτόει, f. 41v):

Adi XIIIII Aprile 1565.

Essendo a proposito non differir piu la partita del Capitano General da Mar, L' andera parte che con il nome del Spirito Santo il Luni della Pasqua prossima XXIII del presente sia dato il stendardo al preditto Capitano General con la solemnità consueta, il qual havuto detto stendardo debba immediate partir, et insieme debbano anco partir le galie che all' hora si ritrovarano in questa citta.

de si - 171   de non - 8   non sinceri - 0

117. Βλ. A.S.V., Senato Mar, filza 34, ομάδα εγγράφων καταχωρισμένων με ημερομηνία 2 Μαρτίου 1566 και Παράρτημα, αρ. εγγρ. MB₁.

118. Ρητή μνεία των καταστροφών αυτών δεν επισημάνθηκε, γιατί δεν σώθηκε η αλληλογραφία του Γενικού Προβλεπτή Marchio Michiel με το Συμβούλιο των Δέκα. Εμμεση μόνο μαρτυρία βλ. στο A.S.V., Provveditori da Terra e da Mar, b. 1.063, αρ. 1 [Rubricario Armata 1558 - 1573], στην ημερομηνία:

2^a di 12 [Mazo 1565] da Zara.

Fino doi giorni partira con l' Armata per Sibinico per riveder quella fortezza lassando a Zara il Provveditor Canal per aspettar homini da remo da Pago et le galee che non sono ancora spalmate. Ho mandato il Capitano del Colfo verso Ragusi, una fregata a Dolcino et una a Brandizzo per haver avisi delle armate.

119. Dizionario di marina medievale e moderno, σ. 143 - 144 και την εικόνα που δημοσιεύει ο J.-C. Hocquet, Voiliers et commerce en Méditerranée, σ. 585.

120. Το γεγονός διασταυρώνεται στο αρχειακό υλικό. Βλ. A.S.V., Senato Mar, reg. 37, ό. π., f. 57^r.

M.D.LXV die XXI Julii.

Dalle lettere del Capitano nostro General da Mar et
depositioni per lui mandate si ha inteso il mal termine in che si
attrovano le due galee armate questo anno alla Canea, onde
essendo a proposito cambiarle, L' andera parte che per l'
autorita di questo Consilio sia imposto alli Provveditori et
Patroni allo Arsenal che debbino preperar dui arsili novi in
ordine di tutte le cose necessarie da mandar in Instria per
cambiar con le galee predette et sia scritto al preditto Capitano
General da Mar che mandi li sopracomiti delle dette galee con le
galere loro in Istria con ordine che subito gionte debbano
avisarne la Signoria nostra et ivi aspettar che li siano mandate
le preditte galee nove che haverano da ricever in luogo delle
vechie che haverano a consignar.

de si - 14   de non - 0   non sinceri - 1.

5/6 in Collegio.

de si - 20   de non - 1   non sinceri - 0.

Το έγγραφο αυτό έχει καταχωριστεί και στη σειρά A.S.V., Patroni e
Provveditori all' Arsenal, Capitolare delle parti, αρ. VII (1557
- 1575), f. 23v.

121. Βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΜΒ₁.

122. Γι' αυτούς βλ. F.C. Lane, Navires et constructeurs a Venise,
σ. 64, 151, 193, 266 και A. Tenenti, Cristoforo Da Canal, σ. 51
σημ. 17.

123. Γι' αυτόν βλ. Andrea da Mosto. I Dogi di Venezia nella vita
pubblica e privata, Milano 1966, σ. 366 - 375.

124. Βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΜΒ₂.

125. Βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΜΓ.

126. Βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΜΒ₃.
127. Βλ. A.S.V., Senato Mar, reg. 37, ό. π., f. 162^v και Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΜΔ.
128. Βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΜΕ₁.
129. "...et questo ho fatto accio che altri signori per adviso de tanti che l' hanno visto fin hora non fusseno loro prima a far tal inzegno,...". Ό. π.
130. Βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΜΕ₃.
131. Βλ. A.S.V., Senato Mar, reg. 37, ό. π., f. 168^v και Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΜΣΤ.
132. Δεν είναι γνωστά τα ονόματα των παιδιών του. Στην ίδια περίοδο συναντούμε με το σπάνιο αυτό επώνυμο το Σταυράκη και τον Ανδρέα Βεντράμο, άγνωστου πατρωνύμου, που θα μπορούσαν να ήταν παιδιά του, αφού η δράση τους τοποθετείται με ασφάλεια στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα. Βλ. Ε. Λιάτα, Μνείες θανάτων Ελλήνων της Βενετίας, σ. 220: ο Σταυράκης πληρώνει στο ταμείο της Ελληνικής Αδελφότητας στις 28 Φεβρουαρίου 1571 για την ταφή μιας γυναίκας 1 δουκάτο και 16 σολδιά. Για τις ναυτικές δραστηριότητες του καπετάνιου Ανδρέα Βεντράμου βλ. Ερση Μπρούσκαρη, Εγγραφο αιρετοκρισίας σχετικό με εμπορική διένεξη (Ναύπλιο 1606), Θησαυρίσματα, τόμ. 19 (1982 Ο, σ. 167 - 203, ειδικά σ. 197 - 198. Γι' αυτόν βλ. εδώ και τη σημ. Β. Σε νοταριακό έγγραφο της 9 Ιουλίου 1561 υπογράφει ως μάρτυρας κάποιος Πέτρος Βεντράμος (Ventrame), γιός του Ιακώβου από το Ναύπλιο. Αν είναι ανεψιός του, όπως πιστεύουμε, τότε ο Τζάνες Βεντράμος είχε έναν ακόμη, τουλάχιστον, αδελφό, τον Ιάκωβο. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 6.489 (Paolo de Grandis), Atti, Libro 1561, f. 260^v.
133. Βλ. πρόχειρα, Β. Παπαδόπουλος, Ελληνική Βιβλιογραφία, τόμ.

Α, σ. 78, αρ. 1029, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

134. Φωτοτυπία του σπανιστάτου αυτού εντύπου δημοσιεύεται στο τέλος της εργασίας αυτής.

135. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, Ιστορία, τόμ. Γ, σ. 221 - 226. Ο Βεντράμος, όταν γράφει για τα γεγονότα αυτά, δεν γνωρίζει ότι οι εξορισμένοι πρόκριτοι της Μαόνας στον Καφά ύστερα από ένα περίπου χρόνο κατάφεραν να επιστρέψουν στη Χίο με τη μεσολάβηση του γάλλου πρεσβευτή στην Πύλη (ό. π., σ. 225). Γεώργιος Ι Ζολώτας, Ιστορία της Χίου, τόμ. Β, εν Αθήναις 1924, σ. 614 - 619. Kenneth M. Setton, The Papacy and the Levant (1204 - 1571), τόμ. 4, Philadelphia 1984, σ. 893 - 899, ειδικά σ. 898, σημ. 54, που χρονολογεί την απελευθέρωση των προκρίτων αυτών την άνοιξη ή το αργότερο το καλοκαίρι του 1567.

β). ΤΑ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΤΟΥ ΤΖΑΝΕ ΒΕΝΤΡΑΜΟΥ ΠΡΟΣΩΠΑ

ΣΤΗΝ

"ΙΣΤΟΡΙΑ ΦΙΛΑΡΓΥΡΙΑΣ ΜΕΤΑ ΤΗΣ ΠΕΡΗΦΑΝΙΑΣ"

Από τα δύο έργα του Τζάνε Βεντράμου εκείνο που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από πολλές απόψεις είναι η "Ιστορία φιλαργυρίας μετά της περηφανίας". Γιατί είναι πρωτότυπο, τουλάχιστον κατά το μεγαλύτερο μέρος του, και γιατί συμπυκνώνει στους στίχους του τις ιδέες και τη φιλοσοφία του στιχουργού. Ουσιαστικά πρόκειται για κείμενο που κινείται στο χώρο της έμμετρης ιστορίας (*istoria rimata*), χωρίς βέβαια να κάνει ποτέ τον πενικοδιδακτικό προσανατολισμό του, που είναι και ο απώτερος στόχος του. Ο Βεντράμος επιχειρεί να αφηγηθεί με συντομία την οικονομική άνοδο και πτώση μερικών από τους πιο γνωστούς Έλληνες και Βενετούς εμπόρους της εποχής του και να ερμηνεύσει την καταστροφή τους, αποδίδοντάς την στην έπαρση και στη φιλαργυρία τους. Ο λόγος του Βεντράμου στηρίζεται στην πίστη ότι ο άνθρωπος πρέπει να μη φθάνει ποτέ στην ύβρη, που προκαλεί την άμεση επέμβαση του Θεού και την παραδειγματική τιμωρία του παραβάτη. Η απληστία για απόκτηση όσο το δυνατόν περισσότερου πλούτου και η δίψα για την ασύστολη προβολή του είναι οι μοιραίες εκείνες ενέργειες που θεωρούνται από το Βεντράμο ως γενεσιουργές αιτίες της αλλαγής της τύχης και της θεϊκής τιμωρίας. Λόγω της

φιλαργυρίας και της υπερηφανίας ο άνθρωπος ξεφεύγει από τους κανόνες της ενάρετης ζωής και δεν υπηρετεί τους συνανθρώπους του με ανιδιοτέλεια (στ. 210, 237 - 238, 363 - 364), αλλά αναλίσκει τις δυνάμεις του στην εγωιστική προβολή των υλικών αγαθών του (στ. 241 - 242). Η τύχη, η πορεία της οποίας καθορίζεται από το θεό και μόνον από αυτόν (στ. 3 - 4), είναι ευμετάβλητη και ασταθής και εξαρτάται αποκλειστικά από την όλη συμπεριφορά του κάθε ανθρώπου. Ο Βεντράμος πιστεύει ότι ο πλούτος και η άνετη ζωή που αυτός συνεπάγεται, πρέπει να αντιμετωπίζονται με συγκρατημένη αισιοδοξία και περισσή ταπεινότητα και όχι με αλαζονική έπαρση και επιδεικτική διάθεση που μόνον περιπέτειες, "λύπες" και τιμωρίες επιφυλάσσουν.

Χωρίς να είναι δυνατό να γίνει μέσα στα πλαίσια της μελέτης αυτής συνολική αποτίμηση του ιδεολογικού κόσμου του στιχουργού, μπορούμε να πούμε ότι ο Τζάνες Βεντράμος αναπτύσσει στο έργο του μια ιδεολογία συντηρητική και περιορισμένη μέσα στα στενά όρια μιας έντονης ηθικοδιδασκτικής χριστιανικής αντίληψης, που ταιριάζει όχι βέβαια στους ανοιχτούς ορίζοντες της Αναγέννησης με τις άφθονες αλλά παράτολμες ευκαιρίες για γρήγορο πλουτισμό, αλλά τους κλειστούς, γεμάτους αβεβαιότητα και κενούς από δημιουργικό ενθουσιασμό ορίζοντες του Μεσαίωνα. Ανάλογη είναι η αντίληψη του για τις οικονομικές δραστηριότητες των ανθρώπων. Η αναζήτηση του υπέρμετρου κέρδους με τη διεύρυνση των ναυτιλιακών και των τραπεζικών επιχειρήσεων ενδέχεται κατά το Βεντράμο να προκαλέσει την οργή του πανάγαθου και παντοδύναμου θεού, που φροντίζει να μοιράζει μετρημένα τα υλικά αγαθά στους ανθρώπους. Η υπερβολική συγκέντρωση πλούτου, που δημιουργεί ένα αίσθημα αυτοπεποίθησης στους κατόχους του, αποτέλεσμα της συμμετοχής τους στο σκληρό

αλλά αποδοτικό παιχνίδι του εμπορικού καπιταλισμού, αποτελεί στο στενό μυαλό του Βεντράμου στοιχείο που οδηγεί στην υπέρβαση, στην αμαρτία, και επισύρει τη δίκαιη τιμωρία του Θεού. Ο Βεντράμος λοιπόν αντιμετωπίζει τη ζωή με σκεπτικισμό, φανερά επηρεασμένος από το έντονο θρησκευτικό συναίσθημα που η εποχή διατηρούσε ακόμη ζωντανό στις καρδιές των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων.

Τα παραδείγματα που χρησιμοποιεί ο Βεντράμος για να αποδείξει την αλήθεια των λόγων του και να πείσει, έτσι, τον αναγνώστη του συνθέτουν ένα μωσαϊκό που περιλαμβάνει σύντομες ιστορίες γνωστών προσώπων που έζησαν μέσα στο χρόνο. Τα exemplia που λαμβάνονται από την αρχαία ιστορία είναι πέντε [= του Κροίσου (στ. 11 - 82), του Κύρου (στ. 83 - 112), του Πτολεμαίου (στ. 113 - 126), του Φαμμητίου (στ. 127 - 210), του Ταρκυνίου (στ. 211 - 244)] και δεν παρουσιάζουν κανένα ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον, εκτός από τη σχέση που θα μπορούσαν να έχουν στο εν γένει μορφωτικό επίπεδο του στιχουργού. Μεγαλύτερο, χωρίς αμφιβολία, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα exemplia που αναφέρονται σε σύγχρονά του πρόσωπα και γεγονότα. Τα υπαρκτά αυτά, όπως θα δούμε, πρόσωπα είχαν την πρόσθετη ιδιότητα ότι ο στιχουργός τα γνώριζε, ενδεχομένως μάλιστα να συνεργάστηκε μαζί τους επαγγελματικά. Οι γεωγραφικοί τόποι που αναφέρει στο έργο του (λ.χ., Ανάπλι, Βενετία, Δαμαλός, Ζάκυνθος, Καφός, Κέρκυρα, Κεφαλλονιά, Κορώνη, Κρήτη, Κύπρος, Κωνσταντινούπολη, Λευκωσία, Μεθώνη, Μονεμβασία, Μυτιλήνη, Πάρος, Σμύρνη, Σπέτσες, Ύδρα, Χάνδακας, Χίος, κ. ά.) ήταν τόποι γνώριμοι στον ίδιον λόγω επαγγέλματος, που τον έφερνε πότε στον έναν και πότε στον άλλον, όπως αποδεικνύεται, άλλωστε, και από το σχετικό αρχειακό υλικό που δημοσιεύουμε στο Παράρτημα. Αλλά και η γλώσσα που χρησιμοποιεί με το πλούσιο λεξιλόγιο που

αντλεί από τη θάλασσα και τον κόσμο της (λ.χ., αρμάδα, αρμενίζω, γαλούνι, γαρμπής, γιαλός, κάβος, καράβι, καράτο, κάτεργο, κουπί, μαϊνάρω, μόλος, παραγάδι, περιγιαλιά, ποντίζω, ποσκάδα, πουνιαλιά, πραματεία, ροφός, σκαρογάιτα, σκυράτζο, σοβρακόμης, στεριά, στόλος, συναγρίδιν, τραμπούτο, τριτσαρόλιν, φόρος, φούντο, ψαριάρης, κ.ά.) μας φέρνει και αυτό κοντά στον κόσμο του στιχουργού. Ουσιαστικά, λοιπόν, το δεύτερο μέρος της "Ιστορίας φιλαργυρίας μετά της περφηφάνιας" (στ. 245 κ.ε.) περιγράφει με τρόπο αδρό το περιβάλλον μέσα στο οποίο έζησε ο στιχουργός της, το είδος των ανερώπων που συναναστράφηκε και μαζί ορισμένα γεγονότα που χαρακτήθηκαν στη μνήμη του και επηρέασαν τον ψυχισμό του. Τα σύγχρονα με αυτόν πρόσωπα και γεγονότα είναι τα εξής:

1. του Κορέση
2. του Μανουήλ Μούρμουρη
3. των κατοίκων Κερκύρας, Κεφαλληνίας, Μονεμβασίας και Χίου
4. του Μαισιού Μπερναρδή και
5. του Ανδρέα Κουρκουμέλη.

1. ΤΟΥ ΚΟΡΕΣΗ.

Αρχή ᾗς την Κρήτην έσωσα Κορέση τον μεγάλο,
σε βιός και καράβια ᾗς το Κάστρο δεν είχε άλλο.
Μιάν ημέρα πυρέθηκε ᾗς το μόλο και υψώθη:
"φύσ' άνεμε, όπου και α θες, καράβι θε να μόρη".
Είδε ο θεός την έπαρσιν που ατός του εκαυχήθη,
εγύρισε την μοίρα του κ' η τύχης ᾗς αὐτον γδύθη.
Λίγος καιρός απέρασε, άρχισε να γυρίζει
Ξανέστροφα το ριζικόν κ' η τύχη ν' αφανίζει.
Εις μιό καράβια πνίγησαν κ' ηπραματειά εκάθη,
ᾗς φνίδια το βιός επόντισε κ' επήγε εις τα βάθη.
Ιδέτε τέτοιος πλούσιος, φρόνιμος, τιμημένος,
Δια την πολλήν του έπαρσιν, έμεινε λυπημένος.
(στ. 147 - 258).

Το πρώτο παράδειγμα που διαλέγει να παρουσιάσει ο Τζάνης Βεντράμος ανάμεσα στις πολυάριθμες και πασίγνωστες ασφαλώς οικονομικές περιπέτειες πλούσιων ανδρών της εποχής του είναι κάποιου Κορέση, που ως τώρα έχει παραμείνει αταύτιστος. Ο στιχουργός δεν κρίνει αναγκαίο να σημειώσει και το βαπτιστικό του

ήρωά του. Αρκείται να τον αποκαλέσει Κορέση τον μεγάλο (στ. 247) και να προσθέσει την ενδιαφέρουσα, όπως θα δούμε, πληροφορία ότι τον έσωσε, τον πρόλαβε δηλ. στη ζωή και τον συνάντησε στην Κρήτη ως έναν από τους πλουσιότερους κατοίκους του Κάστρου [= Χάνδακα] σε βιός και καράβια (στ. 248). Ο Κορέσης αυτός λόγω της αλαζονείας και της έπαρσης που έδειξε, καυχώμενος για τα πλούτη του και για το μεγάλο αριθμό των εμπορικών πλοίων των (στ. 250), τιμωρήθηκε σκληρά από το θεό με αποτέλεσμα να ζημιωθεί οικονομικά (στ. 255) και να μείνει λυπημένος (στ. 257).

Ποιος όμως Κορέσης ήταν αυτός για τον οποίον αρκούσε ο χαρακτηρισμός μεγάλος για να αναγνωριστεί χωρίς δυσκολία από τους αναγνώστες και τους ακροατές του στιχουργήματος και τον οποίον είχε προλάβει να γνωρίσει ο Βεντράμος στο Χάνδακα στα πρώτα χρόνια της ναυτικής του σταδιοδρομίας; Η μαρτυρία αυτή του ναυτικού στιχουργού αποτελεί ένα αποφασιστικής σημασίας *terminus ante quem* στις αναζητήσεις μας για την ταύτιση του εν λόγω Κορέση: ο γνωστός αυτός πλούσιος έμπορος και σημαντικός πλοιοκτήτης της εποχής δεν θα πρέπει να έζησε μετά το 1525 περίπου, αφού, όπως αναφέραμε, ο Βεντράμος εργαζόταν ως ναυτικός πολύ πριν από το 1522, οπότε για πρώτη φορά προσελήφθη ως πλοηγός στις βενετικές εμπορικές γαλέρες¹.

Η οικογένεια Κορέση, από τις ισχυρότερες οικονομικά και κοινωνικά οικογένειες της Χίου, είχε διακριθεί στο εμπόριο και στα γράμματα και πολυάριθμα μέλη της ήταν εγκαταστημένα στη Χίο, στην Κωνσταντινούπολη, στην Κρήτη, στη Ρόδο, στην Κέρκυρα και στη Βενετία². Παντού αποτελούσαν ιδιαίτερους κλάδους, έτσι ώστε η ταύτιση του προσώπου από μια πρώτη άποψη να είναι προβληματική

και καθόλου εύκολη. Ωστόσο, τα βιογραφικά στοιχεία που παρεμβάλλει στην αφήγησή του ο Τζάνες Βεντράμος, δηλ. η μεγάλη φήμη του Κορέσι, τα τεράστια πλούτη του, η καταστροφή με την απώλεια του εμπορικού του στόλου και, κατεξοχήν, η δράση του στο πρώτο τέταρτο του 16ου αιώνα, αποδεικνύονται, τελικά, επαρκή για την ταύτιση του προσώπου αυτού με έναν από τους σπουδαιότερους Βενετούς εμπόρους της περιόδου αυτής, τον Πέτρο Κορέσι. Ήταν ένα από τα πέντε παιδιά του Δημητρίου Κορέσι του πατέ Σεργίου, μετά τον Πανταλέοντα, που ήταν εγκαταστημένος στη γενουσιακή συνοικία (Πέραν) της Κωνσταντινούπολης και ασκούσε με επιτυχία το εμπόριο και τις τραπεζικές συναλλαγές³, το Νικόλαο, έμπορο⁴, το Βαρθολομαίο, γνωστό έμπορο και οικονομικό παράγοντα του Χάνδακα⁵, και το Γεώργιο, με τον οποίον ο Πέτρος ζούσε μαζί, τουλάχιστον από τις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 16ου αιώνα, στη Βενετία ασκώντας από κοινού το εμπόριο. Προφανώς και οι πέντε αδελφοί εργάζονταν με συγκεκριμένα εμπορικά σχέδια σε κοινή συνεννόηση και οικονομική αλληλοκάλυψη, διακινώντας εμπορεύματα στα τρία νευραλγικότερα διαμετακομιστικά κέντρα της ανατολικής Μεσογείου, τη Βενετία, το Χάνδακα (με ανταπόκριση στα λιμάνια της Κύπρου και της Αλεξάνδρειας) και την Κωνσταντινούπολη. Από τις δραστηριότητες αυτές απέκτησαν μεγάλο πλούτο σε εμπορεύματα, πλοία, ακίνητα και πολύτιμα είδη και εξασφάλισαν την εύνοια όχι μόνον των κατά τόπους Αρχών αλλά και της Γαληνοτάτης και του Σουλτάνου. Ήδη από τις 17 Ιουνίου 1485 η Βενετία τους τίμησε παραχωρώντας τους τη βενετική υπηκοότητα για τις υπηρεσίες που είχαν προσφέρει αυτοί και οι πρόγονοί τους ως τότε στην Γαληνοτάτη⁶.

Τις εμπορικές του επιχειρήσεις ξεκίνησε ο Πέτρος από τη Χίο⁶

και σε συνεργασία με τον άλλο του αδελφό Γεώργιο επεξέτεινε
κατ' αρχήν τον κύκλο εργασιών του στην Κρήτη, όπου δεν θα πρέπει
να άργησε να δημιουργήσει περιουσία ξέχωρη από εκείνη που είχαν
στα μεταξύ δημιουργήσει εκεί ο Νικόλαος και ο μόνιμα
εγκαταστημένος στο Χάνδακα, τουλάχιστον από το 1506 και εξής,
αδελφός του Βαρσαλομαίος, προτού περάσει και εγκατασταθεί
οριστικά πλέον στη Βενετία. Η μόνιμη παραμονή του Πέτρου Κορέσι
στην Κρήτη είναι αλήθεια ότι δεν μαρτυρείται από πουθενά, την
πιστοποιεί όμως η ύπαρξη λίγο μεταγενέστερων, αποφασιστικής,
ωστόσο, σημασίας, στοιχείων: στις 30 Οκτωβρίου 1516 ο Πέτρος και
ο Γεώργιος Κορέσις αγόρασαν από τη Βενετική Δημοκρατία στην τιμή
των 6.000 δουκάτων την καστελλανία Τεμένους, που κάλυπτε τη
σημερινή περίπου ομώνυμη επαρχία⁷. Ασφαλώς η επιλογή αυτή
αποδεικνύει το μεγάλο οικονομικό ενδιαφέρον τους για την Κρήτη
και το οποίο παρέμενε σταθερό λόγω της εκεί εγκατάστασης δύο
άλλων αδελφών τους⁸. Το γεγονός αυτό, της αγοράς, δηλαδή, μιας
ολόκληρης διοικητικής περιφέρειας από έναν ιδιώτη, ασυνήθιστο
βέβαια καθώς ήταν, θα έκανε εντύπωση στα μάτια των υπηκόων της
Γαλινοτάτης και θα έμεινε ζωντανό για πολλά χρόνια αργότερα στη
συλλογική μνήμη. Η αγορά αυτή δείχνει επίσης ως ένα σημείο τις ως
τότε οικονομικές δυνατότητες του Πέτρου και του Γεωργίου Κορέσι,
οι οποίοι, σύμφωνα με τη σχετική απόφαση του Συμβουλίου των Δέκα
με την Προσθήκη, υποχρεώνονταν να καταβάλουν αμέσως το παραπάνω
ποσό στο Δημόσιο Ταμείο, όπως και έγινε. Ο εμπορικός στόλος
τους, που ξεπερνούσε σε όλο αυτό το χρονικό διάστημα τα 22
τουλάχιστον πλοία διάφορης χωρητικότητας⁹, δεν έπλεε μόνο στα
νερά της ανατολικής Μεσογείου αλλά έφθανε μέχρι τη Φλάνδρα και
την Αγγλία. Τα λόγια του Πέτρου Κορέσι που μας "διασώζει" ο

Βεντράμος (στ. 250) δεν είναι λοιπόν υπερβολικά, αλλά ανταποκρίνονται στην ιστορική αλήθεια. Πολυάριθμες μαρτυρίες των ποικίλων εμπορικών επιχειρήσεων του με τη στενή συνεργασία κυρίως του αδελφού του Γεωργίου διασώζει ο Sanudo στα Ημερολόγιά του, απ' όπου επιβεβαιώνεται πόσο σημαντική θέση κατείχε στον οικονομικό κόσμο του Βενετικού Κράτους¹⁰. Από τα πλοία του, όλα γνωστά με το όνομα Coressa, ένα έκανε σε ετήσια σχεδόν βάση το ταξίδι Βενετία - Γιάφα μεταφέροντας αποκλειστικά προσκυνητές στους Αγίους Τόπους¹¹, ενώ άλλα, όταν δεν διακινούσαν εμπορεύματα των δύο αδελφών Κορέσι και των περιστασιακών συνεταίρων τους στα πολυσύχναστα εμπορικά κέντρα της Μεσογείου¹², ναυλώνονταν από τη Γαληνοτάτη για την κάλυψη των δικών της τακτικών και έκτακτων αναγκών (μεταφορά σιτηρών, στρατιωτών, πολεμικού και άλλου υλικού, κλπ.)¹³. Μέσα στον οικονομικό αυτό οργανισμό δεν έλειπαν και οι ατυχίες. Γνωρίζουμε ότι τα πλοία τους αποτέλεσαν κατά καιρούς στόχο των χριστιανών και των μουσουλμάνων πειρατών¹⁴ λόγω του πλούσιου εμπορεύματος που μετέφεραν, ή έπεσαν τραγικά θύματα της οργισμένης θάλασσας παρασύροντας στο βυθό ανθρώπους και πραγμάτειες¹⁵.

Ποια ακριβώς ήταν η τύχη μιας τόσο μεγάλης περιουσίας εφόμιλλης με εκείνη των σημαντικότερων αριστοκρατικών οικογενειών της Βενετίας το μαθαίνουμε από τον ίδιο τον Πέτρο Κορέσι με τη μεσολάβηση και τη φορά αυτή του ανεξάντλητου σε έγκυρες πληροφορίες Sanudo. Με ημερομηνία 26 Ιανουαρίου 1524 σημειώνει:

morite eri [= 25 Ιανουαρίου] in questa terra in la
contra di Santa Maria Formosa domino Petro Corexi zenoese,
stato longamente qui, andava vestito a la venetiana. Gran
mercadante e gran ricco de ducati 100 milia e piu. 'E za do

anni morite suo fratello mazor chiamato Zorzi. Questo non ha moier, ha nepoti, et come za alcuni zorni el disse lui proprio che in suo tempo 22 navi dicheba avia perso in mar tra rote e prese, e tamen e resta richissimo. Ordinò che 'l suo corpo fusse posto in deposito li a Santa Maria Formosa et poi con la cassa del fratello tutti do corpi siano mandati a Syo a sepelir¹⁶.

Από την τόσο αποκαλυπτική, γραμμένη αυθόρμητα, αυτή σημείωση του Sanudo γίνεται γνωστή η οικογενειακή κατάσταση του Πέτρου Κορέση (άτεκνος και πιθανότατα ανύμφευτος ή χήρος), τα πρόσωπα που κληρονόμησαν την τεράστια περιουσία του (οι ανεψιοί του, γιοί του αδελφού του Βαρθολομαίου) και τα αίτια του οικονομικού του κλονισμού (απώλειες πλοίων και εμπορευμάτων σε ταξίδια και από επιθέσεις πειρατών). Πληροφορούμαστε ακόμη ότι ο Πέτρος Κορέσης, παρά τις σοβαρές οικονομικές απώλειες που είχε, παρέμεινε πλούσιος, γεγονός που φαίνεται να δια φωτίζει την προβληματική ερμηνευτικά διατύπωση του Τζάνε Βεντράμου, ότι από την καταστροφή ο Κορέσης απλώς έμεινε λυπημένος (στ. 258). Ωστόσο, από την παραπάνω μαρτυρία του Sanudo, που κατά το μεγαλύτερο μέρος της διασταυρώνεται και τεκμηριώνεται από το περιεχόμενο της διαθήκης που ο ασθενής Πέτρος Κορέσης υπαγόρευσε στο νοτάριο Ιάκωβο Chiado μία ημέρα πριν πεθάνει¹⁷, δύο σημεία φαίνονται να δημιουργούν κάποια προβλήματα.

Το πρώτο αφορά την καταγωγή του: ο Sanudo τον αποκαλεί zepovese, ενώ παραπάνω έχει λεχτεί ότι ο Κορέσης αυτός, οι αδελφοί του και οι απόγονοι του θείου του Παύλου είχαν αποκτήσει τη βενετική υπηκοότητα. Τα δεδομένα δεν είναι ασυμβίβαστα. Ο Sanudo αφορμάται ασφαλώς από τη χιακή καταγωγή του συμπολίτη του,

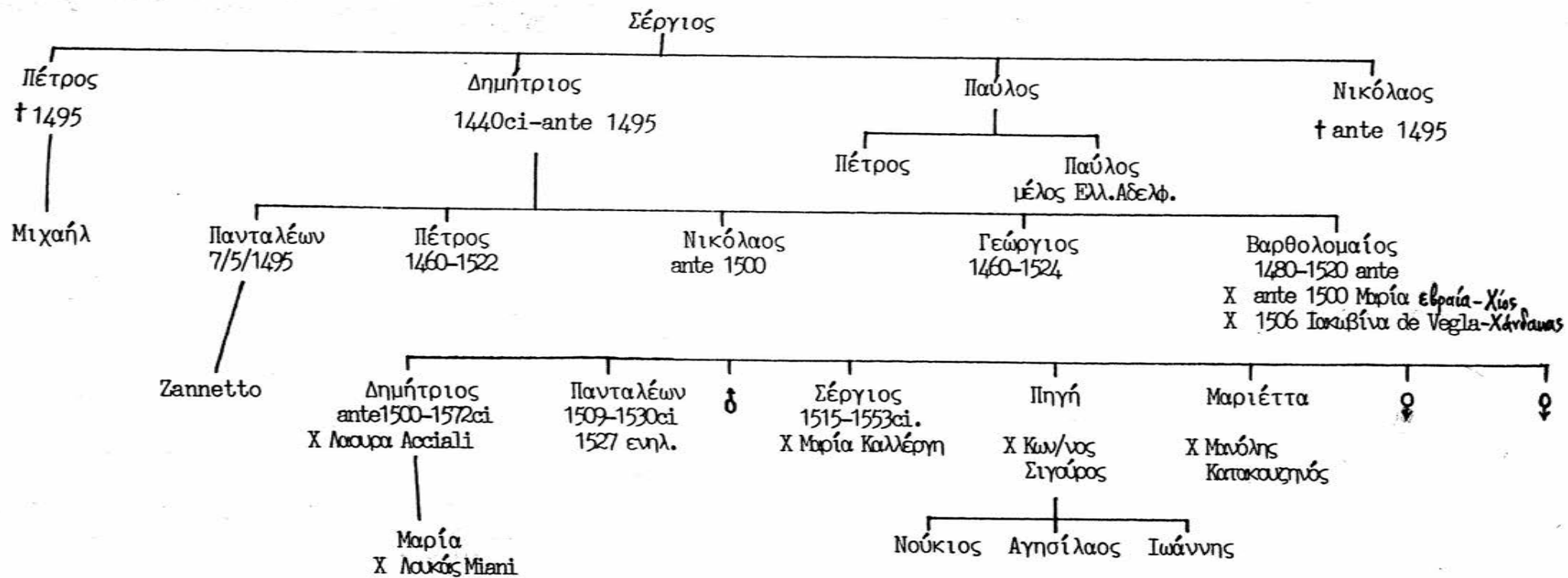
δεδομένου ότι η Χίος βρισκόταν τότε κάτω από τον έλεγχο της Γένουας¹⁸. Ο ίδιος, άλλωστε, έρχεται αμέσως να δηλώσει ότι αν και "γενοβέζος" ο Κορέσης ντυνόταν (και συμπεριφερόταν) a la veneziana ζώντας σε μια πόλη που τον είχε τιμήσει και προτιμήσει στις οικονομικές συναλλαγές της μαζί του κατ' επανάληψη (πρβλ. τιμημένος, στ. 257, του Βεντράμου)¹⁹. Ο Πέτρος Κορέσης, παρά το γεγονός ότι είχε αποκτήσει τη βενετική υπηκοότητα, στα μάτια των σύγχρονών του βενετών ευγενών και πατρικίων παρέμενε ο "γενοβέζος" που είχε πλουτίσει εκμεταλλευόμενος τις δυνατότητες που του προσέφερε η Γαληνότατη Δημοκρατία.

Το δεύτερο σημείο σχετίζεται με τη γνωριμία του Τζάνε Βεντράμου με τον Πέτρο Κορέση στο Χάνδακα, κάτι το οποίο έρχεται σε αντίθεση με τη μαρτυρία του Sanudo ότι ο Κορέσης αυτός έζησε μόνιμα στη Βενετία για πολλά χρόνια (stato longamente qui). Ασφαλώς δεν πρόκειται για αντίφαση. Δεν έχουμε κανένα λόγο να μην πιστεύσουμε το στιχουργό μας, ο οποίος, όπως θα φανεί και σε άλλες περιπτώσεις, είναι γενικά ακριβής. Βρέθηκαν στο ίδιο μέρος, ενδεχομένως μάλιστα και να γνωρίστηκαν, και αυτό έγινε, χωρίς αμφιβολία, αρκετά νωρίς σε κάποιο από τα πρώτα ταξίδια του νεαρού τότε Τζάνε Βεντράμου γύρω στα 1515 στο Χάνδακα, όπου ο Πέτρος είχε βρεθεί και αυτός για τις δικές του εμπορικές επιχειρήσεις. Άλλωστε στην Κρήτη ο Πέτρος Κορέσης δεν διέθετε μόνο συγγενείς - τον αδελφό του Βαρθολομαίο με την πολυμελή οικογένειά του²⁰ - αλλά και ακίνητη περιουσία, στην οποία το 1516 προστέθηκε η καστελλανία Τεμένους. Η σύνδεση όμως του Κορέση αυτού με την Κρήτη, στοιχείο αποφασιστικής σημασίας για την ταύτισή του με το γνώριμο του Βεντράμου δεν περιορίζεται μόνον εδώ. Γνωρίζουμε ότι ο Πέτρος Κορέσης ήταν ένας από τους έξι αντιπροσώπους που εξέλεξε

η Università των φεουδαρχών και οι αστοί του Χάνδακα το 1520 για να παρουσιάσουν τα αιτήματά τους στη Βενετική Γερουσία²¹. Προφανώς την ιδιότητα αυτή δεν θα μπορούσε να αποκτήσει ποτέ ο Πέτρος Κορέσις, αν δεν ήταν στενά δεμένος (επαγγελματικά, οικονομικά, οικογενειακά, συναισθηματικά, κ.τ.τ.) με την πρωτεύουσα του κρητικού Βασιλείου, όπου θα είχε αναμφίβολα ζήσει στο παρελθόν για κάποιο, απροσδιόριστο όμως χρονικά, διάστημα.

ΣΤΕΜΜΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΚΟΡΕΣΗ

Για τη σύνταξη του γενεαλογικού δένδρου χρησιμοποιήθηκαν αρχειακές μαρτυρίες. Πρβλ. το περίπλοκο και ανακριβές γενεαλογικό δένδρο της οικογενείας Κορέση που κατήρτησε ο Δ. Ροδοκανάκης, Ιουστινιάναι - Χίος, εν Σύρω 1900, σ. 782-3.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. όσα σημειώνονται στη σ. 252.
2. Η υπάρχουσα βιβλιογραφία για τη βυζαντινών (κατ' άλλους γενουατικών) καταβολών χιακή οικογένεια Κορέσι είναι πλουσία. Βλ. πρίγκ. Δημητρίου Ροδοκανάκη, Ιουστινιάναι - Χίος, εν Σύρω 1900, σ. 160 - 196, πληροφορίες άτακτα παρουσιασμένες που θα πρέπει να χρησιμοποιούνται με προσοχή. Γ.Ι. Ζολώτας, Ιστορία της Χίου, τόμ. Α₂, εν Αθήναις 1923, σ. 355 - 375. Κωνσταντίνος Αμαντός, Γεώργιος Κορέσιος, Αθηνά, τόμ. 46 (1935), σ. 191 - 204, ειδικά σ. 203 - 204. Philip P. Argenti, Libro d' oro de la noblesse de Chio, τόμ. 1. Notice historique, London 1955, σ. 73 - 74. Κ. Αμαντός, Γενεαλογικά εκ Χίου: Κορέσιοι, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, τόμ. 26 (1956), σ. 40. Μ.Ι. Μανούσσκας, Στέφανος Κατράριος. Ο πρώτος γνωστός έλληνας νοτάριος της Χίου. Ενα ανέκδοτο έγγραφό του (του έτους 1446) από τα αρχεία της Βενετίας, Εισ μνήμην Κ.Ι. Αμάντου, Αθήναι 1960, σ. 265 - 271, ειδικά σ. 268 σημ. 6 - 8.
3. Για τον Πανταλέοντα βλ. όσα επιπλέον σημειώνει ο Μ.Ι. Μανούσσκας, Αρχιερείς Μεθώνης, Κορώνης και Μονεμβασίας γύρω στα 1500, Πελοποννησιακά, τόμ. 3 - 4 (1960), σ. 95 - 147, ειδικά σ. 112, σημ. 4, όπου και άλλη βιβλιογραφία για τη σημαντική αυτή προσωπικότητα, που ασκούσε μεγάλη επιρροή στην Κωνσταντινούπολη, όχι μόνο μέσα στο χώρο του Ορθόδοξου Πατριαρχείου αλλά και στην Οθωμανική Αυλή. Στις 7 Μαΐου 1495 ο Πανταλέων ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες που είχε προσφέρει ως τότε στη Μαόνα της Χίου απαλλάχτηκε αυτός και οι υπόλοιποι αδελφοί του από την υποχρέωση

να παρουσιάζεται κάθε δύο χρόνια ενώπιόν της, όπως ήταν υποχρεωμένοι να κάνουν οι άλλοι έλληνες υπήκοοί της. Βλ. Δ. Ροδοκανάκης, Ιουστινιάναι - Χίος, σ. 163 σημ. 10. Ο Ροδοκανάκης τον θεωρεί λανθασμένα, νεώτερο αδελφό του Πέτρου και δίνει την αδιασταύρωτη από αλλού πληροφορία ότι ο Πανταλέων πέθανε στο Πέραν το 1519 (αὐτόει, σ. 172 σημ. 27). Νόθος γιός του ήταν ο Ιωάννης (Τζανέττος). Βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΜΗ.

4. Στις 4 Οκτωβρίου 1505 ο Νικόλαος Κορέσης βρισκόταν στο Χάνδακα, οπότε συμφώνησε με το Γεώργιο da Vegia να νυμφευτεί ο μικρότερος αδελφός του Βαρθολομαίος την κόρη του τελευταίου Ιακωβίνα. Η προίκα καθορίστηκε στα 2.500 δουκάτα pro repromissa dicte sponsae et donis sponsi. Το προικοσύμφωνο συντάχθηκε από το Michele Mellino, δεν σώθηκε όμως στο κατάστιχο του νοταρίου αυτού A.S.V., Notai di Candia, b. 177, Libro C [1503 - 1509] αλλά στο A.C.P.V., Causae Dellegatae, b. 34, σγκώδες τεύχος με τίτλο: Coressia, κ. αρ. φύλλων. Το εν λόγω έγγραφο μνημονεύεται και στο A.S.V., Duca di Candia, b. 35 bis (Memoriali - serie II), reg. 24 [1556 Φεβρ. - Νοεμβρ.], f. 415^r.

5. Συγκεκριμένα η παραχώρηση της βενετικής υπηκοότητας (*privilegium civitatis Venetae*) έγινε σύμφωνα με τη σαφή διατύπωση των εγγράφων *in personam Pauli Coressi condam Sergii ac heredum condam Demetrii, Petri et Nicolai Coressi fratrum, et filiorum ipsius condam Sergii*. Βλ. Δ. Ροδοκανάκης, Ιουστινιάναι - Χίος, σ. 169 - 170, σημ. 22, που εκδίδει τα σχετικά δικαιώματα. Ο Ροδοκανάκης υποστηρίζει ότι ο κυριότερος συντελεστής μιας τέτοιας προνομιακής μεταχείρισης του Παύλου Κορέση και των ανεψιών του από τη Γαληνοτάτη ήταν η επιτυχής προσπάθειά του να πείσει τους κατοίκους της Σκύρου, όπου είχε καταφύγει μετά την Αλωση (1453

), να τεθούν υπό την προστασία της Βενετίας και όχι των Gatilusi της Λέσβου ή της Μάονας της Χίου! Αυτόει, σ. 168 - 169.

6. Η παλαιότερη όμως πληροφορία που γνωρίζουμε για τον Πέτρο Κορέση του ποτέ Δημητρίου ανάγεται στις 18 Ιουλίου 1487, όταν τοποθετείται από τη Βενετική Γερουσία πρόξενός της στη Ρόδο στη θέση του ποτέ Ιακώβου de Valle. Βλ. Δ. Ροδοκανάκης, Ιουστινιάναι - Χίος, σ. 171 σημ. 25. Ο Ροδοκανάκης τον ταυτίζει με τον "τριτογενή υιόν του ημετέρου Παύλου [του ποτέ Σεργίου], πρόξενον της Ενετίας παρά τω εν Ρόδω μαγίστρω των Ιωαννιτών ιπποτών...", ενώ στο σχετικό έγγραφο, που δημοσιεύει, γίνεται λόγος για τον Πέτρο Κορέση του ποτέ Δημητρίου και τον αδελφό του Πανταλέοντα, κάτοικο Κωνσταντινούπολης (βλ. εδώ τη σημ. 3).

7. Βλ. A.S.V., Consiglio dei X, Misti, reg. 40 [1516], f. 178v-179r και Παράρτημα, αρ. εγγρ. MZ2. Ο Sanudo παρουσιάζει ως εξής το γεγονός: Dapoi disnar fu Consejo di X con la Zonta per trovar danari, et stetano fino hore 3 di note in disputation si dovean vender uno castello e loco su l' ixola di Candia chiamato el Tenedo (sic), qual dà intrada ducati 300 ma ha bellissima jurisdiction; ha ville 57 soto de si et cetera. Et atento li Coresi che è zentilomeni abitano in questà terra e fanno mercadantia a Constantinopoli e altrove, piu volte ha oferto comprarlo da la Signoria nostra, et cussi ozi fù preso di vendergelo per ducati 6.000, qual li dara da matina et impresta ducati 2.000 per do anni. Et contradisse sier Luca Trun, ser Bernardo Barbarigo, fo Capitani in Candia, e altri, pur fu preso di vender. Βλ. Sanudo, τόμ. XXIII, στ. 109, 120, 139. Για την Καστελλανία Τεμένων, την τοπογραφία και την ιστορία του κατά τη διάρκεια της Βενετοκρατίας βλ. Giuseppe Gerola, Monumenti Veneti

nell' isola di Creta, τόμ. I, Venezia 1905, σ. 181 - 196. Βλ. επίσης τα σχόλια που συνοδεύουν τα έγγραφα ΜΖ_{1,2}.

8. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι στη διαθήκη του (βλ. παρακάτω) ο Πέτρος Κορέσης όρισε πληρεξουσίους του στην Κρήτη για τη ρύθμιση των εκεί οικονομικών και άλλων υποθέσεών του.

9. Βλ. όσα σημειώνουμε στη σ. **331**.

10. Συνεχής είναι η παρουσία του από το 1501 (βλ. Sanudo, τόμ. IV, στ. 182) ως το θάνατό του και δεκάδες οι μνείες των πλοίων του και του ίδιου σε διάφορες περιστάσεις.

11. Σημειώνουμε ενδεικτικά τα ταξίδια του 1519 (βλ. Sanudo, τόμ. XXVIII, στ. 51), του 1520 (αυτόει, στ. 478, 599, 628, τόμ. XXIX, στ. 31, 36, 411, 445) και του 1521 (τόμ. XXX, στ. 218, 281, τόμ. XXXII, στ. 96, 99).

12. Βλ., λ. κ., Sanudo, τόμ. XXIV, στ. 481, τόμ. XXV, στ. 198, τόμ. XXVII, στ. 150, 194, 211.

13. Βλ., λ. κ., Sanudo, τόμ. XXVIII, στ. 489, τόμ. XXXIII, στ. 388, 507, τόμ. XXXIV, στ. 239.

14. Βλ., λ. κ., Sanudo, τόμ. VII, στ. 657 - 658, τόμ. XXVII, στ. 211, όπου σημειώνονται χαρακτηριστικά τα εξής: *et per il venir di la nave Coreesi ch' è in Istria (...) vien da Soria se intese dita nave esser richissima, ha colli 300 specie, et aver patido tre fiate pericolo di esser rota videlicet sora Brandizo grandissimo et esser sta perseguitata da corsari, et cetera.* Τόμ. XXIX, στ. 539, τόμ. XXX, στ. 390. Βλ. επίσης Α. Tenenti, *I corsari in Mediterraneo*, σ. 280 και Α. Κραντονέλλη, *Ιστορία της Πειρατείας, αποραδικά*.

15. Γνωστότερη από τις καταστροφές που υπέστη ο Πέτρος Κορέσης είναι η βύθιση ενός πλοίου του που πήγαινε στην Κρήτη τον Ιούλιο

του 1512. Κοντά στη Βρεσπί της Πόλας συνάντησε ξαφνική καταγίδα και βυθίστηκε. Το μεγαλύτερο μέρος του πληρώματος και των επιβατών πνίγηκε. Ανάμεσα στους ελάχιστους διασωθέντες ήταν και ο ίδιος ο Πέτρος Κορέσης. Τις λεπτομέρειες του θλιβερού αυτού γεγονότος και το κλίμα που επικράτησε στη Βενετία μόλις έφτασε το δυσάρεστο νέο στην πόλη περιγράφει με συγκινητικό τόνο ο Sanudo, τόμ. XIV, στ. 486 - 496. Λόγω του ότι το πλοίο, φορτωμένο με πολύτιμα εμπορεύματα και άλλα φορτία, "κάθισε" στα ρηκά από την πρώτη στιγμή καταβλήθηκαν προσπάθειες για να τα ανασύρουν χωρίς όμως επιτυχία. Ο. π., στ. 496, 586, 601. Για την επιχείρηση του θαλασμού "δύτη" Νικολάου de Manoli επιλεγόμενου sbisao βλ. Carlo Cipolla, Un palombaro nel 1512, Archivio Veneto, τόμ. 26 (1883), σ. 173 - 174, όπου και άλλες ειδήσεις.

16. Βλ. M. Sanudo, τόμ. XXXV, στ. 373.

17. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 202 (Giacomo Chiodo), Testamenti, αυτό έγγραφο αρ. 338, f. 1^α και Παράρτημα, αρ. εγγρ. ΜΗ.

18. Στο σημείο αυτό δεν είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς πόσο η ιστορική γνώση έχει επηρεάσει την πολιτική ιδεολογία, τη σκέψη και τη νοστροπία του βενετού πατρίκιου Μαρίνου Sanudo (1466 - 1533). Για τη ζωή και το έργο του βλ. Gaetano Cozzi, Marin Sanudo il giovane: dalla cronaca alla storia, La Storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi, a cura di Agostino Pertusi, Firenze 1970, σ. 333 - 358.

19. Ο Sanudo αναφέρει ότι ο Πέτρος Κορέσης είχε οικονομικές δυσκολίες για ένα διάστημα 13 με 14 χρόνων με το δόγη Αυγουστίνο Barbarigo (1420 ci. - 1501) και ότι δεν παρέλειπε να του δίνει συχνά ως δώρο ένα βαρέλι κρασί μαλβαζία. Βλ. Sanudo, τόμ. IV, στ.

182. Για τον ιδιοτελή, φιλάργυρο και αργυρώνητο αυτό δόγη, που ο θάνατός του προκάλεσε την ανακούφιση και τη σιωπηρή ικανοποίηση του πληθυσμού βλ. A. da Mosto, *I Dogi di Venezia*, σ. 260 - 266, 700 - 701.

20. Η υπόθεση της Φανής Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 131 σημ. 6 ότι η εγκατάσταση της οικογενείας Κορέση στην Κρήτη άρχισε το 1516, όταν το Συμβούλιο των Δέκα παραχώρησε την καστελλανία Τεμένους στον Παύλο του Σεργίου και στους κληρονόμους του Δημητρίου, στον Πέτρο και Νικολού Κορέση δεν επαληθεύεται από τις αρχειακές πηγές.

21. Το κείμενο της πρεσβείας αυτής περιέχεται στα Ημερολόγια του Sapiudo, τόμ. XXVIII, σσ. 667 - 672, ειδικά για τον Πέτρο Κορέση, σσ. 668 - 669. Το κείμενο έχει επανεκδοθεί με βάση το επίσημο αντίγραφο, που βρίσκεται καταχωρισμένο στην αρχειακή σειρά A.S.V., Senato Mar, reg. 19, f. 150^r-153, από το Γ.Σ. Πλουμίδη, *Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες*, σ. 138 - 145, και *Πρεσβείες Κρητών προς τη Βενετία (1487 - 1558)*, Ιωάννινα 1986, σ. 59 - 65.

II. ΤΟΥ ΜΑΝΟΥΗΛ ΜΟΥΡΜΟΥΡΗ.

Το δεύτερο παράδειγμα που παρουσιάζει ο Τζάνης Βεντράμος και το οποίο αντλεί από τη σχετικά σύγχρονή του εποχή αναφέρεται στην προσωπική ιστορία ενός ακόμη προσώπου πολύ γνωστού στον (διδόν, του παπού του από τη μητέρα του Μανουήλ Μούρμουρη. Τα γεγονότα που αφηγείται απλώνονται σε 80 στίχους αναδεικνύοντας το παράδειγμα αυτό στο εκτενέστερο της συλλογής του, εύλογα άλλωστε, αφού πρόκειται σε τελευταία ανάλυση για την ιστορία της οικογένειάς του (στ. 335 - 339). Σύμφωνα με όσα υποστηρίζει ο Βεντράμος, ο Μανουήλ Μούρμουρη¹ δεν ήταν πρόσωπο τυχαίο στη μικρή κοινωνία του Ναυπλίου των μέσων του 15ου αιώνα, αλλά ένας από τους πλουσιότερους και ισχυρότερους παράγοντες της πόλης με κτηματική περιουσία και πλούτη (Ἦς τ' Ανάπλι ἦτον πλούσιος σε βίος πολλά μέγας, / εἰς τον Μορέα δε βρίσκετον ὡσάν εκείνον ἄλλος., στ. 259 - 260) και με δεσμούς συγγένειας που τον ἔνωναν με τις σημαντικότερες οικογένειες της Πελοποννήσου. Η γυναίκα του ανήκε στην αλβανικής καταγωγής οικογένεια Μπούα, μέλη της οποίας υπήρξαν λαμπροί στρατιωτικοί (*stradioti*) που υπηρέτησαν τη Γαλινότατη Δημοκρατία επί σειρά ετών². Από το γάμο του αυτό που θα πρέπει να χρονολογηθεί, όπως θα δούμε, γύρω στα 1430, ο Μούρμουρης απέκτησε πέντε παιδιά, δύο αγόρια και τρία κορίτσια (Εκάμασι πέντε παιδιὰ μ' αρσενικά ἴσα δύο., στ. 263). Κοντά του

ζούσαν και τα πεθερικά του, όπως αφήνει να εννοηθεί ο Βεντράμος
αφηγούμενος με ποιόν τρόπο ο Μούρμουρης μέτρησε μπροστά τους το
βιός και το λογάρι του:

Μίαν ημέρα πηέλησεν να καυχηθή 'ς το βιός του,
'ς τον πεθερό και πεθερά, κ' εις την γενεάν ομπρός του.
Και μακρυκόνταρο έπιασε, χρυσά 'χε μανιτζέλλι.
Της μάννας του είπε: "στείλε μου το βιός με βατζέλι".
Και το κοντάριν έστησε απάνω εισέ λιθάρι,
με τα βατζέλια ερρίκτασιν το βιός και το λογάρι.
Εστάθη τόσο δυνατό 'σα νά 'τον καρφωμένο,
'ς τόσο λογάρι περισσό, οπού 'τονε χωσμένο.
Ο πεθερός κ' η πεθερά είχαν πολύ καμάρι,
που τον γαμπρό τους βλέπασι νά 'χη τόσο λογάρι.

(στ. 267 - 276).

Η ειρηνική και άνετη ζωή του Μούρμουρη και της οικογενείας του
διακόπηκε τελείως ξαφνικά μια νύκτα, όταν, για λόγους που δεν
δηλώνονται, οι δύο νεαροί ακόμη γιοί του συγκρούστηκαν με τη
νυκτερινή περίπολο που οδηγούσε ο καστελάνος της πόλης και ξέφυγαν
τη σύλληψη αφήνοντας πίσω τους το Βενετό αξιωματικό πληγωμένο:

Τα δυο παιδιά με τ' άρματα εις τόσα μερονύκτια
έτυχαν κ' εμπερδέσσασιν σαν ψάρια μέσ' 'ς τα δίκτυα.
Ο καστελλάνος τά 'βρηκε μ' όλη τη σκαρογάιτα,
τα δυο αδέλφια πιάσσασι σαν ποντικούς η γάτα.
Τότες οι νέοι ξεσπάωσαν και πόλεμον εποίκαν,
τον καστελλάνο ελάβωσαν, κ' τα χέρια τους εβγήκαν.

(στ. 279 - 284).

Μόλις ο Μούρμουρης πληροφορήθηκε το άτυχο αυτό γεγονός (στ. 285
) και ξεπέρασε τις πρώτες δύσκολες ψυχολογικά στιγμές (στ. 286

), αντέδρασε με ψυχραιμία. Εστειλε τους δύο αγαπημένους του γιούς
κρυφά έξω από την πόλη, εφοδιάζοντάς τους με πολλά πλούτη (στ.
253 - 295). Ο ίδιος δεν τους ακολούθησε αλλά προτίμησε να
παρμείνει στο Ναύπλιο για να πληροφορηθεί σχετικά με την τύχη
του πλιγωμένου, με αποτέλεσμα να συλληφθεί και να ριχτεί στη
φυλακή. Η απρόσμενη αυτή εξέλιξη ανάγκασε τα δύο αδέλφια να
περάσουν στη δράση:

Ως τ' άκουσαν τα δυο παιδιά, εκίνησαν με βία,
εις το παλάτι εμπήκασιν κ' επήραν τα κλειδιά.
Εις μιά τον πύργον ανοίξασιν τον κύριον τους εβγάλαν,
εις το καλύτερον φάριν απάνω τον εβάλαν.
'Κ το κάστρος εκατέβησαν μ' όλη την φαμελία,
κρατώντας μακρυκόνταρα εις τρία καλά φάρια.
Οξω 'κ την χώρα εβγήκασιν κ' πυρήκα το μουλάρι
κ' η μούλα, που βαστούσανε, βίος και το λαγόρι. .
(στ. 299 - 306).

Ο Μανουήλ Μούρμουρης με την οικογένειά του ήρθε και εγκαταστάθηκε
τελικά στον Πόρο (Τροιζήνας), έκτισε πύργον (ς τον Πόρον χώραν
έποισε καστέλλι κ' έκτισέ το, στ. 311) και μάζεψε κοντά του
πολλούς συγγενείς και άλλες οικογένειες, που σχημάτισαν σιγά-σιγά
έναν ανεπρόσμενο συνοικισμό έξω από τον έλεγχο των Βενετών και μακριά
από την ενοχλητική παρουσία των Τούρκων. Ο Μούρμουρης διέθετε
στην περιοχή αυτή μεγάλες εκτάσεις γης:

Χωράφι' από τον Δαμαλά έως το κάβο Σκύλλο,
αρχή 'πό την περιγιαλιά τον Πόρον 'σαν τον Μύλο.
(στ. 309 - 310).

Ο Βεντράμος αναφέρει ότι ο παπούς του Μανουήλ Μούρμουρης υπήρξε
άρχοντας του Πόρου για χρόνους σαράντα τέσσαρους (στ. 313),

στάθηκε όμως αρκετά ένα ατυχές επεισόδιο για να γκρεμίσει και πάλι μέσα σε λίγες ώρες τις προσπάθειες τόσων χρόνων. Κατά την επιστροφή του τουρκικού στόλου στην Κωνσταντινούπολη, ύστερα από επιτυχημένες στρατιωτικές επιχειρήσεις στη Μεσώνη και στην Κορώνη, πέρασε από τη θαλάσσια περιοχή του Πόρου. Οι άνδρες που αποβιβάστηκαν βρήκαν το συνοικισμό έρημο, στην προσπάθειά τους όμως να κυνηγήσουν τους αμάχους που αναζητούσαν τη σωτηρία στη φυγή, έπεσαν σε ενέδρα των κατοίκων και συνελήφθησαν 200 από αυτούς:

Έτσι φευγάτοι, πού 'σανε, εκάμοσι ποσκάδα,

διακόσιους Τούρκους έπιασαν, οπού 'σαν κ' την αρμάδα.

(στ. 327 - 328).

Το γεγονός αυτό προκάλεσε την οργή των Τούρκων:

Τότες τον Πόρο χάλασαν, κάστρο και τα τειχία,

τα σπίτια κάμω πέσασιν 'κ την περισσήν φωτιά.

(στ. 329 - 330).

Στον Μούρμουρη δεν απέμεναν πλέον παρά τ' αμπέλια τ' Αναπλιού, που 'ζηε η φαμελιά του (στ. 334) και οι μνήμες των παλαιών καλών καιρών.

Για ποιον ακριβώς Μανουήλ Μούρμουρη πρόκειται δεν είναι γνωστό³. Δεν στάθηκε δυνατό να διασταυρωθεί από αλλού το επεισόδιο των γιών του με τον άγνωστο καστελλάνο του Ναυπλίου⁴, που υπήρξε μοιραίο για τη ζωή του ίδιου του Μούρμουρη και της οικογενείας του. Αν η δήλωση του Τζάνε Βεντράμου ότι το επεισόδιο αυτό συνέβη 44 χρόνια πριν από την επίθεση των Τούρκων στον Πόρο και την οικονομική καταστροφή του παπού του, επίθεση που τοποθετείται με απόλυτη ασφάλεια το 1500, τότε θα πρέπει να

χρονολογηθεί το επεισόδιο αυτό στα 1456⁵. Η χρονολόγηση αυτή, όσο σημαντική και αν είναι, παραμένει τελικά χωρίς αντίκρουσμα, αφού στις διαθέσιμες σήμερα αρχειακές σειρές της εποχής το γεγονός και τα πρόσωπα δεν εντοπίζονται⁶. Οι δυσκολίες αυξάνουν περισσότερο, αν λάβουμε υπόψη πόσο αποσπασματική είναι η πληροφόρησή μας για το βενετοκρατούμενο Ναύπλιο του 15ου αιώνα. Είναι ενδεχόμενο το γεγονός της σύγκρουσης εκείνης να μην απασχόλησε τις κεντρικές υπηρεσίες του Βενετικού Κράτους ή να μη γνωστοποιήθηκε ποτέ, γιατί κρίθηκε ασήμαντο.

Αλλά και η εγκατάσταση του Μανουήλ Μούρμουρη στον Πόρο και η ανέγερση του πύργου του, που προσέλκυσαν την εγκατάσταση κοντά του και άλλων συγγενικών αλλά και άλλων οικογενειών, δεν τεκμηριώνεται από άλλες πηγές και αφήνει πολλά ερωτηματικά: κάτω από ποιά επικυριαρχία βρισκόταν ο Μούρμουρης; Όχι ασφαλώς των Βενετών, οι οποίοι θα τον είχαν, αυτόν και τους γιούς του, καταδικάσει σε ισόβια εξορία. Κάτω από την επικυριαρχία των τοπικών βυζαντινών αρχόντων, αρχικά, και στη συνέχεια (μετά το 1460) των Τούρκων; Ίσως, αν και το ζήτημα παραμένει ανοικτό. Δεν στάθηκε επίσης δυνατό να ελεγχθεί κατά πόσο η εγκατάστασή του στον Πόρο και η απόκτηση - σύγχρονη με τα γεγονότα αυτά; - της εκτεταμένης κτηματικής περιουσίας που διέθετε στην περιοχή (στ. 309 - 312) συνδέονται με τον τοπικό άρχοντα Ιωάννη Spagnolo, ο οποίος με αίτησή του που χρονολογείται, ακριβώς, το 1456 προς τη Βενετία ζητούσε να του παραχωρηθούν τα πλησιόχωρα castra Damala, Ligurii et Fanari, que sunt sua, juxta marem versus sinum Egipti, έναντι, φυσικά, κάποιων όχι ασήμαντων οικονομικών ανταλλαγμάτων⁷. Ωστόσο ο Βεντράμος μνημονεύει ρητά τη δεσπόζουσα θέση που είχε ο παπούς του Μανουήλ Μούρμουρης στα πράγματα της περιοχής αυτής:

χρόνους σαράντα τέσσαρους αφέντης μέσα στάση
(στ. 313).

Πιο εφικτός φαίνεται να είναι ο έλεγχος των γεγονότων που συνδέονται με την οικονομική καταστροφή του Μούρμουρη και την πτώχευση της οικογενείας του. Τα γεγονότα αυτά διαδραματίζονται κατά το δεύτερο έτος του Β Βενετοτουρκικού πολέμου (1499 - 1503)¹⁰ και συγκεκριμένα ακολουθούν μετά τις επιτυχείς επιχειρήσεις των Τούρκων στην Πελοπόννησο, που είχαν ως αποτέλεσμα την άλωση και τη λεηλασία της Μεσώνης (9 Αυγούστου 1500) και την παράδοση της Κορώνης και του ναβαρίνου (16 Αυγούστου 1500)⁹. Δεν θα επιμείνουμε στα γεγονότα αυτά, που, άλλωστε, περιγράφονται από το Βεντράμο με τρόπο σύντομο και ακριβή (στ. 315 - 321), όσο κυρίως στα γεγονότα εκείνα που σχετίζονται με την τύχη του παπού του. Οι πολεμικές επιχειρήσεις μεταφέρθηκαν στον Αργολικό κόλπο, με αντικειμενικό στόχο την κατάληψη του Ναυπλίου, εγχείρημα όμως καθόλου εύκολο, που ανάγκασε τους Τούρκους τελικά να υποχωρήσουν αναβάλλοντας την επιχείρησή για ευθετότερο χρόνο. Ο Τουρκικός στόλος, που είχε στο μεταξύ εισπλεύσει στον Αργολικό κόλπο και παρακολουθείσει αμέτοχος τις αψιμαχίες, απέπλευσε στις 6 Σεπτεμβρίου 1500 επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη, καθιλώθηκε όμως για τρεις ημέρες στη θαλάσσια περιοχή μεταξύ Σπετσών και Υδρας λόγω των δυνατών βροχών που εμπόδιζαν τις κινήσεις του¹⁰. Κατά το διάστημα αυτό ένα μέρος του στόλου πρέπει να κατέφυγε στον Πόρο.

Μέσα την Ύδρα μπήκασι, ανάντια τη Σουπία,

εκεί εμαινάρασι κ' επιάσα τα κουπία.

Τον κόβο Σκύλλο απέρασαν, 'ς το Δαμαλά εμπήκαν,

του Πόρου όλος ο λαός όξω 'ς την γην εβγήκαν.

(στ. 323 - 326).

Μοναδικός μάρτυρας των γεγονότων που ακολούθησαν, ο Βεντράμος περιγράφει τη λεηλασία, την καταστροφή και την πυρπόληση του εγκαταλελειμμένου συνοικισμού του Πόρου και την αντίσταση μέρους των κατοίκων του εναντίον των επιδρομών, πράξη που κατά τη γνώμη του προκάλεσε τα δεινά αυτά. Είναι βέβαιο ότι τα γεγονότα αυτά δεν ταυτίζονται με ανάλογες καταστροφές που προκάλεσαν 1500 περίπου Τούρκοι στην Αίγινα στις 6 με 8 Σεπτεμβρίου 1500, τις λεπτομέρειες των οποίων πληροφορούμαστε από επιστολή του Ρέκτορα του νησιού Λεονάρδου Marcello σταλμένη στη Βενετική Διοίκηση του Ναυπλίου την ίδια ημέρα με την αναχώρηση των επιδρομών¹¹. Υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες που περιέχονται στα Ημερολόγια του Σαυδα και οι οποίες αναφέρονται στις καταστροφικές ενέργειες του Τουρκικού στόλου κατά το ολιγοήμερο διάστημα της παρουσίας του στις παράλιες αυτές περιοχές, εύμα των οποίων στάθηκε και το περιουσιακό καθεστώς του Μανουήλ Μούρμουρη. Μια από αυτές κάνει λόγο για την τύχη του κάστρου του Βερμησιού, που αφέθηκε ανυπεράσπιστο στους Τούρκους, λεηλατήθηκε και καταστράφηκε μέσα σε λίγες ώρες¹². Αν δεν γίνεται λόγος στις πηγές για την ανάλογη τύχη του Πόρου, αυτό θα πρέπει πιθανότατα να αποδοθεί στο γεγονός ότι τόσο ο Πόρος όσο και οι άλλες γειτονικές περιοχές, όπως λ.χ. το κάστρο του Φαναρίου, βρισκόνταν κάτω από τον "έλεγχο" των Τούρκων και συνεπώς οι καταστροφές που δέχτηκαν συνεπεία της στάσης των κατοίκων δεν προκάλεσαν το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των Βενετών, που εκείνες τις ώρες είχαν στρέψει την προσοχή τους σε πιο επείγουσες υποθέσεις¹³.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το βυζαντινό επώνυμο Μούρμουρης συναντάται τουλάχιστον από τον 11ο αιώνα [βλ. V. Laurent, *Les bulles metriques dans la sigillographie Byzantine*, Ελληνικά, τόμ. 6 (1933), σ. 82] και στην Πελοπόννησο τουλάχιστον από το 14ο αιώνα [βλ. Peter Topping, *Estates of Niccolo Acciaiuoli in Cephalonia, Byzantium*, τόμ. 36 (1966), σ. 544 - 559, ειδικά σ. 544, 545] = *Studies on Latin Greece, A. D., 1205 - 1715*, London, Variorum Reprints, 1977]]. Μνείες βυζαντινών προσώπων που φέρουν το επώνυμο αυτό βλ. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, τεύχ. 8, Wien 1986, σ. 56, αρ. 19527 - 19529. Για τους μεταγενέστερους Μούρμουρη ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγονται "στρατιώτες", ναυτικοί, λόγιοι, κωδικογράφοι, δικηγόροι, θεατρικοί συγγραφείς, κ. ά., βλ. Ι.Κ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, σ. 140 - 141, σημ. 3 και κυρίως Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, *Ιλαρίων Γραδενίγος Μητροπολίτης Ηρακλείας και οι σύγχρονοι αυτό λόγιοι και σχετικοί Κρήτες*, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τόμ. 41 (1974), σ. 5 - 76, 574 - 575, ειδικά σ. 34 - 51. Για τους ναυπλιώτες Μούρμουρη του πρώτου μισού του 16ου αιώνα που ήταν μέλη της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας βλ. Φ. Μουρσειδή, *Συμβολή, ad indicem*.
2. Προφανώς από τον κλάδο της αλβανικής οικογενείας των Μπούα που ήρθε και εγκαταστάθηκε στην Πελοπόννησο στις αρχές του 15ου αιώνα. βλ. *Ελληνικά Ανέκδοτα, περιουναχεέντα και εκδιδόμενα υπό Κ.Ν. Σάβα*, τόμ. Α. Τζάνε Κορωναίου Μπούα ανδραγαθήματα, Σουμάκη Ρεμπελιόν ποπολόρων, Μάτση ημερολόγιον, Αθήναι 1867, σ. νε -

ξε, και το εισαγωγικό σημείωμα της Φ. Μαυροειδή στην πρόσφατη αναστατική επανέκδοση του έργου, Αθήναι 1984, σ. 24 - 28, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία. Για τη μετανάστευση των Αλβανών στην Πελοπόννησο βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος - 18ος αιώνας, Αθήνα 1987, σ. 68 - 85, ειδικά σ. 81 - 83.

3. Ο Ν.Β. Τωμαδάκης, Ιλαρίων Γραδενίγος, σ. 37 - 38 προτείνει να ταυτιστεί ο Μανουήλ Μούρμουρης με το Μούρμουρη εκείνο που μαζί με το Γιαννούλη Καλαβρό βρισκόταν από τα τέλη του 1499 στη Βενετία ως αντιπρόσωπος (ambassador) της πόλης του Ναυπλίου για να εκθέσει τα αιτήματα των συμπολιτών του σχετικά με την άμυνα του τόπου εν όψει της επικείμενης επίθεσης των Τούρκων. Βλ. Κ.Ν. Σάβας, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, τόμ. IV, σ. 194, έγγραφο της 20 Ιανουαρίου 1500 (μ. ν. 1499). Ο Μούρμουρης αυτός δεν είχε επιστρέψει ακόμη στο Ναύπλιο το 1501, γιατί στις 4 Αυγούστου του ίδιου χρόνου πέτυχε να πάρει την άδεια αυτός και τα παιδιά του να εισαγάγει 25 βαρέλια κρητικό κρασί στο Ναύπλιο χωρίς να καταβάλει δασμό και επιπλέον να ξαναπάρει για εκμετάλλευση ορισμένα αμπέλια του Δημοσίου, τα οποία είχαν παραχωρηθεί παλαιότερα στον πατέρα του. Ο. π. Η προτεινόμενη ταύτιση προσκρούει σε ορισμένα δεδομένα και προϋποθέτει κάποιες αλλαγές όρων στη ζωή του Μανουήλ Μούρμουρη, που δεν μαρτυρούνται από αλλού. Εφόσον στα γεγονότα του 1456 ο Μανουήλ Μούρμουρης είχε παιδιά ενήλικα (θα νυμφεύθηκε επομένως γύρω στα 1430) θα πρέπει να ήταν οπωσδήποτε 40 ετών και επομένως το 1500 θα ήταν τουλάχιστον 80, σε μια ηλικία δηλ. που ένα ταξίδι από το Ναύπλιο ως τη μακρινή Βενετία να του ήταν ανόχι αδύνατο, πάντως εξαιρετικά κουραστικό και γι' αυτό ανεπιθύμητο. Ύστερα η ιδιότητα του αντιπροσώπου της πόλης του

Ναυπλίου προϋποθέτει ένα παρελθόν όχι βέβαια ανάλογο με το αντιβενετικό παρελθόν του παπού του Βεντράμου και ρύθμιση της νομικής / ποινικής εκκρεμότητας του 1456 και αποκατάστασή του στην προηγούμενη κατάσταση, πράγμα όμως το οποίο δεν τεκμηριώνεται από αλλού και δεν δηλώνεται, όπως θα το περιμέναμε, από το στιχουργό. Επιπλέον στα γεγονότα του Σεπτεμβρίου 1500, που αφηγείται ο Τζάνες Βεντράμος, ο παπούς του Μανουήλ Μούρμουρης βρισκόταν στον Πόρο και όχι στη Βενετία, όπως ο προτεινόμενος από το Ν.Β. Τωμαδάκη. Πιστεύουμε λοιπόν ότι ο Μανουήλ Μούρμουρης του 1500, ο ευνοούμενος των Βενετών, είναι πρόσωπο άσχετο με το δικό μας και με τον Τζάνε Βεντράμο.

4. Ο Γ.Θ. Ζώρας, Τζάνε Βεντράμου Ιστορία φιλαργυρίας, σ. 14, τοποθετεί, σωστά, τα γεγονότα στα 1456, όταν στο Ναύπλιο βάιλος ήταν ο Βενετός ευγενής Μάριος da Pesaro, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο τελευταίος ήταν και ο καστελλάνος του κειμένου, όπως ο ίδιος αφήνει να εννοηθεί (ό. π., σημ. 4). Προφανώς ο καστελλάνος αυτός ήταν κατώτερος αξιωμαστούχος του στρατιωτικού σώματος που διατηρούσε η Γαληνοτάτη στο Ναύπλιο για την ασφάλεια της πόλης. Άγνωστη είναι ακόμη και η αιτία που οδήγησε τις δύο πλευρές στη σύγκρουση, νομίζουμε όμως ότι αυτή θα πρέπει να αναζητηθεί στο γεγονός ότι τα δύο παιδιά του Μούρμουρη τριγυρνούσαν στην πόλη νύχτα οπλισμένα, πράγμα το οποίο απαγορευόταν ρητά από τους νόμους της Γαληνοτάτης. Πρβλ. για το χάνδακα τις παρατηρήσεις του Arnold van Gemert, Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του, Βησσαυρίσματα, τόμ. 17 (1980), σ. 59 όπου και αρχειακές ενδείξεις.

5. Βλ. την προηγούμενη σημείωση.

6. Ερευνήσαμε τις εξής σειρές: A.S.V., Senato Mar, reg. 5 I 1453

- 1457], Consiglio dei X, Misti, reg. 15 [1454 - 1459] και Senato, Deliberazioni - Secreta, reg. 20 [1453 - 1459]. Βλ. επίσης Γ.Σ. Πλουμίδης, Ειδήσεις δια το βενετοκρατούμενον Ναύπλιον (1440 - 1540), Πελοποννησιακά, τόμ. Β (1971), σ. 261 - 275.

7. Την πρόταση αυτή του ευγενή Ιωάννη Spagnolo γνωρίζουμε από επιστολή της 12 Νοεμβρίου 1456 της Βενετικής Γερουσίας προς τους Ρέκτορες Χαλκίδος (Nigropontis) να συνεχίσουν τις διαπραγματεύσεις μαζί του. Βλ. Κ.Ν. Σάβας, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, τόμ. Ι, σ. 230 - 231, αρ. εγγρ. 153 και σε περίληψη Freddy Thiriet, Régestes des Délibérations du Senat de Venise concernant la Romanie, τόμ. III. 1431 - 1463, Paris - La Haye 1961, σ. 213 - 214, αρ. 3025. Βλ. επίσης Σωκράτης Β. Κουγέας, Χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου πρωτόγραφον και ανέκδοτον δι ου επικυρούνται δωρεά εις τους υιούς του Γεμιστού (1449), Ελληνικά, τόμ. Ι (1928), σ. 371 - 400, ειδικά σ. 396 και Denis a. Zakythinos, Le Despotat Grec de Morée, τόμ. II. Vie et institution. Editions revue et augmentée par Chryssa Maltezos, London, Variorum Reprints, 1975, σ. 115. Αν όμως τα τρία αυτά κάστρα Δαμαλά, Λιγουριό και Φανάρι είναι δυνατό να τα εντοπίσουμε στους γεωγραφικούς χάρτες και τους τοπογραφικούς πίνακες των οχυρών της Πελοποννήσου για την εποχή αυτή [βλ. ενδεικτικά Antonio Carile, Una lista toponomastica di Morea del 1469, Studi Veneziani, τόμ. 12 (1970), σ. 385 - 404 και W. McLeod, Castles of the Morea in 1467, Byzantinische Zeitschrift, τόμ. 65 (1972), σ. 353 - 363, όπου και βιβλιογραφία], για το "καστέλλι" του Μανουήλ Μούρμουρη δεν γίνεται καμία αναφορά, ένδειξη ασφαλώς ότι δεν ξεπερνούσε τα περιορισμένα όρια ενός οχυρωμένου πύργου.

8. Για τον πόλεμο αυτό βλ. Gaetano Cogo, La guerra di Venezia

contro i Turchi 1499 - 1501, Nuovo Archivio Veneto, τόμ. 18 (1899) σ. 5 - 76, 348 - 421 και τόμ. 19 (1900), σ. 97 - 138 [στηρίζεται κυρίως στα Diarii του Μαρίνου Sanudo J. Βλ. επίσης Α. Βακαλόπουλος, Ιστορία, τόμ. 3, σ. 71 - 79 και F.C. Lane, Naval Actions and Fleet Organisation, 1499 - 1502, Renaissance Venice, edited by J. R. Hale, London 1973, σ. 146 - 173 [= Δε νωμι δι Ρεναξια, s. 251 - 263].

9. Ο. Π.

10. Βλ. Sanudo, τόμ. III₁, στ. 937: Et l' armada dil turco se levò a di XI da Civeri, dove si trovava, lontan da Napoli 4 mia. E tolse la volta de le Specie, dove stetano tre zorni per le buore che usava; et erano velle, tra grosse, mezane e pizole, numero 250 vel circha; (...) e dita armata zonse a Legena a di 15 dil presente, e stete li tuto el zorno e la note sequente, e la matina se levo de li e ando al suo camin.

11. Αυτοει, τόμ. III₂, στ. 997 - 998: (...) e in quella note [= 6 Σεπτεμβρίου] zonse de li cercha navilii 50 turcheschi, et di quelli disese turchi 1500, e forono conduti per doi del Damala de li, zercha la meza note è fato voce, con impeto introrono nel borgo di fora via, dove non trovarono scontro algun salvo zercha homeni 60 nostri, erano a la guarda; forono a le man, fina hora 1/2 a vegnir zorno, e turchi amazono di li nostri homeni 8, feridi 22, presero garzoni e femene 12; e li nostri amazono turchi 17, e feriteno assaissimi; fra li quali fu amazato el l'horò capo; e cussi si ritirono in driedo, il giornoo feno tregua con la terra, con quelli haveano esso rector sera in castello, e voleano darli quel loco, e introrono in la terra di fuora, manzando et bevando con loro; et cussi, eri sera, se

levorono, e tolti 4 di questoro, erano di consentimento con li altri, se levorono (...).

12. Αυτοί, στ. 994: Item, ozi terzo zorno inteseno con gran displicentia, el castel del Tremissi di quel territorio, forteza inexpugnabile, per mancamento di homeni esser resa al turcho, e cussi l' isola di Legena.

13. Βλ. Κ.Ν. Σάβας, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, τόμ. V, σ. 29, έγγραφο της 14 Ιουνίου 1500 με το οποίο η Βενετική Γερουσία επέτρεπε στο Δημήτριο Παλαιολόγο, ναυπλιώτη αρχηγό σώματος *stradioti*, να ανοικοδομήσει το κάστρο αυτό και να τσεεί επικεφαλής του ζώντας σ' αυτό και πληρώνοντας ετήσιο ενοίκιο 10 λίτρες κερί. *El loco de Fanari, διαβάζουμε στην απόφαση αυτή, che e pocho lontan da Napoli de Romania de grande importantia, el quale ultimamente vene in podesta de Turchi et dapoi ruinato da quelli fù abandonato, merita chel sia restaurato per beneficio et securta de le cosse nostre de li.* Για το κάστρο αυτό βλ. Σ.Β. Κουγέας, Χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου, σ. 394 - 398 και Ιωάννης Σφηκόπουλος, Τα μεσαιωνικά κάστρα του Μορηά, Αθήναι 1968, σ. 116 - 117. Για την ασταθή και συγκεχυμένη κατάσταση που επικρατούσε μεταξύ Βενετών και Τούρκων στην περιοχή της Τροιζήνας και της Ερμιονίδας σχετικά με τον καθορισμό των συνόρων βλ. όσα ιδιαίτερα αποκαλυπτικά αναφέρει ο προβλεπτής και στρατηγός Ναυπλίου (1479 - 1483) Βαρθολομαίος Μινίο στις επιστολές του προς τους ανωτέρους του. Βλ. Κ.Ν. Σάβας, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, τόμ. VI, σ. 117 - 213, σποραδικά.

3. ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΚΕΡΚΥΡΑΣ, ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ, ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΧΙΟΥ.

Ήσαν και κάποιοι πλούσιοι εις την Μονοβασία,
ᾧς τον Τζάντε κ' εξεπέσασι και σκ την Κεφαλλονία.
Οκ την μνησικακία τους τα σπίτια τους επέσαν,
και μερτικό απ' αυτουνοῦς οι Τούρκοι αμαλωτεύσαν,
Εις τις Κορφούς εγώ έσωσα πλούσιους πολλά περίσσα,
αιφνιδίως εξεπέσασιν ᾧς Τούρκους. Αιχμαλωτίσα,
εκάψασι τα σπίτια τους με ρούχα, που βρεθήκα.
Λάδια, κρασιά και στάμενα εις μια αφανιστήκα.
Εις χίο είδα με τα μάτια μου βίος πολλά μεγάλο.
Δια την φιλαργυρία τους να σας αναιβέλω.
ως δια να μην πληρώσουσι τραμπούτα, που κρεωστούσαν,
τους πλούσιους όλους και παιδιά οι Τούρκοι αιχμαλωτίσαν.
Εις τον Καφά τους πήγασι, εκεί να τελειώσουν,
οκ την φιλαργυρία τους κακά θέλ' αποδώσουν.

(στ. 339 - 352).

Ο Τζάνες Βεντράμος περιγράφει την τύχη των κατοίκων ορισμένων ελληνικών περιοχών που βρισκόνταν κάτω από τον έλεγχο της Βενετίας (Μονεμβασία, Κεφαλληνία, Κέρκυρα) και της Γένουας (Χίος) και οι οποίες ή πέρασαν στην κυριαρχία των Τούρκων ή ταλαιπωρήθηκαν πολύ και λεηλατήθηκαν σκληρά κατά τον πρόσφατο βενετοτουρκικό πόλεμο (1537 - 1540) ή σε άλλες ιστορικές

17

περιστάσεις (Χίος, 1566)¹. Αίσθησι ασφαλώς προκαλεί το γεγονός ότι ο Βεντράμος δεν κάνει καθόλου λόγο για το Ναύπλιο, την ιδιαίτερη πατρίδα του, και για την τύχη των κατοίκων της, μολονότι η ιστορία της συνδέεται με την ιστορία και των άλλων μνημονευόμενων περιοχών. Ο Βεντράμος αναφέρεται παραθέτοντας με χρονολογική αταξία τα γεγονότα στην εγκατάλειψη της Μονεμβασίας από τους κατοίκους της (τέλη 1540) και στην εγκατάστασή τους στη Ζάκυνθο, στη Λεπασσία της Κεφαλληνίας από τον τουρκικό στόλο που είχε επικεφαλής το φοβερό πειρατή της εποχής Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσσα (Σεπτέμβριος 1537), απ' όπου πήρε περισσότερους από 13.000 αιχμαλώτους, και στη Λεπασσία και καταστροφή της από τον Κέρκυρας μετά την αποτυχημένη πολιορκία της πόλης από τον ίδιον (τέλη Αυγούστου - αρχές Σεπτεμβρίου 1537)². Μεγαλύτερη έκταση δίνει ο Βεντράμος στην αφήγηση των γεγονότων της κατάκτησης της Χίου από τους Τούρκους (μέσα Απριλίου 1566)³, νησί που είχε και ο ίδιος επισκεφτεί παλαιότερα στα πλαίσια των επαγγελματικών του δραστηριοτήτων και είχε διαπιστώσει από κοντά την οικονομική ευημερία των κατοίκων της (εις Χίον είδα με τα μάτια μου βίος πολλά μεγάλο, στ. 347). Η αφήγησή του διακρίνεται για την ακρίβειά της, όταν αποδίδει την κατάκτηση του νησιού στο γεγονός ότι οι Χιώτες αδυνατούσαν να πληρώσουν τον υπέρογκο φόρο (τραμπούτο [= trabuto - tribute], στ. 349) που ο επικεφαλής του τουρκικού στόλου Πιαλή πασάς απαίτησε να του καταβληθεί αμέσως. Ο Βεντράμος γνωρίζει ακόμη ότι μέρος των κατοίκων και συγκεκριμένα τους προκρίτους της Μάνας που διοικούσαν ως τότε το νησί (στ. 350 - 351), οι κατακτητές τους εξόρισαν στην παλιά γενονατική κτήση του Καφά στην Κριμαία, απ' όπου κατόρθωσαν να ξαναγυρίσουν στις πατρίδες τους στα μέσα του επόμενου χρόνου με

τη μεσολάβηση του γάλλου πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, αφού κατέβαλαν λύτρα. Ο Βεντράμος φαίνεται να μη γνωρίζει τις εξελίξεις αυτές, γεγονός που μας επιτρέπει να θεωρήσουμε την εγκατάσταση των προκρίτων αυτών στον Καφά (αρχές 1567) ως ασφαλές *terminus post quem* της τελικής, τουλάχιστον, σύνθεσης (ή έστω της προετοιμασίας για έκδοση) του κειμένου.

Σύμφωνα με την ιστορική αντίληψη του Τζάνε Βεντράμου, αιτία των γεγονότων αυτών στάθηκε η μνησικακία (στ. 341), η υπεροψία και η φιλαργυρία (στ. 348 - 352) των πλούσιων κατοίκων των περιοχών αυτών και τιμωροί της εν λόγω υπέρβασής τους υπήρξαν οι Τούρκοι. Η άποψη αυτή συμπίπτει με τη γενικότερη αντίληψη που επικρατούσε στις τάξεις των ελληνικών πληθυσμών την εποχή εκείνη, σύμφωνα με την οποία η νικηφόρα στρατιωτική προέλευση των Τούρκων και η υποδούλωσή τους στον αλλόθρησκο κατακτητή, υπήρξε το τίμημα της απομάκρυνσής τους από τις εντολές του Θεού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- [1]. Βλ. Γ. Θ. Ζώρας, Ιστορία της φιλαργυρίας, σ. 21 - 24, που ταυτίζει με επιτυχία τα μνημονευόμενα στο έργο ιστορικά γεγονότα.
- [2]. Για τα γεγονότα αυτά βλ. πρόχειρα Α. Βακαλόπουλος, Ιστορία, τόμ. 3, σ. 145 - 150, 159 - 164 και σποραδικά στις σελίδες που προηγήθηκαν.
- [3]. Αυτόει, σ. 221 - 226. Εκτός από τη βιβλιογραφία που παραθέτουμε στη σ. 320, σημ. 135 βλ. επίσης Philip Argenti, Chios vineta or The occupation of Chios by the Turks (1566) and their administration of the island (1566 - 1912), Cambridge 1941, σ. XCII - CXIX καθώς και τα έγγραφα που εκδίδει στο Παράρτημα. Ο Γ. Θ. Ζώρας τοποθετεί λανθασμένα τα γεγονότα αυτά στις 17 Αυγούστου 1566! Ο.π., σ. 23.

4. ΤΟΥ ΜΑΘΙΟΥ ΜΠΕΡΝΑΡΔΗ.

Είναι και άλλοι περισσοί, που ακ τη φιλαργυρία,
ρηγάδες που ξεπέσσασι και αυτοί εις σκλαβουνία.
Μανίφικο μισέρ Μασιό Μπερνάρδη είδα 'ς το Ριάλτο,
με πλούσια μπάγκο θαμαστό, όλο χρυσό δουκάτο.
Χιλιάδες πεντακόσιες ήσαν εμετρημένα,
που τὰ 'δα με τα μάτια μου, πιστέψετε μου εμένα.
Πέντε καράβια τού 'σώσα, όλα σ' ένα καράτο,
κ' εις μιά η τύχη γύρισε τη ρόδα άνω-κάτω.
Άρχη καράβια κάγψαν κ' οιπραματειές ξεπέσα,
εκείνος 'ς μιά εκάθηκεν κ' τη Βενετία μέσα.
Κ' εις τη Ραβέννα βρέθηκε εις ένα μπόσκο μέσαν,
δέκα τέσσαρες πουνιαλιές εις το κορμί του 'δώσαν.
Μόνον δια την έπαρσιν πόδειξε τόσο πλούτος,
έλαβε τέτοιο θάνατο ο τζιντιλόμος τούτος.
Ούτως αυτός ετέλεψεν και βιός του το περίσσο.

(στ. 353 - 367).

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσιάζει ο Τζάνες Βεντράμος, ο μανίφικο μισέρ Μασιό Μπερνάρδης ήταν σπουδαίος τραπεζίτης με πλούσια μπάγκο θαμαστό (στ. 356.) στο Rialto και με διαθέσιμα κεφάλαια ύψους 500.000 δουκάτων (στ. 356 - 357) και, παράλληλα,

δραστήριος επιχειρηματίας και πλοιοκτήτης. Ο Βεντράμος έχει προσωπική αντίληψη για τα πλούτη του Μπερνάρδη (στ. 358) και για την τύχη τους. Πέντε τουλάχιστον πλοία που του ανήκαν εξ ολοκλήρου (όλα σ' ένα καράτι, στ. 359) χάθηκαν μέσα στις φλόγες και μαζί τους τα εμπορεύματα που μετέφεραν. Η οικονομική καταστροφή που τον έπληξε, αποτέλεσμα της έπαρσης πόδειξε τόσο πλούτος (στ. 365), τον ανάγκασε να εγκαταλείψει ξαφνικά (ς μιά στ. 362) τη Βενετία και να διαφύγει στη Ραβέννα, δεν πρόλαβε όμως να φθάσει στον προορισμό του, γιατί βρέθηκε μαχαιρωμένος άγρια από αγνώστους εις ένα μπόσκο μέσαν (στ. 363).

Από τα βιογραφικά αυτά στοιχεία δεν είναι δύσκολο να ταυτίσουμε το άγνωστο ως τώρα πρόσωπο αυτό. Πρόκειται για το Βενετό ευγενή¹ Maffio Bernardo του ποτέ Φραγκίσκου (1480 ci. - 1546), μέλος μιας από τις παλαιότερες και πλουσιότερες αριστοκρατικές οικογένειες της Βενετίας². Πληώρα πληροφοριών για τη ζωή και κυρίως για τις οικονομικές δραστηριότητες του Bernardo προσφέρουν και στην περίπτωση αυτή τα Ημερολόγια του Μαρίνου Sanudo, τουλάχιστον κατά τη χρονική περίοδο στην οποία αυτά εκτείνονται (1496 - 1533)³. Τις εμπορικές του επιχειρήσεις ο Bernardo ξεκίνησε με μικρό κεφάλαιο, δραστηριοποιήθηκε όμως στις αγορές της Δύσης και της Αλεξάνδρειας και πλούτισε μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα. Ο Sanudo εξάγει την πείρα και τις ικανότητές του στο εμπόριο: *ha gran pratica in la merchadantia et bona fortuna e desegna ben*, και κυρίως το επιχειρησιακό του πνεύμα⁴. Από τις συναλλαγές του πιο σημαντικές αναδεικνύονται εκείνες με την αγορά της Αλεξάνδρειας, όπου άλλωστε υπηρετούσε ως *vice console* της Βενετίας ο αδελφός του Βερνάρδος. Ως τραπεζίτης (*banchier, dal banco*) ο Ματθαίος Bernardo μαρτυρείται για πρώτη

φορά στα Ημερολόγια του Sanudo στις 8 Αυγούστου 1521, όταν άνοιξε τη δική του τράπεζα στο Rialto⁸. Ο Sanudo, που ήταν παρών στην τελετή των εγκαινίων και την περιγράφει με χαρακτηριστικές λεπτομέρειες, αναφέρει ως αρχικό κεφάλαιο τα 20.000 δουκάτα⁹ tra oro e moneda, ποσόν που στα επόμενα τρία χρόνια έφτασε στα 28.000 δουκάτα. Η τράπεζα Bernardo, μία από τις 10 τράπεζες που υπήρχαν στη Βενετία μεταξύ 1496 και 1533 και η τρίτη στη σειρά από άποψη κεφαλαίων της τρίτης δεκαετίας του 16ου αιώνα⁷, λόγω ορισμένων εμπορικών ατυχιών αναγκάστηκε να κλείσει προσωρινά στις 21 Ιουλίου 1524⁸ και να επαναλειτουργήσει από το 1529⁹ ως το θάνατο του ιδρυτή της. Όπως όλοι οι τραπεζίτες της εποχής του, ο Bernardo είχε επενδύσει ένα μεγάλο μέρος του κεφαλαίου του σε εμπορεύματα και σε πλοία¹⁰. Ασφαλώς ο Bernardo δεν ήταν ιδιοκτήτης 5 μόνον πλοίων, όπως αναφέρει ο Βεντράμος, αλλά πολύ περισσότερων¹¹. Είναι ενδεικτικό ότι συγκαταλεγόταν μεταξύ των 4 μεγαλύτερων εμπόρων που διακινούσαν εμπορεύματα αξίας χιλιάδων δουκάτων από και προς την Αλεξάνδρεια, όπου διέθετε ιδιόκτητες αποθήκες, χωρίς όμως και να μένει αδιάφορος για το εμπόριο με τον Ροσεντε: το 1533, λ.χ., ο Bernardo κατηγορήθηκε ότι ήθελε να μονοπωλήσει την εισαγωγή αγγλικού μαλλιού στη Βενετία¹². Δεν είναι γνωστό ποιες ήταν οι πραγματικές οικονομικές συντεταγμένες της τράπεζας του Bernardo, το επενδυμένο κεφάλαιο και οι δυνατότητές της να ανταποκρίνεται αμέσως στις απαιτήσεις των πελατών της να εισπράξουν σε ρευστό τα χρήματά τους. Το ποσόν των 500.000 δουκάτων που αναφέρει ότι είδε με τα μάτια του ο Βεντράμος πάνω στο "μπάγκο" του τραπεζίτη μας είναι δίχως άλλο υπερβολικό και αρχεϊκά αδυστάυρωτο. Στη διαπίστωση αυτή καταλήγουμε παρακολουθώντας τις οικονομικές δασοληψίες των άλλων

Βενετικών τραπεζών Lippomano, Garzoni, Agostini και Arimondo, για τις οποίες γνωρίζουμε περισσότερα στοιχεία: σε καμία περίπτωση το κεφάλαιο των ιδιωτικών αυτών τραπεζών δεν ξεπερνούσε τις 200.000 δουκάτα (ενεργητικό - παθητικό)¹³.

Ο Maffio Bernardo βρισκόταν στο κέντρο της εμπορικής και γενικά της οικονομικής ζωής της Βενετίας και ήταν πολύ φυσικό στο μάτια των συγχρόνων του ο θάνατός του να μην περάσει απαρατήρητος. Ο Τζάνες Βεντράμος αφήνει να εννοηθεί ότι η απώλεια των πέντε πλοίων του Bernardo και η καταστροφή από φωτιά των εμπορευμάτων του υπήρξαν τα αίτια της οικονομικής καταστροφής και του άδοξου θανάτου που τον περίμενε στο δάσος της Ραβέννας, τα ιστορικά όμως δεδομένα είναι διαφορετικά. Ο Bernardo κατηγορήθηκε ότι κοινολογούσε τα μυστικά της Γαληνοτάτης στους φίλους γάλλους και άγγλους εμπορικούς συνεργάτες και πελάτες του, και ότι έτσι έθετε σε κίνδυνο τα συμφέροντα της Βενετίας σε μια κρίσιμη γι' αυτήν περίοδο διεθνών εξελίξεων και οικονομικών ανακατατάξεων. Στις 3 Νοεμβρίου 1546 το Συμβούλιο των Δέκα αποφάσισε να ελέγξει την αλήθεια των σοβαρών αυτών κατηγοριών και με απόφασή του κάλεσε τον πάμπλουτο και όχι πάντα άμεμπτου χαρακτήρα¹⁴ ευγενή να παρουσιαστεί ενώπιόν του μέσα στο διάστημα των 8 προσεχών ημερών και να απαντήσει σ' αυτές¹⁵. Ασφαλώς οι κατηγορίες αυτές ήταν βάσιμες, γιατί ο Bernardo προτίμησε, αντί να υπακούσει στην απόφαση του Συμβουλίου των Δέκα, να εγκαταλείψει κρυφά τη Βενετία και τα πλούτη του με πρόθεση να καταφύγει στη Ρώμη κοντά στον Πάπα, όπου διέθετε αρκετούς φίλους που τον υποστήριζαν¹⁶. Με τη συνοδεία δύο μόνων υπηρετών και με κάθε δυνατή μυστικότητα ο Bernardo κατευθύνθηκε νότια, παίρνοντας το δρόμο για τη Ραβέννα, που τότε ανήκε στο Παπικό Κράτος. Στον πευκώνα (pineta) όμως

της Classe, λίγο πριν φτάσει στην πόλη της Ραβέννας¹⁷, δέχτηκε την αιφνιδιαστική επίθεση οπλισμένων ανδρών που τον σκότωσαν (δέκα τέσσαρες πουνιαλιές εις το κορμί του ἔδωσαν, στ. 364) και τον λήστεψαν αφήνοντας το σώμα του γυμνό μέσα στις λάσπες. Το τραγικό αυτό γεγονός έκανε αίσθηση στη Βενετία και αποτέλεσε αντικείμενο συζητήσεων στην αλληλογραφία της Γαλινοτάτης με τη Ρώμη¹⁸. Η Βενετία, όπως αναμενόταν, είχε κάθε λόγο να ανησυχεί για τις παράνομες δραστηριότητες του υπηκόου της και έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για τη διαλεύκανση εγκλήματος. Η δολοφονία αποδόθηκε, αρχικά, σε ληστές και παρανόμους της περιοχής, ύστερα όμως από σύντομες έρευνες και δελεαστικές προς όλους επικηρύξεις εναντίον των ληστών, ήρθαν στο φως οι πραγματικοί ένοχοι και οι ηθικοί αυτουργοί του εγκλήματος. Όπως διαπιστώθηκε από τις ανακρίσεις, τους δολοφόνους, Ιωάννη Βαπτιστή Campana, στρατιωτικό από τη Cremona, και Isero da Trento, είχαν βάλει για να σκοτώσουν τον άτυχο Maffio Bernardo οι ανεψιοί του, παιδιά μιας αδελφής του, Λουδοβίκος και Μάρκος Αντώνιος Erizzo του πατέ Φραγκίσκου, με σκοπό να γίνουν αυτοί κύριοι της τεράστιας περιουσίας του θείου τους. Μαζί τους αποκαλύφθηκε ότι συνεργούσε ένα ακόμη άτομο, ο Λουδοβίκος dalle Arme, ο οποίος είχε μεσολαβήσει και είχε πείσει τους δύο δράστες να διαπράξουν τη μιανή αυτή πράξη¹⁹.

Η Βενετία τιμώρησε παραδειγματικά τους ενόχους. Τους κύριους υπαίτιους του εγκλήματος Λουδοβίκο Erizzo και Λουδοβίκο dalle Arme αποκεφάλισε σε δημόσιο χώρο στις 11 Μαΐου 1547, ενώ το Μάρκο Αντώνιο Erizzo, στον οποίον καταλόγισε ορισμένα ελαφρυντικά, καταδίκασε σε ισόβια φυλάκιση στην prison forte²⁰, απ' όπου όμως ο τελευταίος βρήκε τον τρόπο να δραπέτεύσει και να καταφύγει τελικά στην Αγγλία. Οι δύο δολοφόνοι του Bernardo, ο Campana και

o da Trento, επειδή κατέδωσαν τους υποκίνητές τους, όχι μόνο δεν τιμωρήθηκαν αλλά και ανταμείφθηκαν με 2.000 δουκάτα²¹.

Η αφήγηση του Τζάνε Βεντράμου για τα γεγονότα αυτά δεν είναι πλήρης, αλλά περιορίζεται στην παρουσίαση του θανάτου του Bernardo - του κεντρικότερου ασφαλώς επεισοδίου της όλης ιστορίας - χωρίς να μπει στον κόπο να μας δώσει ιδιαίτερες λεπτομέρειες. Η επιλογή του αυτή θα ήταν λάθος να αποδοθεί σε άγνοια των γεγονότων: το Βεντράμο ενδιέφερε να δώσει σε γενικές γραμμές το γεγονός (σε 3 στίχους) και όχι τα καθέκαστα, τα οποία άλλωστε ήταν πολύ γνωστά σε όλους. Ο θάνατος του Bernardo, ενός από τους πλουσιότερους Βενετούς της εποχής του, συντάραξε τους συγχρόνους του²² για τη σκληρότητά του και για το τόσο άδοξο τέλος του πλούτου του και επομένως η παρουσίασή του από το Βεντράμο δεν απαιτούσε καμία ιδιαίτερη διανοητική προσπάθεια. Απώτερος στόχος του ήταν και εδώ να υπογραμμίσει πού θα μπορούσε να οδηγήσει η έπαιση του πλούτου, αφιγούμενος ένα παράδειγμα χαρακτηριστικό και παραστατικό.

Τυχόν σύνδεση και γνωριμία του Τζάνε Βεντράμου με τον άτυχο ήρωά του, το Maffio Bernardo, δεν τεκμηριώνεται από αλλού, δεν μπορεί όμως και να αποκλειστεί. Η ομολογία του (ιδίου στο στίχο 358 (που τό 'δα με τα μότια μου, πιστέψετε του εμένα) αποτελεί, πιθανότατα, απλή τυπική έκφραση με την οποία ήθελε να βεβαιώσει τους αναγνώστες / ακροατές του πόσο καλός γνώστης των πραγμάτων ήταν, όχι όμως και των προσώπων. Αν πραγματικά γνώριζονταν, αυτό θα συνέβη στον επαγγελματικό στίβο: να εργάστηκε δηλαδή ο Βεντράμος στα πλοία του Bernardo (πέντε καρόβια τού 'σωσα, όλα σ' ένα καρότσι, στ. 359) που ταξίδευαν, όπως είδαμε, συχνά στην Αλεξάνδρεια, προορισμό όχι λίγων ταξιδιών του Βεντράμου στην

ανατολική Μεσόγειο, ή να δανείστηκε από αυτόν ή τέλος να
διακίνησε μέσω της τράπεζάς του διάφορα χρηματικά ποσά (πρβλ.
στ. 357 - 358).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ότι πρόκειται για βενετό ευγενή και όχι για έλληνα τραπεζίτη (βλ. Γ.Θ. Ζώρας, Τζάνε Βεντράμου Ιστορία φιλαργυρίας, σ. 24 σημ. 1), πλοιοκτήτη και έμπορο αποδεικνύεται από τα στοιχεία που εκθέτουμε στη συνέχεια. Εδώ αρκούμαι να υπενθυμίσω τους δύο χαρακτηρισμούς που του προσδίδει ο Βεντράμος στο έργο του: Μανίφικο (στ. 355) και τζιντιλόμος (στ. 366), που δεν προσέχτηκαν όσο θα έπρεπε από τον εκδότη και τους μετέπειτα μελετητές του έργου. "Πλούσιο έλληνα τραπεζίτη και πλοιοκτήτη στη Βενετία" εκλαμβάνει το Bernardo και η Κρίστα Παναγιωτοπούλου, σ. 332 (2), μολονότι φαίνεται να γνωρίζει τη σχετική βιβλιογραφία.

2. Για τα γενεαλογικά του Maffio Bernardo βλ. A.S.V., M. Barbaro, Arbori de patrizi veneti, τόμ. 2, σ. 13. Ο Maffio ήταν πρωτότοκος γιός του Φραγκίσκου Bernardo του ποτέ Μπενέττου του ποτέ Νικολάου, και της Μαρίας Loredano του ποτέ Γεωργίου (γάμος 1472). Ο πατέρας του, που ανέλαβε διάφορα όχι ιδιαίτερης σημασίας δημόσια αξιώματα, διέθετε μέτρια οικονομική κατάσταση και πάντως τέτοια που να μη δικαιολογεί από μόνη της την κατοπινή σταδιοδρομία του Maffio (βλ. εδώ τη σημ. 5). Από το γενεαλογικό δένδρο του Barbaro αλλά και από τη μαρτυρία του Sanudo (1521) συνάγεται ότι ο Maffio δεν νυμφεύθηκε και δεν απέκτησε απογόνους. Από τους δύο άλλους αδελφούς του, το Μπενέττο και το Δανιήλ, μόνον ο πρώτος συνέχισε τον κλάδο της οικογενείας με το γιό του Φραγκίσκο. Για την πολιτική περιορισμού των γάμων που ακολουθούσαν οι βενετοί ευγενείς με σκοπό να περιορίσουν τον κατακερματισμό της περιουσίας τους βλ. James C. Davis, A venetian

family and its fortune 1500 - 1900. The Dona and the conservation of their wealth [ιταλ. μετάφρ. Roma 1980, σ. 133 - 156]. Ο Μπενέττο υπήρξε επί σειρά ετών αναπληρωτής πρόξενος της Βενετίας στην Αλεξάνδρεια και συνεργαζόταν με το Maffio στις εμπορικές του, αρχικά, και τραπεζικές του, αργότερα, επιχειρήσεις με το θαλασσινό αυτό εμπορικό κέντρο της ανατολικής Μεσογείου. Τη συνεργασία τους αυτή συνέχισαν και στη Βενετία (1527 κ. ε.) μετά την επιστροφή του Μπενέττου από την Αλεξάνδρεια. Για την οικογένεια Bernardo, που κατοικούσε στην ενορία του Αγίου Αυγουστίνου (sestier di San Polo) βλ. Giuseppe Tassinari, *Curiosita Veneziane, ovvero origini delle denominazioni stradali*, nuova edizione a cura di Lino Moretti, Venezia 1964, σ. 78. Το αρχοντικό (palazzo) του Maffio Bernardo μνημονεύει ανάμεσα στα λαμπρότερα της Βενετίας ο Francesco Sansovino, *Venetia, citta nobilissima et singolare, con le aggiunte di Giustiniano Martinioni*, *Indice analitico* a cura di Lino Moretti, Venezia 1968, τόμ. 1, σ. 388.

3. βλ. Sanudo, ad indicem.

4. βλ. την επόμενη σημείωση.

5. Ο Sanudo περιγράφει ως εξής την τελετή των εγκαινίων της λειτουργίας της τράπεζας του Bernardo, στην οποία παραβρέθηκαν σημαντικές προσωπικότητες του πολιτικού και οικονομικού κόσμου της Βενετίας. [8 Αυγούστου 1521]. In questa matina, in chiesa di San Zuane di Rialto fo cantata una solenne messa, per il novo banco si ha levato ozi da sier Mafio Bernardo quondam sier Francesco da San Polo, qual era vestito di veludo negro per la morte di la sua sorela, e zorni 8, mojer di sier Carlo Donado. Eravi questi Procuratori: sier Domenego Trivisan el cavalier,

sier Alvise da Molin, sier Zorzi Corner el cavalier, sier Alvise Pisani dal Bancho et sier Hironimo Justinian. Item, sier Andrea Badoer el cavalier, sier Francesco Corner el cavalier, poi molti patrici, tra li quali io vi fui, che si acompagno el dito banchier fino al suo banco levato, sopra dil qual era, tra oro e moneda da ducati 20 milia, cussi fo estimati. Et intrato nel banco, fù publica per Nicolo ... comandador, come el Serenissimo Principe feva a saper a tutti, che con el nome di Dio se levava uno bancho di scritta per sier Mafio Bernardo quondam sier Francesco, el qual havia dato a li Governadori de l' intrade piezaria di ducati 20 milia come vol le leze per anni 3 proximi; le qual piezarie erano sta aprobade nel Colegio deputato a questo. Et poi, in nomine Domini aperto el zornal per sier Hironimo da Molin quondam sier Marin, qual scriveva lui in bancho, fo comenza a far la prima partida da sier Mafio Bernardo et Benedeto suo fradelo di ducati ... posti in banco. La seconda fo di sier Nicolo Bragadin quondam sier Andrea, di ducati 600. La terza di Ferier e Zanoto Beltrame di ducati ..., e va seguendo. E stati un poco cussi, con le trombe e piffari si levo man et cetera.

Questo sier Maphio Bernardo è di anni ... Non è maridato. Suo fradelo sier Bernardo [lege Benedetto] è in Alexandria vice consolo. È homo che fa gran facende. Quando suo padre morite, havia poco cavedal, e col viazo di Ponente e di Alexandria e fato richo, che fa facende per ducati ... milia. Ha gran pratica in la merchadantia, et buone fortuna, e desegna ben. Sono do altri banchi in la terra: sier Alvise Pixani Procurator, e sier Antonio e Silvan Capelo e sier Luca Vendramin, e li danari in bancho

valeno di danno do e meza per 10 al presente. Βλ. Sanudo, τόμ. XXXI, στ. 182 - 183. Όπως ρητά αναφέρει ο Sanudo, η τράπεζα του Bernardo ανήκε στην κατηγορία των banco di scritta. Με τον όρο αυτό νοούνται οι τράπεζες εκείνες που, δίπλα στις καθιερωμένες οικονομικές λειτουργίες της κατάθεσης και του δανεισμού χρημάτων και της εξαργύρωσης νομισμάτων διαφόρου κατηγορίας και προέλευσης, ειδικεύονταν και στις μετακινήσεις κεφαλαίων από τον ένα λογαριασμό στον άλλο χωρίς να απαιτούν και να προϋποθέτουν ρευστοποίηση των σχετικών χρηματικών ποσών. Βλ. ενδεικτικά για το είδος αυτό των τραπεζών F.C. Lane, Venetian Bankers 1496 - 1533, Journal of Political Economy, τόμ. 45 (1937), σ. 187 - 206 = Venice and History, σ. 69 - 86 = I mercanti di Venezia, σ. 219 - 236, ειδικά σ. 221 - 222. Gino Luzzatto, Storia economica di Venezia dall' XI al XVI secolo, Venezia 1961, σ. 100 - 103, 220 - 222. Giorgio Borelli, Alla ricerca del mercante, Mercanti e vita economica nella Repubblica Veneta (secoli XIII - XVIII), a cura di Giorgio Borelli, Verona 1985, τόμ. 1, σ. XXII. Λεπτομέρειες για τη λειτουργία τους βλ. στη βιβλιογραφία της επόμενης σημείωσης.

6. Στην ουσία όμως το ποσόν αυτό αντιπροσωπεύει την εγγύηση ασφαλείας που υποχρεωνόταν να διαθέτει ο κάθε τραπεζίτης μέσω εγγυητών, τα ονόματα των οποίων και το ποσόν με το οποίο συμμετείχαν σ' αυτήν έπρεπε ο ενδιαφερόμενος να παρουσιάσει στη Σύγκλητο για να πάρει την άδεια λειτουργίας της τράπεζάς του. Η ρήτρα αυτή είχε σκοπό να προστατεύσει τους ιδιώτες που συναλλάσσονταν με τις (ιδιωτικές) τράπεζες αυτές από τον κίνδυνο της καταστροφής, αφού οι τραπεζίτες χρησιμοποιούσαν και τις καταθέσεις των πελατών τους στις εμπορικές επιχειρήσεις τους.

Για το ζήτημα αυτό βλ. Elia Lattes, *La libertà delle banche a Venezia dal secolo XIII al XVII*, secondo i documenti inediti del R. Archivio dei Frati, Milano 1869, σ. 26 - 99. Στις 12 Ιουνίου 1523 το ποσόν αυτό με σχετική απόφαση των Pregadi αυξήθηκε σε 25.000 δουκάτα (αυτόει, σ. 81 - 83, αρ. εγγρ. XXX), ενώ με άλλη απόφαση της 6 Νοεμβρίου 1526 καθορίζονται διάφορες άλλες ειδικότερες λειτουργίες τους (αυτόει, σ. 88 - 94, αρ. εγγρ. XXXII). Ο κατάλογος των εγγυητών της κάθε τράπεζας παρουσιαζόταν σε τακτά χρονικά διαστήματα και εγκρινόταν με ψηφοφορία. Βλ. Sanudo, τόμ. XXXV, στ. 467 - 472 [1523]: Banco di Bernardo... 28.000 ducati. Αυτόει, τόμ. XXXVI, στ. 348 [1524]: Banco di Bernardo... 27.000 ducati.

7. Βλ. F.C. Lane, *Venetian Bankers, 1496 - 1533*, σ. 221.

8. Βλ. Sanudo, τόμ. XXXVI, στ. 401, 484. Για τις ατυχίες αυτές βλ. αυτόει, στ. 146, 149.

9. Ως εσής περιγράφει ο Sanudo την τελετή έναρξης των εργασιών της δευτέρης αυτής τράπεζας του Bernardo: [21 Ιουλίου 1529]. In questa mattina adunca sier Mafio Bernardo fo dal Banco quondam sier Francesco, vestito di veludo cremexin alto et basso, volendo iterum levar banco, qual mo lieva il banco era di Molini, aldito messa in chiesa di San Zuane, con le trombe avanti vene al banco, in mezo di sier Domenego Trivisan el cavalier procurator et sier Luca Trun procuratore, et altri 7 procuratori, cavalieri, dottori et altri, et li consieri non andono al suo loco, come feno quando sier Silvan Capello levò banco, ma per etade; et venuto al banco fo fatto la crida del levar il banco et cetera, justa il solito et le piezarie date aprobade nel Consejo di Pregadi. Sul qual banco erano assa danari, zercha ducati 42 milia

tra ori et mocenigi, et sentato un poco pro forma, tutti andorono
a casa sua. Fo messo in banco ducati 27 milia. Βλ. Sanudo, τόμ.
LI, στ. 132 - 133. Τη φορά αυτή ο Bernardo διέθετε εγγύηση
ασφαλείας ύψους 34.000 δουκάτων. Αυτάει, στ. 83 - 84.
10. Βλ. F.C. Lane, Venetian Bankers 1496 - 1533, σ. 227. Ο Sanudo
μνημονεύει αρκετές από τις εμπορικές επιχειρήσεις του Bernardo
και συχνά τις περιπέτειες και τις απώλειες των πλοίων και των
εμπορευμάτων του: λ. κ., στις 9 Ιουλίου 1522 βρισκόταν στη
Φλάνδρα κάνοντας εμπόριο κρασιού (τόμ. XXXIII, στ. 288, 341).
Στις 3 Μαρτίου 1523 έφτασε στη Βενετία η είδηση ότι από τη βύειση
μιας nave ragusea που επέστρεφε από την Αγγλία ο Bernardo είχε
ζημιιά 2.000 δουκάτων (τόμ. XXXIV, στ. 10). Στις 20 Ιανουαρίου
1526 γίνεται γνωστό ότι ο πειρατής Ιωάννης Fortin έγινε κύριος
ενός πλοίου που ταξίδευε στην Αλεξάνδρεια με εμπορεύματα του
Bernardo (τόμ. XL, στ. 638, 640, 650). Ένα άλλο πλοίο από την
Αλεξάνδρεια με φορτίο κουκιών βάρους 6.000 στάρων, από τα οποία
4.000 ανήκαν στο Bernardo, βυθίστηκε τον Ιανουάριο του 1528 (
τόμ. XLVI, στ. 500). Από το ταξίδι ενός πλοίου του στη Φλάνδρα ο
Bernardo έφερε εμπορεύματα στη Βενετία αξίας 10.000 δουκάτων,
σύμφωνα πάντα με εγγραφή του Sanudo της 19 Ιανουαρίου 1529 (τόμ.
XLIX, στ. 366, 369, 376). Ένα άλλο του όμως πλοίο που ερχόταν
από την Αλεξάνδρεια με εμπορεύματα βυθίστηκε την ίδια εποχή (
αυτάει, στ. 386). Το 1530 ο Bernardo έχασε λόγω πειρατών φορτία
από την Αλεξάνδρεια αξίας 5.000 δουκάτων και ένα πλοίο του
φορτωμένο με ζάχαρη, που ναυάγησε στη θαλάσσια περιοχή του
Palermo (τόμ. LIII, στ. 78 και τόμ. LIV, στ. 138). Προβλήματα
αντιμετώπισε και ένα άλλο πλοίο του που ερχόταν από τη Φλάνδρα
τον Οκτώβριο του 1531 (τόμ. LV, στ. 62, 366 και τόμ. LVI, στ.

125).

11. Βλ. ενδεικτικά την προηγούμενη σημείωση.
12. Βλ. Sanudo, τόμ. LVIII, στ. 249, 257 και F.C. Lane, Venetian Bankers 1496 - 1533, σ. 227.
13. Βλ. τα συγκεντρωτικά στοιχεία των τραπεζών αυτών στο F.C. Lane, ό. π., σ. 223 - 225.
14. Βλ., λ. χ. , τις κατηγορίες εναντίον του του Φιλίππου Bassadona capitano των γαλερών της Φλάνδρας (Sanudo, τόμ. LVII, στ. 461) και του Avogador di Comun Ιακώβου da Canal, ο οποίος ζήτησε από το Συμβούλιο των Παρακλητών να τιμωρηθεί ο Bernardo για τη στάση που κράτησε κατά τη διάρκεια της φόρτωσης των εμπορευμάτων του σε βενετικές γαλέρες στην Αγγλία το 1531. Disse, γράφει ο Sanudo για τον da Canal, per la superbia Lucifero fù cazato dal cielo, li giganti fò fulminanti, Nabucodonosor fatto 7 anni manzar feno in terra, cussi questa superbia di sier Mafio Bernardo deve essere castigata, et per aver voluto andar fuera di l' ordinanza, bisogna el passi per le piche. Et fe lezer il processo, qual pero non e compido; poi torno a parlar, facendoli le opposition, aver dito villania a l' orator nostro in Anglia, dito parole vergognose dil Collegio nostro, esser senta di sora di l' orator a uno convito, aver tolto lane fuera di le galie per metterle su nave e far contrabando, aver voluto lui tuor la stapula di le lane solo con danno di questa citta, et altre parole. Αυτόει, στ. 581 - 582.
15. Βλ. A.S.V., Consiglio dei X, Criminali, reg. 7 I 1546 - 1551 J, f. 74v, 75r. Βλ. και τα σχόλια στο απόσπασμα από το Χρονικό του Αυγουστίνου degli Agostini που δημοσιεύεται στο Παράρτημα, αρ. MB.

16. Γνωρίζουμε, λ. κ., ότι ο Bernardo υπήρξε συχνά δανειστής του Πάπα. Στις 24 Οκτωβρίου 1531 ο Sanudo αναφέρει ότι είχε φθάσει στη Βενετία ο παπικός νούντσιος Ιωάννης Βαπτιστής Galeni για να πάρει πίσω κοσμήματα του Πάπα Κλήμεντα Β αξίας 15.000 δουκάτων που είχε παραδώσει στο Bernardo ως ενέχυρο για δάνειο που είχε πάρει από τον τελευταίο. Βλ. Sanudo, τόμ. LV, στ. 79.

17. Βλ. τα σχόλια στο κείμενο του Παραρτήματος σ. 539 κ.ε.

18. Σε επιστολή της 11 Δεκεμβρίου 1546 του βενετού πρεσβευτή στη Ρώμη Ιωάννη Αντωνίου Venerio αναφέρεται ότι ο θάνατος του Bernardo υπήρξε αντικείμενο συζήτησης ανάμεσα στο γραμματέα του και στον καρδινάλιο Ρομπέρτο Fuccio, gentilhuomo fiorentino, Cardinale Sancti Quatro et Summo Penitentiario. Βλ. A.S.V., Capi del Consiglio dei X, Lettere di Ambasciatori, Roma (1539 - 1554), αυτή επιστολή αρ. 121, f. 1°-2°. Σε επιστολή του παπικού νούντσιου στη Βενετία Ιωάννη della Casa προς τον καρδινάλιο Αλέξανδρο Farnese με ημερομηνία 14 Μαΐου 1547 γίνεται λόγος για τη δολοφονία του Maffio Bernardo. Βλ. Amadio Ronchini, Lettere d'homini illustri conservate in Parma nel R. Archivio dello Stato, Parma 1853, σ. 168.

19. Εκτός από τις αρχαικές ενδείξεις που σημειώνονται στο Παράρτημα, αρ. MB βλ. και τη σύντομη αφήγηση της υπόθεσης αυτής από τον Giuseppe Tassini, Alcune delle piu clamorose condanne capitali eseguite in Venezia sotto la Repubblica, Venezia 1966, σ. 164 - 166.

20. Βλ. A.S.V., Consiglio dei X, Criminali, reg. 7, ό. π., f. 88^v, 89^r, 89^v.

21. Αυτάει, f. 79^v-80^r και 80^v. Βλ. επίσης τα σχόλια στο Παράρτημα, αρ. εγγρ. MB.

22. Βλ. σχόλια, ό. π.

5. ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗ.

Τώρα λοιπόν γροικάτε μου γι' αυτόν να σας μιλήσω,
τον είδα με τα μάτια μου μέσα 'ς την Βενετία,
επροκομμένον και καλόν, με πλήσαν ευτυχία,
με μαγαζιά μονοβασιές, μοσκάτα ωσάν το μέλι.
Μεσσέρ Ανδρέα τον έκρασαν, το γένος Κουρκουμέλη.
Ατός μου εγώ του μέτρησα εννέα φορτώμενα
ακυράτσα και γαλούνια, καράβι' αρματώμενα.
Ένα καράτο ήσανε όλα εις τ' όνομά του,
και διάφορά 'χε περισσά σκ τα ποστατικά του.
Αναπαμένος ήτανε, σπού δεν είχε ταίρι,
απο Ρωμαίους πού 'σανε 'ς της Βενετίας τα μέρη.
Είχε δε έναν αδελφόν τάξης καλής και γνώμης,
από δικό του αρμάτωσε κ' έγινε σαβρακόμης.
Ιδέτε τάση ανάπαψη δια την περηφανία,
τι ρόδα πώς τους γύρισεν εισέ στενή πενία.
(στ. 368 - 382).

Το τελευταίο παράδειγμα που παρουσιάζει ο Τζάνες Βεντράμος πριν προχωρήσει στις ηθικοδιδασκτικές του νομώσεις (στ. 383 - 386) είναι η ιστορία του μεσσέρ Ανδρέα το γένος Κουρκουμέλη (στ. 372), προσώπου και αυτού που το γνώριζε πολύ καλά (τον είδα με τα μάτια μου, στ. 369, ατός μου εγώ, στ. 373). Επρόκειτο, μας

πληροφορεί, για τον επροκομμένον και καλόν με πλήσαν ευτυχία (στ. 370) μεγαλέμπορο του περιζήτητου κρητικού κρασιού μαλβαζία, που το διέθετε στην αγορά της Βενετίας (στ. 371), για πλοιοκτητή εννέα τουλάχιστον καραβιών (στ. 373 - 375) και έναν από τους σημαντικότερους Έλληνες κατοίκους της Βενετίας, που απολάμβανε το θαυμασμό και το σεβασμό όλων (στ. 377 - 378). Ο Βεντράμος συμπληρώνει την εικόνα που δίνει για τον Ανδρέα Κουρκουμέλη και για τα πλούτη του προσθέτοντας ότι αυτός είχε έναν αδελφό τάξης καλής και γνώμης (στ. 379), που από δικά του αρμότωσε κ' έγινε σοβρακόμης (στ. 380), τιμή ιδιαίτερα σημαντική, αφού το αξίωμα του σοβρακόμιτου η Γαληνοτάτη το εμπιστευόταν συνήθως στους ευγενείς της και όχι στους αστούς υπηκόους της. Και καταλήγει υποστηρίζοντας ότι λόγω της υπερηφανείας και της υπερβολικής ευμάρειάς τους δέχτηκαν τα κτυπήματα της τύχης που τους έφερε στην έσχατη πενία.

Τα βιογραφικά αυτά στοιχεία είναι αρκετά για να ταυτίσουμε χωρίς δισταγμό το πρόσωπο αυτό με το γνωστό κρητικό έμπορο και ένα από τα δραστήρια μέλη της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας Ανδρέα Κουρκουμέλη¹, του ποτέ Αναστασίου και το σοβρακόμη αδελφό του με τον όχι λιγότερο γνωστό αδελφό του Αλέξανδρο. Ο Ανδρέας Κουρκουμέλης ζούσε στη Βενετία τουλάχιστον από το 1527², οπότε χρονολογείται η εγγραφή του στην εκεί Ελληνική Αδελφότητα³, και στην πόλη αυτή παρέμεινε μόνιμα, εκτός από λιγαστά χρονικά διαστήματα που αναγκασόταν να μετακινηθεί στην Κρήτη για εμπορικές του υποθέσεις⁴, ως το θάνατό του, που τοποθετείται με ασφάλεια στα μέσα του 1556. Κατά το διάστημα αυτό ασχολήθηκε με το εμπόριο δημιουργώντας μέσα σε λίγα χρόνια μεγάλη περιουσία σε ακίνητα, εμπορεύματα και πλοία. Η οικονομική αυτή άνεση στάθηκε

ουσιαστικός παράγοντας / στην κοινωνική του ανέλιξη. Είναι γνωστό ότι κατέλαβε το ύπατο αξίωμα του γαστάλδου (1540)⁸, του Βικαρίου (1528 και 1530)⁹ και του γοβερνατόρου (1547 και 1555)⁷ της Ελληνικής Αδελφότητας και συμμετείχε ενεργά στις κυριότερες δραστηριότητές της¹⁰. Με τον αδελφό του Αλέξανδρο, που ζούσε μόνιμα στο Χάνδακα⁷, διατηρούσε εμπορική κοινοπραξία για την εισαγωγή στη Βενετία κρητικών προϊόντων, με κυριότερο το κερδοφόρο κρασί μαλβαζία¹⁰, και για την εξαγωγή στην Κρήτη και στις άλλες κτήσεις της Γαληνοτάτης στην Ανατολή υφασμάτων, βιβλίων και άλλων μεταποιημένων αγαθών¹¹, με αποτέλεσμα να δημιουργήσουν και οι δύο τεράστια κινητή και ακίνητη περιουσία. Τουλάχιστον από το 1541 ενοικίασαν από κοινού τα έσοδα των κτημάτων της επισκοπής Κισσάμου καταβάλλοντας ετησίως το ποσό των 900 δουκάτων¹² και διατηρούσαν άριστες σχέσεις με τους Βενετούς και τους Κρητικούς ευγενείς του τόπου.

Κατά τη διάρκεια του τρίτου βενετοτουρκικού πολέμου (1537 - 1540) σημαντικές ήταν οι υπηρεσίες που προσέφερε για λογαριασμό και των δύο αδελφών ο Αλέξανδρος: προσέφερε 200 δουκάτα ως δάνειο προς τη Βενετική Διοίκηση του Χάνδακα για την άμυνα της πόλης, έβρεσε στη διάθεσή της τρία πλοία του που στάληκαν το ένα στην Κέρκυρα (1537) και τα άλλα δύο στο Ναύπλιο (1538) με εφόδια για τους πολιορκημένους κατοίκους τους και, όταν οι βενετοί ευγενείς του νησιού αρνήθηκαν, αν και ανήκε στις φεουδαρχικές τους υποχρεώσεις, να εξοπλίσουν τις πολεμικές γαλέρες που είχε διαταχθεί το Reggimento της Κρήτης να ετοιμάσει, προσφέρθηκε, μολονότι αστός, να αναλάβει τον εξοπλισμό, την επάνδρωση και τη διακυβέρνηση μιας από τις γαλέρες αυτές δαπανώντας συνολικά 900 δουκάτα και υπηρετώντας ως σπρακόμιτος για εννέα συνεχείς μήνες

κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων του 1539 (πρβλ. στ. 379 - 380)¹³.

Ο Τζάνες Βεντράμος προβάλλει ως αιτία της οικονομικής καταστροφής του Ανδρέα Κουρκουμέλη την υπερηφάνεια που εκδήλωνε για τις εμπορικές του επιτυχίες (στ. 377 - 378, 381 - 382). Αν στα μάτια των συγχρόνων του η οικονομική κατολίωση των αδελφών Κουρκουμέλη ήταν το φυσικό αποτέλεσμα της αξιόμηπτης συμπεριφοράς τους στη διαχείριση του πλούτου τους, που προκάλεσε την οργή της τύχης, η αλήθεια δεν μπορεί βέβαια να βρίσκεται εδώ, αλλά θα πρέπει να αναζητηθεί στην εμπορική πρακτική τους. Ο ίδιος ο Ανδρέας Κουρκουμέλης μας αποκαλύπτει σε μια πολύτιμη αίτησή του του 1554 προς τη Βενετική Γερουσία¹⁴ ότι η οικονομική καταστροφή του υπήρξε αποτέλεσμα ορισμένων συγκυριών: της βαρβαρικής απώλειας του εμπορικού τους στόλου - ανάμεσα στα 1537 και 1552 έχασαν 13 πλοία, που βυθίστηκαν, ναυάγησαν ή έπεσαν εύματα των πειρατών¹⁵, της καταστροφής και της απώλειας των εμπορευμάτων τους¹⁶, της υπερκρέωσης, με άμεση συνέπεια οι ατυχίες τους στο μεταξύ να μην τους επέτρεπουν να ανταποκριθούν στις ασφυκτικές απαιτήσεις των δανειστών τους και να τους υποχρεώσουν να εκποιήσουν την περιουσία τους¹⁷ χάνοντας κάθε οικονομικό στήριγμα για το μέλλον, και της κακής διαχείρισης του πλούτου τους σε μη παραγωγικές επενδύσεις¹⁸, ενώ βρέθηκαν συχνά στην άσχημη θέση να πληρώνουν αυτοί ως εγγυητές τρίτων τα δάνεια των τελευταίων¹⁹. Οι αποτυχίες αυτές που ακολούθησαν μετά τα πρώτα χρόνια της οικονομικής τους ακμής και των λαμπρών εμπορικών επιτυχιών τους τεκμηριώνονται στο σύνολό τους στις εκατοντάδες αρχειακές μαρτυρίες που η έρευνα για αυτούς επισήμανε και που δεν είναι δυνατόν εδώ να παρουσιαστούν. Ο Ανδρέας Κουρκουμέλης στην αίτησή του αναφέρεται στο τελειωτικό

κτύπημα που δέχτηκε, αυτό που τον βύθισε στην απόγνωση, με τη σύλληψη μιας μαρτσιλιάνας κοντά στην Κέρκυρα από τον τουρκικό στόλο το Σεπτέμβριο του 1553, που τον στέρησε από ένα εμπόρευμα: 52 1/2 botte κρασιού με το οποίο ήλπιζε να πληρώσει τους δανειστές του και να ξεχρεωθεί²⁰. Οι αγωνιώδεις προσπάθειες για ανάκαμψη δεν είχαν τα αποτελέσματα που ήλπιζε. Στις 28 Μαρτίου 1555 ο Ανδρέας Κουρκουμέλης ενοικίασε στην τιμή των 160 δουκάτων ετησίως τη θέση του βενετού προξένου στη Δαμιέτη από τον κάτοχο της Αλβίσε Βίονα του ποτέ Bernardin για 2 χρόνια²¹, δεν φαίνεται όμως να άσκησε ποτέ τα καθήκοντα αυτά, άγνωστο για ποιους λόγους ακριβώς. Όταν στα μέσα του επόμενου χρόνου πέθανε στη Βενετία²², ο Ανδρέας Κουρκουμέλης άφησε πίσω του πολυμελή οικογένεια χωρίς οικονομικούς πόρους και ένα χρέος στον αδελφό του Αλέξανδρο που ξεπερνούσε τα 8.000 δουκάτα, ποσόν το οποίο καλούνταν ο τελευταίος να πληρώσει²³. Η ακίνητη περιουσία που διέθεταν στην Κρήτη είχε σιγά-σιγά εκποίησει για να πληρωθούν τα χρέη, δεν πρέπει όμως να στάθηκε αρκετή για να αντιμετωπιστεί η κατάσταση, γιατί όταν το 1564 ο Αλέξανδρος, μοναχός πλέον με το όνομα Θεανάσιος, ήρθε στη Βενετία για να ζητήσει να του παραχωρηθεί το ναϊδριό του Αγίου Γεωργίου, που βρισκόταν στο οροπέδιο του Λασιθίου στην Κρήτη²⁴, φυλακίστηκε για χρέη και μόνον ύστερα από ενέργειες τρίτων και την παρέμβαση νέων εγγυητών κατάφερε να αποφυλακιστεί²⁵. Ο Αλέξανδρος, έχοντας περάσει μια ζωή γεμάτη περιπέτειες στη στεριά και στη θάλασσα, αφού έφτασε να εκλεγεί και να εκτελέσει υπηρεσία σπυρακόμιτου στον πολεμικό στόλο της Γαληνότητας, αν και αστός, έγινε καλόγερος και αποσύρθηκε στο μοναστήρι της Παναγίας της Ακρωτηριανής στην Κρήτη, όπου και πέθανε σε βαθιά γεράματα²⁶.

Δεν θα επεκταθούμε περισσότερο στη μυθιστορηματική, πραγματικά, ζωή τους. Ο Ανδρέας και ο Αλέξανδρος Κουρκουμέλης αντιπροσωπεύουν το χαρακτηριστικό τύπο του "πολύπλαγκτου" Έλληνα εμπόρου και ναυτικού υπηκόου του Βενετικού Κράτους. Εδώ θα δώσουμε περισσότερο έμφαση στις σχέσεις του Τζάνε Βεντράμου μαζί τους. Ασφαλώς δεν θα πρέπει να υπάρχει καμία αμφιβολία ότι ο ναυτικός στικουργός γνωριζόταν προσωπικά με τον Ανδρέα Κουρκουμέλη, πιθανότατα και με τον αδελφό του Αλέξανδρο. Δεν είναι μόνον η μαρτυρία του ίδιου που πιστοποιεί τη μεταξύ τους γνωριμία (στ. 369), αλλά και η αδιαμφισβήτητη μαρτυρία των εγγράφων που εκδίδουμε στο Παράρτημα. Μια φορά ο Βεντράμος και ο Ανδρέας Κουρκουμέλης συναντώνται στο νοταριακό γραφείο του Αυγουστίνου Pellestrina (22 Οκτωβρίου 1546) για να υπογράψει ο τελευταίος σε δικαιοπραξία του πρώτου, ενώ δεν πρέπει να απουσίαζε ο Ανδρέας από τη νοταριακή πράξη της 14 Απριλίου 1550 ανάμεσα στο Μανόλη Μυτιληναίο και το Μανόλη Σταπίτη, στην οποία υπέγραψε ως μάρτυρας και ο Βεντράμος. Στην τελευταία αυτή πράξη παρών ήταν με άλλη όμως ιδιότητα και ο Μάρκος Δεφαράνας. Τα στοιχεία αυτά δεν είναι και τα μοναδικά. Τόσο ο ναυπλιώτης ναυτικός όσο και ο Ανδρέας Κουρκουμέλης κινούνται μέσα στους κόλπους της Ελληνικής Αδελφότητας και συμμετέχουν στις διάφορες δραστηριότητές της. Υστερα, η επαγγελματική τους ιδιότητα αποτελούσε έναν ακόμη ισχυρό παράγοντα ικανό να τους φέρει σε επαφή και σε συνεργασία. Ο Κουρκουμέλης ήταν από τις σημαντικότερες οικονομικές προσωπικότητες του Ελληνισμού της Βενετίας, πρόσωπο με το οποίο όλοι ασφαλώς θα ήθελαν να έχουν άριστες σχέσεις, πολύ περισσότερο μάλιστα οι ναυτικοί, αρκετοί από τους οποίους, καθώς είδαμε, συνδύαζαν ταυτόχρονα και την

ιδιότητα του μικροεμπόρου με κεφάλαια που εύρισκαν με δανεισμό από έλληνες επιχειρηματίες της οικονομικής ολκής του Κουρκουμέλη - και ο Βεντράμος ασχολούνταν με το είδος αυτό του εμπορίου. Δεν αποκλείεται μάλιστα να εργάστηκε ο Βεντράμος κάποια χρονική στιγμή στα πλαίσια του Κουρκουμέλη, γνωστά στις πηγές με το γενικό όνομα Κουρκουμέλα. Οι στίχοι: Ατός μου εγώ του μέτρησα εννέα

φορτωμένα / σκυράτσα και γαλούνια, καράβι' αρματωμένα, / ένα καράτο ήσανε όλα εις τ' όνομά του (στ. 373 - 375) καθίστούν μια

τέτοια υπόθεση πολύ ελκυστική, πράγμα το οποίο ενισχύεται και από το γεγονός της παρουσίας του Ανδρέα Κουρκουμέλη στη σύνταξη ναυαρχικού εγγράφου με εμπορικό περιεχόμενο για λογαριασμό του Βεντράμου, όπως αναφέραμε και παραπάνω. Το γεγονός δεν είναι

χωρίς σημασία, αφού μόνο κάποια στενότερη σχέση - φιλική ή το πιθανότερο επαγγελματική - θα είχε συντελέσει ώστε ο πλουσιότερος

Ανδρέας Κουρκουμέλης οπού δεν είχε ταίρι, / από Ρωμαίους πού ήσανε 'ς της Βενετίας τα μέρη (στ. 377 - 378) να παρευρίσκεται

και να υπογράψει σε υπόθεση του Βεντράμου.

Ο Τζάνης Βεντράμος δεν κάνει λόγο για το θάνατο του Ανδρέα Κουρκουμέλη (μέσα 1556) και για την κούρα του αδελφού του Αλεξάνδρου (1562 περίπου), δεδομένα τα οποία θα μπορούσαν να

χρησιμοποιηθούν ως *argumenta ex silentio* για τη χρονολόγηση της σύνθεσης του συγκεκριμένου αυτού παραδείγματος. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν η άγνοιά του αυτή είναι πραγματική ή όχι, θα πρέπει όμως να παρατηρήσουμε ότι ο Βεντράμος εκείνο που

επιδιώκει να δείξει στο έργο του δεν είναι ο θάνατος των πρώων του, αλλά ο κοινωνικός τους "θάνατος", που δεν ταυτίζεται απαραίτητα στη διήγησή του με τον φυσικό αλλά με την απόλεια του

πλούτου τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο πρώτος που υπέδειξε την ταύτιση αυτή ήταν ο Μ.Ι. Μανούσικας σε σημείωμα που έθεσε στη διάθεση του εκδότη της "Ιστορίας Φιλαργυρίας" Γ.Θ. Ζώρα, ο οποίος το συμπεριέλαβε στην οριστική έκδοση του κειμένου (σ. 24 - 25). Τα στοιχεία που παρουσιάζονται στη συνέχεια έρχονται να καταστήσουν την προτεινόμενη τότε (1956) ταύτιση αναμφισβήτητη. Βλ. επίσης Μ.Ι. Μανούσικας, Ανέκδοτα Πατριαρχικά Γράμματα (1547 - 1806) προς τους εν Βενετία μητροπολίτας φιλαδελφείας και την ορθόδοξον Ελληνικήν Αδελφότητα, Βενετία 1968, σ. 13 - 14 σημ. 15. Για τη ζωή του βλ. το σημείωμα της Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 122 - 124 και του Στεφ.Ε. Κακλαράνη, Ειδήσεις, σ. 173, σε συνάρτηση με τη ζωή του αδελφού του Αλέξανδρου. Για τη βυζαντινή προέλευση της οικογενείας Κουρκουμέλη βλ. Φαίδων Κουκουλές, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τόμ. 5, εν Αθήναις 1957, σ. 458 - 459, 474 και Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, τεύχ. 6, Wien 1983, σ 46.
2. Ωστόσο ο Ανδρέας Κουρκουμέλης βρέθηκε στη Βενετία και παλαιότερα, τουλάχιστον μία φορά πριν από τις 22 Απριλίου 1525. Βλ. A.S.V., Notai di Candia, b. 281, ό. π., Libro 1525, f. 336v.
3. Βλ. Α. Πάρδος, σ. 343.
4. Βλ. σχετικά τα σχόλια που συνοδεύουν το έγγραφο αρ. Ν.

5. Βλ. Φ. Μαυροειδή, Οι πρώτοι Πρόεδροι της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας (1498 - 1558), Θησαυρίσματα, τόμ. 7 (1970), σ. 172 - 181, ειδικά σ. 178, αρ. 30.
6. Βλ. Α. Πάρδος, σ. 313.
7. Βλ. Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 123 - 124. Το 1544 υπέβαλε υποψηφιότητα για το ίδιο αξίωμα αλλά δεν εκλέχτηκε. Ό. π.
8. Όταν ήταν γαστάδος (1540), κλάπηκε η εικόνα της Παναγίας της Κρυπτής. Για την υπόθεση αυτή που τάραξε την ειρηνική ζωή της Αδελφότητας και στοίχισε πιθανότατα στον ίδιο την απώλεια τού αξιώματός του βλ. πρόχειρα Μ.Ι. Μανούσικας, Γράμματα Πατριαρχών και Μητροπολιτών του ΙΣΤ αιώνας εκ του Αρχείου της εν Βενετία Ελληνικής Αδελφότητας, Θησαυρίσματα, τόμ. 5 (1968), σ. 7 - 22, ειδικά σ. 13 - 16 και Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 146 - 148, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.
9. Ο Αλέξανδρος ταξίδεψε κατ' επανάληψη στη Βενετία, υπήρξε μάλιστα και αυτός μέλος της Ελληνικής Αδελφότητας. Βλ. Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 228, αρ. πράξ. 328.
10. Ο. π., στις 23 Αυγούστου 1537 ο Αλέξανδρος Κουρκουμέλης αγόρασε από τον πρεσβύτερο Νικόλαο Dandolo 30 botte κρασί [βλ. Α.Σ.Υ., Notai di Candia, b. 282, ό. π., Libro 1536 - 1538, f. 297^r], στις 24 Μαΐου 1538 από το Μανούσο Μανιάτη του ποτέ Νικολάου 30 botte κρασί [αὐτόει, f. 376^r], στις 7 Ιουνίου 1538 από τον ευγενή Ανδρέα Mudazza του ποτέ Μάρκου 2.570 μίστατα κρασί (= 53 botte) κακής ποιότητας (sporchorum de tara) στην τιμή των 246 δουκάτων [αὐτόει, f. 381^{r-v}], στις 15 Οκτωβρίου 1541 από τον ίδιο ευγενή κρασί αξίας 200 δουκάτων [βλ. Α.Σ.Υ., Notai di Candia, b. 123 (Michele Geritis), Atti, Libro 1541, f. 205^v], κ. ό. Σε δεύτερη μοίρα ερχόταν το τυρί. Στις 10 Σεπτεμβρίου

1538 αγόρασε από τον Αντώνιο Βασμούλο του ποτέ Ιωάννη 11.000 λίτρες τυρί sasonato [βλ. A.S.V., Notai di Candia, b. 282, ό. π., Libro 1536 - 1538, f. 405^r], κ. ό.

11. Βλ. ενδεικτικά A.S.V., Notai di Venezia, b. 10641 (Agostino Pellestrina), Atti, Libro 1546, f. 5^v-6^r εμπορική συντροφία ανάμεσα στον Ανδρέα Κουρκουμέλη και τον Ιωάννη Μανουρά από την Κορώνη, κάτοικο Ζακύνθου, με κεφάλαιο 592 δουκάτων και 2 grossi που ήταν η συνολική αξία υφασμάτων διαφόρων κατηγοριών και ποιότητας. Αυτόει, f. 14^{r-v} άλλη συντροφία με τους Βωμά Αυλωνίτη επιλεγόμενο Tagliari από την Κέρκυρα και Αλέξιο Αθανασίου του ποτέ Πέτρου με διαθέσιμο κεφάλαιο 1.078 δουκάτων (19 Ιουνίου 1546). Στο μεταξύ, στις 17 Σεπτεμβρίου 1545 έχει συστήσει άλλη συντροφία με το φραγκίσκο de Tartari για τη διαχείτευση υφασμάτων συνολικής αξίας 1.200 δουκάτων στα εμπορικά κέντρα της ανατολικής Μεσογείου. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 10649, ό. π., f. 42^r-44^v.

12. Βλ. A.S.V., Notai di Candia, b. 123, ό. π., Libro 1541, f. 210^r [22 Οκτωβρίου 1541] και κυρίως A.S.V., Notai di Venezia, b. 10649, ό. π., f. 30^v-31^r.

13. Για τα γεγονότα αυτά βλ. τα σχόλια που συνοδεύουν το έγγραφο αρ. Ν.

14. Βλ. A.S.V., Collegio, Risposte di fuori, filza 311, f. 16^{r-v} και Παράρτημα, αρ. εγγρ. Ν.

15. Ωστόσο, στα 1557 σε αίτηση του αδελφού του Αλέξανδρου [βλ. A.S.V., Collegio, Risposte di fuori, filza 312, f. 219^r - περίληψη της δημοσιεύει ο Γ.Σ. Πλουμίδης, Αιτήματα, σ. 7, αρ. 24] γίνεται λόγος για απώλεια 24 συνολικά πλοίων. Ο Τζάνες Βεντράμος αναφέρει με τη σειρά του εννέα φορτωμένα / σκυράτσα και

γαλαούνια, καρόβι, αρματωμένα (στ. 373 - 374). Δεν είμαστε σε θέση να καθορίσουμε με ακρίβεια τον αριθμό των πλοίων που τους ανήκε μερικά ή ολικά, μπορούμε όμως με σιγουριά να υποστηρίξουμε ότι τα πλοία αυτά δεν ξεπερνούσαν σε χωρητικότητα τις 300 botte. Δεν είναι μόνον οι αριθμητικές ενδείξεις που αφορούν τα δύο πλοία που έχασαν στην πολιορκία του Ναυπλίου (160 και 70 botte αντίστοιχα), αλλά και οι εκτιμήσεις των Patroni του βενετικού Ναυστάθμου στο πλοίο Κουρκουμέλα που ναυπηγήθηκε στο Χάνδακα το 1549, τη χωρητικότητά του οποίου υπολόγισαν στις 239 botte. Βλ. Φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 123, σημ. 3 και J.-C. Hocquet, Voiliers et Commerce en Mediterranee, σ. 117. Βλ. επίσης την ανάλογη διαπίστωση της Κ. Παναγιωτοπούλου, σ. 307 για τη χωρητικότητα των ελληνικών πλοίων. Από το διαθέσιμο ναυτιολογικό υλικό γνωρίζουμε ότι οι αδελφοί Κουρκουμέλη αγόρασαν, μερικά ή ολικά, τα εξής πλοία μικρού πάντοτε εκτοπίσματος: στις 5 Νοεμβρίου 1533 ο Αλέξανδρος Κουρκουμέλης αγόρασε από το Σταμάτη Λιγνό από τα Σφακιά ένα γρίππο στην τιμή των 150 δουκάτων [βλ. A.S.V., Notai di Candia, b. 281, ό. π., Libro 1531 - 1533, f. 308^v]. Στις 3 Ιουλίου 1538 εξοφλεί ο ίδιος το Μιχαήλ Βλαστό καταβάλλοντάς του 50 δουκάτα τρέχουσας αξίας για ένα navigium [βλ. A.S.V., Notai di Candia, b. 282, ό. π., Libro 1536 - 1538, f. 397^r]. Μεγαλύτερου ασφαλώς εκτοπίσματος ήταν το πλοίο στο οποίο ήταν μέτοχος ο Ανδρέας Κουρκουμέλης κατά 6/24. Για την αγορά του μερίδιου αυτού ο Ανδρέας πλήρωσε στον Ανδρέα de Policia του ποτέ θωμά 600 1/2 δουκάτα [βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 10649, ό. π., Libro 1545, f. 2^v-3^r (14 Απριλίου 1545)]. Στις 19 Αυγούστου 1545 ο Ανδρέας Κουρκουμέλης και ο Μανόλης Κομμητάς αγοράζουν από το Ματθαίο Αμούρη ένα πλοίο στην τιμή των 1.900 δουκάτων. Αυτόει, f.

17r.

16. Λ. κ., στο γαλιόνι (καπετάνιος ο Αυγουστίνος Zuli) που ναυάγησε στη Μπαρλέττα ο Ανδρέας έχασε οκτώ *carsas stagni* [βλ. A.S.V., *Notai di Venezia*, b. 10649, ό. π., f. 20v-21r (έγγραφο της 27 Ιανουαρίου 1545)]. Άλλο πλοίο του Ανδρέα ναυάγησε στην Κρήτη το 1546 (βλ. A.S.V., *Notai di Venezia*, b. 10641, ό. π., f. 36v]. Το *schirazzo* τους φορτωμένο κρασί, λάδι και άλλα εμπορεύματα πιάστηκε από μια τουρκική γαλιότα. Βλ. A.S.V., *Serenissima Signoria, Lettere 1550 - 1551, filza 166, κ. αρ. φ.*: δογική επιστολή στη Βενετική Διοίκηση της Ζακύνθου από 17 Απριλίου 1550 να φροντίσει για την απελευθέρωση του πλοίου από το Μαχμούτ Πασά της Αρκαδίας στην κατοχή του οποίου είχε στο μεταξύ περάσει. Πρβλ. φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 122 σημ. 8.

17. Πλοία τους, λ. κ., δεσμεύτηκαν ύστερα από προσφυγές των δανειστών τους στις Αρχές για να πουληθούν [βλ. A.S.V., *Provveditori alle Biave*, b. 3, *Capitolare*, αρ. 6 (1550 - 1557)], f. 39v-40r έγγραφο της 12 Σεπτεμβρίου 1551] και άλλα όπως η *Madonna Santa Maria di Gratia* είδαν να πουλιούνται σε δημόσιους πλειστηριασμούς για να πληρωθούν τα χρέη τους [βλ. A.S.V., *Duca di Candia*, b. 35 bis (*Memoriali - serie II*), αρ. 24 [*Duca Salvatore Michiel* (1555)], f. 50v έγγραφο της 16 Οκτωβρίου 1555, και ακόμη f. 87v, 96v].

18. Τέλικά φαίνεται ότι το αποτέλεσμα της εκμετάλλευσης των εσόδων της επισκοπής Κισσάμου δεν ήταν αυτό που ήθελαν και προσδοκούσαν. Βλ. σχετικά τις αρχειακές ενδείξεις που σημειώνει η φ. Μαυροειδή, Συμβολή, σ. 122 σημ. 5.

19. Αυτόθι, σ. 122 - 123.

20. Βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. Ν. Μόνον η απώλεια αυτή του στοίχισε

στον Ιωάννη Βαπτιστή Bernardo χρήματα για λογαριασμό του Κουρκουμέλη. Βλ. A.S.V., Notai di Venezia, b. 6489 (Paolo de Grandis), Atti, Libro 15611, f. 58^{rv}.

26. Βλ. Martinus Crusius, Turcograeciae libri octo, Basileae 1584, σ. 208: In insula Creta vixit aliquando Andreas Curcumeles, vir ditissimus: με μαγαζία (ut est εν Ιστορία φιλαργυρίας μετά της περιφανίας: libello de avaritia et superbia) μονοβασιές, μασκάτα, ως αν το μέλι (cum cellis vinariis malvatici sive muscatelli, mellis dulcedine) multas naves, quibus negotiabatur habens. Sed postea, amissis omnibus bonis, factus est egentissimus. Adhuc eius filium inquit dominus Andreas [Argyro] vivere, quem saepe viderit: qui monachum agat (perche non ha da mangiar: quia non habeat, quod edat) alla madonna de Crotiri, in capo Salomo (ad Sanctam Dominam Crotiriam, in promontorio Solomonis) et sit septuaginta annorum. Βλ. επίσης Γ.Θ. Ζώρας, Ιστορία φιλαργυρίας, σ. 24 - 25. Δεν πρόκειται βέβαια για γιό του Ανδρέα Κουρκουμέλη, καθώς γράφει ο Κρούσιος, στηριγμένος στις πληροφορίες που του έδωσε ο Ανδρέας Αργυρός από τη Σαντορίνη, αλλά για τον αδελφό του Αλέξανδρο. Ότι τα πράγματα έχουν έτσι και όχι αλλιώς αποδεικνύεται και από την ηλικία του εν λόγω μοναχού, που ήταν 70 χρονών περίπου και επομένως θα πρέπει να είχε γεννηθεί μέσα στην πρώτη δεκαετία του αιώνα αυτού. Ο Ανδρέας Κουρκουμέλης νυμφεύθηκε σχετικά αργά, γύρω στα 1548, τη Μαρούλα κόρη του Αλέξιου de Constantinopoli και απέκτησε 6 παιδιά. Βλ. και τα σχόλια που συνοδεύουν το έγγραφο N.

Ι Σ Τ Ο Ρ Ι Α

ΦΙΛΑΡΓΥΡΕΑΣ

ΜΕΤΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΡΑΣΕΩΣ.

Κεττίου παρὰ Φραντζέσκου τοῦ Ραϊονέζιου.

α ρ ε ζ

1756

ΙΣΤΟΡΙΑ ΦΙΛΑΡΓΥΡΙΑΣ

μετά της περιφανίας.

Η λογιμον έβάλθηκα, σκρόδια τούτη άπάνω,
 τα σάσατις έργατα, να σάς αναθηβάγω.
 Η σρόδια τύχης κείνεται, τον κόσμον όλον γυρίζει
 άνδρωπος δέν ευρίσκειται, παρτί να τών έρίζει.
 Τί σπηκα τούτω επλήθησαν, κεί ύψώθησαν περιόσια
 κτηβίος όζειτεσασιν. κεί έτρασμοκοήσασιν.
 Λοιπόμ έσπς πδ ευρίσκεισε, τών συμπερμα και πάλτω
 ός θίσσεται τών θν καλά, ειδείτε τών σρόδια τούτω.
 Στο ποταμς διόλω θήμισιν, ως για παρκαγγιλία
 βασιλεια φητέσασιν, όκ τών φιλαργυρία.
 Εδύρεται ό κείσος βασιλεύς, μέγας ήτον ασίας
 τών αυθεντίατε έχασο, εκ της φιλαργυρίας.
 Κτοπλάτες και περιφανία, σοφών τώ σάλω κείσε
 και διέχρατω τώ βίος τώ, ως τώ έιστε θήσασιν.
 Λέγεται ό κείσος δέν μυθός, δέν μα τιμάς τώ βίος
 πέμα άλλος άβρησκειται, άσο άν έμδ έθώμης.
 Σατήχί κασορφήκω, τώ τώ χεί ές έμείσε.
 έσά δις θυμής τήμα πής, σορτί πάσκειτα φησε.
 Απυλλυθδ κείπετε, τώ βίωσδ δέν άβίση
 κείσε. βασιλειασ, τή έθός αυτά όρίζει.

Αυτίς

Αυτίς έλα δέχονσι, εδ τέλος σί άβίση
 σρετί δέ νηεβίβαια, δι χρονοί τή φανίση.
 Και θήμα κείσο βασιλεύ, έλα τών φιλαργυρίασ
 βές χάσι τώ βασιλευ, μετά τών φαμλιασ.
 Αλλω σδέν τώ ούνηχε, μαμίσιν ές έμείσε
 κεί σράφω ές τώ αυτινητώ, κεί τών τών χόρα.
 Τότε ό κείσος βασιλεύς, κείσε δέν σάσάλλω
 λέγεται πώς έσ πορδουτώ, σλόγω σοφώ τώ σάλω.
 Διατι έγώ έβάλθηκα, να πάγω καταπάλω
 τώ βασιλεύς κείσος, σκλαθωνα τον νεβάσω.
 Απυλλυθδ κείπετε, ά έν και σύ περάσσης
 αυτων τών άλλη ποταμόμ, βασιλειαν χελάσσης.
 Απόλλωνος δέν ήκωσιν, μηδέ σοφώ τώ σάλω
 μόνο φροσάτω φοβερώ, έμείσε μέγα σόλω.
 Τής ώρας μόν έπεινισιν, μέλσιν τώ φροσάτω
 κείσε σάσάλλω έπιτση, σέν ήκωσιν μεντατόν.
 Στον κείσον μόνω τήσασιν, όματς τώ γοατήσε
 και τώ χρυσόβαλο χαρτί, εδ χερατα τή γήσε.
 Ός τόπιασε ό βασιλεύς, της ώρας τώ έλαλίσε
 ές μίον έκαθαλίκετση, της χόρας τώ έρδωμής.
 Πολλά φροσάτω έμαζοτε, έμείσε δειχνα φησάτω
 ό κείσος συντομαφασιν, μετά χεντώ φροσάτω
 κείσε τής χόρας κείσε, θήμα τής περιόσια
 άφύτες σάνταίς έβαλε, σήχασε τώ γυμής.
 Σα τώ έσ κείσος έσωσε, όλος τής λευθίανη
 ές στραπώτες μίσησαν, άφυλακτες έσ έμείσε.
 Τότε ό κείσος βασιλεύς, κείσε τή φροσάτω
 εδ κείσε σράφω θυμής, κείσε τών έρδωμής.

ΕΙ

11

Επάγε καὶ τὸν κῆρος, κείσθαι τὴν βασιλείαν
ἐν χώρῳ τὸν ἐπίασε, διχῶς καμῶν μαλιά.
Σκλάβους ὄλους αὐτὸν ἔκαμε, πῦσα ἐν ἐπαρχίᾳ
τὸν κρίσον μὲρστὸ φέρατιν, μὴ τὴν φραμλίαν.
Ὁρῆν κὸφτωμα πᾶσι, τὴν εἰρήσιν μὲρστὸ
τὸν κῆρος ἔκαμε, χεῖρα πιασθῆναι.
Ὁρῆν ὁ κῆρος καὶ αὐτὸν σιμ, φωτία πολλὰ μεγάλη
χάρωμα πισομίωσι, ἀπῶν νὰ τὸν βάνη.
Στιχῆρωμα τὸν κατῆρασι, γυμνὸν ναναλογίωσι
ὀκτὴν φιλαργυρίαν, καὶ ἀκριβίαν τὴν τὸσση.
Τὸν καβαλιέριτον ἔβαλεν, νὰ βλεπῆ νὰ φετκράτι
ἀβλεσημὰ εὐπάθως τε, εἰ ἂν παραπονῶται.
Ἄλλο αὐτὸς δὲν ἔκαμεν, μόνον ἀναερωτῆς
σοφῆ σὸλῶ ἀφοῖαζε, καὶ σὸλῶ πάντα κρεῖτα.
Ὁ καβαλιέρις ἔστρεψεν, ἐν βασιλείᾳ τὸν κῆρον
κρηγῆτον πᾶ καβόντιαν, πολλῆς λαὸς τὸ γυμν.
Ὑπῆρτον ἀφῆντι βασιλείᾳ, ἄλλο δὲν ἀφονάζει
μόνω τῷ σὸλῳ τῷ σοφῷ, συχνὰ ἐκείνον κρεῖτα.
Ὁρῆρις μόνῳ ὁ βασιλεὺς, κτεσιὰ νὰ τὸν θυγῆλω
ἄλλον νὰ μὴν τῷ κάμωσιμ, ὁμπρὸστὸ νὰ τὸν βάλῃ.
Ὁ καβαλιέρις σφάρικε, τῆς ὥρας καυγαλέτου
πιασθῆναι ἐν βασιλείᾳ, ὁμπρὸστὸν εἰ φερέτου.
Δίγειτο ὁ κῆρος πέμωτο, πᾶσι ἢ βλασφημία
πᾶ λέγει εὐμαρτυρίῳ, σὸλῳ σὸλῳ μῆρις.
Ἀπυλοεῖθι κ' εἰπῆτον, τῷ σὸλῳ τῷ σοφῳ
πᾶ τῷ εἰπέ βίος καὶ βασιλείᾳ, εὐ τέλος κάμει κρεῖτα.
Ἐγὼ δὲν τῷ κῆρῳ ἐκῆκα, ὀκτὴν φιλαργυρία
καὶ εἰσπῆκῆν ἔπειτα, ὅτῳ τῷ αὐμιελίᾳ.

100

Ἐγὼ αὖθις κ' τῷ κῆρῳ ἐκῆκα, ἐγὼ νὰ κα φεδωῖσι
ματῶν στρατιάνημ τῇ πολλῇ, σκλάβῳ σὶ θίλα πιάσι.
Ὁ κῆρος ὡς τῷ γυμνῶσι, ὕπερ μὴ φοβῶσαι
καὶ θέλης εἰσθῆν μεταμ, ὡς τῷ ζῆς καὶ νῆσι.
Κ' εἶχετον εἰς τὸ ἀπίτητον, καὶ τὸν ἐν σιωτροφιᾶτου
εὐ πάλωσι τὸν κῆρῳ, λέγει ἐν τράπιζῆ τῳ.
Ἀκόμη ὁ κῆρος ἦτανε, φιλαργυρος εὐ πλούτε
καὶ δὲν ἐτῆρσε πρὸς, τὴν ὀρμηίαν ἐτότῳ.
Ὁ που εἶπε ὁ σωφῶτατος, ὁ σὸλῳ εἶπε τὸν κῆρῳ
τὰ ὑπερῶ τουνῶν κηλῆ, καὶ πλούτη σφῆρον ὀφίσιμ.
Μαυτὸς ὁ κῆρος βασιλεὺς, ὀρῆως ἐφάβη
εἶπε τῆτον ἀχωρῆσις, σπασκὴν βασιλῆν ἐκλήθη.
Διὰ τὴν ἀχωρῆσις, δέλω ναναθυβαίλω
πᾶ ὀρεκτῆ τῇ σαμῆραμῆς, τὸ βίος τὸ μεγαλῶ.
Ἐπίσθας τῇ σαμῆραμῆς, ἐσηλε ἀπκρησῶσι
νὰ φέρετῳ πᾶς τὴν βασιλείαν, κῆρῳ τις δὲν ἀπῆρε.
Ἐρίγησε τῷ ὀρμηίωσι, εἶπε τὴν ἀχωρῆσις
θέλης νὰ λῶβῆς θάηκτον, φερέ σὰ ἢ εἰσπῆσιμ.
Τὶ ἐγὼ φεπέτῳ νὰ πειθῶμαι, εἶπε δὲν σὴ κατῆσιμ
μαυτῆς φεῦρε βαίβησι, χυτῆρῆσι τῆσι.
Ὡς τὸ χρυσῶφι ἤκουσι, πιδῆ κα βασιλείᾳ
μετὰ φουσῶτω δωκατῆ, σφῆρισι: κτεδῆ.
Ἐρίγησε ἢ σαμῆραμῆς, μεπῆσα προημίᾳ
ἔβαλε τὸ φουσῶτωσι, σὲ ὀμορφῆ ὀρμηίᾳ.
Λοιπὸν ἐκτῆ ὀρμηίᾳσι, πιδῆ κα καβαλιέρι
ἐκέρδισαι ἢ σαμῆραμῆς, μετῶ θεδῆ τῇ χεῖρι.
Εἰς τὸν μεγαλὸν πόλεμον, τὸν κῆρον ἐσοκῶσιμ.
Ὁρῆσι ἢ σαμῆραμῆς, ὁμπρὸστὸν τὸν ἀπλώτῳ.

110

Χρυσάφι λέγα μάλα με; ὅστις ἀκαλιγός· ἄν
ἀνοίξαι τὸ σῶμα, καὶ χύλανέτο μίσαν.
Εἶπετο ἡ σάμψραμης, ὀκτὴν φυλαργυριασθ
ἀχόρτα γέμω καίωσται, κοιλία μετανι, ἀσθ.
Διὰ τὴν τῶ σῶλου τῶ σαφῶ, δὲν ἠκουσῆς τὰ λόγια
τὰ τέλῃσθ ἐν δια-τυχερά, δαίμονα καὶ μυρολόγια.
Ἐμίμη ἡ σάμψραμης; βασιλίσσα μεγάλη
πυκέρδισι τὴν ἐπαρχία, ἀσία αὐτῶν πάλῃ.
Ὁ πλομαῖος εἶπεν, εἶγας με πῶν μεγάλη
φυλαργυρος ἀχόρτα γῶ, πῶδεν ἠνέσκειται ἀλλῶ.
Ἐμίμη βίος πολὺ, δίκαια ἀδίκια ἐθέρει
ἔχον ἐμερτηνὸν σὴν γῆν, καὶ εἰς εἰσὴν ὅσον μωόριε.
Ῥωμαῖοι σανακίσασιν, τὸτον πολλὰ λογαρεν
κατεργασμῶ ἀρματώσασιν, νὰ πάσι νὰ τὸ πάρι.
Ὁ πλομαῖος τάνκασε, ἐγίμιασθ σὸ νῆτο
πῶς νὰ τὸ εἶναι εἰς τὸν γαλαῶ, τὸ βιῶν ὅλο τῶτο.
Καὶ πάλιν ἐμετανόησθ, σὸ ἀσῆκτο σρεψίτω
φανέσθες εἴρηες κείσθω γῆ, ἔβηλ· καὶ χωσέτω.
Τότε οἱ Ῥωμαῖοι ἐσώσασιν, τὴν κύριον περιορισθ
εἰς χώρας σόλον τὸν λαόν, ἀφῆ· τις εἰς γῆσθ.
Ὁ πλομαῖος γὰρ νὰ μιθῆ, τὸ βίος τῆ πῶς ποντίσθ
σὴν κάμαρῶ του ἐμωικε, ἀτὸς τὰ ἐφρονίσθ.
Ὁ εἶγας ὁ φαμάτῃχος, μερῆκῶν καὶ τύχη
σὸ ὅτι ἀπὸ χερίσθκε, χριστόνε νὰ πετύχη.
Ὅλα τὰ δωδεκάνησα, εἶχε σὴν ἐπαρχίατου
περισθῶ βίος ἐμῶνε, μόνον κτῆδε κατίατθ.
Ἐκάμε πλάτος περισθῶ, βιῶν πολὺ λογαί
πῶς ὅδεν ἠνέσκειτο, πῶ νάχε τέπια χῶρι.

Ὁ πῶ

Ὁ πῶν κ· ἀπὸ γῆσθ, εἶγ· ἡ Ἰκασίλας
ἐκέρδισθ με τὴν τυχετον, μετὰ ἰκέρ· μαλῆς.
Εἶπε τὸ πῶς τὸ εἶναι, καὶ εἰ τὴν ἰβουβαῖον
ἔχῃ· ἕνα φίλον γκαρδῆσθ· εἶγ· ἰσθ· κῆσθ· καί· τῶ.
Γράφου χαίρου ἀκριβῆ, φιλῆσθ· ὅσθ· τεμῆνε
εἰς ὅτι ἀπὸ χερίσθκε, καλλῆσθ· κερδῆσθ· μένα.
Οἱ χῶρις μου καὶ τὰ ἠσῆσθ, ὅλοι ἡ ἐπαρχία μου
ἐφυλαμένῃς βρῆσθ· κῆσθ· ὅκτῃ καμῶματῶ μου.
Ἐνῆσθ· κῆσθ· τὴν σῆμερον, περπλοῦτος παραφύσθ
κῆσθ· σαμῆ δὲ βρῆσθ· κῆσθ· σαυτολῆ καὶ δῶσι.
Ὁ εἶγας μόνον πῶσθ, τὴν τῶσθ· καυχησῆσθ
ἐλόγισθ· τι ὁ φίλος του, θελῆ· ἔρθ· σῆσθ· σῆσθ· κῆσθ·
Τότε ὡς φρονιμάτος, μῆ· γράφῃ τῶ· σ· εἶλθ·
καὶ χῆσθ· τῶν κερδῆσθ· ὡς ἐδῆκῶ καὶ φίλοι.
Καὶ θῆσθ· τῶ· εἶλθ· σῆσθ· ὅσθ· ὀκτῆσθ· κῆσθ· κῆσθ·
φυλετῶ πλάτῃ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ·
μαθῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ·
τῶ· τῶ· γράφῃ σὸ χῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ·
Ἐνῆσθ· κῆσθ· τῶ πλοῦτῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ·
καὶ εἶγ· τῶ σὸ πέλαγος, κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ·
Ὁ εἶγας ὁ φαμάτῃχος, ὡς τάνκασθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ·
καὶ δακτυλῆσθ· ἀτίμῃτο, ἐνῆσθ· εἰς τὰ βῆσθ· κῆσθ·
εἶρησθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ·
πολίτῃ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ·
Ἐδὲ σαφῆσθ· καὶ τὰ δῶσι, κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ·
κάτω· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ·
Ἐνῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ·
καὶ σῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ· κῆσθ·

6 1111

καὶ τὸ ταχὺ σὺκλόθηκθ', εὐφρόνῃ γὰρ γυρίσω
τὸ πὸς ναυρὴ ἀγορασθῆ, τὸ φάρμ γὰρ πουλίωσι.
Τὸν πρῶτον ὅπῃ πῶντισσι, ἴβρε τὸν καθαλίωσι
ἔπλασε καὶ τὸν ἴωισσε, μετὸ δὲ ξίω τὸ χέρι.
Στὸ εἶγαμπῆς τὸν ἔφερε, πύραυ τὸ σωμαχρίδιον
ἰσχύσαντο καιβερίκασι, κόλφῃ καὶ διακτυλίωσι.
Υαμίτιχος ἐχάρικεν, τῆς εἶγῃσας τὰ δίδει
μετῆ χαράτα δλεκτικῆν, κόλφῃ καὶ διακτυλίωσι.
Τὴν ἄρα φτήνῃ ἔγραφε, τῷ Φίλουτου μεβία
εἶγος ὅπῃ βρισκίταθ, σκυπεῦ τῆ λυκασία.
Καὶ λέγετον Φίλι ἴωισσα, ὅλο τὸ δέλημά σου
τὰ πλεία κριβαίου πράματα, ἔρηφα τῆς βαλοῦσου.
Ἐνὲ κόλφῃ πολύτιμον καρπόμει διακτυλίωσι
κατῶ σαφῶντι τάχατῃν, φάρμ τὸ σωμαχρίδιον.
Ἔνας φαρμάκῃς τόπιασθῃ, ἐγὼ ἀγῶσαστῶ
ἰσχύσαντο καὶ ταύρικα, πῶλλὰ ἔχαρι κάτω.
Ὁ εἶγῃς ὡτῶν τολκουσθῃ, περίσσα τὸ πικραδῆ
ἔλογισσε τί ὁ Φίλος τῆ, πύτης μεγαλῆ παθῆ.
Ἀπόκριση ταύτην ἔγραφε, φαρμάκῃου τῆ σίλει
δὲ θέλω ἀπὸ τῶν σήμερον, γὰρ κραζῶ μέγα Φίλοι.
Διὲ τί σὸν κόσμον τούτωι, πῶ δὲ λάβῃ ζῆρικῶ
εὐδὲ γνωρίζῃ τῶ θεῶ, εὐδὲ τῶν πασιγίαν.
Καὶ μετὰ ταῦτα δίδου τῶ πῶχια πολλὰ μεγάλη
εἰ πολεμάντας με ὄχθεῦς, κοφταίντου τὸ κεφάλῃ.
Μετῶ πρὶσ ὠρῃ τὸ κακῶ, θέλω γὰρ πομακρύνω
κτῆν πῶδωσου καὶ ὀκτῆ φιλιῶ, ξισὲ μὴν ἔχω βεῖνω.
Φαρμάκῃς ὡς ἔπιασθῃ, τῷ Φίλου τὸ πιτάκῃ
ἰλιβασῆτω κἀκουσθῃ, κἀπλάτῃ ἐλυγάκῃ.
Ἡ εἶγῃσῃ

Ἡ εἶγῃσῃ τὸν ἐρωτῶ, τί κλέγῃς καὶ βρωμῶσι
πῶ φάρμῃς μετὸ βίωμῃς, τῆν ἄρῃ φοβῶσι.
Αὐτὸς ἀπυλοζῆδικε, λέγετῃς δὲν φοβῶμαι
μὰ ἢ χριστία τῷ Φίλωμῃς, μακῶμῃ καὶ βρωμῶμαι.
Γὰρ ξυρὸ τῶν ἐφρόνιμῃς, καὶ αὐτῆς μετῶ τὰ τίλη
καὶ προφητῶν δὲλατίμῃς, τὸ πῶς κακῶ μῶσμίλει.
Καὶ λέγετον ἡ εἶγῃσῃ, δὲν πρέπει γὰρ φοβῶσι
πρὶχῶ μῶς ἐρῆν φῆντιῶ, γὰρ χλαῖς καὶ γὰρ βρωμῶσι.
Λέγετῃς ὁ φαρμάκῃς, ἴσῃ αὐτὸ φοβῶμαι
πρὶν γὰρ πιθῶν μῶνρῶν, πολλὰ κακῶ κἀρῶμαι.
Λοίγῃς καιρῶς ἀπῶρασε, σατράπῃς κλοικίας
σφαρμάκῃ κατῆ βικε, μετὰ πολλῆς μαοίας.
Καὶ πῆρ τὰ δωδεκῆτῃσῃ, φαυτῶ τῶν μετῶ μῶ
μῶλι, τῶν ἰσχυρίων, πῶνρῶντι ὡς τῶν σμῆριλι.
Ἐπισσε τὸν φαρμάκῃον, λέγει ἡ Φιλαργυρίσῃ
μικῶμα κῆρ θαντοσῆρῶ, μεσῆσῃ ἰσχυρίων.
Καὶ τόρα κρῖση φοβῆρῃ, νακαίμῃσο κορμῃσον
σῆρῶ δῆντῶρ δῆλασῆβῆς, σῆρῆτῃκα σῆρῆκῃον.
Ὁ εἶσῃ σῆρῃ τῆς κορφαῖς, τῆν δῆν δῆν δῆρῶν κῆρῃσῃ
τὰ πάσῃατου ὡλεσθῃ σαυτῶ, εἰς μῶ τῶν δῆρῃσῃσῃ.
Τῶτο τὸ τέλος ἔλαβε, ἔκτῶν πῶλλῶν δῆρῃσῃσῃ
δῆλατῆ ἰκκῃσῃσῃ δῆρῃσῃσῃ, εὐδὲ φῆρῃσῃσῃ.
Ἡ μετῆρῶρ τῆρῃσῃσῃ τῆρῃσῃσῃ εἰσῃσῃ
ἔκτῶν φιλαργυρίσῃσῃ, καὶ πῆρῃσῃσῃ χῆρῃσῃσῃ.
Ἐτόπος εἰχῃσῃσῃ ἔον, ἰσχυρῶν ἰσχυρῃσῃσῃ
Καὶ τῆρῃσῃσῃ γῶπῃσῃσῃ, δῆμῃσῃσῃ δῆρῃσῃσῃ
πῆρῃσῃσῃ ἔρῃσῃσῃ, σῆρῃσῃσῃσῃ ἀγῃσῃσῃ
ὀνῃσῃσῃ δῆμῃσῃσῃ ἰσχυρῃσῃσῃ, καὶ πῆρῃσῃσῃ τῆρῃσῃσῃ.

ἔτιλιν εἰς μῶν συγκώθηκον, σοφῶρα κατιβην
πομπιαιλω εἶχε σοφῆρετης, τὰ σθῆν εἶτον γυμνάτη.
Εἰσθῆ ὡστε ὁ λαός, σοφῶρα μαρτυρία
λέγεταις φύρεται κατῶ, δειμάσιον τεροπιασῆκα.
Διὰ τῶτοσας παρακαλῶ, νὰ εἰσθῆτε τῶν τιμῶν μου
τὶ ἐγὼ μπροσώσας σφάζομε, τελειώνω τῆ ζωῆμου.
Καὶ τὸ πομπιαιλω κάρφωτε, μεσῆ εἰς τῶν καρδιατῆς,
ὄψα τῶν τιμῆτης ἐν τρωπῆ, νὰ μὴ ἔχει ἡ γυνιάτης.
Τῆς χώρας ὅλος ὁ λαός, πρῆκα μεγάλη πείραμ
κίπεσαν ὄσα τὰ τέκνατος, μηλάβουω τέτια μοῖζαμ.
Μικροὶ μεγάλοι ἐβάδθησαν, μετῆ μετῆ γυνιάτης
νὰ κάμουσιν ἀνζυμῆν, σὰ δικαιοματίτης.
Ἡ μερεατῶς ἰβελησῆν, νὰ πὰ νὰ κινωγῆσιον
καὶ πάλιν τῶν ἡμέρῶν αὐτῆ, σὺν χώρα νὰ γυρῆσι.
Γρὸς τόβραβλα ἐσράφικῆν, δι πόρτες ἐσφάλισαν
ἐκῆνον με τῶν σιωτροφῆ, ὄφοκτῆ χώρα φῆσαν.
Ταρκίνιας κτοφόβοτου, τῆ φαμελία τῶν ἀφῆν
τὸ βίος του δὲν ἐψῆφῆσῆν, μὴδὲ παρχία τῆ γυνῆ.
Εἰς τῶν τοσκάνα διαβῆκε, τὸ εἰγῆτης εὐρῆκε
καὶ δῶλος τὸ μικρότερος, ἀπολῆς σιωκλῆθῆκε.
Περὶ οἱ σῆτε ἐνπολα ἡ τύχης πᾶς πλουτίει
Λόδοσι δὲν κάρωσι φυχικῆ, ἐφῆθῆκα εἰς ποντίει.
Ἦσαν καὶ ἄλλοι πλούσιοι, εἰσθῆδες πειλῆεῖσαν
πᾶ ὄκτῶν πολὺν φιλεγευριάν, εἰς τῶν θεῶν ὄντεσαν.
Διὰ τὶ τὸ βίος τὸ πολὺ, ποσῆτικῆ καὶ εἰγῆκα
βῆρατῆ κατῶσαν, ἄλλω θεῶ δὲν εἶχα.
Ποσὸς τῶν φόβου τῶ θεῶ, εἰσθῆγῆσῆν καρδιατῆς
αὐτοὶ κακῆ τελούσῆσαν, καὶ τὰ ποσῆτικῆτους,
μασῶν

Εἰσθῆ καὶ δὲ ὄψα ἐλεπί, τῆς πολαεῖς νὰ φῆσω
Καὶ τὰ εἰσθῆ μετὰ μάτιαμου, βελωπῆς εἰς ἀρχῆσι.
Αἰρῆ σὺν κῆρτην ἔτωσα, κωρέτη τῶν μεγάλα
σεβῆς καὶ καρῆβια, σοκάσῆρι σὸν ἔχε ἄλω.
Μίαν ἡμέρα ἠγῆθῆκε, σομῶλω καὶ ὑγῶθῆ
φυσῆν με ὄπου καὶ ἀβῆς, κατῆβῆ δε νὰ μοῖοθῆ.
Εἶσε ὁ θεὸς τῶν ἔπαρσῆν, πᾶ ἀτῶς τῶν ἐκαυχῆθῆ
ἐγῆρῆσε τῶν μῆκατῆν, κῆ εἰ τύχης γὰρ τῶν γυμῆθῆ.
Λοῖγος καρῶς ἀπίρῆσι, ἀρχῆκα νὰ γυρῆ
φαρῆσῆρῶφα τὸ εἰσθῆ, κῆ ἡτῆκα νὰ γανῆ.
Εἰς μῶν καρῆβια πνιγῆσαν, κῆ εἰ πραγματῆα ἔχαθῆ
φῆ ὄσα τὸ βίος ἐπῶνθηε, καὶ πῆγῆ εἰς τὰ βῆθῆ.
Εἶσετε τέπος πλῆσιος, φρονημῆς τιμῆμῆ.
ὄσα τῶν πολῶν τῶν ἔπαρσῆν, ἐκῆνε ληπομῆ.
Στὰ νῆπλη ἦτον πλῆσιος, σεβῆς πολλῆ μεγῆ.
εἰς τὸν μῆοῖα δὲ βῆσῆκετον, ὡς ἀνῆκῆνον ἀλλῆ.
Κῆρ μῆοῖα εἰ κατῆ ὄνομα, μῆρῆουρῆς ἡ γυνῆατου
ἀτῆ τῶν μετῆ ἀῆτονε, γῆνος ἡ ἀρχῆγῆνοσῆατου.
Εἰ κάματι πέντε παιδῆα, μασῆρικῆσῆα δῆ.
ἐκῆν ὄσα ἡ ἀφῆρῆμῆ, καὶ χαλασῆμῆς σὸ βῆ.
ὄσῆν ἀνῆκῆνῆθῆσαν, καὶ γῆμῆν παλῆκῆσῆα
ὁ κύρις δὲν τὰ χῶρῆτῆν μαχε πολλῆ καμῆσῆα.
Μίαν ἡμέρα ἠδῆλῆσῆν, νὰ καυχῆ θῆ σοβῆσῆου
σὺν πεθερῶ καὶ πεθερῆ, κῆ εἰς τῶν γυνῆαν ὁ πρόστῆ.
Καὶ μακῆρικῶνταρῶ ἐπῆκατε, γῆρῶν χεπῆν τῆ εἰλη
τῆς μάτας του εἶπε σῆλεμῆ, τὸ βῆος κῆ βῆτῆλη.
Καὶ τὸ κοντῆσῆν εἶσῆσι, ἀπῆνω εἰς ἐλῆθῆσῆ
μετῆ βῆτῆ εἰλια ἐρικῆσῆν, τὸ βῆος καὶ τὸ λαῆρε.

Ἐσάθη τὸσω δωματῷ, σφαιρῶν κροσσῶν
σὸσω λογάρι περιεσθ, ὅπῃ τὴν ἐχουμένω.
Ὁ πιθιδρὸς κ' ἡ πιθιδρᾶ, ἔχον πολλοὶ καμάρι
πρὸ τὸν χαμπρότους βλέπειν, νάχη τὸσω λογάρι.
Λοίγος κινεὸς ἀπέρασι, ἀρχήσιν ἐνὰ γυρῆα
ἠρόδρα μετὰ ῥιζικῶ, κητήχης νὰ φανίζη.
Ταδύο παιδία μετ' ἄρματα, εἰς τὸσα μερονίτια,
ἔτυχαν καί ματρε δίσασιν, σάν τ' ἄρμα μέσα σαδλίκια
Ὁ κασελιάνος τ' ἄρμα, μὴν τῆς κροσσῶν
ταδύο κολιφια πιάσασι, σάν ποντικὸς ἡ γάτα.
Τότες οἱ κέρι φεραδῶσαν, καὶ πόλεμον ἐπικαν
τὴν κροσσῶν ἐλάβωσαν, κταχαίριτους δὲ γυκαρ.
Φοιρῶ σὸ πῆτι ἐπὶ γαστρί, τὸ κῆριτος τῷ λέγωσι
ὡς τ' ἄρμασιν τὸ ἀντρογιον, ἀρχίλιον νὰ κλέγωσι.
Ὁ κῆρις ἐκαστὴ βικον, σὸ σαύλος ὀρδωμῶσαι
τρία ἄλογα ἀσφῶσουσι, καὶ τὰ παιδία κροσσῶσαι.
Λέγουσι ἀκριβοίμου, τότε μὴ φοβηθῆται
καβαλῆνεται κὸιδύο, ὀζῶντι χώρα δὲ γυκαρ.
Ἐπὶ τὸ δικόμου τ' ἄλλω, νασίκα ὀρδωμῶσαι
νὰ πᾶν κῆρι τὶ λέγουσι, ὡς γὰρ λαβομένω.
Καὶ τὰ παιδία κῆρισασι, μετὰ κ' ἐνὰ κροσσῶσαι
ἔφορτῶν καὶ ταδύο, βίος πολὺ λογάρι.
Ὁ φοκτῶν χώρα γυκαρ, τὸν κῆρι κροσσῶσαι
οἱ ἀντρογιῶν τὸν ἐπασον, σάν πύργου τὸν ἐκλῆσαν.
Ἐπὶ καὶ ἐπὶ τὸν παιδία, φέρεται τὸν γυκαρ
σὸν πύργου τὸν ἐβάλασιν, αὐτὸν εἰ ἐτροπῶσαι.
Ὁ κ' ἄρμασιν ταδύο παιδία, ἐκίθησαν μετὰ
εἰς τὸ καλὸν τῶν ἐπασον, καὶ τῶν τικηδία.

ἔξ

ἔξ (, τὸν πύργου ἀντρογιῶν, τὸν κῆρι σὸν δὲ γυκαρ
εἰς τὸ καλοῖτερον φασὶν, ἀπάνω τὸν δὲ λαβῶν.
Κτὸ κῆρις ἐκαστὸν ὄνοσαν, μὴλοι τῶν φασίλια
κροσσῶντας κροσσῶντας, εἰς τρία καλὰ φασίλια.
Ὁ φοκτῶν χώρα δὲ γυκαρ, κ' ἐπὶ τὸ μὴ κῆρι
κ' ἡ μὴ κροσσῶντας, βίος καὶ τὸ λογάρι.
Ὁ κητήχης δὲ γυκαρ, πολλοὶ δὲ πωστρωῶντας
καὶ πᾶσαι μετῶντες, ὡς τὰ πωστρωῶντας.
Χωρᾶφι ἔξ τῷ δωματῷ, εἰς τὸν κῆρι σὸν μῶλω,
ἔξ τῶν πωστρωῶντας, τὸν πῶρσαν τῆ μῶλω.
Στὸν πῶρσαν χώρα ἐπασῶ, κασελὶ καὶ κητήχης
πᾶσαι γυκαρ ἄνθρωπον, τὸ κῆρι γυκαρ τῶν
κροσσῶντας σφαιρῶντας, ἀφῆντες μετὰ σὸν
ἐκίθησαν τὸ ῥιζικῶ, κ' ἐπὶ τῆς μετὰ πᾶσαι.
Ὁ τῶρσαν κῆρι ἐπασῶ, περὶ καὶ τῆς θαλάσσης
σχῶρα μόνον δὲ λαβῶν, δὲ λαβῶν νὰ τῶν πᾶσαι.
Ὁ κτῶν σφαιρῶντας μῶλωσαι, ὅτι κ' σφαιρῶντας μέσα,
ἔξ ἀφῆντες τῆς κῆρισασι, ὄλους σὸν τῆς ἰλιόσαι.
Εἰς τῶν κροσσῶντας πᾶσαι, εἰς μὴν τῆς θαλάσσης
φροσσῶντας κῆρι τῶν κροσσῶντας, τῶν κροσσῶντας ἐκίθησαν.
Τότε ἡ ἀρμασὶν σφαιρῶντας ἀπῶντες εἰς τῶν πᾶσαι
μετὰ γυκαρ τῶν ἀρμασῶντας, ὄλους μετῶντας ἀρμασῶντας.
Μίσα τῶν δὲ λαβῶντας, ἀναίτια τῆς σφαιρῶντας
ἐκίθησαν μετῶντας, καὶ πᾶσαι τῶν κροσσῶντας.
Τὸν κῆρι σὸν ὄλους ἀπῶντας, σφαιρῶντας μετῶντας
τῶν πᾶσαι ὄλους ὄλους, ὄλους σὸν γὰρ δὲ γυκαρ.
ἔξ τῶν φασίλιασιν ὄλους, ἐκίθησαν πᾶσαι
δὲ λαβῶντας τῶν κροσσῶντας, ὄλους τῶν κροσσῶντας ἀρμασῶντας.

Τότε τον πόρον χάλασεν, κάθην και τήν τυχην
τά απήντα χάμω πείσασιν, τήν περιουσι φητία
Και ύτως έτελειωσεν, τό βίως και τό λογαρη
· τω μέρωρι θωρησεν, τό πλῆτος τό κοιτάρι.
Είμινε χάρις σωθηναι, και δὲ ὅλως πραγματ. ατθ
μόνον ταμπέλια τω ἀναπλοίω, πῶρι δι φαμλιατ.
Ο πάτω μῶτον φεύρεται, πύχην τό τῶσω βίως
κῆρις τῆς μάσασμ ἔτοιε, καδῆρι ὡς ἐγνισίως.
Τῶτο τό βίως ἐχάθηκε, ἐκτό δικῶμας σωπι
φα. κερραφα τῆ γυρίσε, τῆς τῆς ῥόδια τότθ,
Εἶσαν και κάποι πλῆσοιο, εἰς τῶν μονοβασία
σόν τζάντε και φηπέσασι, και ὀκτῶν κεφαλια.
Οκτῶν μωσηκκινιάτθ, τῶ σωπιατθ ἐπέσαν
και μερτικό ἀπ' αὐτῶν, δι τῶρκοι ἀμαλωτίσαν.
Εἰς τοῖς κορφοῖς ἐγῶ ἴσωσα, πλῆσις πολλά περίοσα
ἐφιδίως ὄζεπέσασιν, φετῶρως ἐχάλωτίσαν.
Κά τῶσι τῶ σωπιατθ, μερῶν ποβερέδιναι
λάβλα κρα. ἰα και σάμγια, εἰμῶ ἀφανισίμα.
Εἰς χῆν εἶδα μετά μάτιαμ, βίως πολλά μεγάλη
δῆ τῆ φυλαργυρίατθ, νασῶς ἀναθηβαλλῶ.
Ος διανκμῶν πληρώσασι. τραμῶτο πῶ χρεῖσῶσα
τοῖς πλῆσις ὄλως ὄ πασδία, δι τῶρκοι ἀμαλωτίσαν
Ε τὸν καρά τοῖς πῆγασι, φεῖναι τελειώσαν,
ὀκτῶν φυλαργυρίατθ, κακῶ δέλια ποδίσαν.
Εἰναι και ἄλλοι περίοσα, πῶ ὀκτῆφυλαργυρία
ἐργασίε τῶ φηπέσασι, και αὐτῆ ἡ σιδλα βῆναι.
Πα κῆρκο μωστῆρ μαθῆω μπερῆσῶ, ἰδλα εἶ ῥιάτθ
μικλῶσιω μπάγκω θιαμασῶ, ὄλλω χυσῶ δισκῶτθ.
Χηλιόλο

Χηλιόλο ἀποφικῶσι, εἶσαν ἐματθμῆνα
πῶ τῶλα μετῆ μάτιαμ, πῆσι, ἔτε μῶ ἐμῆνα.
Πῶτε καράβια τῶσωσα, ὄλασε ἰα καράτω
κῆρις μῶ ἡ τῆχην ἴγῶσε, τῆ ῥόδια ἀνομῆτθ.
Αρχῆ καράβια κάησαν, κῶι πραγματ. κῆρις φεῖσῶσι
ἐκείνος σμῶ ἐχάθηκεν, κῆ βῆναι μῶσα.
Κῆρις τῆ βῆναι βῆθῆκε, εἰς ἕνα μῶσῶκω μῶσαν
δικατέσασῶς ὠνιαλῆς, εἰς τό κορμῆ τῶ δῆσαν.
Μόνον δῆ τῶ ἔκρῶσι, πῶδῆσε τῶσι πλῆσι
ἐλαβε ἔπειθ θανάτω, ὄ τῆ κηλῶμος ἴγῶσε.
Οὔτως αὐτῶς ἐτελιῶσεν, και βίως τῶ περίοσα
τόσα λοιπὸν χηλιόλο, γῆλιωσῶς ἀμαλωτίσαν.
Τὸν ἰδλα μετά μάτιαμ, μεσῶσι βῆναι
Ε προκῶμῶν και καλῶν, μεπλῆσι ἄντυχία.
Μῆ ματαζῆς μονοβασίε, μωσῶκα ὡσῶν τῶ μελ
μωστῆρ ἀνδῆρα τὸν ἐκράσαν, τῶ γῶσι κῆρκο μῶ.
Ατῶς μῶ ἐγῶ τῶ μῆτῶσα, ἕνα φηστομῶνα
σκηράτθ και γαλῶναι, καράβι ἀματωμῶνα.
Εἶνε καρά τῶ εἶσαν, ὄλλα εἰς τῶνομάτθ
και διαφῶραχῆ περίοσα, ὄκτῶ ποσατικῶτθ.
Αναπαμῶνος ἔτοιε, ὄτθ δὲν εἶχε τῆρι
ἀπ' ῥῶμαίε τῶσωσα, εἰς βῆναι τῶ μερῶ
Εἶχε δὲ ἕναν ἀδελφῶν, τῶξῆς καλῶς και γῶμῆς
Α τῶ δῆκῶτον ἀματωσῶ, κῆ γῶμῆ σοβῶκῶμῶς.
Εἶδῆτε τῶσα ἀάταυτθ, δῆ τῶν κῆρκο ἰα
ἕφῶδῆκε τῶ γυρίσῶν, εἰς σῆσῶν ἰγῶσι.
Α: πῶν ὄτθ ἐχει βίως πολλῆ, ἀδελῶ μῶν τοχῶστε
συχνῶ ὡς κῆρκο ψυχηκῶ, ἰα μῶσῶμῶς φῆσῶν.

Διὰ τὴν μακροβυσίαν, ζῶτα καὶ ἀθάνατον
καὶ εἰς ζωὴν αἰώνιον, τὸν ἔχει κερδισμένον.
Πιστῶνες δὲ ὡς ἑλιπᾶ, ἄλλο δὲν δὲν ἀπίστω
καὶ γὰρ γνωρίζῃ πασαις, διαγράψου νὰ μιλῶσι.
Διὰ κύνος πῶς οὐκ ἔστι, κακὰ δὲ νὰ μηλοῦσι
ἂν καὶ διαβάτωσι ἰσθρία, θελοῦμα τὴν γέλασι.
Ἐκείνος μὲν παρεκαλῶ, ἔδρα τὰ χωρὶς χρημῆνα
ἂν ἔγρουσι σφάλματα πολλὰ, ἀπὸν οὐκ ἀπαθῆμενα.
Τώρα πού το τελίωσα, θέλω νὰ ποικαλύτω
πατριδαμου καὶ ἴονομα, καὶ τὴν γηνάν νὰ δειξῶ.
Κατὰ πλοῖ φοβῆται λοιπόν, ἡ καταγωνίαμα
ντὶ τὴν μέλισσιν ἴονομα, καὶ τὴν γηνάν βεγντράμα.

Τ Ε Λ Ο Σ.